

DİL

araştırmaları

uluslararası hakemli dergi

ISSN 1307-7821

e-ISSN 2757-8003

SAYI: 30 BAHAR 2022

Dil Araştırmaları Sayı: 30 Bahar 2022

FERRUH AĞCA
CANER KERİMOĞLU
AYŞE MELEK ÖZYETĐİN
BERNA GÖKPİNAR
İBRAHİM ŞAHİN
ZEYNEP GENÇER BALOĞLU
ÜNAL KALAYCI
NİLÜFER YILDIRIM
GÖKÇEN BİLGİN AKSOY
CİHAN DOĞAN
KADİR YILMAZ
ELİF SENA BAYRAKTUTAR
NİSA NUR YAĞCI
ELİF OYA MALKOÇ
GULSHEN SAKHATOVA
OĞUZ ALPARSLAN ÇATAL
ABGEN ŞABDANOV
FİLİZ KAYNAK
AYBERK KURTGEL
HÜSEYİN NAMIK ORKUN
ERASLAN CANDAN
MUSTAFA ÖNER
KENAN SEMİZ
MUSTAFA ARGUNŞAH
SILA NUR AKTAŞ
AYNUR BİLGİN

2022 BAHAR

Fiyatı: 60 TL

Sayı: 30 Bahar 2022

Ankara

SAHİBİ/Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

GENEL YAYIN YÖNETMENİ/

General Publication Director

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

YAYIN KURULU/Members of Editorial Boards

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN [Emekli Öğretim Üyesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN [TOBB Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. M. Fatih KIRIŞÇIOĞLU [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU [Manas Üniversitesi / KIRGIZISTAN] • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN [NORVEÇ] • Prof. Dr. Ahmet BURAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. İsmail DOĞAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şaban DOĞAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marcel ERDAL [ALMANYA] • Prof. Dr. Peter GOLDEN [ABD] • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Uwa BLAESING [HOLLANDA] • Prof. Dr. Bernd BÜLENT GÜL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Ayşe İLKER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Yakup KARASOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ceval KAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Mustafa ÖNER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Çetin PEKACAR [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Hatice ŞAHİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Serkan ŞEN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Vahit TÜRK [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. DİMİTRİ VASILYEV [RUSYA] • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zuhal YÜKSEL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Peter ZIEME [ALMANYA] • Doç. Dr. Hakan AKCA [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Ekrem AYAN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Ümit HUNUTLU [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK [TÜRKİYE/KAZAKİSTAN] • Doç. Dr. İsa SARI [TÜRKİYE] • Doç. Dr. İlhan UÇAR [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Gülsine UZUN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Veli Savaş YELOK [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GENÇER BALOĞLU [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERTÜRK [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV [KIRGIZISTAN] • Dr. Öğr. Üyesi. İşıl Y IŞIKTAŞ SAVA [TÜRKİYE]

DANIŞMA KURULU/Publication Board of Overseers

Prof. Dr. Ferruh AĞCA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ercan ALKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ali AKAR [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Erhan AYDIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Tsendin BATTULGA [MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Nergis BİRAY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Uwa BLAESING [HOLLANDA] • Prof. Dr. Bernd BRENDAMOEN [NORVEÇ] • Prof. Dr. Ahmet BURAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. İsmail DOĞAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şaban DOĞAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marcel ERDAL [ALMANYA] • Prof. Dr. Peter GOLDEN [ABD] • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Uwa BLAESING [HOLLANDA] • Prof. Dr. Bernd BÜLENT GÜL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Ayşe İLKER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Yakup KARASOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ceval KAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Mustafa ÖNER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Çetin PEKACAR [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Hatice ŞAHİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Serkan ŞEN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Vahit TÜRK [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. DİMİTRİ VASILYEV [RUSYA] • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zuhal YÜKSEL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Peter ZIEME [ALMANYA] • Doç. Dr. Hakan AKCA [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Ekrem AYAN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Ümit HUNUTLU [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK [TÜRKİYE/KAZAKİSTAN] • Doç. Dr. İsa SARI [TÜRKİYE] • Doç. Dr. İlhan UÇAR [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Gülsine UZUN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Veli Savaş YELOK [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GENÇER BALOĞLU [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERTÜRK [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV [KIRGIZISTAN] • Dr. Öğr. Üyesi. İşıl Y IŞIKTAŞ SAVA [TÜRKİYE]

İNGİLİZCE DANIŞMANI/Editor for English Abstracts

Dr. Öğr. Üyesi Musa SALAN

WEB SAYFASI SORUMLUSU/

Web page designer

Arş. Gör. Bekir Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A
Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilaraştırmaları@gmail.com
web sayfası: www.dilaraştırmaları.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

• **Dil Araştırmaları**, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

BAŞ EDITÖR/Editor in Chief

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

EDİTÖR/Editor

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

EDİTÖR YARDIMCISI/Assistant of Editor

Arş. Gör. Emine GÜVEN

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 60 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 100 TL

Kurumsal Abone Bedeli: 300 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi

Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği

No: 53 23 008

e-posta: kardeskalemler@gmail.com

MİZANPAJ/Design by

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

KAPAK TASARIM/Cover Design

İbrahim SAĞLAM

BASKI/Printed by

Sonçağ Matbaacılık Ltd. Şti. Tel: (0312) 341 36 67

İçindekiler

Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 1 Eski Uygurcada Zaman Adlarında Süreklileşme** 1-19
Duration in Time Names in Old Uyghur
FERRUH AĞÇA
- 2 Dilin Kökeni Arayışları-5: Beyin ve Dil** 21-37
The Search for the Origin of Language-5: Brain and Language
CANER KERİMOĞLU
- 3 Nevâdirü't Tevârih Adlı Eserde Geçen Kahramanlık Temalı Atasözlerindeki Metaforların İncelenmesi** 39-52
Examining Metaphors in Heroism-Themed Proverbs of Nevâdirü't-Tevârih
BERNA GÖKPINAR – AYŞE MELEK ÖZYETGİN
- 4 Barak Adı ve Etnotoponimlerden Hareketle Barakların Ana Yurdu Meselesi** 53-66
The Name “barak” and The matter of Barak's Homeland Based on Ethnotoponyms
İBRAHİM ŞAHİN
- 5 The Category of Reduplication in Japanese and The Classification Problems** 67-82
Japoncada Yineleme Kategorisi ve Sınıflandırma Problemi
ZEYNEP GENÇER BALOĞLU
- 6 İyelik Eklerinin Ek Sıralamasındaki Yeri** 83-92
The Place of Possessive Suffixes in Suffix Order
ÜNAL KALAYCI
- 7 Yunus Emre'nin Eserlerinde Seslenme İfadeleri** 93-114
Talking Expressions in Yunus Emre's Works
NİLÜFER YILDIRIM
- 8 Anlam Bilimsel Bir Fiil Kategorisi Olarak Mental Fiiller** 115-137
Mental Verbs as a Semantic Verb Category
GÖKÇEN BİLGİN AKSOY
- 9 Kudûr'ünin El-Muhtasar Adlı Eserinin En Eski Türkçe Tercümesi** 139-156
The Oldest Turkish Translation of Kudûr'is Al-Mukhtasar
CİHAN DOĞAN
- 10 Türkçenin Söz Dizimi Matematiği** 157-167
Syntax Mathematics of Turkish
KADİR YILMAZ – ELİF SENA BAYRAKTUTAR – NİSA NUR YAĞCI

- 11 **Özbek Türkçesinde Geçen Erkek İlgili Adlandırmaların Toplumdilbilimsel Açıdan İncelenmesi** 169-182
Sociolinguistic Examination of the Nomenclature of Males in Uzbek Turkish
EZGİOYA MALKOÇ
- 12 **Avertive marking in Turkmen and Uyghur: On some characteristic features** 183-197
Türkmençe ve Uygurcada Yaklaşma: Bazı Özellikleri Üzerine
GULSHEN SAKHATOVA
- 13 **Kırgız Türkçesi Akrabalık Terimlerinde Alt Anlamlılık** 199-212
Hyponymy in Kyrgyz Family Terms
OĞUZ ALPARSLAN ÇATAL
- 14 **E 147b, E 148 ve E 150 numaralı Yenisey Yazıtları Üzerine** 213-223
On Yenisei Inscriptions number E 147b, E 148 and E 150
ARGEN ŞABDANOV
- 15 **Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi Meşhed Nüshası'nda [293 No.] İkili Kullanımlar** 225-246
Binary Uses in the Khwarezm Turkish Qur'an Translation Mashhad Manuscript [293 No.]
FİLİZ KAYNAK
- 16 **Farklı Dillerdeki Zaman Tümceleri ve "-DiğİnDa ve -Diğİ zaman" Tümcelerinin Eylemcil veya Adıl Uyuma Girmesinin Nedenleri Üzerine** 247-267
Time Clauses on Different Languages and on the Reasons for "-DiğİnDa and -Diğİ zaman"
Sentences Harmony with Verbal or Nominal
AYBERK KURTCEL

Çeviri Makaleler / Translations

- 17 **Kitâb-ı Dede Korkud Üzerine** 271-277
Über das Kitâb-i Dede Korkud
HÜSEYİN NAMIK ÖRKÜN (Çev.: ERASLAN CANDAN)

Nekrolojiler / Necrologies

- 18 **Prof. Dr. Günay Karaağaç (1949-2021) -Hayat Hikâyesi ve Eserleri-** 281-290
MUSTAFA ÖNER
- 19 **Türk Gramerinin Sıra Dışı Teorisini Viktor Grigoryeviç Guzev'in Anısına** 291-294
KENAN SEMİZ

Yayın Değerlendirmeleri / Reviews

- 20 **Grammatica Turcico-Latina'nın Yayımı Üzerine Görüşler** 297-313
Telatar, Fafo; Tokay, Yaşar; Besli, Nurdan (2020). *Ali Ufki Bey (Alverti Bobovy). Grammatica Turcico-Latina (1666)*. Ankara: Grafiker. 278 s. ISBN: 978-605-2233-97-9.
MUSTAFA ARGUNŞAH
- 21 **Eski Uygur Türkçesinde Öz (core) – Dış (peripheral) Katmanlı Birleşik Yapılarda Zamansallık** 314-316
Ersöz, Gülser (2021). *Eski Uygur Türkçesinde Öz (core) – Dış (peripheral) Katmanlı Birleşik Yapılarda Zamansallık*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 310s. ISBN: 978-975-456-162-3
SILA NUR AKTAŞ
- 22 **Eski Uygur Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sitâpatrâdhârâni** 317-320
Kılıç Cengiz, Aşşe (2021). *Eski Uygur Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sitâpatrâdhârâni*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 495 s. ISBN 978-975-17-4903-1.
AYNUR BİLGİN

Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

321-327

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Bahar, Sayı: 30

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Araştırma Makaleleri

Research Articles

Eski Uygurcada Zaman Adlarında Süreklileşme

Duration in Time Names in Old Uyghur

Ferruh Ağca

Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir/Türkiye

e-posta ferruhagca@gmail.com

orcid 0000-0002-8784-9095

doi 10.54316/dilarastirmalari.1086053

Atıf

Citation

Ağca, Ferruh (2022). Eski Uygurcada Zaman Adlarında Süreklileşme.

Dil Araştırmaları, 30: 1-19.

Başvuru

Submitted

10.03.2022

Revizyon

Revised

05.04.2022

Kabul

Accepted

15.04.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Dünyada var olan her bir dil, evreni zaman boyutuyla anlayıp algılamak için zaman mefhumunu bir bütün halinde ya da dilimlerle ifade eden sözcüklere sahiptir. Zaman mefhumunu ifade etmek üzere dünyadaki her dilde daha az ya da çok zaman sözcükleri vardır. Bununla birlikte diller, zamanın hangi esaslara göre taksim edileceği ve adlandırılacağı konusunda farklı davranmaktadır. Zira toplulukların sosyokültürel özellikleri ile dillerindeki zaman mefhumunun taksimatı ve adlandırılması arasında doğrudan bir ilgi vardır ve diller arasındaki zamanın adlandırılışı ve taksimatı ile ilgili farklılıklar, bu sosyokültürel özelliklere dayanmaktadır. Dillerin tarihinde, zamanın taksimatı ve adlandırılışından daha sonraki bir evrede gerçekleştiği tahmin edilen zamanda süreklileşme ise, diller arasında daha belirgin farklılıklar göstermektedir. Hatta Türk dili gibi tarih boyunca farklı bölgelerde çeşitli kültürlerle temas etmiş dillerde zaman adlarında süreklileşme stratejisi, dönemsel olarak dahi farklılık gösterebilmektedir. Bu makalede, Eski Uygurca metinlerde *kün*, *ay* ve *yıl* temel zaman adlarında görülen süreklileşme yapıları üzerinde durulacak, Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde görülmeyen sürekli zaman yapıları, yapısal ve anlamsal olarak ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Uygurca, Eski Türklerde zaman, zaman adları, süreklileşme

ABSTRACT

Every language that exists in the world has words that express the concept of time as a whole or in slices in order to understand and perceive the universe with the dimension of time. There are more or less time words in every language across the world to express the notion of time. However, languages behave differently with regards to on which basis time is divided and named. Because there is a direct relationship between the sociocultural characteristics of the communities and the division and naming of the notion of time in their languages, and the

differences in the naming and division of time between languages are based on these sociocultural properties. In the history of languages, continuation in time, which is estimated to occur at a later stage than the division of time and naming, shows more distinct differences between languages. Even in languages that have come into contact with various cultures in different regions throughout history, such as Turkic language, the strategy of continuation in time names may even differ periodically. In this article, the continuation structures seen in the basic time names *kün* “day”, *ay* “month” and *yıl* “year” in the Old Uyghur texts will be emphasized, and the durative time structures that are not seen in other historical periods of the Turkish language will be discussed and evaluated structurally and semantically.

Keywords: Old Turkic, Old Uyghur, time in Old Turks, time names, duration

Giriş

Evrendeki aydınlık-karanlık zıtlığı ya da süresi, sıcaklık-soğukluk zıtlığı ya da derecesi gibi günlük ve mevsimsel değişimlerle beliren, ardından bu değişimlerin bir döngü hâlinde tekrar etmesine bağlı olarak ay ve güneşin hareketlerine ya da görünümüne göre gün, ay, mevsim ve yıl esasına dayalı temel zaman taksimatı, insanoğlunun yaşamını kendi iradesi dışında gelişen şartlara karşı kontrol edebilmesi ve kolaylaştırabilmesi bakımından bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. İnsanoğlunun, temel olarak güneşin ve ayın günlük, aylık ve yıllık hareketlerine göre değişen zamanı tanıması ve adlandırması, hayatın kolayca takip edilebilen ve somut olan diğer benzer alanlarına göre daha bilinmez ve soyut olduğu için güç olmuştur. Muhtemelen ilk önce gün, ay ve yıl gibi temel zamanları belirleyen ve adlandıran insanoğlu, daha sonra bu temel zamanlara ait ara zamanları taksim etmiş ve adlandırmıştır. Bu sebeple gün, ay ve yılın belli bir zaman dilimini tanımlayan ara zaman adları, dillerin temel zaman adlarına göre daha sonraki aşamalarında ortaya çıkmış olmalıdır. Mesela bir günün kendi içindeki zamansal taksimatı için sabah, öğle, akşam gibi adlandırmaların dillerdeki varlığı, daha önce belirlenen temel zaman taksimatından sonraki bir zamana, hayatın ihtiyaç duyduğu aşamaya ait olmalıdır. Zamanın bu ölçülere göre tarifi ve taksimatının, farklı kültür ve medeniyet halkalarına ait toplulukların ilk varoluşundan itibaren olduğunu, bugün dünyadaki her dilde bulunan temel zaman adlarından anlıyoruz.

Evrende kendi çizgisinde bütün varlıklar ve insanlar için nötr olan zaman mefhumu, toplulukların yaşadıkları coğrafyaya, iklime, tabiata ve bunlarla ilişkili inanç sistemlerine bağlı olarak farklı şekillerde taksim edilmiş ve adlandırılmıştır. Bu çerçevede evrende tek bir boyutta, bütün canlılar için nötr olan zaman, insanoğlunun sahip olduğu farklı sosyokültürel özelliklere göre farklı dilimlenmiştir. Mesela sadece gök cisimlerinin hareketlerini esas alan toplulukların zaman tarifleri ve aralıkları ile gök cisimlerinin hareketlerinin sonucunda yeryüzünde meydana gelen iklimsel ve tabiat olaylarını esas alan toplulukların zaman tarifleri ve taksimatları farklılık göstermektedir. Yaşamlarını büyük ölçüde hayvancılıkla ve tarımla sürdüren ilk toplulukların zaman tarifi, tabii olarak bu uğraşlardan elde edecekleri en iyi verimle ilgilidir. Yahut yaşamlarını inanç sistemlerine göre tanzim eden toplulukların zaman tarifleri ve taksimatı, ibadet zamanlarına göre şekillenmektedir. Bu bağlamda insanoğlunun zamanı

adlandırması ve taksim etmesi, toplulukların sosyo-kültürel kodlarıyla doğrudan ilgilidir.

Eski Türkler temel zamanları, hem gök cisimlerinin durumu ve hareketleri hem de gök cisimlerinin hareketlerinin sebep olduğu meteorolojik olayların ve biyolojik deneyimlerin sonuçlarına göre tanımlamış ve taksim etmiştir. Türk dilindeki temel zaman adlarını açık bir şekilde gözler önüne seren Eski Türkçe metinlerdeki sözcüklerin anlamları, bazı zaman adlarının somut gök cisimlerinin adlarından doğduğuna işaret etmektedir. Buna göre Eski Türkçede *kün* sözcüğünün hem “güneş” hem de “gündüz” anlamında olması, Türklerin “gündüz”ü ifade etmek için “güneşin sabah görünüp akşam kaybolması, ertesi gün bu olayın yeni bir güneş ve gün olarak tekrarlanması, güneşin gün ile özdeşleşmesi” (Bazin 2011: 39) ile ilgilidir. Benzer olarak gök cismi “ay”ın aynı zamanda zaman adı olarak kullanılması da bir aylık zaman aralığının gök cismi Ay’ın adından doğduğunu göstermektedir.¹ Buna karşılık Eski Türk dilinde mevsim adları ve yıl adı, yine gökteki olaylarla ilgili olmakla birlikte, somut gök cisim adlarından değil; gök cisimlerinin sebep olduğu olaylar ve deneyimlerden ortaya çıkmıştır. Mesela Türk dilinde “yaş yılı” olarak adlandırılan zaman adı, ilkbaharın gelmesi ve otların yeşerip büyümesi ile başlayan ilkbahar zamanı ile aynı olayın bir sonraki ilkbaharda tekrar edilinceye kadarki zaman aralığını kapsamaktadır (Bazin 2011: 54-71).

Eski Türkçe metinlerde çeşitli vesilelerle geçen tanıklar, Türklerin zaman mefhumunu erken dönemde tanımlayıp taksim ettiğini göstermektedir. Tanıklardan, Eski Türkçede “gündüz” için *kün(tüz)*,² “gece” içinse *tün(le)* ve *kıçe* sözcükleri kullanılırken,³ ikisinin toplamı olan yirmi dört saatlik zaman diliminin henüz tek bir

¹ Eski Türk dilinde *kün* ve *ay* sözcükleri, hem “güneş” ve “ay” anlamları ile gökbilim terimi olarak hem de zaman adları olarak kullanılmıştır. Neredeyse bütün dillerde olduğu gibi Türk dilinde de “gün” ve “ay” zaman adları, gök cisimlerinin hareketleriyle ilgilidir ve bu gök cisimlerinden gelmiştir. Hatta Eski Uygurca metinlerde “güneş” ve “ay” sözcüklerinin *kün teğri* ve *ay teğri* şeklinde “büyüklük, yücelik” anlamları ile kutsallaştırıldığı örnekler yaygındır. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi Eski Uygurcada özellikle *kün* sözcüğü tek başına ya da iştirakçileri ile birlikte “güneş”, “gündüz”, “güney” gibi farklı anlamları barındırmaktadır: *kut asgalı sakınsar kün öner ogurda munçulayu sakınc kılıp küngerü yüzlenip edgü yıdlig yıparlıg tütsük köyürüp sakıncın ontun sıyarıgı burkanag tapınmış kergek* “Saadeti artırmaya niyet edilse, güneşin belirmediği zamanda böyle düşünüp, güneşe doğru dönüp, iyi kokulu tütsü yakıp, (bu) düşünceyle her bir taraftaki Buddha’ya ibadet etmeli.” (TT V A/70-73), *kün ortu ödün kün ortu yınak yüzlenip etüz tegsürüp burkan etüzün belgürtüp otlug samar içinte kirip klp otı teg etüz öze ört yalın belgürtmüş kergek* “Güneşin tepede olduğu (öğle) vakti, güneşin tepede olduğu tarafa yönelip, varlığı değiştirip Buddha varlığına bürünüp ateşli samadhi içine girip devir ateşi gibi varlık ile ateş ortaya çıkarmalı.” (TT V A/88-91), *kaltı bilge biliglig kün t(e)ğri yok kurug tözlig kök kalıkta tugsar b(e)ğürsür* “Eğer âlim güneş tanrısı ucu bucağı olmayan gökten ortaya çıksa ...” (BT 1, A2/27), *ay teğri atlıg teğri burkan kutıña yükünür biz* “Ay tanrısı adlı büyük Buddha kutuna hürmet ederiz.” (BT 2, 659-660). Hatta *kün* sözcüğü +dXn ekiyle aynı zamanda yön de bildirmektedir: *küntün yınakdınkı tnl(ı)glarıg barça eçilerim ol tep körüp* “Güneydeki canlıları, ‘hepsi ağabeylerimdir’ diye idrak edip” (BT 25, 1181-1182).

² Eski Türkçe metinlerde günün aydınlık zamanını ifade etmek için *kün* sözcüğünün yanı sıra *küntüz* sözcüğü de geçmektedir (Şirin 2016: 304; Wilkens 2021: 443): *kañımız eçimiz kazanmış bodun atı küsi yok bolmazun tiyin türk bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım* “Ecdadımızın kazandığı milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturdum.” (KT D 26-27; BK D 22).

³ Eski Türkçede *kün* sözcüğü, bir günün gündüz saatlerini, *tün* sözcüğü ise güneş battıktan sonraki saatlerini karşılamıştır: *yme y(a)ruk künler tünlerig tünlerke utrungalı öçeşgeli turdılar* “Ayrıca

sözcükle ifade edilmediği anlaşılmaktadır. Eski Türkçe metinlerde sadece Türk runik harfli Bilge Kağan yazıtında geçen ve *hapax legomenon* olarak tanımlanan *ödüş* sözcüğünün (Clauson 1972: 72b), yirmi dört saatlik zamana tekabül eden gün anlamında kullanıldığı düşünülmektedir: [... *kök*] *önüg yoguru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim* “Kök Öng Irmağı’ni aşıp orduyu yürütüp geceli gündüzlü yedi gün boyunca susuz olarak geçtim.” (BK GD). Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde geçmeyen *ödüş* sözcüğünün, şayet başka şekilde okunamayacaksa, o zaman Eski Türkçede yirmi dört saatlik zaman dilimini ifade eden “bir tam gün” anlamındaki tek tanık olduğu söylenebilir.⁴

Eski Türkçede bazen ya tek başına ya da +II ... +II bağlama ekiyle bazen de zamanda süreklilik ifade eden zarflarla kullanılarak zamanda yayılmayı, süreklileşmeyi ifade eden *tün kün / kün tün* sıralanışı, yine Eski Uygurca metinlerde *bir* sayı adıyla da tanıklanmaktadır. Aşağıdaki örneklerde *bir kün tün* ve *bir tünli künli* dizgesinin, sözcüklerin diğer tanıklarından bağımsız olarak gece ve gündüzden oluşan “bir tam gün”lük zaman dilimini karşılamış olma ihtimali söz konusudur:

taki yme kim kayu tınlıg upası upasançlarınñ biş çşaput bir kün bir tün küzedgülük baçağ sekiz çşaput arag turug köñülin tutsar alku ol tınlıglar maytrı burkan birle togarlar “Yine herhangi bir canlı, upası ve upasançların beş ahlak kuralını bir gece ve gündüz tatbik ettikleri oruç gününde sekiz ahlak kaidesini temiz kalple tatbik etse bütün bu canlılar Maytri burkan ile birlikte doğarlar.” (Maitr. 27, 11-17), *bir tünli künli içinte tört otuz kata tokuzar yüz bolsar iki tümen bir miñ altı yüz yiil mandal bolup ...* “Bir gece ve gündüz içinde her biri dokuz yüz yirmi dört kez olursa, yirmi bir bin altı yüz rüzgar Mandalası olup ...” (Tot. 583-585), *üklimek isilmek kalguluk işi tüz töpüdin adak uulkategi bir kün-li tün-li içtin iki tümen bir miñ altı yüz üklimek isilmek bolur* “Artış ve eksilme yaratan iş ise, bir gün içinde başın tepesinden ayak tabanına kadar yirmi bir bin altı yüz artış ve eksiltme yaratır.” (Tot. 508-511).

Benzer şekilde Eski Türkçede bir tam günün saat dilimine göre taksim edilmediği de anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yine güneşin hareketleri esas alınarak, doğmak üzere olduğu an için *tañ*⁵ (Wilkens 2021: 671), sabahın erken saatleri için *irte*⁶ (Wilkens 2021:

aydınlık günler karanlık gecelere karşı gelmeyi, mücadele etmeyi bekletiler.” (M III 19, 8-10), *y(a)ruk kün k(a)rarıg tünüg alıadturdi* “Parlak gün kararmış geceyi zayıflattı.” (M III 19, 10-11).

⁴Tarihsel Türk dilinde sadece Bilge Kağan yazıtında geçen *ödüş* sözcüğü, bu çevreye ait metin yayımlarında ve çalışmalarında da “bir gün, 24 saat, bir tam gün” olarak anlamlandırılmıştır (Şirin 2016: 304; Aydın 2017: 95-96).

⁵Bugün birçok modern Türk yazı dilinde varlığını devam ettiren *tañ* sözcüğü, tarihsel Türk dili alanlarında da yaygındır. Hatta sözcük Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde *tañla* şeklinde tamamen zarflaşmıştır. En erken, Türk runik harfli Tunyukuk yazıtında *tañ üntür-* (Tun. 35) şeklinde tanıklanan sözcüğün, Türk runik harfli Irk Bitiğ’de *tañ tañlar-* (IB 26) şekli sıra dışı görünmektedir. Sözcüğün Eski Türkçedeki tanıkları ve birleşikleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Clauson (1972: 510b), Şirin (2016: 304), Wilkens (2021: 671).

⁶Eski Türkçe metinlerde hem *irte* sözcüğünün tek başına kullanıldığı örnekler hem de yaygın olan *tañ irte* ikilemesi, sözcüğün gerçek anlamının “şafak vakti” mi yoksa “sabahın erken saatleri” mi olduğunu belirlemeye izin vermemektedir. Bununla birlikte Eski Türkçe metinlerin yanı sıra tarihsel Türk dilinin diğer alanlarındaki tanıklar, Clauson (1972: 202b-203a) tarafından da işaret edildiği üzere, *irte* sözcüğünün “the early morning (sabahın ilk saatleri)”, *tañ* sözcüğünün de “güneşin doğmasına yakın zaman” olduğunu ifade etmek mümkündür. Sözcüğün Harezim sahasına ait metinlerden itibaren “yarın” anlamı ile kullanılmış olması da dikkate değer bir durumdur.

263) ya da *kün tog-* tabirinin; öğle zamanı için güneşin tepede olduğu durumu karşılayan *kün ortusu* ve akşam için ise *kün bat-*⁷ tabirlerinin kullanıldığı düşünülebilir. Eski Türkçede ay zaman adı da, gökyüzündeki somut Ay adından ve Ay'ın evrelerinin gözlemlerinden yaratılmıştır.

Öte yandan Eski Türkçede ay ve yıl adları, kullanılan takvim sistemine göre değişmiştir. Türkler, biri, mevsimsel değişimlere ve biyolojik deneyimlere dayalı olan, her bir döngüsü sıralanmayan “yaş takvimi”, diğeri de daha çok resmî belgelerde ve birçoğu seküler olan bazı metinlerin kolofonlarında kullanılan “yıl takvimi” olmak üzere iki ayrı takvim kullanmıştır. “yaş takvimi” esasına göre Eski Türkler, havaların ısındığı ve otların yeşerip büyüdüğü ilkbahar mevsimini bir yılın başlangıcı kabul etmişler, mevsimsel değişimleri esas alarak bir yılı, *yaz* “ilkbahar”, *yağ* “yaz”, *küz* “sonbahar” ve *kış* olmak üzere dört mevsime taksim etmişler ve birbirini takip eden yılları, herhangi bir durum ya da olayın zamanını belirleyebilecek nitelikte sayarak sıralamamışlardır. Sadece yaşanan ilkbahar sayısınca insanların ve hayvanların yaşları hesap edilmiştir.⁸ Buna karşılık ilk örneklerine Türkler tarafından Soğd ve Sanskrit dillerinde hazırlanmış olan Bugut yazıtında rastlanan (Bazin 2011: 124) ve Türk runik harfli yazıtlardan başlayarak kolofonları olan Eski Uygurca metinlerde de tatbik edilen “yıl takvimi”nde olayların zamanını belirten gün, ay ve yıl belirtilmiştir.⁹

Eski Uygurca metinlerde ay ve yıl zaman adları, “yıl takvimi”nde kullanılan tarihlendirme örneklerinin dışında yine zaman anlamı ile tanıklanmaktadır; ancak bu örneklerde bilinen, belirli bir zaman anlaşılmamaktadır. Metinlerde *ay* zaman adı, ayın hareketleri ve konumuna göre herhangi bir *küzki ay*, *tolun ay* ya da *yarım ay* ifadeleri çerçevesinde geçmektedir. Keza Eski Uygurca metinlerde *yıl* zaman adı da, bazen sayısı

⁷ Türk runik harfli yazıtlar başta olmak üzere erken tarihli Eski Uygurca metinlerin de dâhil olduğu çevrede yaygın olarak tanıklanan *kün tuğsık*, *kün batsık* ve *kün ortusu* ifadeleri, her ne kadar güneşin hareketleri gözetilerek birer yön ifadeleri olsa da, aynı zamanda güneşin hareketlerine göre beliren aydınlık-karanlık tezatlığını karşıladıkları için zaman kavram alanı içinde de değerlendirilebilir. Bu ibareler, Türk dilinin Harezmi sahasına ait eserlerden sonra *kün tuğuşı*, *kün batışı* gibi farklı eklerle teşkil edilmiştir.

⁸ Bu anlamda Eski Türkçede *yaşa-* (< yaş + a-) eylemi, “bir baharı geçirmek” anlamındadır ve eylemin önüne gelen sayılar ile canlıların yaşı geçirilen bahar sayısınca ifade edilmektedir. Bu anlamda Türk runik harfli yazıtlardaki *Köl Tiğın ol süñüşde otuz yaşayur erti* (KT K 2), *Köl Tiğın bir kırk yaşayur erti* (KT K 2), *ulug Köl İç Çor sekiz on yaşap yok boltu* (KÇ 3) (Şirin 2016: 468) gibi örneklerde rastlanan *sayı + yaşa-* sırası, Eski Türkçenin diğer çevrelerinde de aynıdır (Clouston 1972: 976b-977a).

⁹ Eski Türkçe metinlerde “yıl takvimi”, sadece metinlerin kolofonlarında kullanılmıştır. Mesela, *takıgu yıl üçünç ay bir otuzka ... bitidim* “Tavuk yılının, üçüncü ayının yirmi birinci gününde yazdım” (BT 26: 61) tarzında formüle edilmiş tarihlendirmeler, Türklerin “yaş takvimi”ne dayalı tarih belirleme usulünden farklıdır. Bazı Maniheizt ve Budist metinlerde görülen bu tür tarihlendirmeler, kişiler arasındaki anlaşmaların şartlarını ve zamanını belirtmek durumunda olan ve birçoğu 13-14. yüzyıllara ait olan hukuk belgelerinde daha yaygındır. Eski Uygurca hukuk belgeleri ile bazı eserlerin var olan kolofonlarında yer alan tarihler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zieme (1992), Bazin (2011) ve Kasai (BT 26, 2008). Ayrıca Eski Uygurca metinlerde birden fazla yılın belirtilmesi durumunda, ya *yıl yaş* ikilemesi ya da *yaş* yerine genellikle *yıl* sözcüğü tercih etmiştir: *ertini yıl yaş üze emgek teğınürler* “Yıllarca sıkıntı çekerler.” (BT 2, 212-213) ... *yıllar ertginçe biş törlüg küsençig menjilerig teğınserler* “Yıllar geçtikçe beş türlü arzulanan zevkleri hissetseler” (BT 2, 931-932; BT 25, 2887-88), *ilig(e)mez sans(a)z tümen yıl boltu sizinte adr(a)ltukda berü* “Hükümdarımız, sizden ayrıldığımızdan beri sayısız yıllar geçti” (M I, 10, 4-6).

belli yılları bazen de metinde ifade edilen olay ya da durumun zaman aralığını belirtmek için kullanılmıştır. Bu açıdan Eski Uygurcada kolofonlar dışındaki zamansal atıflarda muayyen bir tarih ifade edilmemiştir.¹⁰

1. Eski Türkçede Kısaca “Zaman Adlarında Süreklileşme”

Zaman adları, genellikle bir olay, iş, hareket ya da durumu ifade eden eylemleri zaman bakımından sınırlayan sözcüklerdir. Dünyadaki her dil, herhangi bir eylemin ne zaman gerçekleştiğini ya da gerçekleşmediğini ifade eden temel zaman zarflarına sahiptir. İnsanoğlunun *gün, ay, yıl* gibi temel zamanlara ait algısı benzerdir ve bu sebeple hemen hemen bütün dillerde bu temel zaman adları vardır. Benzer olarak dillerde temel zaman adlarından başka, zamanı daha belirsiz ifade eden tali zaman adları da vardır. Bu anlamda dillerdeki “her zaman, daima; bazen, ara sıra; önce, sonra” gibi anlamlara sahip sözcükler, yine zamanı tarif eden sözcüklerdir. Temel zaman adlarına sahip olan dünyadaki her dil, tali zaman adlarına da sahip olmakla birlikte, tipolojik olarak birbirinden farklılaşabilmektedir. Türk dilinde zaman adları da, kendilerine ait ilk yazılı metinlerinden bugüne, konuşurlarının yaşadıkları coğrafyaya, medeniyet dairesine ve zamana bağlı olarak artmış, ayrıntıya bürünmüş ve türleşmiştir. Aynı şekilde Türk dili ilk metinlerinden itibaren zamanı yaygın ve belirsiz ifade eden ikincil zaman adları bakımından da zengindir.

Zamanın tanımlandığı ve taksim edildiği dillerde, zamanda akışı / sürekliliği ifade etmek için de çeşitli stratejiler benimsenmiştir. Herhangi bir zaman diliminin esas alınarak aynı zaman diliminin birbirini takip eden daha uzun zaman aralığı boyunca sürdüğünü ifade etmek üzere zaman adlarında süreklileşme¹¹ gerçekleşmiştir.

¹⁰ ... *tolun ay* biş y(i)girmi tünlesinte kamağun birgerü bir orunta yığılmış tirilmışleri kergek “Tolun ayın on beşinci gecesinde hepsinin birlikte bir yerde toplanmaları gerekir.” (BT 3, 59-62), *tükel bilge biliglig teñri teñrisi burkan bo tolun ay* biş y(i)girme tünle beş yüz toyınlarınuñ öñdüninte amrılmış (BT 3, 477-480), *küzki ay* teg öñlüg erip kösünjü tudar seviglig etözke idig tümegke tükelligig munı üze kök kaligig toşgurup tapınur biz (BT 7, 193-195), *yme kutlug biş şipkanlig küskü yıl bir yğrminç ay* bir yağı ağır ulug posat baçağ kün üze ... (BT 7, 105-108), *naropa bakşı iki y(i)g(i)rmi yıllarka* tegi bakşısıña tapınıp ... (BT VIII, A/140-141), *bakşı bir yılan* artuk emgenti (BT 8, A/143), *padma vçira bakşını bir yıka* tegi bakşısı sokup balık uluş ... (BT 8, A/144-145), [mu]nça *yultunberü* neñ şiuşin [nomin eşid]medim (BT 20, 0631), bir *yılta* kalmış olarnuñ buyanların tutsar teñleser (BT 25, 0821-0822), *unamadın ertinjü uzun yıl* yaş üze emgek teginürler (BT 25, 2147-48), *kaçan kayu kün elig [yeti] kolti [altı] yüz [tümen] yıl-larnuñ ert]me[kin]e altı paramitlig uday tagnuñ töpüsinte sarvatyan tükel bilge bilig ...* (BT 23, H122-27).

¹¹ Yazıda kullanılan “süreklileşme” tabiri, dilbiliminin anlam bilimi alanıyla ilgili bir terimdir. Evrensel dilbiliminde *continuity* ya da *duration* adı altında ele alınan bu anlam bilimsel yaklaşım, dildeki herhangi bir unsurun ya da tümüyle cümlelenin mekânsal ya da zamansal olarak ardışıklığını ifade eder. Dillerde daha çok fiiller ve zarflar ile ilgili olan bu yaklaşım, yazıda “süreklileşme” olarak tanımlanmıştır. Özellikle fiillerin gerçekleşme ya da gerçekleşmeme süresini belirleyen zaman zarfları arasında, gerçek zaman adlarının çeşitli stratejiler ile süreklileştirildiği örneklerin yanı sıra yine zamanın daha yaygın bir dilime dâhil edildiği başka zaman zarfları da vardır. Özellikle “her zaman, daima, uzun bir süre” anlamlı bu tür zarflar dillerin söz varlığı arasındadır. Bu anlamda Eski Türkçede de fiillerin zamanını daha geniş bir aralığa yayan, *kün, tün, ay, yıl* gibi zaman adlarından türememiş zaman adları da vardır ve bunlar da bir anlamda zamanı süreklileştirmiştir. Eski Uygurca metinlerde *ür üdün, tı tuçı* gibi ikilemeler ile *ürke* “daima” zarfı da bu tür sözcüklerdendir.

Dünyadaki dillerde zaman adlarında süreklileşme, daha çok herhangi bir zaman adının önüne getirilen belirsizlik sözcükleriyle sağlanmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde “her gün”, “her ay” ve “her yıl” gibi ifadeler, dünyadaki pek çok dilde benzer yapı sergiler.¹²

Eski Türkçe metinlerde zaman adları, eserlerin ait olduğu çevreye göre değişkenlik gösteren farklı yapılarda süreklileşmiştir. Bununla birlikte Eski Türkçenin bütün çevrelerinde zaman adlarının benzer yapılarla süreklileştirildiği tanıklar söz konusudur. Bunlardan biri, sayu edatı ile dizilen zaman adı + sayu yapısıdır. Türk dilinde canlı ve cansız varlıkların önüne gelerek çokluk ifade eden *alku*, *kamağ*, *kop*, *tüzü*, *üküş*, *telim* gibi çokluk-belirsizlik sözcükleri, Eski Uygurcada zaman adlarının önünde tanıklanmamaktadır. Eski Türkçede bu çokluk-belirsizlik sözcükleri daha çok nesne ve varlıklarda çokluğu karşılamıştır. Bununla birlikte Eski Türkçede isimlerden sonra gelen *sayu* “her, her bir” edatı, zaman adlarından sonra da gelerek “her gün, her ay” anlamı ile zamanda süreklileşmeyi sağlamıştır. *zaman adı + sayu* dizilimi Eski Uygurcada yaygın olmamakla birlikte, Maniheizt Uygurca metinlerden Huastuanıft’ e ait aşağıdaki örneklerde, zaman adlarını da süreklileştirdiğini göstermektedir:

üç y(i)girminç ay t(e)ñri künin sayu t(e)ñrike nomka arıg dindarlar suyumuznu yazukumuznu boşuyı kolmak k(e)rgek erti “On üçüncü olarak Ay tanrı gününde tanrıya, dinimize ve temiz rahiplere dua ederek günahlarımız için tövbe etmemiz gerekiydi.” (Huast 299-303), ... *yme y(i)mki baçağ alkış ç(a)hşap(a)t nomça törüçe tutu umad(i)m(i)z erser neçe egsüt(t)ümüz k(e)rget(t)im(i)z erser kün sayu ay sayu suy yazuk kılır biz* “Yine yimki törenlerini, orucu, ibadeti, emirleri dinî öğretilere uygun olarak yapamadıysak, ne kadar eksik ve hatalı yaptıysak her gün her ay günah işliyoruz.” (Huast 367-373).

Eski Türkçe metinlerde zamanda süreklileşmeyi ifade eden yapılardan biri de, *kün* ve *tün* sözcüklerinin karşıtlık esasıyla bütünleştiği *tün(li) kün(li) / kün(li) tün(li)* ya da *kün yme tün yme / küntüz yme tün yme* sıralanışıdır. Aşağıdaki örneklerden, zaman adlarının tek başına ya da ... +II ... +II bağlama ekiyle ve ... *yme* ... *yme* bağlacıyla kullanılarak süreklileştiği görülmektedir. Eski Türkçe metinlerde sadece *kün(tüz)* ve *tün* zaman adları için geçerli olan bu dizilim, ifade edilen olayın, hareketin gece ve gündüz karşıtlığı ile süreklileşmesini sağlamaktadır. Eski Türkçede bu yolla ortaya çıkan süreklileşmeyi, “karşıtlıkla tamamlayarak süreklileşme” olarak adlandırmak mümkündür. Hatta aşağıdaki örnekler arasında, *tün kün* karşıtlığının yine süreklilik ifade eden *tı tutçı* zarfı ile birlikte kullanılmış olması, zaman adlarındaki sürekliliği teyit edecek niteliktedir:

kün yme tün yme yelü bardımız “Gece gündüz demeden hızla ilerleyip ulaştık.” (Tun. 27), [... *kök*] *önjüg yoguru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim* “Kök Öng Irmağı’ nı aşıp orduyu yürütüp gece gündüz yedi gün boyunca susuz olarak geçtim.” (BK GD), *kün tün bu sawlarıg sözleştiler üçünç künte bir köziñetegi t(e)ñriken inçek katıglantı* “Gece gündüz bu sözleri söylediler. Yüce Tanrı üçüncü gün tek gözüne kadar tam öyle zahmet verdi.” (TT II 28-29), *tüü türlüg öñi öñi satıgsız yid yıparlarıg tün kün tı tutçı köyürürler*

¹² Dünyadaki dillerin birçoğu, birincil zaman adlarında süreklileşmeyi genellikle zaman adlarından önce gelen sıfatlarla sağlamıştır. Seçilen dillere ait örneklerden de anlaşılacağı üzere, *ay* zaman adının sürekliliği ek yardımıyla sağlanmıştır. Buna göre “her gün” için Almanca *jeden Tag*, İngilizce *everyday*, Fransızca *tous les jours*, İspanyolca *todos los dias* ve Hintçe *har din*; “her ay” için Almanca *monatlich*, İngilizce *monthly*, Fransızca *mensuel*, İspanyolca *mensual* ve Hintçe *maheene ke*; “her yıl” için ise Almanca *jedes Jahr*, İngilizce *every year*, Fransızca *chaque année*, İspanyolca *todos los años* ve Hintçe *pratyek varsh* ifadeleri kullanılmıştır.

erti “Türlü türlü, farklı farklı değerli kokuları gece gündüz, daima yakarlardı.” (SadDharm 357), *tükel buyanlığı ol balıktaki tınl(ı)glar tün kün tı tutçı ol kimite LUlarta ...* “Eksiksiz sevap sahibi o şehirdeki canlılar gece gündüz daima o gemide, LU’larda ...” (SadDharm 87-88), *birök nomda öñi /// tünli künli kurug ertürser anı [yala]ñuk [körk]lüg yulku ol tip bilmiş [k(e)rgek]* “Eğer öğretiden başka /// gece-gündüz boş geçirirse, onu insan görünüşlü hayvandır diye bilmek gerekir.” (Daşakarma 4180-4182).

Eski Uygurcada zaman adları, aynı zamanda tekrar edilerek de süreklileşmiştir. Herhangi bir birincil zaman adı, “aynen tekrar” yoluyla, zamanda yaygınlaşarak / genelleşerek süreklileşmiştir. Eski Türkçe metinlerde zaman adlarına eklenen +IAR çokluk eki ile zaman adlarının önünde yer alan *yüz*, *miş* ve *tümen* sayıları ya da bu sayıların birleşmiş şekli de zaman adlarını süreklileştirmiştir.¹³

2. Eski Uygurcada Zaman Adlarında Süreklileşme

Eski Türkçe döneminin, kimi çevrelerinde daha çok, kimi çevrelerinde ise daha yoğun olarak tanıklanan zaman adlarının yukarıdaki süreklileşme modellerinden başka, Eski Türkçenin sadece Eski Uygurca metinlerinde görülen modeller de söz konusudur. Bu çevreye ait metinlerde, zaman adlarında süreklileşmenin üç farklı modelinden söz etmek mümkündür:

2. 1. zaman adı + aynı zaman adı + iyelik eki + yönelme hâl eki

Eski Uygurcada kün, ay ve yıl zaman adları tekrar edilmesi ve tekrarında üçüncü kişi iyelik eki ile yönelme hâl ekini almasıyla ortaya çıkan *kün küniñe*, *ay ayıña* ve *yıl yılıña* ifadeleri, zamanda süreklileşmenin farklı bir modelini meydana getirmiştir. Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, *kün küniñe* yapısına ait örnekler, diğerlerine göre daha yaygındır.

2. 1. 1. kün küniñe

Eski Uygurca metinlerde *kün* zaman adının, herhangi bir zaman dilimini belirtmeksizin tekrar edilerek üçüncü kişi iyelik eki ve yönelme hâl ekini¹⁴ aldığı *kün küniñe* kalıbı, “her gün, günlerce” anlamındadır. Eski Uygurcada hem Maniheizt hem de erken tarihli Budist metinlerde görülen *kün küniñe* ifadesi, Türk runik harfli yazıtlar ile ilk İslami Türkçe metinlerde ve hatta Türk dilinin diğer tarihsel yazı dillerinde tanıklanmamaktadır. Aşağıdaki örneklerde *kün küniñe* ifadesinin, fiildeki hareketin ya

¹³ Eski Türkçede gün, ay, mevsim ve yıl esasına dayalı zaman adlarının vasıta hâl ekini aldığı örneklerin ilgili zaman diliminde süreklileşme sağlayıp sağlamadığı açık değildir. Bununla birlikte Eski Uygurca *yılın ayın turkaru ev bark içinde ada tuda egsümez* “Yıllarca, aylarca uzun süre evde barkta tehlike eksik olmaz.” (TT VI, 62) örneğinde, yıl ve ay sözcüklerine gelen vasıta hâl ekinin “yıllar ve aylar boyunca” anlamı ile süreklileşmeyi temin ettiği anlaşılmaktadır (Erdal 2004: 379).

¹⁴ Eski Türkçe metinlerde +kA yönelme hâl eki, çok yaygın olmamakla birlikte zamansal yönelim dışında zamansal süreklilik işlevi de taşımaktadır. Bu bağlamda Eski Uygurcada “günden güne, günlerce” anlamı ile zamanı süreklileştiren *künke* sözcüğü, birkaç metinde tanıklanmaktadır: *yme künke aşadukumuz biş t(e)ñri y(a)ruka k(e)ntü özümüz üzütümüz todunçsuz uvutsuz suk yek s(e)vigünçe yorıduk için y(a)vlak yirgerü barır* “Yine her gün yediğimiz beş tanrı ışığı, kendi bedenimiz, ruhumuz utanmaz, ahlaksız, şeytani hırsların hevesine daldığı için kötü yere doğru gider.” (Huast 338-342), *künke yañı teñrilik yaratır* “Her gün yeni bir mabet inşa eder.” (HamTouHou 5, 8-9).

da olayın “gün esası”na göre süreklileştiği görülmektedir. Mesela *antada inaru kün küniye bodisvtag körgeli kelir titrü teriñ nom eşidür* “Ayrıca her gün bodisavatıg görmek için gelir ve derin öğretiyi anlar” (Maitr. 38, 43-45) örneğinde, “gelmek” ve “anlamak” eylemlerinin zaman aralığı, “gün” zamanı esas alınarak “her gün” anlamında süreklileşmiştir.

Eski Uygurca metinlerde tanıklanan *kün küniye* “her gün, günlerce” sürekli zaman zarfına ait bazı tanıklar şunlardır:

kün küniye öntih kün t(e)ñriteg yarutı yaruk biligleri yaltrıyu “Günlerce güneş tanrısı gibi ışık saçarak, nurani hikmetleri parlatarak belirdi.” (TT III 132-133), *köñülteki edgüleri kün küniye önti kün teñriteg yarutı* “Gönüldeki iyi (duygular) güneş tanrısı gibi parlayarak günden güne ortaya çıktı.” (TT III 86/131), *k(a)m(a)g(u)n emgentiñz[erñiñ] utısu kün küniye y(a)ruk ilig t(e)ñritlerden t(e)rk k(e)lip ürkiç tüz tüz kamağurtı üze [kelz]ün* “Bütün sıkıntılarının sonucu her gün nurani hükümdar tanrılardan çabucak gelsin, sonsuz ve doğru bir şekilde hepimize gelsin.” (M III 27, 15-19), *sakanmak amranmak köñülümüz kün küniye üstelür balır* “İstirak ve müptela duygumuz günden güne artar, bağlanır.” (HT 7, 1897-1900), *olar barmış[da] kin ötrü m(e)n inç boltum tip tidi :: ötrü antada kin ol kunçuyar kün küniye edgü bolup öñreki teg ıgsız kem-[siz bol]tı* “Daha sonra o kadınlar günden güne iyi olup, önceki gibi sağlıklı oldular.” (AY), *birök kim kayu kişi kün küniye ım tarıgım asılzun .. edim tavarım üklizün .. ağılıkım sañım tolz-un tip küseserler .. ötrü olar ağır ayag süzüük kirtgünç köñülin bir <arıg> yañı ev itip yirin ud mayakı üze suvatıp anıñ içinte meniñ körkümin adruk adruk yivig tizig itig yaratıg üze itiglig uz bedizetün ..* “Şayet her kim günlerce mahsulüm artsın, malım mülküm çoğalsın, hazinem dolsun diye arzu etse, o zaman onlar çok hürmetkar ve saf imanla bir yeni ev hazırlayıp iğrenç sığır gübresi ile sıvayıp onun içine benim güzelliğimi seçkin teçhizat ve yaratı ile süslenmiş sanat bezetsin.” (AY), *yitmişte inaru yüz yigirmi yaşka tegi kün küniye sen karımaklag suk yek sora sora sugurduñ* Yetmişten sonra yüz yirmi yaşına kadar günlerce ihtiyar ihtiras şeytanını eme eme yok ettin.” (Maitr. 12, 42-45), *antada inaru kün küniye bodisvtag körgeli kelir titrü teriñ nom eşidür* “Ondan sonra günlerce bodhisattvayı görmeye gelir, derin vaazını dinler.” (Maitr. 38, 43-45), *anta ötrü badra hatun ilig begke etözün sevıtgelir üçün kün küniye tözün yumşak savlar söz[leyür ert]i* “Daha sonra Kraliçe Bhadra hükümdara kendisini sevdirmek için günlerce yumuşak sözler söylüyordu.” (Daşakarma 1175-1178).¹⁵

2.1.2. ay ayıña

Eski Uygurcada *kün küniye* kadar yaygın olmasa da *ay ayıña* dizilimi de tanıklanmaktadır. Cümlede ifade edilen olayın “aydan aya, aylarca” sürdüğünü ifade etmek üzere, yine *ay* sözcüğünün tekrar edilip ikinci unsurunun iyelik eki ve yönelme hâl ekini aldığı aşağıdaki örnek, zamanda süreklileştirmenin *kün küniye*’ye mahsus olmadığını, *ay* zaman adı için de söz konusu olduğunu ortaya koyması bakımından değerlidir:

yana yme [bo] buyan küçinte yañı kız küdegü birle ay ayıña [adırl][ma]zun yıl yılıña yirilme[zün] “Yine bu sevap sayesinde yeni kız ve güveyi aylarca ayrılmasın, yıllarca ayrılmasın.” (HochZeit 33-35).

¹⁵ *kün küniye* için ayrıca bkz. BT 13, 27,31; BT 13, 28, 16.

2.1.3. yıl yılına

Eski Uygurcada yine yaygın olmamakla birlikte *yıl* zaman adının aynı sıralama ile *yıl yılına* “yıldan yıla, yıllarca” şeklinde süreklileştiği tanığa rastlamak mümkündür. *yıl yılına* de tıpkı *ay ayına* dizisi gibi bu çevreye ait metinlerde yaygın değildir:

yana yme [bo] buyan küçinte yañı kız küdegü birle ay ayına [adrı]l[ma]zun yıl yılına yirilme[zün] “Yine bu sevap sayesinde yeni kız ve güveyi aylarca ayrılmazın, yıllarca ayrılmazın.” (HochZeit 33-35).

2.2. zaman adı + + iyelik eki + yönelme hâl eki

Eski Uygurca bazı metinlerde, *kün*, *ay* ve *yıl* zaman adlarının, tekrar edilmeden doğrudan üçüncü kişi iyelik eki ve yönelme hâl ekini aldığı ve yine ait olunan zamanı süreklileştirdiği örnekler vardır. Aşağıdaki örnekler, tekrarlı yapılar ile sadece tek bir zaman adının süreklileşme bakımından farklı olmadığını göstermektedir.

2.2.1. küniñe

Eski Uygurca metinlerde, eylemdeki hareket ya da olayların hangi zaman aralığında olduğunu yine “gün” zaman aralığı ile belirtmek üzere, yukarıdaki *kün küniñe* ifadesinin dışında, zaman adı tekrarlanmadan iyelik eki ve yönelme hâl ekinin *kün* sözcüğüne eklendiği *küniñe* şekli de vardır. Örneklerin sayısından Eski Uygurcada *küniñe* ifadesinin *kün küniñe*’den daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Yine *kün küniñe* gibi sadece *küniñe* şekli de Eski Uygurcanın dışında kalan diğ*er tarihsel Türk yazı dillerinde tanımlanamamıştır. Aşağıdaki örnekler, *küniñe* “her gün günlerce” sürekli zaman adının hem Maniheizt hem de Budist Uygurca metinlerde kullanıldığına tanık oluşturmaktadır. Yine aşağıdaki örnekler, *kün küniñe* gibi *küniñe* sürekli zaman adının da erken tarihli ve klasik dönem Uygurca metinlerde kullanıldığını göstermektedir.

туру туру ол бегниң .. ил улүшү ичтинте .. яла янжу езүг сав .. теv көр күниñе асылур .. “O beyin ülkesi içinde iftira ve yalan söz, hile günlerce çoğalır.” (AY, 14415-14319), *түшүрүкте түшүрүк есриңүте есриңү билге беглер өгди тақшу[рди]лар күниñе [тавра]кта тавра[k] йитилmekin йитлindi* “Çok renkli âlim beyler övgü şiiri dizdiler, günlerce çabucak yok oldular.” (HT 10, 1193-1197), *илигимиз [kan]ıñıñ көңүли мунтаг болу [тү]к[е]tmişdinberü kirtgünç көңүл[i] күниñе üsteldi* “Hükümdarımız böyle düşündüğünden beri imanı günden güne arttı.” (HT 7, 617-620), *көzin көргеy erki biz канım(ı)ñıñ кануñıñ номлуг тилген күниñе мунтак(ı)ya еvirmişin ...* “Hükümdarımızın öğreti tekerleğini günlerce böyle çevirdiğini gözle görecek miyiz acaba?” (HT 7, 1241-1245), *анта kin bir ууçлуг көңүлün ном агтаргалı болтү қшан үдүг бош еrtürмедin күниñе kentü özi kodmış үлгү теңде бирök күntüz іше urup үлгү теңче ішleyü umasar ötrü тünle аңар саpa ном агтарур erdi* “Ondan sonra aşırı hislerle öğretiyi çevirebildi. Zamanı boş geçirmeden günlerce kendisini unuttuğu ölçüde, eğer gündüz işe kapılıp ölçülü bir şekilde çalışmasa o zaman gece öğretiyi çevirirdi.” (HT 7, 1326-1333), *көңүлүг бирзүн көñлün бirtменһler ötürü күниñе тдгсиз birdi* “(Oğlunun) arzusunu yerine getirsin (denmez mi?) Onun gönlünü kırmayın! Bu durumda, (prens) günlerce, engel görmeyen verdi.” (KP 8, 4-6), *yarlıgın işidip kim neñ unamadılar күниñе munçulayu küvrüg tokıp yarlıg yarlıkap kim neñ üntemeser yitiñ күn temir sua açtı temir ışığı yordı* “Onun buyruğunu işitince, onlardan hiçbiri (gitmeğe) razı olmadı, (hiçbiri hiç ses çıkarmadı). Günlerce böyle davul çalınıp buyruk tekrarlanıyordu; hiçbiri hiç ses çıkarmayınca, yedinci gün demir zincirleri açtılar, demir halatları çözdüler.” (KP 32, 8 – 33, 4), *күниñе таñ адıңгı татаглығ аш іçгү kelürіp тапınурлар* “Günlerce, olağanüstü özel ve lezzetli yiyecek ve içecekler getirip ona saygı gösteriyorlardı.” (KP 71,

5-7), **küniye** elgi [adaki] katıp ootka köymiş [te]g bizin biçekin sançmış teg ertinü agrıkanur erdi “Günlerce eli ayağı katlaşıp ateşte yanmış gibi biçağı saplamış gibi çok acı çekiyordu.” (HT 3, 420-423), **küniye** anam yokad[miş] yılda künte kurug [kal]makım turup açıyor men “Annemin yok olduğu yılda ve günde kimsesiz kalıp günlerce acı çekiyorum.” (HT 7, 339-341), **közin körgey erki biz hanım(ı)znuj hanınıj nomlug tilgen küniye muntak(ı)ya evirmişin** “Yüce hanımızın öğreti çarkını günlerce böyle çevirdiğini acaba gözümüzle görecek miyiz?” (HT 7, 1241-1245).

Eski Uygurcada yaygın olan **küniye** “günden güne, günlerce” sürekli zaman adı, ilk İslami Türkçe metinlerden DLT’te geçmez. Bununla birlikte yine bu çevrenin ilk edebi metni olan KB’de *ay* ve *yıl* sözcüklerinde görülmesi de *kün* sözcüğünün Eski Uygurca metinlerde olduğu gibi **küniye** şeklinde süreklileştiği çok sayıda örneğe rastlanmaktadır. Herhangi bir zaman adının iyelik eki ve yönelme hâl ekiyle birlikte Karahanlı sahasında yazılmış KB’de de görülmesi, her şeyden önce Eski Uygurcada zamanın bu tür süreklileştirildiği yapının kaynak dillerden kopyalanmadığına, Eski Türkçenin genel bir özelliği olduğuna işaret etmektedir:

ilig me katıglandı anda naru / küniye uru bardı edgü törü “Hükümdar da o günden itibaren gayretle çalıştı; günden güne iyi kanunlar va’z etti.” (1570), **küniye** ağırladı *ilig anı / kamug ilke toldı kör atı küni* “Hükümdar onu günden güne yükseltti; adı ve şöhreti bütün ülkeye yayıldı.” (1692), *ulugısık küwez kür kişi ol turı / küniye koğı ol küwezlik kurı* “Büyüklik taslayan, kibirli ve küstah adam tatsız ve sevimsiz olur; kibirli insanın itibarı günden güne azalır.” (1706), *közi tok kerek hem kılınçı bütün / barı arta barsa küniye kutun* “Servetin günden güne ve saadet içinde artmakta devam etmesi için hazinedarın gözü tok olmalı, tavır ve hareketi de güven telkin etmelidir.” (2750).

2.2.2. ayıña

Eski Uygurcada *kün küniye* ve **küniye** kadar yaygın olmasa da, *ay* zaman adının da benzer eklenmeler ile **ayıña** şeklinde zamanda süreklileşmeyi ifade ettiği anlaşılmaktadır. Böylece Eski Uygurcada *kün* gibi *ay* sözcüğü de eylemlerin gerçekleşme aralığını bu defa “ay esası”na göre tayin etmiştir. Eski Uygurcada **ayıña** “her ay, aylarca” sürekli zaman adı, görülebildiği kadarıyla, sadece klasik öncesi dönem metinlerinde KP’de bir örnekte geçmektedir. Aşağıdaki örnekte, “dilencilerin isteklerinin *günlerce* kesilmediği” anlamındaki zamanda süreklilik, **küniye** ile; “hazineden mal mülkün *günlerce* ve *aylarca* verildiği” anlamındaki zamanda süreklilik ise **küniye** ve **ayıña** ile karşılanmıştır. Son eylemin zaman aralığının belirlenmesinde hem **küniye** “her gün, günlerce” hem de **ayıña** “her ay, aylarca” sürekli zaman adlarının kullanılması, eylemin “günler” zaman çizgisinden aşır sayılabilen “aylar”a geçtiğini düşündürmekte; böylece aynı süreklileştirme stratejisinin daha uzun olan başka bir zaman adında da kullanılabildiğini göstermektedir. Eski Uygurcada **ayıña** “her ay, aylarca” sürekli zaman adının tek tanığı vardır:

ol edgü kü at tört bulunđa yadıltı küniye kolguçılar üzülmedi takı adın ağılık koltı yme birdi küniye ayıña munçulayu birip ağılıktaki ağı barım azkına kaltı “O iyi şan şöhret dört bir taraf yayıldı. Günlerce dilenciler kesilmedi. Ayrıca başka hazine istedi ve verdi. Günlerce, aylarca böyle verince hazinede mal mülk azıcık kaldı.” (KP 7, 1-6).

2.2.3. yılıña

Eski Uygurcada tıpkı **ayıña** “her ay, aylarca” zaman adı gibi sadece tek bir tanığı olan başka bir süreklileşmiş zaman adı **yılıña**’dır. Bu çevrede tanıklanan **küniye** ve **ayıña** gibi

yılıña da eylemlerdeki olay ya da hareketlerin zaman aralığını karşılamaktadır. Erken dönem Budist Uygurca metinlerden KP’de geçen aşağıdaki örneğin bağlamı, *yılıña* “her yıl, yıllarca” zaman adının tercihinin tesadüf olmadığını göstermektedir. Zira “koyun ve at beslenince”, bunların sayılarının artması ve zengin olunması “günler” ve “aylar”dan daha uzun bir zaman aralığını gerektirmektedir. Bu açıdan KP’ye ait aşağıdaki örnekte *asil-* ve *bay bol-* eylemlerinin gerçekleşme zaman aralığı *yılıña* sözcüğü ile belirtilmiştir.

koy yılık igidser yılıña asılır bay bolur “Koyun ve at beslense yıldan yıla sayısı artar ve (o kişi) zengin olur.” (KP 13, 5-6).

Yukarıdaki örnekler, Eski Uygurcada *kün*, *ay* ve *yıl* zaman adlarının üçüncü kişi iyelik eki ve yönelme hâl ekiyle süreklileştiğini göstermektedir. Türk dilinin Eski Uygurca metinler ve İlk İslami Türkçe metinlerden KB hariç diğer çevrelerinde görülmeyen *küniñe*, *ayıña* ve *yılıña* örnekleri, zaman adlarının ilgili ekleri olarak yapısal bakımdan hangi eklenme esasıyla ve anlamsal bakımdan hangi yolla zamanda sürekliliği ifade ettiği izaha muhtaçtır. KP’deki *küniñe* sözcüğü üzerinde duran Hamilton (1998: 68), eserdeki ve diğer Uygurca metinlerdeki *küniñe* şeklinin *kün küniñe* şeklinin kısaltılmış şekli olup olmadığına karar verememiştir. Erdal (2004: 367), gramerinin “the dative” bahsinde, Eski Türkçedeki +kA ekinin zaman adlarıyla birlikte kullanıldığı örnekleri “temporal dative” adı altında değerlendirmiş; KP’ye referans ederek zikrettiği *küniñe*, *ayıña* ve *yılıña* sözcüklerini, başta Türk runik harfli yazıtlar ve Maniheist Uygurca metinler olmak üzere Eski Türkçedeki *bir yılnka tört yolu süñüşdüm*, *koñ yılnka yorıdım*, *takıgu yıl ikinti ay on yañıka ...* gibi zaman adlarından sonra gelen yönelme hâl ekleri içinde ele almış; *küniñe*, *ayıña* ve *yılıña* sözcüklerinin yapısı hakkında herhangi bir izahta bulunmamıştır. Eraslan (2012: 219), zaman bildiren isimler başlığı altında sadece *küniñe* sözcüğünden söz etmiş, sözcüğe “her gün” anlamını vermiş ve *kün-i-n-ge* şeklinde tahlil etmiştir. Röhrborn (UW II, 2017: 60) *ay* maddesinde *ay ayıña* “Monat für Monat” örneğinden de söz etmiştir. Son olarak Wilkens, sözlüğünde *ay* maddesinde (2021: 84), *ay* zaman adının *ay ay sayu* “her ay”, *ay ayıña* “ay ayına” ve *ay ayka* “ay ayına” yapılarında; *küniñe* madde başında (2021: 442) ve *yıl* madde başında *yıl yıl* “yıldan yıla, yıl yıl”, *yıl yılıña* “yıldan yıla” ve ayrıca *yılıña* maddesinde de “yıldan yıla” yapılarından söz etmiştir. Wilkens, sözlüğünün formatı gereği sözcüklerin yapısı hakkında bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Her şeyden önce *kün*, *ay* ve *yıl* zaman adlarında süreklileşmenin hem *kün küniñe*, *ay ayıña* ve *yıl yılıña* hem de *küniñe*, *ayıña* ve *yılıña* şeklinde iki ayrı biçimde tanıklanması, sadece *küniñe*, *ayıña* ve *yılıña* ile ifade edilen süreklileşmiş formun, ilk unsuru kaybolmuş bir ikilemeden kısaltıldığını düşündürmektedir. Zira hem *küniñe* hem de *ayıña* ve *yılıña* sözcüklerindeki üçüncü kişi iyelik eki, zaman adlarının tekrarıyla **kün küni*, **ay ayı* ve **yıl yılı* şeklinde ikilemeye dönüştüğünü göstermektedir. Eski Uygurcada çok sayıda örneği olan *teñri teñrisi* (*burkan*), *ulug uluğı* (*burkan*) ya da *kirtü(nün) kirtüsi* gibi aynı sözcüğün iyelik ekiyle tekrar edilerek meydana gelen ikilemeler, isimlerin ya da isimleri niteleyen sıfatların tekrar edilerek karşılaştırıldığını, vasıf, zaman ve mekânda yaygınlaştırıldığını ve genelleştirildiğini düşünmeye imkân verir. Mesela *teñri teñrisi* (*burkan*), bütün *teñri*’lerin yaygınlaştırılarak / genelleştirilerek dâhil olduğu gruptaki “en yüce, büyük” olanı ifade etmektedir. Benzer şekilde **kün küni*, **ay ayı* ve **yıl yılı* tekrarları da, belirli zaman adını değil; ilgili zaman birimini yaygınlaştırmış ve böylece süreklileştirmiş olmalıdır. Eski Uygurcada *kün*, *ay* ve *yıl* zaman birimlerindeki

süreklileşmenin hem *kün küniçe*, *ay ayıça* ve *yıl yılıça* hem de sadece *küniçe*, *ayıça* ve *yılıça* şeklinde süreklileşmesi, tekrar ile süreklileşme formunun zamanla sadece *zaman adı + iyelik eki + yönelme hâl eki* şeklinde tek bir zaman adı ile kısalacağını düşündürmektedir.

Öte yandan ister tekrar şeklinde ister tek başına kullanılıyor olsun, sözcüklerin sonunda bulunan yönelme hal ekinin varlığı da ayrıca değerlendirilmelidir. Zira Eski Türkçede zaman adlarından sonra gelen +kA ile cümle içinde zamansal ve mekânsal yönelim ifade eden +kA'nın farklı fonksiyonlarda oldukları, zaman adlarından sonra gelen +kA'nın temporal işlevde, cümle içinde herhangi bir isimden sonra gelen +kA'nın ise yönelim bildirdiği açıktır. Bu farklı fonksiyonlara sahip oluşu yönelme kategorisinin, evrensel açıdan, yön kategorisi gibi diğer hal kategorileriyle geçişkenliğine ve benzerliğine sebep olmaktadır (Naess, 2008: 578; Haspellmath, 2008: 513). Nitekim Eski Uygurcada çok az örnekte görülen süreklileşmiş zaman şekli *künke* “her gün” sözcüğünün, ilk İslami Türkçe metinlerden başlayarak sonraki bütün alanlarda yerini *künte*'ye bırakmış olması, +kA ekinin somut olmayan zaman adlarından sonra kullanılmadığını akla getirmektedir. Diğer yandan +kA'nın tarihsel yazı dillerindeki, *on tünke yantaki tug ebirü bardımız* “Yandaki engeli on güne aşıp gittik.” (Tun, 26) *tüşürülüp kemişilip ertmiş üdke* “Geçmiş zamana düşürülüp atılarak” (Üçtiğ, 120a) gibi örneklerde özel zaman adları ile kullanılan şekillerinin aslı fonksiyona ait olduğu ve modern yazı dillerine kadar kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Diğer dillerde görüldüğü gibi, Genel Türkçede de hâl kategorisindeki formların fonksiyonlarına bağlı olarak yer değiştirdikleri veya *yönelme/bulunma*, *bulunma/ayırılma* gibi senkretik “eş biçim” şeklinde kullanıldıkları bilinmektedir. Bu çerçevede, *küniçe*, *ayıça* ve *yılıça* ile ifade edilen süreklileşmiş formlardaki +kA'nın sahip olduğu temporal fonksiyonun, süreklileştirmeyi sağlayan “süresince, boyunca” işaretleme özelliğine sahip *prolatif*¹⁶ fonksiyonuyla karşılandığı, diğer bir deyişle, +kA'nın prolatif işleviyle eklendikleri zaman adlarını süreklileştirdiği söylenebilir. Zira sanılanın aksine özellikle Eski Türkçe metinlerde bu fonksiyonun oldukça yaygın olduğu tespit edilmiştir (Erdal, 2004: 378). Bu şartlar altında tekrarlı ikilemelerle sağlanan süreklileşme, +kA ile birlikte kuvvetlendirilmiş olmalıdır.

2.3. *küntemek*

Türk dilinin sadece Eski Uygurca metinlerinde tanıklanan süreklileşmiş zaman adlarından biri de *küntemek* sözcüğüdür. Mevcut kaynaklardan sözcüğün Türk dilinin diğer çevrelerinde kullanılmadığı, Maniheizt ve Budist Uygurca metinlere mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Eski Uygurcaya ait aşağıdaki örnekler, *küntemek* sözcüğünün “her gün” anlamına geldiğini göstermektedir. Örnekler arasında yer alan *küntemek tı* dizisindeki *tı* “devamlı, sürekli” zarfı, *küntemek* sözcüğünün *kün* “gün” adından doğduğunu, eklenmeler yoluyla süreklileşmiş zaman adına dönüştüğünü ve *tı* ile birlikte eş çift meydana getirdiğini göstermektedir. Örnekler arasındaki *üzüksüz küntemek* dizisindeki *üzüksüz* “devamlı, sürekli” zarfı da *küntemek* sözcüğünün süreklileşmiş olduğunu göstermektedir. Eski Uygurcada pek yaygın olmayan *küntemek* “her gün” sürekli zaman adının bazı tanıkları şunlardır:

¹⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal 2004 ve Azılı 2020: 151-166.

küntemek açın ertmekte küçü küsünü üzülmiş “Her gün acıyla geçmekten dolayı gücü kuvveti kesilmiş.” (BT 13, 1, 5), **küntemek** üç kata bir sözlemiş kergek “Her gün üç defa söylemeli.” (BT 23, D138), **küntemek** üç kata arviş sözlep homata ulatı nomlarıg tükel arıg kılmiş kerek “Her gün üç defa büyülmüş söz söyleyip Homata ve diğer öğretmenleri tümüyle temiz hale getirmeli.” (BT 23, D50-52), *anın amtı kamağ bursañ kuvragdın iki toyn ötünü teginür m(e)n kim küntemek meniñ evimde aşanzunlar* “Bu sebeple şimdi bütün meclisten iki rahip isterim ki her gün benim evimde yaşasınlar.” (Maitr. 25, 14-18), *anın t(e)ñrim kim kayu süzük kirtgünç köñüllüg tnl(i)glar bu altun öñlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iligi atl(i)g nom erdinig okısarlar sözleser-ler .. yene kün küniñe edgü yid yıpar köyürüp hua çeçek saçıp mini üçün ol ratnapuşpı atl(i)g t(e)ñri t(e)ñri-si burkanka tapıg udug kılzarlar yene küntemek üç kata meniñ atımın atayı öñi öñi yid yıpar hua çeçek tatıglıg edgü aş içgü üze y(e)me maña y(e)me tapıg udug kılzar--lar .. üzüksüz bu nom erdinig eşidserler .. bu muntag buyan tüşin bulgaylar ..* Böylece haşmetlim, hangi temiz iman sahibi canlılar bu altın renkli, parlak, her şeyden üstün din hükümdarı adlı öğreti mücevherini okusalar, dile getirsel, yine her gün güzel koku yakıp çiçek saçıp benim için Ratnapuşpı adlı yüce Buddha’ya ibadet etseler, yine her gün üç defa benim adımla anarak farklı farklı koku, çiçek, tatlı yemek ve içecek ile bana da ibadet etseler, daima bu öğreti mücevherini iştiseler, böyle sevap meyvesini bulacaklar.” (AY), *antag edgülig işlerte katıglanur erken yana küntemek ujik bitigü bier alıp üstünki kamağ teñriler üçün kimkoki nomug bitiyür men* “Böyle iyi işlerde sebat gösterirken yine her gün yazı yazacak fırca alıp üstün bütün tanrılar için Kimkoki adlı öğretiyi yazarım.” (BT 28, E 2-4), *inçip üzüksüz küntemek anañ köñülüli süzükün yarukun yaşıkan erür* “Şöyle ki onun gönlü kesintisiz, her gün temiz ve nuranıdır.” (M III 8, VII r, 12-15), **küntemek** tı sizni körgü üçün ... “Her gün, daima sizi görmek için ...” (Pothi 96).

Eski Uygurcada zamanda sürekliliği işaretleyen *küntemek* “her gün” sözcüğünün hangi yapısal ve anlamsal yollarla oluştuğu açık değildir. Bununla birlikte sözcüğün yapısal olarak, yine Eski Uygurca metinlerdeki *zaman adı + iyelik eki + yönelme hâl eki* yapısındaki *küniñe, ayıña, yılıña* zaman adlarından farklı olduğu açıktır. Türk dilinde zaman adlarında *küntemek* sözcüğüne benzer yapıda başka bir tanık bulunmadığı için, sözcüğün yapısı hakkındaki görüşler farklılık arz etmektedir:

Eski Uygurcadaki *küntemek* sözcüğü, ilk defa Bang ve Gabain tarafından, TT I’deki *ak kışın az kişi ara edgülig yolun alp küniñeki işin tıdıglıg* (TT I 22, 159-161) cümlesindeki *küniñeki* “her gün” sözcüğü vesilesiyle değerlendirilmiştir. Bang ve Gabain, *küniñeki* sözcüğünün,¹⁷ yine Eski Uygurcada tanıklanan *küntemek* ile ilgili olduğunu, *küntemek* sözcüğünün ise *kün + tem + -ek < ok* şeklinde oluştuğunu iddia etmişlerdir (TT I, 160. not). Zieme de (1969: 43), Maniheist Uygurca metinlerdeki ünlüler bahsinde *ok / ök* edatının ünlülerinin eklenme sırasında değişebildiğine tanık olarak *küntemek* sözcüğünü ifade ederek, bir anlamda Bang ve Gabain’in izahına katılmıştır. *küntemek* sözcüğünde olduğu düşünülen ve *erdem, birtem, teñridem* gibi birkaç sözcükte de görülen +dAm eki (Erdal 1991: 68-70), Eski Uygurcada M III 17, 21’de Maniheist müminleri niteleyen *kündem* “sunlike (güneş gibi)” sözcüğünde de geçmektedir (Clauson 1972: 729; Erdal 1991: 68; Wilkens 2021: 441). Ne var ki M III’teki *kündem* “güneş gibi” sözcüğü ile *küntemek* zaman adı arasında bir ilgi kurmak güç görünmektedir. Kaldı ki Eski Türkçede *ok / ök* edatının ünlüsü, kendisinden önceki sözcüğe eklenme durumunda, ünsüzle biten bir sözcüğe ekleniyorsa korunmuş, ünlüyle

¹⁷ Wilkens (2021: 442), Eski Uygurcada başka bir tanığı olmayan TT I’deki *küniñeki* sözcüğünün, haklı olarak Eski Uygurcada yaygın olan *küniñe* “her gün” yerine yanlış yazılmış olduğunu ifade eder.

biten bir sözcüğe ekleniyorsa kaybolmuş ve sonuç olarak sözcüğün son ünlüsü ile temsil edilmiştir. Mesela Türk dilinin yaygın bağlaçlarından *birök* (< bir + ök) ve Tonyukuk yazıtındaki *ölürteçik* (< ölürteçi ök) sözcüklerinde edatın eklenme kaidesi açıkça görünmektedir. Bu sebeple Bang ve Gabain tarafından ileri sürülen ve Zieme tarafından kabul edilen tahlil kabul edilirse, sözcüğün Eski Uygurca metinlerde **küntemük* şeklinde olması beklenirdi.

Clauson (1972: 731a), “daily” olarak anlamlandırdığı sözcüğün, hangi anlama geldiğini belirtmeden **kunte*:- fiilinden geldiğini, tanıklanamayan ve anlamı bilinmeyen fiilin ise *kün* isminden geldiğini düşünmüştür. Bu anlamda Clauson, *kün* “gün” isminin Eski Türkçede yaygın olan +tA- ekiyle fiilleştiğini düşünmüştür. Eski Türkçede genellikle tek heceli isimlere eklenen +tA- eki, geçişli fiiller meydana getirmiştir (al+ta-, bag+da-, iste- vb.) (Erdal 1991: 455-458). Clauson’un ileri sürdüğü ilgili fiilin, -mAk ekiyle isimleştiği anlaşılmaktadır. Türk dilinde -mAk ekinin, özellikle Eski Uygurca metinlerde genellikle sıfatlar meydana getirmiş olması ve daha da önemlisi, zamanda süreklileşmeyi sağlayacak bir semantiğe sahip olmaması sebebiyle sözcüğün teşkilinde rol oynaması beklenemez.

Erdal (2004: 91, 158. dpt) ise, Bang ve Gabain’in izahlarını kabul etmez. Sözcüğün *kün + te (y)me + (ö)k* şeklinde olduğunu düşünür. Türk dilinde *kün* zaman adının diğer çevrelerdeki süreklileşmiş *kün-te* şekli ile (y)me ve (ö)k parçacıklarının semantik kodları düşünüldüğünde, Eski Uygurcadaki *küntemek* sözcüğünün Erdal tarafından ileri sürülen eklenmeler doğrultusunda olduğu ifade edilebilir. *kün-te* sözcüğü Eski Uygurcada sadece işaret edilen günü temsil ederken, İslami Türkçe metinlerde “her gün” anlamındadır. Mesela, Budist Uygurca *bo muntag tınlğar bir künte üç kata kelip aşunmaklaşu tegip mini isururlar sokarlar* (BT 18, S 399-402) örneğinde, işaret edilen “gün” zaman dilimindeki bulunmayı ifade eden *kün-te*, ilk İslami Türkçe metinlerden DLT’deki *kut kuwıg birse içim kulıña / künde ışı yüksepen yokar agar* (DLT 161 /140), *öğren anıñ biligin künde añar baru / kotkılıkn tapıngıl koğgıl küwez naru* (DLT 337 / 273) örneklerinde “her gün” anlamındadır. *kün-te* sözcüğü, Türk dilinin diğer İslami çevrelere ait metinlerinde de “her gün” anlamındadır. Mesela Harezmi sahasının hacimli eserlerinden Kısasü’l-Enbiya’da, zaman adlarında süreklileşme, yeni ortaya çıkan formların dışında, Karahanlıcadaki *künde* sözcüğü ile de sağlanmıştır. Mesela *Müsi künde münadi kıldurur, mundag sıgır kimde bar irse kiltürsün ağır baha birip alur-mün* (KE 128v 1) örneğinde de *künde* sözcüğü “her gün” anlamındadır. Kıpçak sahasına ait metinlerde de *künde* “her gün” anlamındadır: *za ’if kündüz oruç tutar kiçe iftar iter dağı kavisi künde üç nevbet yimek yir* (GT 167, 6-7). Eski Oğuzca metinlerde de *günde* sözcüğü, “her gün” anlamı ile kullanılmaya devam etmiştir: *kulun günde bir gez ki destur ola / katına varam özr ü destur ile* (TS III, 1866).¹⁸ O hâlde Eski Türkçenin

¹⁸ Türk dilinin Köktürk, Uygur ve Karahanlı sahaslarında yazılmış metinlerindeki zaman adlarının süreklileşme stratejisi, Harezmi sahasında yazılmış metinlerden itibaren çeşitlenmeye başlamıştır. Harezmi Türkçesinde, daha önceki dönemlerde görülmeyen yeni formlar ortaya çıkmıştır. Bu çevrede ortaya çıkan sürekli zaman adlarından biri, *kündin künge* şeklindedir: *niçe az vakıdın soñ ’Aziz-i Mısr vefat boldı Zeliha tul kaldı, on sekiz yıl ümidinde olturdı. Musr uluğları Zelihanı tilediler irse unamadı kündin künge Yusuf mahabbeti köñlinde arttı* (KE 108r 18-20). Benzer şekilde Kıpçak sahasına ait metinlerde de *künden künge / künden küne* şeklindeki süreklileştirme örnekleri görülmektedir: *künden künge sa’ adeti arttı* (GT 53, 9-10), *künden küne mahabbet nazarı anıñ üze ziyadet boldı* (GT 22, 10-

Köktürkçe ve Eski Uygurca metinlerinde tanıklanmasa da, ilk örneklerine Karahanlı sahasında rastlanan ve sonraki çevrelerde kullanılmaya devam eden *kün*te (< kün + te) sözcüğü, “her gün” anlamına gelen sürekli zaman formlarından biridir. Eski Uygurcada ise, *kün*te sözcüğü tek başına kullanılmasa da, ilgili çevre tarafından bilindiğini *kün*temek şeklinden anlıyoruz. Eski Uygurcada *kün*temek, zaten “her gün” anlamına gelen *kün*te (< kün + te) sürekli zaman adının *mA* ve *Ok* edatlarıyla pekiştirilmiş şekli olmalıdır.¹⁹ Türk dilinde klitik ve enklitiklerin hem tek başlarına hem de benzer denkleleriyle birlikte, önceki sözcüklerin anlamlarında pekiştirme görevi üstlendikleri (Ercilasun 2008: 35-56) de göz önünde bulundurulursa, *kün*temek “her gün” zaman adının da enklitiklerle pekiştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Eski Uygurcada zaman adlarının süreklileştiği, yaygınlaştığı yukarıdaki farklı yapılar, Türk dilinde zaman adlarının bağlı olduğu yazı dili çevresine göre değiştiğini göstermektedir. Eski Uygurca, zaman adlarının süreklileştirilmesi bakımından tarihsel Türk dilinin diğer çevrelerine göre daha farklı davranmıştır. Sadece birkaç örnek ile tanımlanan *kün*ke “her gün” zaman adı, Türk runik harfli yazıtlar ve erken tarihli Eski Uygurca metinler ile Eski Uygurca kolofonlarda yer alan somut zamanı ifade eden +kA ile ortaklık göstermektedir. Bununla birlikte yaygın değildir.

Eski Uygurcada zaman adlarında süreklileşme, daha çok *kün*, *ay* ve *yıl* zaman adları için *kün* *kün*ne, *ay* *ay*na ve *yıl* *yıl*na ya da sadece *kün*ne, *ay*na ve *yıl*na formları ile karşılanmıştır. Eski Uygurcada *kün* sözcüğünün tekrar edilmeden sadece *kün*ne şeklinde kullanıldığı örneklerin daha fazla oluşu ise, daha sonra sözcüğü tekrar etmekten imtina edildiğini, *kün* sözcüğüne eklenen iyelik eki ve yönelme hâl ekinin kalıplaştığını ve zamanda süreklileşmeye dair özel bir form kazandığını göstermektedir. Öte yandan tekrarın ilk unsuru olmaksızın *kün*ne yapısının ilk İslami Türkçe metinlerden KB’de de yaygın olması, bu eserde diğer İslami metinlerdeki *künde* şeklinin görülmemesi, zaman adlarının iyelik eki ve yönelme hâl ekleriyle birleşerek meydana getirdiği

11). Eski Oğuzca metinlerde ise, *günde gün*, *gün günden*, *gün gün*, *gün günün* ve *gün güne* şeklindeki tekrarlar, “her gün” anlamı ile tanıklanmaktadır (TS III, 1866). Türk dilinin İslami çevrede yazılmış metinlerinde yaygın olan “her + zaman adı” şeklindeki sürekli zaman formlarının ilk örnekleri de Harezmi sahasında yazılmış metinlerde görülmektedir: *her künde bir arka otunu bazarda satıp tört diremge, ikisini sadaka kılıp ikisige aş alıp anasige barur irdi* (KE 128r 18-19). Farsça *her* sözcüğü ile yapılan zaman adlarında süreklileşmenin Harezmi sahasındaki ilk örneklerinde *kün* zaman adının Eski Türkçede olduğu gibi bulunma hâl ekinin unutmaması ilginçtir. Aynı yapı, İslami Türk dilinin diğer çevrelerinde *her kün / gün* şeklinde eksiz kullanılmıştır: *her kün kilip takaza kılıp kattı sözlep köñüllerin agrıtur idi* (GT 169, 12-13).

¹⁹ *yme* ve *mA* edatları ve bağlaçları, hem kendilerinden önceki sözcüklere eklenerek hem de tek başlarına başka sözcüklerle bütünlük oluşturarak Eski Türkçede yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Eski Türkçede genellikle zamirlerle birlikte kullanılan *mA* (biz me uzun yaşap, kay uma orunta, kim kim me, ança ma vb.), aynı zamanda zaman adları da dâhil diğer isimlerden sonra da kullanılmıştır: *amı ma, küçep me tariyur men, yirni me karı kişini unıtıuş bolgay sen* vb. (Erdal 2004: 346-348). Eski Uygurca dinî metinlerde *yme* yaygın olmakla birlikte, *mA*, daha çok din dışı metinlerde geçmektedir. Bu çerçevede *kün*temek sözcüğü de, çekimli *kün*te sözcüğüne eklenen *mA* ve *ök* edatlarından meydana gelmiştir.

süreklileşmenin Eski Türk dili alanında bilindiğine işaret etmektedir. Metinlerdeki tanıklar, *küniçe* sürekli zaman adının daha yaygın olduğunu, *ayınça* ve *yılıça* sürekli zaman adlarının ise daha az kullanıldığını göstermekte; böylece Türklerde zaman adında süreklileşmenin *kün* “gün” zaman birimi esas alınarak gerçekleştiğini göstermektedir. Keza Eski Uygurca hariç, İslami çevreye ait metinlerde de zaman adlarında süreklileşmenin farklı bir yapı ile de olsa *kün*te “günlerce” şeklinde *kün* sözcüğü ile gerçekleşmiş olması, bu düşüncüyü teyit etmektedir.

Eski Uygurca metinlerde zamanda süreklileşmeyi karşılayan yapılardan biri de, sadece bu çevreye ait metinlerde tanıklanan *küntemek* “her gün” sözcüğüdür. Diğer yapılar ile karşılanan süreklileşmede olduğu gibi bu yapıda da sadece *kün* “gün” zaman biriminin kullanılmış olması, süreklileştirme düşüncesindeki ölçütün gün olduğunu göstermektedir. Eski Uygurcada *küntemek* “her gün” sözcüğü, *kün* + *te* + *me* + (ök) şeklinde oluşmuş olmalıdır. Türk dilinin İslami çevreye ait metinlerindeki yaygın *kün*te “her gün” sözcüğünün varlığı, aynı sözcüğün Eski Uygurca metinlerde tanıklanmasa bile *ma* ve *ök* edatlarıyla pekiştirilerek ve birleşerek *küntemek* şeklindeki varlığına işaretir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti (1987a). “Türklerde Tarih Zaptı”. *Reşid Rahmeti Arat Makaleler Cilt I* (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 156-164.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1987b). “Türklerde Zaman ve Vakit Tesbiti”. *Reşid Rahmeti Arat Makaleler Cilt I* (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 165-179.
- AY → KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yayınları 607.
- AYDIN, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- AZILI, Kenan (2020). *Ana-Oğuzca Durum Morfemleri –İç Rekonstrüksiyon Bağlamında Bir İnceleme-*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- BAZIN, Louis (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri* (Çev. Vedat Köken). Ankara: TDK Yayınları.
- BT 1 → HAZAI, Georg; ZIEME, Peter (1970). *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu'. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*. Berlin, (Berliner Turfan-Texte I).
- BT 2 → RÖHRBORN, Klaus (1971). *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar*. Berlin, (Berliner Turfan-Texte II).
- BT 3 → TEZCAN, Semih (1974). *Das uigurische Insadi-Sutra*. Berlin, (Berliner Turfan-Texte III).
- BT 7 → KARA, Georg; ZIEME, Peter (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. Berlin: Akademie Verlag (Berliner Turfan-Texte VII).
- BT 8 → KARA, Georg; ZIEME, Peter (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Pañita und der Manjuśīnāmasaṃgīti*. Berlin: Akademie Verlag (Berliner Turfan-Texte VIII).
- BT 13 → ZIEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin, (Berliner Turfan-Texte XIII).
- BT 18 → ZIEME, Peter (1996). *Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarnaprabhāsottamasūtra)*. Turnhout, (Berliner Turfan-Texte 18).
- BT 23 → ZIEME, Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Turnhout.
- BT 25 → WILKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung*. Berlin: Akademie Verlag (Berliner Turfantexte 25).
- BT 26 → KASAI, Yukiyo (2008). *Die Uigurischen Buddhistischen Kolophone*. Turnhout: Brepols (Berliner Turfantexte 26).

- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- DLT → ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi”. *Dil Araştırmaları*, 2: 35-56.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill Handbook of Oriental Studies.
- GT → KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989). *Gülistan Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- HamTouHou → HAMILTON, James (1986). *Manuscripts ouigours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. T. 1-2, Paris.
- HASPELMATH, Martin (2008). “Terminology of Case”. *The Oxford Handbook of Case* (Edt. Andrej Malchukov and Andrew Spencer). New York: Oxford University Press, 513-517.
- Hochzeit → ZIEME, Peter (1981). “Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen”. *Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde, Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag* (Edt. K. Röhrborn, H. W. Brands). Wiesbaden: 221-232.
- HT 3 → RÖHRBORN, Klaus; ÖLMEZ, Mehmet (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- HT 7 → RÖHRBORN, Klaus (1991). *Xuanzang's Leben und Werk, Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- HT 10 → TEZCAN, Semih (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi, X. Bölüm*. Ankara.
- Huast → ÖZBAY, Betül (2019). *Huastuanıft, Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: TDK Yayınları.
- İrkB → TEKİN, Talat (1993). *İrk Bitig The Book of Omens*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- KB → ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- KE → ATA, Aysu (1997). *Kıyasü'l-Enbiya*. Ankara: TDK Yayınları.
- KP → HAMILTON, James (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Çev. Vedat Köken)*. Ankara: TDK Yayınları.
- M I → LE COQ, Albert von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Berlin.
- M III → LE COQ, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Berlin.
- Maitr → TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig. Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index*. Berliner Turfantexte IX, Berlin.
- NAESS, Ashild (2008). “Varieties of Dative”, *The Oxford Handbook of Case* (Edt. Andrej Malchukov and Andrew Spencer). New York: Oxford University Press: 572-580.
- Pothi → CLARK, Larry (1982). “The Manichean Turkic Pothi-Book”. *AoF*, 9: 145-218.
- RÖHRBORN, Klaus (2017). *Uigurisches Wörterbuch (UW II), Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, -Neubearbeitung-, II. Nomina – Prenomina – Partikeln, Band 2: aš – äžük*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SadDharm → TEKİN, Şinasi (1980). *Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit*. 1. HSIN Tözin Okıdtaçı Nom, 2. Die Geschichte von Sdaparudita und Dharmodgata Bodhisattva, Budapest.
- ŞİRİN, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Totenbuch → ZIEME, Peter; KARA, György (1978). *Ein uigurisches Totenbuch, Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TS III → Tarama Sözlüğü (2019). Ankara: TDK Yayınları.
- TT I → BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1929). *Türkische Turfan Texte I*. Berlin: ABAW.
- TT II → BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1929). *Türkische Turfan Texte II*. Berlin: ABAW.
- TT III → BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1930). *Türkische Turfan Texte III*. Berlin: ABAW.
- TT V → BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1931). *Türkische Turfan Texte V*. Berlin: ABAW.
- TT VI → BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von; ARAT, Reşit Rahmeti (1934). *Türkische Turfan Texte VI*. Berlin: ABAW.

- Üçlütig → BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998). *Abidarim Kunlıg Koşavarti Şastirtakı Çinkirtü Yörüglerning Kingürüsinden Üç İtiğsizler, Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha*. Ankara: TDK Yayınları.
- WILKENS, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uygurcanın El Sözlüğü*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- ZIEME, Peter (1992). *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qočo, Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*. Germany: Verlag für Sozialwissenschaften.

Dilin Kökeni Arayışları-5: Beyin ve Dil

The Search for the Origin of Language-5: Brain and Language

Caner Kerimoğlu

Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi

Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye

e-posta canerkerimoglu@yahoo.com

orcid 0000 0002 8514 8578

doi 10.54316/dilarastirmalari.1075944

Atıf

Citation

Kerimoğlu, Caner (2022).

Dilin Kökeni Arayışları-5:

Beyin ve Dil.

Dil Araştırmaları, 30: 21-37.

Başvuru

Submitted

18.02.2022

Revizyon

Revised

01.03.2022

Kabul

Accepted

02.03.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

İnsanın bilişsel kapasiteleri ile ilgili pek çok soru cevap beklemektedir. Dil de bu bilişsel kapasitelerden biridir. Paul Broca ve Carl Wernicke'nin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki keşiflerinden bu yana dilin beyindeki işleyişi ile ilgili önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Klasik model olarak da adlandırılan Broca-Wernicke modeli beyinde farklı işlevler için görev yapan modülleri varsayar. Bu görüş yerleşimci modeldir. Bağlantıcılık adı verilen model ise beyindeki modüller yaklaşımını reddeder. Beyin bölgelerinin birbirleriyle bağlantılı hâlde bütüncül olarak çalıştığını öne sürer. Dilin kökeni araştırmaları da dil ve beyin ilişkisine ışık tutar. Dilin işleyişinde beynin rolü ve arkaik insan türlerinde beyinle ilgili bulgular dilin kökeni araştırmalarına sık sık konu olur. Bu makalede beyin bölgeleri ve dil ilişkisiyle ilgili güncel bulgular değerlendirilmekte, bu bulguların dilin evrimi tartışmalarındaki etkileri tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dilin kökeni, dilin evrimi, beyin, beynin evrimi, Broca bölgesi, Wernicke bölgesi

ABSTRACT

There are many unanswered questions about human cognitive capacities. Language is one of these cognitive capacities. Since the discoveries by Paul Broca and Carl Wernicke in the second half of the 19th century, significant advances have been made regarding the language processing in the brain. The Broca-Wernicke model, also called the classical model, assumes "modules" in the brain that serve for different functions. This view is known as the localizationism. The model called connectionism in recent years rejects the approach of modules in the brain. It suggests that brain regions work holistically in connection with each other. Researches on the origin of language also shed light on the relationship between language and brain. It is observed that the role of the brain in the functioning of language and the findings about the brain in archaic human species are frequently discussed in

research on the origin of language. In this article, current findings on the relationship between brain regions and language are evaluated, and the implications of these findings on the evolution of language studies are discussed.

Keywords: Origin of language, language evolution, brain, evolution of brain, Broca's area, Wernicke's area

1. Giriş

Beyin insanı “biricik” yapan bilişsel özelliklerin evidir. Diğer canlılardan bizi ayıran bu özelliklerden biri de dildir. Her geçen gün ilerleyen görüntüleme teknikleri, genetik incelemeleri beyin ile ilgili yeni veriler sunuyor, bu yeni bilgilerle de dil ve beyin ilişkisine dair anlayışımız -yavaş yavaş da olsa- genişliyor. Sapiens dışında hiçbir türde olmayan ve hiyerarşik sözdizimsel dili ortaya çıkaran “hesaplamalı otonom sistemin nörolojik alt yapısının Broca alanında yerleşmiş olduğu” (Friederici 2020; Friederici vd. 2017)¹, “altkorteksin doğal dil sözdizimi-anlambiliminde temel bir rol oynadığı” (Murphy vd. 2022) gibi dilin beyindeki yeri için kesin adresler sunan yayınların sayısı hızla artıyor.

Dil bilgisi yazımındaki isim, sıfat, zarf gibi sözcük sınıflarının veya basit, birleşik, bağlı gibi cümle tiplerinin beyinde bir yeri varsa bu, soyut düzeyde sürdürülen dil tartışmalarının somutlaşması anlamına gelir. Bu sonuç dilbilimin bilimselliği tartışmaları için de önemli bir veri olacaktır.² Dilin Kökeni Arayışları başlığını taşıyan yazı dizisi³ içinde yer alan bu makalede dil ve beyin ilişkisini dilin kökeni bağlamında değerlendirmeye çalışacağım.

2. “Sapiens”in beyni

İnsanı “biricik” yapan şeyin beyin olduğunu ifade eden çok sayıda bilimsel yayın vardır.⁴ Gerçekten de beynimiz bazı yönleriyle dikkat çeken özelliklere sahiptir. Ortalama 1.5 kiloluk bir beyin taşıyoruz. Bugün memeliler içinde 55 cins ve 200 farklı türe sahip olan primat takımının diğer üyeleriyle karşılaştırdığımızda büyük bir beynimiz olduğu açıktır.

¹ “Chomsky çevresi” diyebileceğimiz bir araştırmacı grubu, Chomsky’nin 1950’lerde ortaya attığı Evrensel Dilbilgisi (Üretken Dilbilgisi) teorisini “beyin incelemeleriyle uyumlu” olarak sunar, bu yayınlardan bazıları için bk. (Berwick vd. 2013; Friederici 2017a, 2017b, 2020; Friederici vd. 2017; Scharff vd. 2013). Chomsky ve dil teorisiyle ilgili tartışmalar için bk. (Kerimoğlu 2021a, 2021b).

² Dilbilimin bilimselliğini, yayına hazırlamakta olduğum “Dilin Bilimi Mümkün müdür?” başlıklı yazımda ayrıca tartışacağım.

³ Bu dizideki önceki makaleler için bk. (Kerimoğlu 2016, 2017, 2018, 2019a, 2019b). Dilin kökeni ile ilgili kitap yayınları için bk. (Kerimoğlu 2020, 2021a).

⁴ İkisi için bk. (Gazzaniga 2008; Herculano-Houzel 2016).

Tablo 1. Bazı canlıların beyin büyüklüğü (Roth & Dicke 2005)

Tür	Beyin ağırlığı	Ensefalizasyon katsayısı ⁵	Nöron sayısı
Balina	2600-9000	1.8	
Yalancı katil balina	3650		10500
Afrika fili	4200	1.3	11000
İnsan	1250-1450 ^{e}	7.4-7.8	11500
Şişe burunlu yunus	1350	5.3	5800
Mors	1130	1.2	
Deve	762	1.2	
Öküz	490	0.5	
At	510	0.9	1200
Goril	430 ^{e} -570	1.5-1.8	4300
Şempanze	330-430 ^{e}	2.2-2.5	6200
Aslan	260	0.6	
Koyun	140	0.8	
Eskidünya maymunu	41-122	1.7-2.7	
Hint şebeği	88	2.1	480
Gibon	88-105	1.9-2.7	
Kapuçin maymunu	26-80	2.4-4.8	
Beyazalınlı sebus	57	4.8	610
Köpek	64	1.2	160
Tilki	53	1.6	
Kedi	25	1.0	300
Sincap maymunu	23	2.3	480
Tavşan	11	0.4	
Marmoset	7	1.7	
Keseli sıçan	7.6	0.2	27
Sincap	7	1.1	
Kırpi	3.3	0.3	24
Keme	2	0.4	15
Fare	0.3	0.5	4

İnsan beyni diğer primatların beyninden yaklaşık 3 kat daha büyüktür (Verendeev & Sherwood 2017). Bu bakımdan “kuzenlerimiz” Neandertalleri ayrı tutuyorum çünkü onların beyinleri Sapiens’ten de büyük olabiliyordu. Sapiens’in, yani modern insanın biraz da bu büyük beyniyle fark yarattığı, zekâ kapasitesinin “büyüklüğü” ile hayatta kaldığı kabulü yaygındır (Sherwood vd. 2012). Ancak buradan şu sonucu çıkarmak

⁵ Ensefalizasyon katsayısı: Beyin kütlesi / vücut kütlesi oranı.

doğru değildir: Beyin büyüklüğü = zekâ. İnsandan daha büyük beyni olan canlılar vardır. (Örneğin ispermeçet balinasının beyni 8 kg, fil beyni 5 kg vb.). Yani beynin büyük olması tek başına bir şey açıklamıyor. Fark yaratan ikinci nokta vücut ve beyin büyüklüğü ilişkisidir. İnsan, beynini vücut büyüklüğüne oranlarsak en üst sıradaki canlılardandır. Yaklaşık 1/40'lık bir oranı vardır. Buna rağmen bu oranın da insanın neden daha zeki olduğunu tam olarak açıklamadığını belirtmek gerekir çünkü bu oranı daha iyi olan bazı hayvanlar insandan daha zeki değildir ya da oranı daha kötü olan hayvanların oranı iyi olan hayvanlardan daha aşağıda bir zihin kapasitesine sahip olduğuna dair bilimsel bir veri yoktur. Farenin oranı tıpkı insan gibi 1/40'tır, oysa fillerin oranı 1/560'tır. Buna rağmen filler farelerden daha az zeki değildir, hatta hafıza gibi bazı alanlarda çok güçlüdürler. Nedeni ne olursa olsun beynin büyümesiyle insanın gelişmişlik seviyesinin arttığını gözlemliyoruz. Aşağıdaki tabloda bu görülüyor.

Beynin neden ve nasıl büyüdüğüyle ilgili de pek çok tartışma var. İki ayak üzerinde yürüme, sosyalleşme, yeme alışkanlıkları (özellikle etçil beslenme) gibi etkenlerle insan beyninin büyümesi arasında bağ kuran bilim insanları var. Ancak beynin tek bir etkenle değil, sayılan pek çok etkenin işe karışmasıyla büyüdüğü yorumu öne çıkıyor (van Schaik, 2016: 388). Bu tartışmaya dil penceresinden bakan bir soruyla katılalım: Beyin geliştiği için mi dil ortaya çıkmıştır yoksa dil mi beyni geliştirmiştir? Bununla ilgili pek çok tartışma var ama birlikte ve etkileşimli bir evrim görüşü bana en yakın geleni (Tartışma için bk. Schoenemann 2012). Yani hem dil beyin için, hem de beyin dil için adapte oldu. Sosyalleştikçe iletişime daha çok ihtiyaç duyduk, beynimiz bu duruma uyum sağladı, beynimiz uyum sağladıkça da dilimiz gelişti. Peki beyin bugünkü büyüklüğüne ne zaman kavuştu? Aşağıdaki tablodan insan türlerindeki beyin hacminin gelişimini takip edelim:

Tablo 2: İnsan türlerinin beyin hacmi gelişimi (Holloway 2015)

İnsan türü fosillerinin beyin hacimleri					
Tür	Örnek sayısı	Yer	Beyin hacmi	Alt ve üst sınırlar	Tarih
<i>A. afarensis</i>	3	Doğu. Afrika	435	385-500+	3-4 milyon yıl önce
<i>A. africanus</i>	8	Güney Afrika	440	420-500+	2-3 milyon yıl önce
<i>A. aethiopicus</i>	1	Doğu Afrika	410	-	2.5 milyon yıl önce
<i>A. garhi</i>	1	Doğu Afrika	450	-	2.5 milyon yıl önce
<i>A. sediba</i>	1	Güney Afrika	420	-	2-3 milyon yıl önce
<i>A. robustus</i>	6	Doğu ve Güney Afrika	512	500-530	1.6-2.0 milyon yıl önce
<i>H. rudolfensis</i>	2	Doğu Afrika	775	752-800	1.8 milyon yıl önce
<i>H. habilis</i>	6	Doğu Afrika	612	510-687	1.7-2.0 milyon yıl önce
<i>H. georgicus</i>	3	Gürcistan ve Avrupa	677	600-775	1.7 milyon yıl önce
<i>H. ergaster</i>	2	Doğu Afrika	826	804-848	1.6 milyon yıl önce
<i>H. erectus</i>	2	Doğu Afrika	980	900-1,067	1.0-1.6 milyon yıl önce
<i>H. erectus</i>	8	Endonezya	925	780-1,059	1.0 milyon yıl önce
<i>H. erectus</i>	8	Çin	1,029	850-1,225	600 bin yıl önce

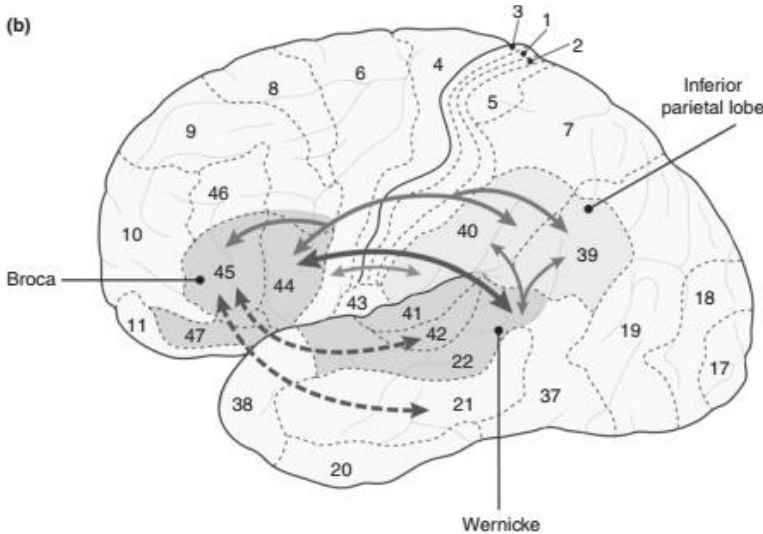
Arkaik <i>H. sapiens</i>	6	Endonezya (Solo)	1,148	1,013-1,250	130 bin yıl önce
Arkaik <i>H. sapiens</i>	6	Afrika	1,190	880-1,367	125 bin yıl önce
Arkaik <i>H. sapiens</i>	7	Avrupa	1,315	1,200-1,450	50-25 bin yıl önce
<i>Neandertal</i>	25	Avrupa ve Orta Asya	1,415	1,125-1,740	9-3 bin yıl önce
<i>H. sapiens</i>	11	Dünya	1,506	1,250-1,600	25-1 bin yıl önce

Görülüyor ki insan bugünkü ortalama beyin hacmine (1,506) çok yeni ulaşmıştır. 7 milyon yıllık insan evrimini takip ettiğimizde beyin hacminde hep aşamalı bir gelişim gerçekleşmiştir. Son çalışmalar da bunun birden olmadığını, aşamalı bir evrimi takip ettiğini söylüyor (Du vd. 2018; Neubauer vd. 2018; Ponce de León vd. 2021).

Beynin evrimi konusunda hâlâ pek soru cevap bekliyor ama azımsanmayacak ilerlemeler var. Modern bilimin 19. yüzyıl ortalarından sonraki büyük sıçraması beyin çalışmalarında da kendini gösterir. Paul Broca ve Carl Wernicke, dilin beyindeki yerleşimi için “milat” sayılan çalışmalara imza atmıştır. Yine Alman bilim insanı Korbinian Brodmann (1868-1918) tarafından yüzyılı aşkın bir süre önce çizilen beyin haritaları beyin bölümleri konusunda atılan önemli adımlardan biridir. Brodmann beyindeki bölgeleri numaralandırarak haritalandırmış, beyin bölgeleri ve işlevleri konusundaki incelemelere büyük bir katkı yapmıştır. Ondan sonra da bu numaralardan yararlanarak beyin bölgelerinin işlevlerine dair çalışmalar yapılmıştır. Ancak onunki hâlâ çok kullanılan bir haritadır.

Beynin sol tarafının iletişimle ilgili kontrolü yönettiği bilinir. İlginç bir şekilde hayvanlarda da benzer bir durum söz konusudur. Örneğin kuşlarda da şarkıların yönetiminde sol lob baskındır (Schneider, 2014: 444).

Görsel 1. Brodmann haritasındaki numaralara göre beyin sol yarımküresi. Dil ve düşünce ile ilgili işlemlerin daha çok Broca alanını içeren ön bölgede (frontal lob) olduğu kabul edilir. (Aboitiz 2017)

Beynin bölgelerinin hangi işlevleri yönettiğine dair bir fikir vermesi için yukarıdaki görsel iyi bir başlangıç olabilir. Özellikle frontal ve temporal loblar dil ve düşüncenin “karargâhı” olarak sık sık anılır. Buna dair bilimin neler elde ettiğini gözden geçirmekte yarar var.

Dilin beyindeki görünümü deyince “klasik model” (Tremblay ve Dick 2016), “Broca-Wernicke doktrini” (Rutten, 2012), “klasik doktrin” (Passingham, 2008) gibi adlarla anılan iki bölgeden işe başlamak en doğrusu olacaktır. Beyin çalışmalarında iki önemli eğilim dikkat çeker: Yerleşimcilik (localizationism) ve bağlantıcılık (connectionism).

Bağlantıcılar beyindeki bölgelerin birbirleriyle çeşitli ağlarla etkileşime geçerek dil gibi önemli işlevleri karşıladığını savunurken, yerleşimciler beyindeki belirli bölgelerin belirli işlevleri yönettiğini ileri sürer. Broca ve Wernicke’nin yerleşimci modele yakın olduğu, dilin beyinde belli bölgelerce yönetildiği yönündeki savlar, uzun yıllar literatüre hâkim olmuştur ve bu klasik model olarak bilinir. Son yıllarda bu modelin “çöktüğünü” dile getiren bir hayli çalışma vardır ve beyindeki dil ağlarının klasik modelin öngördüğünden çok daha geniş olduğu görüşü yaygınlaşmıştır (Benítez-Burraco & Boeckx 2015; Poeppel vd. 2012). Bu klasik modele eleştiriler getirilse de dil ve beyin incelemelerinin başlangıcı olması bakımından önemli bir modeldir. Bu modele Ludwig Lichtheim (1845-1928) ve Norman Geschwind (1926-1984) gibi isimlerin de katkısı vardır ama “başrolde” Paul Broca ve Carl Wernicke yer alır.

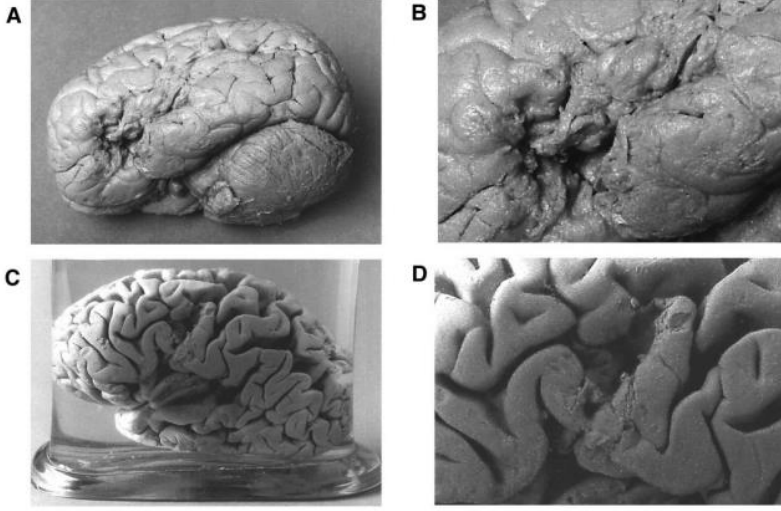
3. Broca bölgesi

Fransız cerrah, anatomist ve antropolog Paul Broca bilişsel bilimlerin kurucularından biri kabul edilir (Dronkers vd. 2007). Nasıl konuşabildiğimizin izini başarılı bir şekilde sürenlerdendir. Dil ve beyin ilişkisini bilimsel olarak ortaya koyan Broca, dönemin teknolojik şartlarının geriliğine rağmen büyük bir keşfe imza atmıştır.

Beyinde hangi bölgenin hangi davranışlarımızdan sorumlu olduğu veya böyle bölgesel bir ayırımın mümkün olup olmadığı hep merak konusu olmuştur. Beyin bir bütün olarak mı davranışlarımızı etkiler yoksa bölüm bölüm mü? Broca bu sorunun izini sürmede ilk adımı atan kişidir. 1861 yılında iki hastasından yola çıkarak bu bölgeyi bulmuştur. İlk hastası söylenenleri anlıyordu ama konuşamıyordu. Bir tür dil kaybına uğramıştı. [Dil yitimi ya da “afazi” de denir (Öktem vd. 2019)]. Broca bu hastanın adını “Tan” olarak kodladı. Çünkü hasta sadece bu sözcüğü telaffuz edebiliyordu. [Bu hastanın kimliği ancak 152 yıl sonra öğrenilebildi: Louis Victor Leborgne (Domanski 2013)]. Broca bu hastaya “İslık çal.” dediğinde ıslık çalıyordu ama konuşma yetisini kaybetmiş görünüyordu. Broca bu durumun nedeninin beyin kaynaklı olduğunu tahmin etmişti ancak henüz görüntüleme teknikleri gelişmediği için bir sonuca ulaşamıyordu. Doğru cevabı ancak bu hastası ölünce bulabildi. Ölen hastasının beynini cerrahi bir incelemeye tabi tuttu. Beyninin bir bölgesinde hasar tespit etti. Benzer belirtiler gösteren, sadece 6 Fransızca sözcüğü (*oui, non, tois, trois, tojours, Lelo*) telaffuz edebilen Lazare Lelong’u da (“Lelo” olarak kodlamıştır.) öldükten sonra otopsiye aldı ve onda da aynı bölgede lezyonlar tespit etti (Aboitiz 2017: 48-49). Artık bu bölgenin dil ile ilgili

olduğundan emindi, bu bölge Broca bölgesi olarak kabul edildi [Broca'nın hayatı ve katkıları için (LaPointe 2013)].

Görsel 2. Paul Broca'nın bu iki hastasının beyinlerinin görüntüsü. A ve B ilk hastanın (Louis Victor Leborgne) beyninin uzaktan ve yakından görüntüsüyken C ve D ikinci hastanın (Lazare Lelong) beyninin uzaktan ve yakından görüntüsüdür. (Dronkers vd. 2007)

Broca bölgesi dil ve beyin incelemelerinin en “merak” edilen konularından biri olmuştur. 19. yüzyılın ortalarından beri dil ile ilgili olarak en çok çalışılan beyin bölgesidir.⁶ Nitekim Gordzinsky ve Amunts (2006: XIII) Broca bölgesi’ni beynin “en ünlü” bölümü olarak nitelerler.

Kimi araştırmacılarca Broca bölgesinin özellikle sözdizimi gibi dilin spesifik bir yönüyle ilgili olarak “uzmanlaştığı” ileri sürülüyor. Örneğin, “Chomsky çevresi”nde yer alan ve “dilin Sapiens’e özgü” olduğunu savunan isimlerden Angela Friederici, kitabında Broca bölgesi içindeki 44 nolu alanın hiyerarşik sözdizimsel yapıların üretiminden sorumlu olduğunu belirtir (Friederici 2017a: 227). Fakat Broca bölgesinin dil ile ilgili tek alan olduğu veya sadece konuşma işlevini karşıladığı gibi hipotezlerin doğru olmadığını, bu bölgenin dilin belirli yönlerini yönetmekle birlikte dil dışı işlevleri (hafıza, işaretlerin algılanması, müziksel analiz vb.) de karşılayan çok işlevli bir bölge olduğunu, dil işlevleri için beynin diğer bölgeleriyle nöral ağlar yoluyla etkileşime girdiğini gösteren bir hayli çalışma da vardır.⁷ Örneğin David Kemmerer, Broca bölgesinin rolü konusunda iki büyük grubun olduğunu, bir grubun Broca bölgesini hiyerarşik sözdizimi ve anlama ile ilişkilendirdiğini, bir grubun ise işitme ve konuşmayla ilgili bilişsel kontrol konusuna yoğunlaştığını belirtir. Son yıllardaki çalışmalarla bu

⁶ Beyin araştırmaları için taradığım kitaplar şunlardı: (Aboitiz 2017; Grodzinsky ve Amunts, 2006; Friederici 2017; Herculano-Houzel 2016; Kemmerer 2015; LaPointe 2013; Passingham 2008; Rutten 2012).

⁷ Şu kaynaklar bununla ilgili verileri sunar: (Burns ve Fahy, 2010; Dronkers vd., 2007; Falk, 2012; Friedrich vd. 2019; Grodzinsky, 2000; Grodzinsky ve Amunts, 2006; Grodzinsky ve Santi, 2008; Kemmerer 2015).

bölgenin müzik gibi diğer hiyerarşik bilgi işleme işlevlerinde de rolü olduğunu gösterildiğini ifade ettikten sonra -Chomskyci geleneğin vurguladığı üzere- bu bölgenin hiyerarşik sözdizimiyle ilgili olduğu konusunda öne çıkan üç hipotezi (Grodzinsky, Friederici ve Schlesewsky gibi üç farklı grubun hipotezleri) değerlendirir. Kemmerer bu hipotezlerin bilim dünyasını bütünüyle ikna edemediğini ve Broca bölgesinin sözdizimindeki rolü konusunun hâlâ tartışmalı olduğunu dile getirir (Kemmerer 2015: 448-457).

Bu bölge belki de pek çok farklı devrenin kesiştiği bir merkezdir (Moro 2008). Bilim dünyası beyinde dilin algılanması ve üretimi için tek bir bölgeden çok beynin tümünün işe karıştığı yönünde bir sonuca doğru ilerliyor, yani dili beyinde sadece şu bölge yönetir veya sözdizimi beyinde sadece şu bölgede yerleşmiştir gibi bir kabul şu an için doğru değil (Aboitiz vd. 2009). Son bir çalışma Broca bölgesinin biri dilde, diğeri de genel işlevlerde görev alan iki alt bölgesinin olduğunu ortaya koyuyor (Fedorenko & Blank 2020). Kesin olan şey bu bölgenin sağlıklı bir şekilde konuşabilmemiz için gerekli ve dil işleme sürecinde aktif olduğudur (Grodzinsky ve Santi, 2008).

Bu bölgenin bir benzerinin şempanze ve makak gibi diğer primat türlerinde de işarete dayalı iletişim için etkili olduğu biliniyor.⁸ Örneğin makak gibi diğer primatların beyindeki F5 bölgesinin insan beyindeki Broca bölgesine denk geldiği (Brodmann haritasında 44 nolu bölge), onunla kökendeş (homolog) olduğu ve her iki bölgenin konuşma dışındaki karmaşık el hareketleriyle duyu-motor sistemine bağlı öğrenmeleri yönettiği tespit edilmiştir (Binkofski & Buccino 2004). Bazı araştırmacılar insan dilinin en temel özelliklerinin (birleştirme vb.) maymunlarda da olduğunu beyin incelemelerine dayanarak ileri sürer (Xia vd. 2021). Kökendeşlik evrimde aynı kökten gelen farklılıklar için kullanılır. Örneğin insanların kollarıyla yarasaların kanatları kökendeşdir. Belki bugün bakınca alakasız görüyor ama milyonlarca yıl öncesine gitseydik bu durumu görecektik. Şempanze beynindeki F5 bölgesi insandaki Broca bölgesiyle kökendeşdir ve benzer işlevlerde rol alır. Bu, dilin seslerden önce işaretlerden doğduğunu iddia eden bilim insanlarına önemli bir dayanak olmuştur. Evrimin işleyişini bilenler bunun dilin evrimindeki yerini o doğru soruyu sorarak düşünmeye başlamışlardır ama ben yine de soruyu yazayım: O hâlde Broca bölgesi bugünkü biçimine evrimin hangi noktasında ulaşmıştır ve önceki türlerde buna benzer bir bulgu var mıdır?

Erken insan türlerinde de Sapiens'e benzer bir Broca bölgesinin olduğuna dair önemli çalışmalar vardır. Bu bulgunun Sapiens öncesindeki türlerin de bir dile sahip olduğu iddiasına dayanak olabileceği ileri sürülüyor.⁹ 1.8 milyon yıl önce yaşamış olan Homo erectus fosillerinde tespit edilen bu benzerlikler hâlâ tartışmalıdır, Schoenemann ve Bruner gibi kimi araştırmacılar bu bulguların dilin varlığı için tek başına bir kanıt olamayacağını ancak 2 milyon yıl öncesinden itibaren beyinde dille ilgili değişikliklerin gözlendiğini ifade eder (Bruner 2013; Schoenemann 2006). Beaudet yeni teknolojik gelişmelerle kafatası fosilleri üzerindeki eski çalışmaların şüpheli bir hâle geldiğini; Albessard-Ball ve Balzeau ise Broca ve Wernicke bölgelerinin sadece dil ile ilgili

⁸ Bunun için türler arası karşılaştırmalı verileri içeren şu çalışmalara bakılabilir: (Passingham 2008; Petrides vd. 2005; Tagliatela vd. 2008).

⁹ Bunu ileri süren yayımlar için bk. (Broadfield vd. 2001; Falk 1983; R. Holloway 1983, 1995; V. Tobias 1975, 1983).

olmadığını, bu bölgelerin varlığının tespitinin ilk insan türlerinde konuşmanın varlığı için kanıt olamayacağını savunur (Albessard-Ball ve Balzeau, 2018; Beaudet 2017). Bu eleştirilere rağmen Broca bölgesinin ilk insanlardaki görünümüyle ilgili çalışmalar ilginç veriler sunar. 1.9 milyon yıl önce Doğu Afrika'da ortaya çıkan *Homo rudolfensis*'e ait bir fosilde (KNM-ER 1470) yaklaşık 530 cm³ büyüklüğünde bir beyin kapasitesinin varlığı ve modern insanlara benzer bir asimetrik Broca alanının izleri tespit edilmiştir (Holloway 2015a). *Rudolfensis*'in çağdaşları *H. habilis* ve *H. erectus*'un Broca bölgesinde de asimetrik bir genişleme gösterdiği, özellikle *Erectus*'un 1000 cm³ civarı bir beyin hacmi ile belirgin bir Broca çıkıntısına sahip olduğu görülmektedir.¹⁰ 600 bin yıl önce *H. heidelbergensis*'in beyninin (hacmi 1.250 cm³) sol yarım küresinde Broca bölgesi üzerinde de açık bir çıkıntı tespit edilmiştir (Luef 2018). Beyin evrimiyle ilgili çalışmaları değerlendiren Katerina Semendeferi'nin ekibi Broca çıkıntısı bakımından ele geçen bulguları aşağıdaki gibi sunar:

Tablo 3. İnsan türlerinde Broca çıkıntısının gelişimi (Hrvoj-Mihic vd. 2013)

Fosil no	Tür	Yıl önce	Broca çıkıntısı
Sterkfontein tip 2	<i>Australopithecus africanus</i>	2.5 milyon	Yeni oluşmuş?
MH1	<i>Australopithecus sediba</i>	2 milyon	Yeni oluşmuş?
KNM-WT 17000	<i>Paranthropus aethiopicus</i>	2.5 milyon	Yok
OH 5	<i>Paranthropus boisei</i>	1.8 milyon	Korunmamış
SK 1585	<i>Paranthropus robustus</i>	1.5 milyon	Yok
KNM-ER 1813	<i>Homo habilis</i>	1.8-1.9 milyon	Yeni oluşmuş?
KNM-ER 1470	<i>Homo rudolfensis</i>	1.8-1.9 milyon	Mevcut
Hepsinde	Sonraki <i>Homo</i> türleri	1.8 milyon yıl önceden bugüne	Mevcut

Bu çıkıntı yaklaşık 2 - 2.5 milyon öncesinde ortaya çıkmaya başlamıştır. *Homo* türlerinde bu çıkıntının olduğu görülüyor. Neandertal Broca bölgesinin ise *Sapiens*'e çok yakın olduğu, bu iki türün frontal lob bakımından diğer insan türlerinden ayrıldığı konusunda ise epey zengin bir literatür oluşmuştur.¹¹

Broca alanı ve dilin evrimini birlikte değerlendiren yeni bir inceleme ise bu alanın müzik gibi hiyerarşik ve sıralı dizim gerektiren başka işlevlerde de rol aldığını, dilin de hiyerarşik ve sıralı işlemlerin evriminin bir yan ürünü (by-product) olabileceğini savunur:

Sonuç olarak, insanlar kasıtlı olarak konuşma üretimini kontrol edebilir, birkaç farklı heceyi birleştirerek yeni kelimeler oluşturabilir ve yeni bir dil öğrenebilir. Bununla birlikte, Broca bölgesi sadece dil işleme için tasarlanmış bir yapı olmayabilir. Araştırmalar, Broca'nın alanının, müzik ve eylem alanları gibi sıralı / hiyerarşik işlem gerektiren alanlara dil alanı ile katkıda bulunduğunu ortaya koydu. Dil, insanın eşsiz özelliklerinden biridir. Bununla birlikte, Broca alanının işlevi açısından, dil, sıralı / hiyerarşik işlemin evriminin bir yan ürünü olabilir (Wakita 2020).

¹⁰ Bu bilgi için bk. (Luef 2018; P. Tobias 1998; Wu vd. 2011).

¹¹ Birkaçı için bk. (Bruner 2017; Bruner vd. 2014; Bruner & Holloway 2010).

İlk fosillerden bugüne gelindiğinde tıpkı beyin hacmindeki değişiklikler gibi Broca bölgesiyle ilgili değişikliklerin de aşamalı bir değişim sergilediğini söylemek mümkün görünmüyor.

4. Wernicke bölgesi

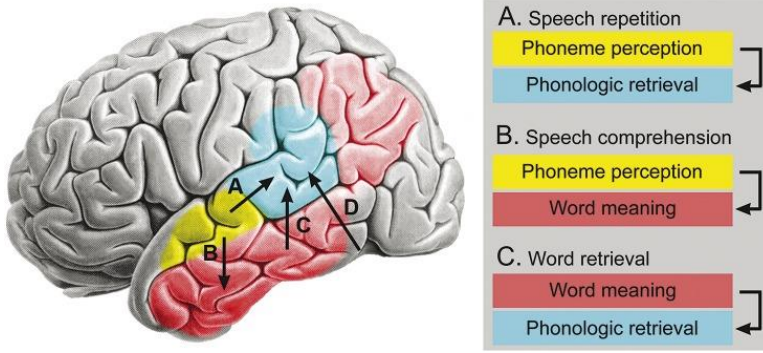
Broca bölgesinin daha çok konuşmayla ilgili motor becerileri yönettiğinin uzun yıllar literatürdeki egemen görüş olduğunu ifade etmiştim. Wernicke bölgesi de anlama ile ilişkilendirilir. Carl Wernicke 1874'te beyinde konuşmanın anlaşılmasıyla ilgili sorunların bir başka beyin bölgesindeki hasarlardan kaynaklandığını rapor etti. Bu bölge de daha sonra Wernicke bölgesi olarak anılmaya başladı.

Her ne kadar son çalışmalarda bu bölgelerin etkileşiminin de önemli olduğu ortaya konya da Wernicke bölgesinin anlama ile ilgili olduğu kabulü son yıllara kadar yaygınlığını korumuştur. Aslında hem Broca hem de Wernicke'nin dilin beyindeki yerleşimiyle ilgili görüşlerinin sonraki yıllarda yanlış bir şekilde özetlendiğini ve bu iki araştırmacının dili beyinde tek bir bölgeyle ilişkilendirmediğini söylersem durumu özetlemiş olurum. Örneğin Geert-Jan Rutten, Wernicke'nin dil işlevlerinin beyinde belli bölgelerde yerleştiği şeklinde bir iddiasının olmadığını, dille ilgili kavramsal bilginin birbiriyle ilişkili bölgeler arasında dağıtıldığını içeren bir teori sunduğunu belirtir. Ona göre Wernicke yerleşimci değil, bağlantıcıdır (Rutten 2012: 23).

Alman bilim insanı Carl Wernicke tarafından bulunan bu beyin bölgesi Brodmann haritasında 22 numara ile gösterilen alanı kapsar. Bu alanın neresi olduğu konusunda zaman zaman farklı görüşler ileri sürülmüştür (Bogen & Bogen 1976) ve hâlâ bazı konularda tartışmalar devam etmektedir (Binder 2017). Bu tartışmalara katılan isimlerden biri olan Alfredo Ardila beyindeki konuşma alanları üzerine uzmandır ve Brodmann haritasındaki numaralara göre Wernicke bölgesini çekirdek (core) ve genişletilmiş (extended) bölge şeklinde ikiye ayırarak yeniden tanımlar. Buna göre beyin solunda iki dil ağı (network) vardır. İlki, dili anlama ve algılama sistemidir ki kelime tanıma-algılama ile ilgili olan “çekirdek Wernicke alanı” (21, 22, 41 ve 42) ve dilsel çağrışımlarla ilgili Wernicke çevresel alanını (“genişletilmiş Wernicke alanı:” 20, 37, 38, 39 ve 40) içerir; ikincisi ise bir dil üretim sistemidir ki Broca bölgesini içerir (“Broca'nın kompleksi”: 44, 45 ve ayrıca 46, 47) (Ardila vd. 2016b, 2016a).

Uzun yıllar bu alanın sadece “anlama” alanı olduğu kabulü yaygındı. Ancak teknolojinin ilerlemesiyle birlikte yeni görüntüleme tekniklerinin kullanılması fotoğrafı farklılaştırmaya başladı. Bu bölgenin dil için önemli olduğu mutlak. Ancak başlardaki “anlama bölgesi” kabulünün bugün zayıfladığını görüyoruz. Bu bölgenin anatomisi ve işlevi konusunda genel kabulleri sorgulayan değerlendirmeler de yapılmaktadır. Jeffrey R. Binder, Wernicke bölgesi olarak etiketlenen bölgenin dili anlamada çok az işlevi olduğu, beyinde sadece konuşmayı anlama üzerine yerleşik bir bölgenin olmadığı konusunda bir uzlaşının oluştuğunu ifade eder (Binder 2015, 2017). Binder, Wernicke bölgesi ve komşu bölgelerinin işlevlerini ve etkileşimlerini de şu şekilde gösterir:

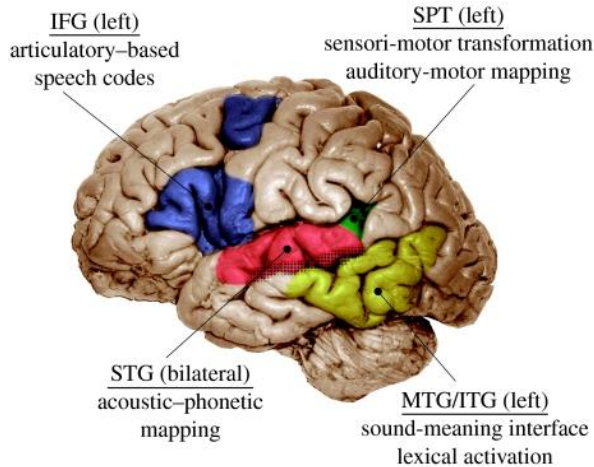
Görsel 4. Binder'e göre beyin ve dil bölgeleri (Binder 2015)

- A. Konuşma tekrarı (speech repetition): sesbirim algılama (phoneme perception), sesbilimsel geri getirme (phonologic retrieval)
- B. Konuşma algılama (speech comprehension): sesbirim algılama, sözcük anlamı (word meaning)
- C. Sözcük geri getirme (word retrieval): Sözcük anlamı, sesbilimsel geri getirme.

Mavi renkli bölge Wernicke bölgesi olarak bilinen bölgedir, sesbilimsel geri getirme bileşenini destekler. Bu işlem tekrarlama, sözcüğü geri getirme, yüksek sesli okuma gibi konuşma üretimindeki eylemler için önemlidir. Kırmızı bölgeler sözcük anlamı ile ilgili işlemlerle ilgilidir ve bu bölgenin diğer bölgelerle etkileşimi de oklarla gösterilir. Görüldüğü üzere zihne depolanan sesleri ve sözcükleri konuşma esnasında kullanmak için tekrar geri getirebilme, sözcükleri anlama gibi ses, sözcük ve anlam ile ilgili önemli işlevler sadece Wernicke bölgesinin değil, onun da içinde olduğu farklı bölgelerin etkileşimiyle ortaya çıkıyor. Wernicke bölgesi için sadece anlama eylemlerini yöneten bir bölge demek doğru değildir. Daha çok sesle ilgili süreçlerde görev alıyor ve konuşma üretiminde rol üstleniyor.

Görsel 5. Poeppel vd. 'e göre (2008) dil ile ilgili bölgelerin işlevleri. Mavi renkli Broca bölgesi telaffuza dayalı konuşma kodlarıyla ilişkilendirilirken Wernicke bölgesinin de içinde bulunduğu daha büyük ve yeşille gösterilen bölge ses-anlam arayüzü ve sözcük aktivasyonunu yönetmektedir. (Poeppel vd. 2008)

Wernicke bölgesinin dilin evrimi incelemelerinde dikkat çeken bir öge olduğu ortadadır. Bu bölgenin insana yakın türlerdeki ve diğer insan türlerindeki evrimi konusunda çalışmalar yapılmaktadır. Örneğin Gil-da-Costa ve arkadaşları insandaki Broca ve Wernicke alanlarının benzerinin makak beyinde de bulunduğunu ve türe özgü seslenmeleri iştir iştir bu bölgenin aktive olduğunu saptamış, 25-30 milyon yıl önceki insan ve makakların ortak atasının dilin evrimi için önemli olan nöral mekanizmalara sahip olduğunu ileri sürmüştür (Gil-da-Costa vd. 2006). Gavrilov ve Nieder (2021) de yeni çalışmalarında makakların Broca bölgesinde jestlere dayalı iletişim için etkin olan nöronlarla seslenmeler için etkin olan nöronların iki farklı grup olarak belirginleştiğini, hareketlere dayalı iletişimin seslenmelere göre daha temel bir iletişim gibi görüldüğünü ortaya koyar ve yazarlar insan dil sisteminin önceki primat ses ve jest üretim sisteminden evrimleştiğinin Broca bölgesindeki sinirsel bağlantılar ile anlaşıldığı sonucuna ulaşır:

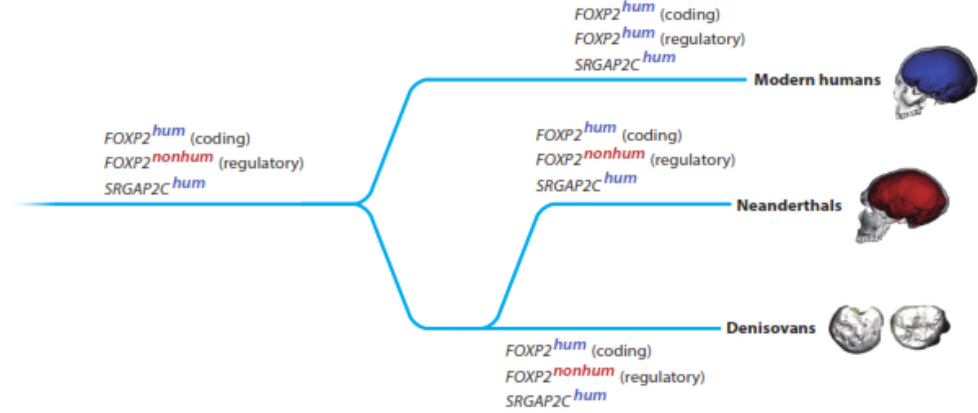
Bu nedenle, anatomik olarak iç içe geçmiş ancak işlevsel olarak ayrılmış eylem hazırlama ağları, insan beyindeki Broca bölgesinin önerilen anatomik kökeni olan vPFC'nin sınırlı bir alanında birlikte bulunur. Dolayısıyla, her iki sisteme de erişilebilir bir insan dili üretim sisteminin evriminden önce, insan olmayan primat beyinde ses ve manuel çıktının planlanması arasındaki net sinirsel bağlantılar mevcuttur. Bu, yakın anatomik çevrede ses üretimi ve el hareketi sistemlerinin ortak bir evrim geçirdiğini göstermektedir. Özellikle ilkel ses üretim ağı, primat evrimi sırasında genişlemiş ve konuşma ve dil sisteminin hizmetine sunulmuştur (Gavrilov & Nieder 2021).

Bu konuda önemli bir başka çalışma, Wernicke bölgesinin şempanzelerle karşılaştırmalı analizine dayanmaktadır. Buna göre Wernicke bölgesinin sol asimetrisi modern insan dilinin ortaya çıkmasından önce oluşmuştur (Spoceter vd. 2010). İnsanın iletişim becerisinin ortaya çıkmasında bu bölgenin önemli bir bölge olduğu söylenebilir.

Broca ve Wernicke bölgelerine dayalı tarihsel kabullerin son yıllarda değiştiğini söylemek mümkündür (Tremblay & Dick 2016). Kuramsal dilbilimcilerin kimi ayrımlarının da beyin incelemeleriyle uyuşmadığı görülüyor. Örneğin dilin şu alanı beyinde sadece şu bölge tarafından yönetilir gibi kesin bir yerleşimci anlayışı doğrulayan herhangi bir sonuç yoktur. Özellikle “sözdiziminin otonomisi” Chomskyci dilciler tarafından çok vurgulanır ve dilin evriminde önemsenir ancak beyin incelemeleri böyle otonom bir sözdizimi alanını henüz doğrulamamıştır (Moro 2008: 157-158). Broca ve Wernicke bölgeleri dilin çeşitli yönlerine katkıda bulunuyor ama dil farklı beyin bölgelerinin etkileşimiyle işleyen bir araçtır (Monroy-Sosa vd. 2020). Beyin araştırmacısı Vilayanur S. Ramachandran da “klasik modelin” doğruluğu konusunda şüpheleri olan biridir, bunu bir matematik profesörü olan ve beyinde Broca bölgesinde hasar oluşan hastası “doktor Hamdi” üzerinden anlatır. Beyinde belirli bir dil işlevinin tek bir bölge tarafından yönetildiği düşüncesinin doğru olmadığını gösteren “doktor Hamdi” bu modeldeki varsayımların dışında bir örnektir. Bu hasta söz konusu bölgelerde sorun olduğu hâlde tahmin edilen sorunları yaşamamıştır (Ramachandran 2015: 214-219). Burada “beyin esnekliği” olgusu öne çıkar. Beyinde hasarlı bir bölgenin işlevini başka bir bölge üstlenebilmektedir. Beynin bu esnek yapısı, modüler ve sabit, işlev odaklı bölgeler anlayışını zayıflatan en önemli olgulardan biridir. Sapiens beyni ile ona en yakın türler olan Neandertal ve Denisovalı genleri karşılaştırıldığında beyin esnekliğini etkileyen FOXP2 düzenleyici geninin Sapiens’e özgü olduğu, bunun da insan

beyninin “biricikliğini” ortaya çıkaran bir etken olabileceği Sherwood ve Gómez-Robles tarafından dile getirilir.

Görsel 6. Sherwood ve Gómez-Robles’e göre beyin esnekliği ve FOXP2 düzenleyici geni. Sapiens, Neandertal ve Denisovalıların ortak atasında da olmayan FOXP2’nin düzenleyici versiyonu ortak atadan ayrılma sonrasında sadece Sapiens’te ortaya çıkmıştır. (Sherwood & Gómez-Robles 2017)

Francisco Aboitiz dilin beyinle ilişkisi, beyin evrimi ile dil arasındaki paralellikler meselesine pek çok çalışmayla katkıda bulunmuştur.¹² Aboitiz, Broca ve Wernicke bölgesi araştırmaları için şu yorumda bulunur:

Bu nedenle, dil için Wernicke ve Geschwind’in ilk modellerinde öngörülenden çok daha karmaşık bir kortikal ağ vardır. Bu alanların beynin geri kalanından izole edilmediğini ve diğer nöronal sistemlerle birbirine bağlı olduklarını düşündüğümüzde bu daha da karmaşık hâle gelir. Örneğin, konuşma, yazma veya işaret dili üretimi, beyincik ve bazal gangliyonlar tarafından kontrol edilen karmaşık motor modellerin yürütülmesini gerektirir ... Bazal gangliyonlar serebral korteks ve Broca - Wernicke alanlarının yanı sıra vokal sistemini kontrol eden motor korteksi ile büyük ölçüde bağlantılıdır (Aboitiz 2017: 72).

Aboitiz, dil için yerleşmiş bir modül anlayışını mevcut kanıtlarla uyumlu bulmaz. Farklı bölgelerin karmaşık ilişkilerini öne çıkarır. Burada işe karışan birkaç bölge ve bu bölgeler arasındaki bağlar söz konusudur. Beyin ve konuşma ilişkisini ayrıntılarıyla ele aldığı kitabının sonuç bölümünde Aboitiz, Broca bölgesinin ortaya çıkışıyla desteklenen fonolojik adımın edinilmesini önemser. Ona göre konuşmanın ortaya çıkışında fonolojik aşamanın geçilmesi merkezi bir yer işgal ediyordu.¹³ Bu fonolojik adımla ilgili kimi özellikler şempanze ve insanın ortak atasında da vardı. Evrimin bilinmeyen bir noktasında (belki Australopithecines’de) bu devre, şarkı benzeri dizilerle işaretlenmiş, nesne ve olayları karşılayan ön-sözcüksel (proto-lexical) öğelere sahip ilkel bir ön-konuşmaya benzer bir aşamaya yol açtı. Homo türünün başlarında beyin boyutundaki kademeli artışla davranış değişiklikleri de görülmeye başlandı. Ancak anlambilim ve

¹² Bazıları için bk. (Aboitiz 2017, 2018a, 2018b; Aboitiz ve García, 1997; Aboitiz vd. 2009; Arbib vd. 2018; Michon vd. 2019; Scharff vd. 2013).

¹³ Fonolojik adımın dilin evrimindeki rolüyle ilgili bir teori için bk. (Ercilasun 2021).

sözdiziminin gelişimiyle ortaya çıkan zihinsel devrim arkaik Homo sapiens ile 50 bin yıl önce başladı (Aboitiz 2017: 468-469).

Daha yeni bir çalışmada “anlama” ile ilgili ilk atılımın daha diğer primatlardan ayrılmadan önceki döneme, yani 7 milyon yıl öncesine gittiği Sapiens ve makak beyninin temporal loblarının karşılaştırılmasıyla sunulur. (Braunsdorf vd. 2021) ki bu, beynin dil ile ilgili çeşitli özelliklere (ses çıkarma, ses tanıma, anlam işleme vb.) aşamalı olarak hazırlandığını göstermektedir.

5. Sonuç

Broca, Wernicke gibi çeşitli bölgelerin “dil” ile ilgili olduğu bilimsel olarak kesindir. Bu bölgelerin dil dışında farklı işlevler için de etkili olduğu belirlenmiştir. Dil ile ilgili oldukları kesinse de dilin hangi düzeyini (sözdizimi, anlam vb.) yönettikleri önemli bir araştırma konusudur. Farklı bölgelerin etkileşimlerinin öne çıktığı görülüyor. Evrimsel olarak ise özellikle Broca alanının benzerinin şempanzelerde (F5) de görülmesi ve iletişimsel işlevlerde etkili olması önemli bir bulgudur. İnsan soy çizgisinde Broca bölgesinin yaklaşık 2 milyon yıldan bu yana geçirdiği evrimin izlerini fosil kayıtları üzerinden belirleme girişimleri yapılmış ve önemli görüşler ileri sürülmüştür. Dilin evrimi konusunda çok kullanılan bir benzetmeye başvurarak “bunların büyük bir yapbozun parçaları” olduğunu söyleyeyim. Bu yapbozu tamamlamak için hem eş zamanlı hem de art zamanlı iki zorluk bizi bekliyor: 1. Bugün dil yapbozunun tüm parçalarını (biyolojik, genetik vb.) çok net olarak bulamadık. 2. Bugünkü parçaları bulsak da bulduğumuz kimi parçaların evrimsel geçmişini izlemekte zorlanıyoruz. Ama bunlar, dilin evrimi araştırmalarındaki büyük ilerlemeleri görmemize engel değil. Bu yapbozu tamamlama konusunda hiç bu kadar ilerlememiştik.

Kaynakça

- ABOITIZ, F. (2017). *A Brain for Speech: A View from Evolutionary Neuroanatomy*. Londra: Palgrave Macmillan UK.
- ABOITIZ, F. (2018a). "A Brain for Speech. Evolutionary Continuity in Primate and Human Auditory-Vocal Processing". *Frontiers in Neuroscience*, 12(MAR): 174.
- ABOITIZ, F. (2018b). "Voice, Gesture and Working Memory in the Emergence of Speech". *Interaction Studies*, 19(1-2): 70-85.
- ABOITIZ, F.; GARCÍA, R. (1997). "The Evolutionary Origin of the Language Areas in the Human Brain. A Neuroanatomical Perspective". *Brain Research Reviews*, 25/3: 381-396.
- ABOITIZ, F.; GARCÍA, R.; BRUNETTI, E. vd. (2009). "The Origin of Broca's Area and Its Connections from an Ancestral Working Memory Network". *Broca's Region* (Edt. Y. Grodzinsky ve K. Amunts), Oxford: Oxford University Press: 3-16.
- ALBESSARD-BALL, L.; BALZEAU, A. (2018). "Of Tongues and Men: A Review of Morphological Evidence for the Evolution of Language". *Journal of Language Evolution*, 3/1: 79-89.
- ARBIB, M. A.; ABOITIZ, F.; BURKART, J. M. vd. (2020). "The Comparative Neuroprimatology 2018 (CNP-2018) Road Map For Research On How the Brain Got Language". *How the Brain Got Language* (Edt. M. Arbib). Amsterdam: John Benjamins Pub.: 370-387.
- ARDILA, A.; BERNAL, B.; ROSSELLI, M. (2016a). "How Extended Is Wernicke's Area? Meta-Analytic Connectivity Study of BA20 and Integrative Proposal". *Neuroscience Journal*, 2016, 4962562.
- ARDILA, A.; BERNAL, B.; ROSSELLI, M. (2016b). "How Localized Are Language Brain Areas? A

- Review of Brodmann Areas Involvement in Oral Language". *Archives of Clinical Neuropsychology*, 31/1:112-122.
- BEAUDET, A. (2017). "The Emergence of Language in the Hominin Lineage: Perspectives from Fossil Endocasts". *Frontiers in Human Neuroscience*, 11.
- BENÍTEZ-BURRACO, A.; BOECKX, C. (2015). "Possible Functional Links Among Brain- and Skull-Related Genes Selected in Modern Humans". *Frontiers in Psychology*, 6: 794.
- BERWICK, R. C.; FRIEDERICI, A. D.; CHOMSKY, N. vd. (2013). "Evolution, Brain, and the Nature of Language". *Trends in Cognitive Sciences*, 17/2: 98.
- BINDER, J. R. (2015). "The Wernicke Area". *Neurology*. 85/24: 2170-2175.
- BINDER, J. R. (2017). "Current Controversies on Wernicke's Area and Its Role in Language". *Current Neurology and Neuroscience Reports*, 17/8: 58.
- BINKOFSKI, F.; BUCCINO, G. (2004). "Motor Functions of the Broca's Region". *Brain and Language*, 89/2: 362-369.
- BOGEN, J. E.; BOGEN, G. M. (1976). "Wernicke's Region-Where Is It?". *Annals of the New York Academy of Sciences*, 280/1: 834-843.
- BRAUNSDORF, M.; BLAZQUEZ FRECHES, G.; ROUMAZEILLES, L. vd. (2021). "Does the Temporal Cortex Make Us Human? A Review of Structural and Functional Diversity of the Primate Temporal Lobe". *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 131: 400-410.
- BROADFIELD, D. C.; HOLLOWAY, R. L.; MOWBRAY, K. vd. (2001). "Endocast of Sambungmacan 3 (Sm 3): A New Homo Erectus from Indonesia". *Anatomical Record*, 262/4: 369-379.
- BRUNER, E. (2013). "Language and Hybrids: Too Many Answers For Too Few Questions", *J. Anthropol. Sci.*, 91:245-247.
- BRUNER, E. (2017). "Language, Paleoneurology, and the Fronto-Parietal System". *Frontiers in Human Neuroscience*, 11: 349.
- BRUNER, E.; DE LA CUÉTARA, J. M.; MASTERS, M. vd. (2014). "Functional Craniology and Brain Evolution: From Paleontology to Biomedicine". *Frontiers in Neuroanatomy*, 8: 19.
- BRUNER, E.; HOLLOWAY, R. L. (2010). "A Bivariate Approach to the Widening of the Frontal Lobes in the Genus Homo". *Journal of Human Evolution*, 58/2: 138-146.
- BURNS, M.; FAHY, J. (2010). "Broca's Area: Rethinking Classical Concepts from a Neuroscience Perspective". *Topics in Stroke Rehabilitation*, 17/6: 401-410.
- DOMANSKI, C. W. (2013). "Mysterious "Monsieur Leborgne": The Mystery of the Famous Patient in the History of Neuropsychology Is Explained". *Journal of the History of the Neurosciences*, 22/1: 47-52.
- DRONKERS, N. F.; PLAISANT, O.; IBA-ZIZEN, M. T. vd. (2007). "Paul Broca's Historic Cases: High Resolution MR Imaging of the Brains of Leborgne and Lelong". *Brain*, 130: 1432-1441.
- DU, A.; ZIPKIN, A. M.; HATALA, K. G. vd. (2018). Pattern and Process in Hominin Brain Size Evolution Are Scale-Dependent. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 285/1873.
- ERCİLASON, A. B. (2021). "Dilin Doğuşu ve Evrimi: Basamak Teorisi". *Dil Araştırmaları*, 15/29: 1-17.
- FALK, D. (1983). "Cerebral Cortices of East African Early Hominids". *Science*, 221/4615: 1072-1074.
- FALK, D. (2012). The Evolution of Broca's Area. *IBRO History of Neuroscience*.
- FEDORENKO, E.; BLANK, I. A. (2020). "Broca's Area Is Not a Natural Kind". *Trends in Cognitive Science*, 24/4: 270-284.
- FRIEDERICI, A. D. (2017a). *Language in Our Brain: The Origins of a Uniquely Human Capacity*. MIT Press.
- FRIEDERICI, A. D. (2017b). Evolution of the Neural Language Network. *Psychonomic Bulletin and Review*, 24/1: 41-47.
- FRIEDERICI, A. D. (2020). "Hierarchy Processing in Human Neurobiology: How Specific Is It?" *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological Sciences*, 375/1789: 20180391.
- FRIEDERICI, A. D.; CHOMSKY, N.; BERWICK, R. C. vd. (2017). "Language, Mind and Brain". *Nature Human Behaviour*, 1/10: 713-722.
- FRIEDRICH, P.; ANDERSON, C.; SCHMITZ, J. vd. (2019). "Fundamental Or Forgotten? Is Pierre Paul Broca Still Relevant in Modern Neuroscience?" *Laterality*, 24/2: 125-138.
- GAVRILOV, N.; NIEDER, A. (2021). "Distinct Neural Networks for the Volitional Control of Vocal and

- Manual Actions in the Monkey Homologue of Broca's Area". *elife*, 10:e62797.
- GAZZANIGA, M. S. (2008). *Human: The Science Behind What Makes Us Unique*. New York: Ecco.
- GIL-DA-COSTA, R.; MARTIN, A.; LOPES, M. A. vd. (2006). "Species-Specific Calls Activate Homologs of Broca's and Wernicke's Areas in the Macaque". *Nature Neuroscience*, 9/8: 1064-1070.
- GRODZINSKY, Y. (2000). "The Neurology of Syntax: Language Use Without Broca's Area". *Behavioral and Brain Sciences*, 23/1 :1-71.
- GRODZINSKY, Y.; AMUNTS, K. (Ed.). (2006). *Broca's Region*. Oxford: Oxford University Press.
- GRODZINSKY, Y.; SANTI, A. (2008). "The Battle For Broca's Region". *Trends in Cognitive Sciences*, 12/12: 474-480.
- HERCULANO-HOUZEL, S. (2016). *The Human Advantage: A New Understanding of How Our Brain Became Remarkable*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- HOLLOWAY, R. (1983). Human Paleontological Evidence Relevant to Language Behavior. *Hum. Neurobiol.* , 2: 105-114.
- HOLLOWAY, R. (1995). "Toward A Synthetic Theory of Human Brain Evolution". *Origins of the Human Brain* (Edt. J.-P. Changeux ve J. Chavaillon), Oxford: Clarendon Press: 42-54.
- HOLLOWAY, R. L. (2015a). Brain Evolution. *Basics in Human Evolution* (Edt. M. Muehlenbien), Berlin: Elsevier: 235-250.
- HOLLOWAY, R. L. (2015b). The Evolution of the Hominid Brain. *Handbook of Paleoanthropology* (Edt. W. Henke ve I. Tattersall). Berlin: Springer: 1961-1987.
- HRVOJ-MIHIC, B.; BIENVENU, T.; STEFANACCI, L. vd. (2013). "Evolution, Development, and Plasticity of the Human Brain: From Molecules to Bones". *Frontiers in Human Neuroscience*, 7.
- KEMMERER, D. (2015). *Cognitive Neuroscience of Language*. New York: Psychology Press.
- KERİMOĞLU, C. (2016). "Dilin Kökeni Arayışları I: Dilin Kökeniyle İlgili Akademik Tartışmalar". *Dil Araştırmaları*, 18: 47-84.
- KERİMOĞLU, C. (2017). "Dilin Kökeni Arayışları II: FOXP2 Geni". *Dil Araştırmaları*, 21: 35-50.
- KERİMOĞLU, C. (2018). "Dilin Kökeni Arayışları 3: Hayvan İletişimi-I". *Dil Araştırmaları*, 23: 23-56.
- KERİMOĞLU, C. (2019a). "Dilin Kökeni Arayışları 3: Hayvan İletişimi-II". *Dil Araştırmaları*, 24: 43-73.
- KERİMOĞLU, C. (2019b). "Dilin Kökeni Arayışları 4: Neandertallerin Dili Var Mıydı?" *Dil Araştırmaları*, 25: 7-53.
- KERİMOĞLU, C. (2020). *Neandertaller Konuşur Muydu? İnsanın Ve Dilin Kökenine Bir Yolculuk*. İzmir: Varyant Yay.
- KERİMOĞLU, C. (2021a). *Chomsky Darwin'e Karşı: Evrensel Dilbilgisi, Dilin Kökeni ve Evrim*. İzmir: Varyant Yay.
- KERİMOĞLU, C. (2021b). "Chomsky'nin Problemi: Dilin Evrimi". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6/2: 598-614.
- LAPOINTE, L. L. (2013). *Paul Broca and the Origins of Language in the Brain*. San Diego: Plural Pub.
- LUEF, E. M. (2018). "Tracing the Human Brain's Classical Language Areas in Extant and Extinct Hominids". *The Talking Species. Perspectives On the Evolutionary, Neuronal and Cultural Foundations of Language*. Graz: Uni-Press Graz: 29-56.
- MICHON, M.; LÓPEZ, V.; ABOITIZ, F. (2019). "Origin and Evolution of Human Speech: Emergence from A Trimodal Auditory, Visual and Vocal Network". *Progress in Brain Research. Evolution of the Human Brain: From Matter to Mind* (Edt. M. A. Hofman): 345-371.
- MONROY-SOSA, A.; CHAKRAVARTHI, S. S.; CORTES-CONTRERAS, A. P. vd. (2020). The Evolution of Cerebral Language Localization: Historical Analysis and Current Trends. *World Neurosurgery*.
- MORO, A. (2008). *The Boundaries of Babel: The Brain and the Enigma of Impossible Languages*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- MURPHY, E.; HOSHI, K.; BENÍTEZ-BURRACO, A. (2022). "Subcortical Syntax: Reconsidering the Neural Dynamics of Language". *Journal of Neurolinguistics*, 62: 101062.
- NEUBAUER, S.; HUBLİN, J.-J.; GUNZ, P. (2018). "The Evolution of Modern Human Brain Shape". *Science Advances*, 4/1: Eaa05961.
- ÖKTEM, Ö.; ZARKA BAHAR, Z.; AKTİN, E. (2019). *Afazi, Apraksi, Agnozi*. İtfhoroloji.Org.
- PASSINGHAM, R. E. (2008). *What Is Special about the Human Brain?* Oxford: Oxford University Press.
- PETRIDES, M.; CADORET, G.; MACKAY, S. (2005). "Orofacial Somatomotor Responses in the Macaque Monkey Homologue of Broca's Area". *Nature*, 435/7046: 1235-1238.

- POEPEL, D.; EMMOREY, K.; HICKOK, G. vd. (2012). "Towards A New Neurobiology of Language". *Journal of Neuroscience*, 32/41: 14125-14131.
- POEPEL, D.; IDSARDI, W. J.; VAN WASSENHOF, V. (2008). "Speech Perception at the Interface of Neurobiology and Linguistics". *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363/1493:1071-1086.
- PONCE DE LEÓN, M. S.; BIENVENU, T.; MAROM, A. vd. (2021). "The Primitive Brain of Early Homo". *Science*, 372/6538: 165-171.
- RAMACHANDRAN, V. (2015). *Öykücü Beyin. Bir Nöroloğun Bizi İnsan Kılann Ne Olduğuna Dair Arayışı (Çev. A. C. Çevik)*. İstanbul: Alfa.
- ROTH, G.; DICKE, U. (2005). Evolution of the Brain and Intelligence. *Trends in Cognitive Sciences*, 9/5: 250-257.
- RUTTEN, G.-J. (2012). *The Broca-Wernicke Doctrine: A Historical and Clinical Perspective On Localization of Language Functions*. Berlin: Springer.
- SCHARFF, C.; FRIEDERICI, A. D.; PETRIDES, M. vd. (2013). "Neurobiology of Human Language and Its Evolution: Primate and Non-Primate Perspectives". *Frontiers in Evolutionary Neuroscience*, 5.
- SCHNEIDER, G. E. (2014). *Brain Structure and Its Origins: Function, Evolution, Development*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- SCHOENEMANN, P. T. (2006). "Evolution of the Size and Functional Areas of the Human Brain". *Annu. Rev. Anthropol.*: 35: 379-406.
- SCHOENEMANN, P. T. (2009). "Evolution of Brain and Language". *Language Learning*, 59(SUPPL. 1): 162-186.
- SCHOENEMANN, P. T. (2012). Evolution of Brain and Language. *Progress in Brain Research* (Edt. M. A. Hofman ve D. Falk): 443-459.
- SHERWOOD, C. C.; BAUERNFEIND, A. L.; BIANCHI, S. vd. (2012). "Human Brain Evolution Writ Large and Small". *Progress in Brain Research* (Edt. M. A. Hofman ve D. Falk). 195: 237-254.
- SHERWOOD, C. C.; GÓMEZ-ROBLES, A. (2017). "Brain Plasticity and Human Evolution". *Annual Review of Anthropology*, 46: 399-419.
- SPOCTER, M. A.; HOPKINS, W. D.; GARRISON, A. R. vd. (2010). "Wernicke's Area Homologue in Chimpanzees Ipan Troglodytes and Its Relation to the Appearance of Modern Human Language". *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 277/1691: 2165-2174.
- TAGLIALATELA, J. P.; RUSSELL, J. L.; SCHAEFFER, J. A. vd. (2008). "Communicative Signaling Activates "Broca's" Homolog in Chimpanzees". *Current Biology*, 18/5: 343-348.
- TOBIAS, P. (1998). "Evidence For the Early Beginnings of Spoken Language", *Cambridge Archeological Journal*, 8: 72-78.
- TOBIAS, V. (1975). "Brain Evolution in the Hominoidea", *Primate Functional Morphology and Evolution* (Edt. R. Tuttle). Berlin: Mouton: 353-392.
- TOBIAS, V. (1983). "Recent Advances in the Evolution of the Hominids with Especial Reference to Brain and Speech". *Recent Advances in the Evolution of Primates* (Edt. C. Chagas). Pontificia Acad. Sci.: 85-140
- TREMBLAY, P.; DICK, A. S. (2016). "Broca and Wernicke Are Dead, or Moving Past the Classic Model of Language Neurobiology". *Brain and Language*, 162: 60-71.
- VAN SCHAİK, C. (2016). *The Primate Origins of Human Nature*. Londra: Wiley.
- VERENDEEV, A.; SHERWOOD, C. C. (2017). "Human Brain Evolution". *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 16: 41-45.
- WAKITA, M. (2020). "Language Evolution from a Perspective of Broca's Area", *The Origins of Language Revisited* (Edt. N. Masataka). Springer Singapore: 97-113.
- WU, X.; HOLLOWAY, R. L.; SCHEPARTZ, L. A. vd. (2011). "A New Brain Endocast of Homo Erectus from Hulu Cave, Nanjing, China". *American Journal of Physical Anthropology*, 145/3: 452-460.
- XÍA, X.; GAO, F.; YUAN, Z. (2021). "Species and Individual Differences and Connectional Asymmetry of Broca's Area in Humans and Macaques". *Neuroimage*, 244: 118583.

Nevâdirü't Tevârih Adlı Eserde Geçen Kahramanlık Temalı Atasözlerindeki Metaforların İncelenmesi

Examining Metaphors in Heroism-Themed Proverbs of Nevâdirü't-Tevârih

Berna Gökpinar

Doktora öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, İstanbul / Türkiye

e-posta bernagokpinar@gmail.com

orcid 0000-0002-8122-326X

doi 10.54316/dilarastirmalari.1079666

Ayşe Melek Özyetgin

Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul / Türkiye

e-posta ozyetgin@gmail.com

orcid 0000-0002-0547-1069

doi 10.54316/dilarastirmalari.1079666

Atıf

Citation

Gökpinar, Berna; Özyetgin,
Ayşe Melek (2022).
Nevâdirü't Tevârih Adlı
Eserde Geçen Kahramanlık
Temalı Atasözlerindeki
Metaforların İncelenmesi.
Dil Araştırmaları, 30: 39-52.

Başvuru

Submitted

10.03.2022

Revizyon

Revised

04.04.2022

Kabul

Accepted

11.04.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Bu çalışmada, 16. yüzyılda Mısır sahasında 'Abdussamed Diyarbekri tarafından yazılan "Nevâdirü't-Tevârih" adlı eserde (1-226 varak arası) geçen kahramanlık temalı atasözlerinin metaforlar açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Eserin 1. ve 226. varakları arasında geçen 240 atasözü tespit edilip bunların içinde metafor içeren kahramanlık temalı 21 atasözü belirlenmiştir. Bununla birlikte, zengin bir söz varlığına sahip olan Nevâdirü't-Tevârih adlı eserde geçen atasözlerinde metafor kullanımının oldukça yaygın olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: atasözleri, Nevâdirü't-Tevârih, metafor, kahramanlık

ABSTRACT

The present study aimed to examine metaphors in the heroism-themed proverbs of the "Nevâdirü't-Tevârih" (between 1-226 pages) written by 'Abdussamed Diyarbekri in Egypt region in the 16th century. In the research, 240 proverbs between the 1st and 226th pages of the work were analyzed. As a result of the research, a total of 21 heroism-themed proverbs containing metaphors were determined. In addition, the use of metaphors was quite common in the proverbs of the Nevâdirü't-Tevârih which has a rich vocabulary.

Keywords: proverbs, Nevâdirü't-Tevârih, metaphor, heroism

0. Giriş

Nevâdirü't-Tevârih, Abdu's-samed Diyârbekrî tarafından 16. yüzyılda Mısır sahasında yazılmış bir eser olup dönemin tarihsel olaylarını ele almasının yanında toplumun günlük yaşamına dair bilgilere yer vermiştir. Bu eser, Kahireli Hasan b. Tolun'un kaleme aldığı “*Nüzhetü's-seniyye fi-zikr elhulefâ ve'l-mülük el-Mısriyye*” isimli eserin tercümesi ve zeylidir. Diyârbekrî, İbn Tolun tarafından esere dâhil edilmeyen farklı rivayet ve anlatıları ilgili bölümlere ekleyerek eserin mahiyetini arttırmayı ve Mısır tahtına oturan hükümdarların faaliyetlerini yazmayı amaçlamıştır. Eklenen farklı rivayetler, biyografiler ve darb-ı meseller ile eser oldukça zenginleşmiştir. Nitekim Diyârbekrî tarafından yazılmış zeyl kısmı ve zenginleştirilmiş diğer bölümleri ile eser, orijinalinden tam 8 kat uzundur (Lellouch 2005: 1). Diyârbekrî'nin bu eseri, hem Mısır tarihinin ilk Türkçe yazılmış metni hem de Osmanlı Mısır'ının elimize ulaşan ilk Türkçe kroniğidir. Bunun yanında, Nevâdirü't-Tevârih (NT) Memluk coğrafyasındaki Türk dilinin 16. yüzyıldan sonraki tarihsel gelişiminin tespitinde büyük önem taşımaktadır. Memluk Kıpçak Türkçesinin Osmanlı Türkçesine olan benzerliğini göstermesi bakımından da son derece önemli bir eserdir. Bu önemli eser ilk kez Benjamin Lellouch (1999) tarafından hazırlanan “*L'Égypte d'un chroniqueur turc du milieu du XVIe siècle. La culture historique de 'Abdussamad Diyârbekri et le tournant de la conquête ottomane. (16. Yüzyıl Ortasında Bir Türk Tarihçiden Mısır. Abdussamad Diyârbekrî'nin Tarihi Kültürü ve Osmanlı Fetihlerinin Dönüm Noktası.*”) isimli doktora tez çalışmasında ele alınmıştır. Ülkemizde ise Nevâdirü't-Tevârih'i ele alan tek çalışma Düşmez ve Özyetgin (2021) tarafından gerçekleştirilmiş olup ilgili çalışmada eserin 227-451. varakları arasında yer alan deyim söz varlığı incelenmiştir.¹

Bu çalışmada, beş nüshası (ikisi Kahire, Londra, Gotha ve İstanbul'da) bulunan eserin İstanbul nüshası² esas alınmıştır. Bu eserin en dikkat çeken özelliklerinin başında atasözleri, deyimler ve ikilemeler açısından çok zengin olan söz varlığı gelmektedir. Ancak bu çalışmanın kapsamı eserin ilk 226 varaklık kısmında geçen atasözleri ile sınırlandırılmıştır.

Yüzyıllardır nesilden nesile aktararak günümüze kadar ulaşan atasözleri, toplumların yaşam biçimleri ve kültürel değerleri hakkında önemli ipuçları sunar. Toplumların deneyimlerine, gözlemlerine ve görüşlerine dayalı olarak ortaya çıkan atasözlerine her dilde rastlamak mümkündür. Atasözleri, Türk kültürü ve sözlü edebiyatının da zengin ürünlerinden birini oluşturmaktadır (Keklik 2015: 34). Alan yazına bakıldığında atasözlerinin birçok tanımı ile karşılaşılmaktadır. Türkçe Sözlük (TDK), atasözünü “*uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel*” olarak tanımlamaktadır. Ömer Asım Aksoy ise atasözlerini “*atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özlü sözler*” olarak ifade etmiştir (Aksoy 1997: 37).

¹ Düşmez, Ö. A. ve Özyetgin, A. M. (2021). 16. Yüzyıla Ait Nevâdirü't-Tevârih'te Geçen Deyimler Üzerine. Uluslararası Türkçe ve Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 10 (1), 64-83

² Kayıt numarası H. 596 olan eser, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Kitaplığı'nda bulunmaktadır. İstanbul nüshasının, kim tarafından, ne zaman hazırlandığına dair bilgi bulunmamaktadır. İlgili nüsha nesih hattı ile yazılmış olup her sayfası 38 satırdır ve toplam 452 varaktan oluşmaktadır.

Mieder (2004: 3) atasözlerini “bilgeliği, doğruluğu, ahlaki ve geleneksel görüşleri mecazi, sabit ve ezberlenebilir bir biçimde içeren, nesilden nesile aktarılan, milletlerin yaygın olarak bilinen kısa cümleleri” şeklinde tanımlarken; benzer şekilde Norrick (2014: 7) atasözlerini “geleneksel, özlü, çoğunlukla kalıplaşmış ve/veya mecazi anlam taşıyan, oldukça sabit ve yaygın bilinen birimler” ifadesiyle açıklamıştır. Koptak (2014) ise atasözlerinin asla basit eski bilgelik birikimlerine indirgenemeyeceğini belirtmiş ve atasözleri için “onları işiten ve yaşamla ilişkilendirenlerde bir tepki uyandırmak için tasarlanmış sözler” ifadesini kullanmıştır. Tanımlara bakıldığında, atasözlerinin milletlerin kendi hayat tecrübelerini yansıtmaları, öğüt niteliğinde olması, mecazi anlam taşıması, nesilden nesile aktarılması, kısa ve özlü olması gibi pek çok özelliğine vurgu yapıldığı söylenebilir. Aksoy'a (1997) göre, atasözlerinde bir milletin düşüncelerini, yaşayışlarını, inanışlarını ve geleneklerini görmek mümkündür. Dolayısıyla, her milletin atasözleri, kendi varlığının ve benliğinin yansımasıdır. Diğer yandan, bireyleri toplum kültürünün çizdiği sınırlar çerçevesinde hareket etmeleri için yönlendirmeyi amaçlayan atasözleri, toplumun sahip olduğu manevi değerlerin telkin yöntemiyle bireylere aktarılmasında önemli rol oynamaktadır (Gül ve Alimbekov 2020: 694). Bu yönüyle, atasözleri toplumların kültürel değerlerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasına katkı sunmaktadır.

1. Metafor ve Atasözleri

Ustaca bir üslûba, büyüleyici ve inandırıcı bir anlatıma sahip olan ve yüzyıllar boyunca kullanılan atasözlerinde, sıklıkla metaforlara yer verilmiştir (Erdem 2010: 34). Metaforlarla ilgili (1) Klasik belagat anlayışı ve (2) Kavramsal Metafor Kuramı olmak üzere iki farklı anlayıştan söz edilebilir. Klasik belagat anlayışı ile Kavramsal Metafor Kuramı birçok noktada birbirinden ayrılmaktadır. Klasik belagat anlayışında metafor, “aralarında anlam açısından ilişki bulunan iki kelime veya cümlenin birbiri yerine kullanılmasıyla gerçekleşen bir dil hadisesi” olarak değerlendirilmektedir (Çiçekler ve Aydın 2019: 24). Oysa Kavramsal Metafor Kuramında metaforlar yalnızca dilsel bir kaygıyla ortaya çıkmaz. Klasik belagat anlayışının aksine Kavramsal Metafor Kuramı: (a) dille değil düşünceyle ilgili bir meseledir, b) retorik bir araç değil dünyayı anlamlandırmamıza yarayan bilişsel bir süreçtir, c) yalnızca benzerliğe dayanmaz, benzerlik dışında başka motivasyonlara da sahip olabilir (Çiçekler ve Aydın 2019: 16). Bu çalışmada “metafor” 1980 yılında George Lakoff ve Mark Johnson tarafından *Metaphors We Live By* adlı kitaplarında önerilen ve çağdaş metafor anlayışının gelişmesinde etkili olan Kavramsal Metafor Kuramı bağlamında ele alınmıştır.

Eski Yunanca bir kelime olan metafor; “meta: öte” ve “pherin: taşımak” kelimelerinden oluşmakta ve “bir şeyi başka bir şey ile anlama” manasında kullanılmaktadır (Lakoff ve Johnson 2003: 2). Diğer bir ifadeyle, metafor bir kavramsal alanı başka bir kavramsal alan açısından anlamayı sağlayan bilişsel bir mekanizmadır (Kovecses 2010: 4). Lakoff ve Johnson (1980) metaforları; yapısal metaforlar (structural metaphors), yönelimsel metaforlar (orientational metaphors) ve ontolojik metaforlar (ontological metaphors) olarak sınıflandırmıştır. Ancak, yazarlar kitaplarının 2003'te yayınladıkları baskısında ekledikleri sonsöz ile metafor türlerine ilişkin yaptıkları bu sınıflandırmaya dair bir düzeltme yapmıştır. Bu düzeltmede, tüm metaforların yapısal

(yapıları yapılarla eşleştirdikleri için) ve ontolojik (hedef alan varlıkları oluşturdukları için), birçok metaforun da yönelimsel (yönelimsel imge-şema eşleştirdikleri için) olduğu belirtilmiş ve ilgili sınıflandırmanın yapay bir sınıflandırma olduğu ifade edilmiştir (Lakoff ve Johnson 2003). Metaforlar, göreceli olarak soyut veya doğası gereği yapılandırılmamış bir konuyu daha somut veya en azından daha yapılandırılmış bir konu açısından anlamamızı sağlar (Lakoff 1993: 42). Bir metafor yapısında, bir alanın diğeri ile anlaşıldığı iki kavramsal alan vardır. Başka bir kavramsal alanı anlamak için içinden metaforik ifadeler çıkardığımız alan KAYNAK ALAN, kaynak alanı kullanarak anlamaya çalıştığımız alan ise HEDEF ALAN olarak adlandırılır. Metaforu oluşturan kavramsal alanlar metaforik dilsel ifadelerden ayırt edilebilmesi için büyük harf ile yazılırlar (Kovecses 2010: 4). Örneklendirmek istersek, “*Uzun ince bir yoldayım/ Gidiyorum gündüz gece*” dizeleri metaforik dilsel ifadeyi oluştururken; HAYAT YOLCULUKTUR bu dizelerden çıkarılan bir metafor olarak açıklanabilir (Debreli 2020: 148). Kavramsal alanlar açısından ise HAYAT YOLCULUKTUR metaforunda YOLCULUK kaynak alanı, HAYAT hedef alanının anlaşılmasında kullanılmaktadır (Kovecses 2010: 4).

Bir yapıya, çok sayıda içeriği sığdırayan metaforlar, atasözlerinde aktarılmak istenen gözlem ve deneyimlere ulaşmamızda kolaylaştırıcı rol üstlenmektedir (Akin 2015: 106). Norrick (2014: 13) atasözlerinin tipik, ancak zorunlu olmayan özelliklerinden biri olarak metafor kullanımını, atasözlerinin barındırdığı içeriği en kısa ve akılda kalıcı şekilde aktarılmasına yardımcı olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla, atasözlerine ilişkin tanımlarda da sıklıkla yinelenen atasözlerinin kısa ve özlü olma özelliğinin ortaya çıkmasında metaforların etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Atasözlerinde metafor kullanımının temel iki sebebinin “söz ekonomisi” ve “etkiyi güçlendirme” olarak ifade eden Erdem (2010: 36-37), metaforların, atasözlerindeki dili günlük dilden saptırarak alıcısının mevcut dile karşı alışkanlıktan kaynaklanan kayıtsızlığından kurtulmasına ve kelimeleri taze bir şekilde algılamasına yardımcı olduğunu ve bu durumun sözün tesirini güçlendirdiğini öne sürmüştür. Metafor içeren oldukça fazla sayıda atasözü olması bu görüşü desteklemektedir.

Lakoff ve Turner, atasözlerini yorumlarken yol gösterici olarak Büyük Zincir Metaforu (Great Chain Metaphor) sistemini ortaya atmıştır. Büyük Zincir Metaforu; “Nesnelerin Doğası Teorisi (the commonsense theory of the Nature of Things) + Büyük Zincir (Great Chain) + GENEL ÖZELDİR Metaforu (GENERIC IS SPECIFIC Metaphor) + Nicelik İlkesi (Maxim of Quantity)” bileşenlerinden oluşan bir bütündür. Bu dört bileşenin her biri diğerlerinden bağımsız olarak var olsa da atasözlerinin yorumlanmasını sağlamak için uyum içinde kullanılırlar. GENEL ÖZELDİR Metaforu, bu sistemi karakter olarak metafor yaparken Nesnelerin Doğası ve Büyük Zincir ona teori karakterini verir. Nicelik İlkesi ise içinde pragmatik bir iletişim ilkesi oluşturur. Bu anlamda, Büyük Zincir Metaforu sadece bir metafordan daha fazlasıdır: Metafor, sağduyu teorisi ve iletişimsel bir ilkedan oluşan tekrar eden bir kavramsal komplekstir. Bu bileşenlerin katkısı ile atasözlerinin anlaşılması kolaylaşmaktadır (Lakoff ve Turner 1989: 172). Söz konusu Büyük Zincir Metaforu’nun bileşenleri aşağıda kısaca açıklanmıştır.

1.1. Büyük Zincir (Great Chain)

Esas olarak varlık biçimlerinin hiyerarşik organizasyonunu açıklayan kültürel bir modeldir. Bu modelde "yüksek" varlık ve özellikleri "alt" varlık ve özelliklerinin üzerinde yer alır. Büyük Zincirdeki her düzen seviyesindeki formların en tipik özellikleri ve davranışları en yüksek olanlardır. Örneğin, insanın en yüksek özellikleri fiziksel özellikleri veya ham duyguları değil estetik, ahlak ve zihinsel kapasiteleridir. Temel Büyük Zincir (Basic Great Chain) ve Genişletilmiş Büyük Zincir (Extended Great Chain) olmak üzere iki versiyonu vardır. Temel Büyük Zincir insan, hayvan, bitki, nesne ve fiziksel şeyleri birbirine bağlayan ilişkiyi ele alırken; bunlara ek olarak Genişletilmiş Büyük Zincir insan, toplum, Tanrı ve evren arasındaki ilişkiyi ele alır (Lakoff ve Turner 1989: 166-167). Temel Büyük Zincir şu şekilde bir hiyerarşiye sahiptir: 1. *İnsanlar*: Üst düzey nitelikler ve davranış (Düşünce, karakter vb.); 2. *Hayvanlar*: İçgüdüsel nitelikler ve davranış; 3. *Bitkiler*: Biyolojik özellikler ve davranış; 4. *Karmaşık nesnelere*: Yapısal nitelikler ve işlevsel davranış; 5. *Doğal fiziksel şeyler*: Doğal fiziksel özellikler ve doğal fiziksel davranış (Lakoff ve Turner 1989: 170-171). Bu sistem, zincirin belirli bir seviyesi (insan, hayvan vb.) başka bir seviyeyi anlamak için kullanıldığında metaforik bir sistem haline gelir. Bu süreç "daha düşük bir kaynaktan" → "daha yüksek bir hedefe" veya "daha yüksek bir kaynaktan" → "daha düşük bir hedefe" olmak üzere iki yöne doğru işleyebilir. Örneğin, insanlar metaforik olarak hayvanlar veya cansız varlıklar olarak anlaşıldığında, kavramsallaştırma temel Büyük Zincirde "daha düşük bir kaynaktan" → "daha yüksek bir hedefe" doğru ilerler. Diğer yöne işleyişe ise, bir arabayı kişileştirmek gibi karmaşık fiziksel nesnelere kavramsallaştırmak için insanların kullanıldığı metaforlar örnek verilebilir (Koveces 2010: 154).

1.2. Varlıkların Doğası-Olağan Akış (The Commonsense Theory of The Nature of Things)

Her varlığın öngörülebilir davranışları vardır. Bu teori, varlıkların tipik özelliklerini belirli işlevler veya davranışlarla birleştiren sağduyulu bilgiler sunar. Diğer bir ifadeyle, insanların yüksek özelliklerinin yüksek davranışlarla, hayvanların içgüdülerinin içgüdüsel davranışlarla, bitkilerin biyolojik özelliklerinin biyolojik davranışlarla vb. bağlantılı olduğunu otomatik olarak bilmemizi sağlar. Varlıkların doğası yani varlıkların neye benzediği ve nasıl davrandıkları arasındaki ilişkiye odaklanan, büyük ölçüde bilinçsiz, otomatik ve sıradan olan bu teoriye göre: (1) Varlık biçiminin sahip olduğu nitelikler, o varlık biçiminin davranış biçimine yol açar. (2) Temel nitelikler, temel davranışlara yol açar. (3) Koşullu nitelikler koşullu davranışa yol açar. Örnek vermek gerekirse, maddelerin sert, yumuşak, kırılabilir gibi temel niteliklere sahip olduğunu ve bu temel fiziksel özelliklerin temel fiziksel davranışlarla sonuçlandığını farkında olmadan anlıyoruz. Örneğin; ağır şeyler harekete direnir ve kırılabilir şeyler paramparça olur (Lakoff ve Turner 1989: 169-170).

1.3. Nicelik İlkesi (The Maxim of Quantity)

Genellikle bilgiyi iletişimsel amaçları karşılamaya yetecek kadar sınırlandırmayı kapsamaktadır. Atasözlerinin özel-düzyer şemalarını, GENEL ÖZELDİR metaforunun uygulanması için gerekli olanla sınırlar. Büyük zincir, yüksek varlık biçimlerinin alt varlık biçimlerinin sahip olduğu her türlü özelliğe sahip olduğu dolaylı bir hiyerarşi

olduğundan, Nicelik İlkesi bu doğrusal hiyerarşiye uygulanır ve böylece her durumda mevcut olan en yüksek dereceli özellikler seçilir (Lakoff ve Turner 1989: 173).

1.4. GENEL ÖZELDİR (GENERIC IS SPECIFIC) Metaforu

Atasözleri, genellikle hayvanlar, nesnelere ve durumlara ilişkin zengin imge ve bilgiler içeren şemaları çağrıştırır. Özel-düzye şemalar olarak adlandırılan bu şemalar, genel-düzye bilgilerin yanında ayrıntılı bilgi ve somut imgeler içermektedir. Genel-düzye şemalar ise çok az ayrıntı içeren ve kapsayıcı yapılarıdır (Lakoff ve Turner 1989: 162). Örneğin; "hareket" şemasının yalnızca başlangıç konumu, bir yol boyunca hareketi ve son konumu vardır. Bu son derece genel "hareket" şeması, yolculuk kavramı söz konusu olduğunda daha ayrıntılı olarak doldurulur; bir yolcumuz, hareket noktamız, varış noktamız, seyahat aracımız (örneğin bir araba), seyahat programımız, yol boyunca zorluklarımız vb. olabilir. "Hareket" gibi genel-düzye şemaların bir başka özelliği de yalnızca bir değil, birçok şekilde doldurulabilmeleridir. Hareket şeması sadece bir yolculuk olarak değil, yürüyüş, koşu veya dağa tırmanma olarak da gerçekleştirilebilir. Bunlar, genel hareket şemasının özel-düzye örnekleridir. Bunların tümü, şemayı farklı bir şekilde somutlaştıracak, ancak hareket şemasının temel genel-düzye yapısına sahip olacaklardır (Kovecses 2010: 44-45).

Bir dizi özel-düzye metaforik haritalamanın yaratıcı yapısını yönlendiren ve sınırlandıran değişken metaforlara genel-düzye metaforlar denir. GENEL ÖZELDİR metaforu da genel-düzye metaforlardan biridir. GENEL ÖZELDİR metaforu, atasözlerini yorumlamamıza yardımcı olur. Atasözleri genellikle özel-düzyedeki şemalardan oluşur. "Çobanın gönlü olursa tekedен yağ çıkarır." atasözünü ele alınacak olursa bu atasözü "çoban"lardan ziyade daha genel anlamda insanları" özellikle istekli ve gayretli insanları konu edinmektedir. "Bir kişi istekli ve gayretli olursa o kişinin başaramayacağı bir iş yoktur." benzeri bir anlam taşımaktadır. Bu atasözünde olduğu gibi, genel-düzye bir metafor olan GENEL ÖZELDİR metaforu, atasözlerindeki belirli bir durumdan genel bir kavrayış çıkarmamızı sağlar. GENEL ÖZELDİR metaforu birinci özel-düzye şemaya uygulanarak (atasözü tarafından sunulan), bazı ikinci özel düzey şemalarla somutlaştırılabilen genel-düzyeyli bir şema çıkarmamızı sağlar. Örnek atasözündeki genel-düzye şema şu şekilde ifade edilebilir: (a) Yaptığı işi istekli şekilde yapan bir kişi var. (b) Olması mümkün görünmeyen bir iş var, (c) İstekli kişi imkânsız gibi görünen şeyi gerçekleştiriyor. Bu genel-düzye yapıyı farklı bir özel-düzye şema ile eşlendiğinde örneğin, isteksiz olduğu için üniversite sınava hazırlanmayan bir öğrencinin, sınava son bir ay kala azimli ve istekli şekilde çalışarak sınavda başarılı olduğunu ve ona bu atasözünün söylendiğini düşündüğümüzde atasözünün özel-düzye şeması şu şekilde ifade edilebilir: (a) Sınava bir ay kala başlayarak istekli şekilde sınava hazırlanan bir öğrenci var. (b) Üniversite sınavında başarılı olmak için uzun süre disiplinli şekilde çalışmak gerekir ve sadece bir ay hazırlanarak üniversite sınavında başarılı olmak pek olası değildir. (c) Bir ay boyunca istekli çalışan öğrenci sınavda başarılı olmuştur. Burada olduğu gibi GENEL ÖZELDİR metaforu, özel-düzye şemayı, tümü aynı genel-düzye yapıya sahip, çok sayıda farklı özel-düzye şemaya eşlemeyi sağlamaktadır. (Kovecses 2010: 44-45).

Büyük Zincir Metaforu sisteminin nasıl işlediğini bir örnek üzerinden en temel seviyede incelenecek olursa; karşısındakini bağırarak korkutmaya çalışan kişi eylemli

bir saldırıda bulunmaz anlamında kullanılan “Havlayan köpek ısırmaz.” atasözünü ele alındığında;

Büyük Zincir, daha alt düzeydeki hayvan kategorisinde yer alan “köpek” kaynak alanı ile daha üst seviyedeki form olan “insan” hedef alanını ilişkilendirir.

Varlıkların Doğası Teorisi, kaynak alanın (köpek) ve hedef alanın (insan) nitelikleri ve bu niteliklerin bağlı olduğu davranışları seçer.

Nicelik İlkesi, köpek ve insana ait en yüksek nitelikleri ve davranışları seçer.

GENEL ÖZELDİR metaforu ise, köpekler hakkındaki bu özel seviyedeki bilgiye karşılık gelen genel seviyedeki yapıyı çıkarır ve insan hedef alanıyla eşleştirir.

Alan yazına bakıldığında atasözlerinde metafor kullanımını konu alan birçok çalışma ile karşılaşmaktadır (Akın 2015; Çakır 2020; Debreli 2020; İçel 2014; Yaylagül 2010). Örneğin, Akın (2015) Dede Korkut'ta geçen atasözlerindeki metafor kullanımını incelerken Yaylagül (2010) çalışmasında Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerindeki metaforları ele almıştır. Diğer yandan, Tokay (2018) çalışmasında Memlûk Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış Kitâbu Gülistân bi't-Türkî adı eserde geçen hayvan adlarının metaforik kullanımını irdelerken, Yıldızlı (2020) Atebetü'l-Hakâyık'ta yer alan ontolojik metaforları incelemiştir. Alan yazında Memlûk coğrafyasındaki Türk dilini yansıması açısından oldukça önemli bir eser olan Nevâdirü't-Tevârih'te geçen atasözlerini metafor kullanımı açısından inceleyen herhangi bir çalışmaya ise rastlanmamıştır. Bu çalışmada eserin ilk 226 varaklık³ kısmında geçen kahramanlık temalı atasözlerinin metaforlar açısından incelenmesi Lakoff ve Turner'ın (1989) Büyük Zincir Metaforu sisteminden yararlanılarak yapılmıştır.

2. Nevâdirü't-Tevârih'te Geçen Kahramanlık Temalı Atasözlerindeki Metaforlar

2.1. İnsan Hayvandır

(NT) 6a. 16. 17.

- *Erkek kuzu kurbân için merd erenler meydân için.*

* Er: Erkek, savaşçı adam (EDP)

T.T: Erkek kuzu kurban için mert erenler meydan içindir.

(NT) 124b.10.

- *Erkek kuzu kurbân içündür er kimseler dahı (11) meydân içündür.*

T.T: Erkek kuzu kurban için er kimseler meydan içindir.

Kaynak Alan: Erkek Kuzu **Hedef Alan:** Genç Erkek/ İnsan

Kuzu, genellikle sürüyle birlikte hareket eden ve bencillikten yoksun canlı olarak tasvir edilir. Ayrıca, erkek kuzu kurban ritüelinde önemli bir yere sahiptir. Diğer yandan, Türk toplumlarında genç erkekler savaşçıdır ve milleti uğruna savaşır. Bu yönüyle

³ Nevâdirü't-Tevârih'in kapsamlı olması nedeniyle eserin ilk 226 varaklık kısmı Berna Gökpınar tarafından doktora tezi olarak hazırlanırken 227.- 451. varaklar arası ise Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili doktora programı öğrencilerinden Ömer Anıl Düşmez tarafından doktora tezi olarak hazırlanmaktadır.

atasözünde “erkek kuzu” kaynak alanı “genç erkek” hedef alanının “*kutsal bir amaç uğrunda feda edilen kimse*” olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Atasözünün, eski Türk toplumlarında görülen “ordu-millet” anlayışını yansıttığı ve “*kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölmeyi (TDK)*” anımsattığı için “şehitlik” kavramına vurgu yaptığı söylenebilir. Atasözünden çıkarılan GENÇ ERKEK KUZUDUR metaforundan hareketle İNSAN HAYVANDIR metaforuna ulaşılmaktadır.

(NT) 34.a. 7.

- *Er gelişinden arslân (8) fıruşından ve mübârek güneş dağı toğuşundan bellüdür.*

*Turuş: Duruş (KTs); Toğ-: (Güneş, ay) doğmak (KTs)

TT: Er gelişinden aslan duruşundan ve mübarek güneş bile doğuşundan bellidir.

(NT) 138a. 16.

- *Ƙutlu gün toğuşundan ve arslân yürüyüşünden bellüdür.*

*gün: 1. Güneş 2.Gündüz 3. Gün (KTs)

TT: Kutlu gün doğuşundan ve aslan yürüyüşünden bellidir.

Kaynak Alan: Aslan

Hedef Alan: Yiğit Kimse/ İnsan

Kaynak Alan: Güneş

Hedef Alan: Yiğit Kimse/ İnsan

Aslan, cesaretin, yiğitliğin, güçlü ve soylu olmanın simgesidir. Güneş ise tektir ve ısı yayarak ısınmamızı, ışık yayarak ise görmemizi sağlar. Atasözünde “aslan” kaynak alanı, “yiğit kimse” hedef alanının “güçlü ve cesur” olarak anlaşılmasında kullanılırken “güneş” kaynak alanı “yiğit kimse” hedef alanının “üstün özellikleri olan, nitelikli” olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Atasözünde, “durmak” ve “doğmak” eylemleri ise kişinin “davranışlarını” ifade etmektedir. Benzer şekilde, bu şemadan hareketle durumların gidişatı olumlu ise doğru, değil ise hatalarla dolu olacağı bilgisine ulaşılabilir. Genel olarak, atasözünde İNSAN ASLANDIR ve İNSAN GÜNEŞTİR metaforlarının varlığından söz edilebilir. Ayrıca, İNSAN ASLANDIR metaforundan hareketle İNSAN HAYVANDIR metaforuna ulaşılmaktadır.

(NT) 105a. 16.

- *Ere ve ata şancı yok.*

(NT) 110a. 3.

- *Ere ve ata hiç şancu olmaz.*

TT: Ere ve ata şancı yok.

Kaynak Alan: At

Hedef Alan: Yiğit Kimse/ İnsan

Kaynak Alan: Sancı

Hedef Alan: Sıkıntı, Yorgunluk

Atasözünde “at” kaynak alanı “yiğit kimse” hedef alanının “görevini yerine getiren, çalışkan kimse” olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Atasözünde geçen “şancı” ile ise “sıkıntı ve yorgunluk” metaforlaştırılmıştır. Böylece, atasözü yiğit kimsenin üstüne düşen vazifeyi yerine getirmesinden dolayı bir sıkıntı veya yorgunluk hissetmeyeceğini ifade etmektedir. Genel olarak, atasözünde İNSAN ATTIR ve SANCİ SIKINTIDIR metaforlarının varlığından söz edilebilir. Ayrıca, İNSAN ATTIR metaforundan hareketle İNSAN HAYVANDIR metaforuna ulaşılmaktadır.

2.2. İnsan Meslektir

(NT) 144a.19.

- *Evvel uran okçudur.*

*Ur-: (I) Vurmak, dövmek, (II) Koymak, yerleştirmek, yere koymak (KTs)

TT: İlk vuran okçudur.

Kaynak Alan: Okçu

Hedef Alan: İnsan

Ok ve yay eski Türk toplumlarda hâkimiyetin sembolü olarak görülmüştür. Hakanın tahtında otururken elinde ok ve yay tutması buna örnek verilebilir. Atasözünde “okçu” kaynak alanı “insan” hedef alanının “mesleğini iyi yapan kimse” olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Atasözüne göre, hedefe ilk ulaşan kimse, işinin erbabıdır ve işini iyi yaptığı için rakiplerinden daha kazançlı olacaktır. Genel olarak, atasözünde İNSAN OKÇUDUR metaforundan hareketle İNSAN MESLEKTİR metaforuna ulaşılmaktadır.

2.3. Devlet Canlıdır

(NT) 63a. 8.

- *Er devleti er öldürür*

(NT) 130a. 10.

- *Er devleti er öldürür*

(NT) 177a 7.

- *Er devleti er öldürür*

*Devlet: (I)Toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık (II) Bu tüzel varlığın yönetim organları (III) Büyüklük, mevki, (IV). Mutluluk (V)Talih (TDK)

*Devlet: Saadet, yüce bahtlılık (KTs)

TT: Er devleti er öldürür.

Kaynak Alan: Canlı

Hedef Alan: Devlet

Güçlü, savaşçı bir devleti yine güçlü, savaşçı biri yok edebilir. Atasözünde “canlı” kaynak alanı “devlet” hedef alanının “ölümlü bir varlık” olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Buradan hareketle, DEVLET CANLIDIR metaforuna ulaşılmaktadır.

(NT) 123a.14.

- *Ya başa devlet kona veya leşe kuzgun kona.*

TT: Ya devlet başa konsun veya kuzgun leşe konsun.

Kaynak Alan: Kuş

Hedef Alan: Devlet/ Talih

Kaynak Alan: Hayvan

Hedef Alan: İnsan

Bu atasözü Türk devlet-siyaset anlayışını en iyi temsil eden kalıplaşmış ifadelerdendir. Devlet, Türk toplumlarında vazgeçilmez bir unsurdur. Diğer yandan, kuş, genellikle talih, özgürlük ve barış gibi kavramların sembolüdür. Atasözünde soyut bir kavram olan “devlet/ talih” canlandırma yoluyla kuşa özgü uçabilme ve konabilme özelliği kazanmıştır. Hayvan ölüsü olan “leş” ile ise “insan cesedi” metaforlaştırılmıştır. Atasözünde “kuş” kaynak alanı “devlet/ talih” hedef alanının “kişinin büyük bir başarıya ulaşma durumu” olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Atasözünde, başarıya ulaşmak için ölümün, yok olmanın bile göze alındığı ifade edilmektedir. Genel olarak, atasözünde

DEVLET/ TALİH KUŞTUR metaforundan hareketle DEVLET/ TALİH CANLIDIR metaforuna ulaşılmaktadır.

(NT) 40b. 11.

- *Er başundan devlet irāk ve sa 'ādet (12) uzāk degildir.*

TT: Er başından saadet irak ve talih uzak değildir.

Kaynak Alan: Kuş **Hedef Alan:** Devlet/ Talih

Kaynak Alan: Mekân/ konum **Hedef Alan:** Devlet/ Talih

Devlet/ talih genellikle “başa konan kuş” ile sembolleştirilir. Atasözünde doğrudan yer almasa da “kuş” kaynak alanı “devlet/ talih” hedef alanının “kişinin mutluluk, mevki veya zenginliğe beklenmedik şekilde sahip olması” olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Atasözünde ne zaman gerçekleşeceği belli olmayan istenen durumun (mevki, zenginlik vb.) genç kimselerin başına gelme olasılığının yüksek olduğu ifade edilmektedir. Atasözüne göre, genç insanların mutluluk ve başarıya ulaşmaları daha olasıdır. Bu durum, insanların genç yaşlarda sahip oldukları azim, cesaret ve güçten kaynaklanabilir. Diğer yandan, atasözünde “devlet/ talih” hedef alanı “mekân/konum” kaynak alanı ile “belirli bir uzaklıkta bulunan varlık” olarak anlaşılabilir. Genel olarak, atasözünde DEVLET/ TALİH KUŞTUR ve DEVLET/ TALİH MEKÂNDIR metaforlarının varlığından söz edilebilir. Ayrıca, DEVLET/ TALİH KUŞTUR metaforundan hareketle DEVLET/ TALİH CANLIDIR metaforuna ulaşılmaktadır.

2.4. Bel Mekândır

(NT) 189a. 5.

- *Er anadan toğıcak erüñ belünden er gelicek.*

TT: Yiğit anadan doğacak yiğidin neslinden yine yiğit gelecek.

Kaynak Alan: Mekân **Hedef Alan:** Bel

Atasözünde “mekân” kaynak alanı “bel” hedef alanının “neslin geleceği yer, konum” olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Atasözünde kişinin neslinden yine kendine benzer özellikler taşıyan kişilerin geleceği ifade edilmektedir. Buradan hareketle, BEL MEKÂNDIR metaforuna ulaşılmaktadır.

2.5. Uygun Durum Mekândır

(NT) 126a. 2.

- *Yeründe kaçmağ dahı (3) erlikdendir.*

(NT) 200a. 14.

- *Yeründe kişi kaçmağ dahı erlikdendir.*

TT. Yerinde kaçmak bile yiğitliktendir.

Kaynak Alan: Mekân **Hedef Alan:** Uygun Durum

Atasözünde “uygun durum” hedef alanı ile “mekân” kaynak alanı anlaşılmaktadır. Savaş, kavga ya da çatışma sırasında kişinin galip gelmek için tüm gücünü kullanılması istenen bir durumdur. Ancak atasözünde kişinin yenileceğini anladığı durumda geri çekilmesinin korkaklık değil, bir taktik olacağı ifade edilmektedir. Buradan hareketle, UYGUN DURUM MEKÂNDIR metaforuna ulaşılmaktadır.

2.6. Kanun Hakimiyettir

(NT) 61a. 6.

- *Kan ile kânûn eyleme*

(NT) 166b. 7.

- *Kan ile kânûn (8) eyleme.*

TT: Kan ile kanun eyleme

Kaynak Alan: Kanun

Hedef Alan: Hakimiyet/ İdare

Kaynak Alan: Kan

Hedef Alan: İnsan öldürme

Kan, genellikle soy, can, yaşam, kötülük gibi kavramların sembolüdür. Atasözünde “hakimiyet” hedef alanı “kanun” kaynak alanı ile; “insan öldürme” hedef alanı ise “kan” kaynak alanı ile anlaşılmaktadır. Atasözünde kan dökerek hakimiyet sağlanmaması gerektiği öğütlenmiştir. Buradan hareketle, KANUN HAKİMİYETTİR ve İNSAN ÖLDÜRME KANDIR metaforlarına ulaşılmaktadır. Diğer yandan, alan yazında bu atasözünün “*kan eyle kanun eyleme (Kan dök ama yeni töre getirme)*” şeklinde farklı anlamda kullanıldığı da görülmüştür (Kaçalın 1999).

2.7. Kötülük /İyilik Sıvı Maddedir

(NT) 214b. 19.

- *Kanı kanla yumazlarkanı şuyla yurlar.*

*Yu: Yıkamak (KTs)

TT: Kanı kanla yıkamazlar,kanı suyla yıkarlar.

Kaynak Alan: Kan

Hedef Alan: Kötülük

Kaynak Alan: Su

Hedef Alan: İyilik

Kan, genellikle soy, can, yaşam, kötülük gibi kavramların sembolüdür. Atasözünde “kan” kaynak alanı “kötülük” hedef alanının “kötü durum, intikam” olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Atasözünde, yapılan bir kötülüğe intikam almak için yine kötülükle karşılık vermenin çözüm olmayacağı, kötülüğe iyilikle son verilebileceği ifade edilmektedir. Bu şemadan yola çıkılarak kötü bir durumun, bu kötü durumu devam ettirecek davranışlarla değil, kötü durumun son bulmasını sağlayacak davranışlarla düzeleceği söylenebilir. Genel olarak, atasözünde KÖTÜLÜK KANDIR ve İYİLİK SUDUR metaforlarının varlığından söz edilebilir. Ayrıca, bu metaforlardan hareketle KÖTÜLÜK/İYİLİK SIVI MADDEDİR metaforuna ulaşılmaktadır.

2.8. Yiğitlik Miktardır

(NT) 8b. 11. 12.

- *Erlık ondur tokuzı hiledür.*

TT: Erlık ondur, dokuzu hiledir.

(NT) 24b. 3.4.

- *Erlık ondur tokuzı hiledür erlik anunla biledür.*

TT: Erlık ondur, dokuzu hiledir. Onunla bile erliktir.

Kaynak Alan: Sayısal değer/ Bütün

Hedef Alan: Yiğitlik

Kaynak Alan: Sayısal değer/ Parça

Hedef Alan: Hile

Yiğit kimse cesur, güçlü, sözünün eri ve güvenilirdir. Kişinin mert ve dürüst olması üstün nitelikler olarak kabul görse de bir savaş/ çatışma anında bu özellikler düşman/ rakip tarafından kötüye kullanılabilir. Atasözünde “sayısal değer” kaynak alanı “yiğitlik” hedef alanının “miktar” olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca, yiğitlik bir bütün; hile ise bu bütünün neredeyse tamamını kaplayan bir parçası olarak metaforlaştırılmıştır. Atasözünde savaşta galip gelebilmek için yiğit kimsenin hileye ve aldatmacaya başvurmasının akıllıca ve kazançlı bir eylem olacağı ifade edilmektedir. Genel olarak, atasözünde YİĞİTLİK SAYISAL DEĞERDİR ve HİLE SAYISAL DEĞERDİR metaforlarının varlığından söz edilebilir. Ayrıca, YİĞİTLİK SAYISAL DEĞERDİR metaforundan hareketle YİĞİTLİK MİKTARDIR metaforuna ulaşılmaktadır.

2.9. Hüküm Nesnedir

(NT) 9a.15.

- *Hüküm gâlibühdür.*

TT: Hüküm galibindir.

Kaynak Alan: Sahip olunan şey **Hedef Alan:** Hüküm

Hüküm, düşünerek karar vermeyi ifade ederken; galip, bir yarışma, karşılaşma vb. sonunda üstün gelen anlamına gelmektedir. Atasözünde hükümün sahibinin kazanan olduğu bildirilmiştir. Burada “hüküm” hedef alanı “sahip olunan şey” kaynak alanı ile anlaşılmaktadır. Atasözü, farklı görüşlerin olduğu bir durumda güçlünün ve kazananın sözünün geçerli olacağını ifade etmektedir. Genel olarak, atasözünde HÜKÜM SAHİP OLUNAN ŞEYDİR metaforundan hareketle HÜKÜM NESNEDİR metaforuna ulaşılmaktadır.

3. Sonuç

Bu çalışmada Nevâdirü't Tevârih adlı eserin ilk 226 varaklık kısmında geçen atasözlerindeki metaforların incelenmesi amaçlanmıştır. İnceleme sonucunda, metafor içeren kahramanlık temalı toplam 21 atasözü belirlenmiştir. Atasözlerinde en fazla “insan” hedef alanının “hayvan” kaynak alanı ile anlaşıldığı İNSAN HAYVANDIR metaforunun kullanıldığı görülmüştür. Eserde geçen atasözlerinde *insanın* anlaşılmasında kullanılan hayvanlar ise; *kuzu, aslan ve at* olarak belirlenmiştir. Diğer yandan, eserde geçen atasözlerinde *devlet, talih, intikam, uygun durum, istenen sonuç, hüküm* gibi soyut kavramların somut kaynak alanlar ile anlaşıldığı metaforlar yer almıştır. Örneğin; “*Kanı kanla yumazlar kanı suyla yurlar.*” atasözünde soyut olan *kötülük* ve *iyilik* kavramları, *kan* ve *su* kavramları ile somutlaştırılmıştır. Bu örnekler, Türk dilinin atasözleri ve barındırdıkları metaforlar açısından zenginliğinin bir yansıması olarak ifade edilebilir. Eserde geçen atasözleri, metindeki kullanım amaçları ve araştırmacının bakış açısıyla ele alınmıştır. Atasözleri farklı bakış açılarıyla yorumlandığında metafor ve metafor açıklamalarının çeşitliliği artacaktır. Diğer yandan, eserde geçen “*Kutlu gün toğuşundan ve arslân yürüyüşünden bellüdür.*”, “*Evvel uran oğcıdur.*”, “*Ya başa devlet kona veya leşe kuzğun kona.*”, “*Er başundan devlet ırāk ve sa’adet (12) uzāk degildür*”, “*Yeründe kaçmak dahı (3) erlikdendür.*” gibi birçok atasözünün çok az değişiklikle günümüz Türkiye Türkçesinde varlığını canlı bir şekilde

sürdüğü görülmektedir. Bu durum, atasözlerinin nesilden nesile aktarımının göstergesi olarak ifade edilebilir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- AKIN, Cüneyt (2015). “Dede Korkut’ta Yer Alan Atasözlerinde Metaforların İşleyişi”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15/2: 105-109.
- AKSOY, Ö. Asım (1997). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press
- ÇAKIR, Muhammet Yasin (2020). “Yeni Uygur Atasözlerinin Yönelim Metaforları Açısından İncelenmesi”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2020/15: 126-140.
- ÇİÇEKLER, Ahmet Naim; AYDIN, Timur (2019). “Kavramsal metafor kuramı ve belagat: karşılaştırmalı bir inceleme”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 16: 14-26.
- DEBRELLİ, Zekiye Gizem (2020). “Dîvânü Lugâti’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de Hidrografik Terimler ve Metaforik Kullanımları”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/2: 139-167.
- DÜŞMEZ, Ömer Anıl; ÖZYETGİN, Ayşe Melek (2021). “16. yüzyıla ait Nevâdirü't-Tevârih’te geçen deyimler üzerine”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10/1: 64-83.
- ERDEM, Servet (2010). “Atasözlerinde metaforların işleyişi”. *Millî Folklor*, 22/88: 33-37.
- GÜL, Yavuz Ercan; ALIMBEKOV, Akmatali (2020). “Anadolu ve Kırgız Türklerinin Atasözlerindeki “Çalışkanlık” Değerinin Ortak Özellikleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, 9/2: 692-705.
- İÇEL, Hatice (2014). “Niğde atasözlerinde metafor ve kullanımı”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/36: 75-83.
- KAÇALIN, Mustafa S. (1999). Mária Ivanics: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban : Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. Körösi Csoma Kiskönyvtár 22. 235 sf. [=İVANİÇ, Mária : On beş yıllık savaşta Kırım Hanlığı: Akademi Yayını, Budapest, 1994. Kööröslü Çoma Cep Kitaplığı 22. 235 sf.] [Kitap Tanıtımı]. *Belleken, LXIII*, 935-946.
- KEKLİK, Saadetin (2015). “Atasözlerinin öğretimine ilişkin bir öneri: atasözlerinin anlamlarına göre derecelendirilmesi”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/12: 32-48.
- KOPTAK, Paul (2014). *Proverbs: From Biblical Text to Contemporary Life*. The NIV Application Commentary. Grand Rapids, MI: Zondervan
- KOVECSES, Zoltán (2010). *Metaphor: A practical introduction*. Oxford University Press.
- LAKOFF, George (1993). The contemporary theory of metaphor. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and thought* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge Univ. Press
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (2003). *Metaphors we live by*. University of Chicago press
- LAKOFF, George; TURNER, Mark (1989). *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. University of Chicago press.
- LELLOUCH, Benjamin (2005, Ağustos). *Abdussamed Diyarbekri*. Historians of the Ottoman Empire. <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/tr/historian/abdussamed-diyarbekri>.
- LELLOUCH, Benjamin (1999). *L'Égypte d'un chroniqueur turc du milieu du XVI. siècle: La culture historique d'Abdussamad Diyarbekri et le tournant de la conquête ottomane*. (Doktora Tezi), École Des Hautes Études En Sciences Sociales (EHESS), Paris.
- MIEDER, Wolfgang (2004). *Proverbs: A handbook*. Greenwood Publishing Group
- NORRICK, Neal R. (2014). *Subject Area, Terminology, Proverb Definitions, Proverb Features*. In *Introduction to Paremiology* (pp. 7-27). De Gruyter Open Poland.
- TOKAY, Yaşar (2018). “Kitâbu Gülistân Bi't-Türki'de Hayvan Adlarının Metaforik Kullanımları”. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1: 31-52.
- TOPARLI Recep; VURAL Hanifi; KARAATLI Recep (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- TÜRK DİL KURUMU. (1988). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UÇAN EKE, Nagehan (2016). “Mihri Hatun’un Gazellerinde “Güzellik” Kavramı ile İlgili Metaforlar”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 25: 217-228.

- YAYLAGÜL, Özen (2010). “Divânı Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerindeki metaforlar”. *Millî Folklor*, 22/85: 112-121.
- YILDIRIM, Ali; ŞİMŞEK, Hasan (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- YILDIZLI, M. Emin (2020). Atebetü'l-Hakâyik'ta Ontolojik Metaforlar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/50: 97-118.

EK1. Nevâdirü't Tevârih Adli Eserde Geçen Atasözleri

Kaynak Alan	Atasözü	Hedef Alan
Erkek kuzu	1. <i>Erkek kuzu kurbân için merd erenler meydân için.</i> T.T: Erkek kuzu kurban için mert erenler meydan içindir. 2. <i>Erkek kuzu kurbân içündür er kimseler dahı meydân içündür.</i> T.T: Erkek kuzu kurban için er kimseler meydan içindir.	Genç Erkek-İnsan
Miktar	3. <i>Erlık ondur tokuzı hîledür.</i> TT: Erlik ondur, dokuzu hiledir. 4. <i>Erlık ondur tokuzı hîledür erlik anunla biledur.</i> TT: Erlik ondur, dokuzu hiledir. Onunla bile erlidir.	Yiğitlik
Sahip olunan şey	5. <i>Hüküm gâlibühdür.</i> TT: Hüküm galibindir.	Hüküm
Aslan Güneş	6. <i>Er gelişinden arslân turuşından ve mübârek güneş dahı toğuşından bellüdü.</i> TT: Er gelişinden aslan duruşundan ve mübarek güneş bile doğuşundan bellidir. 7. <i>Kutlu gün toğuşundan ve arslân yürüyüşünden bellüdü.</i> TT: Kutlu güneş doğuşundan ve aslan yürüyüşünden bellidir.	Yiğit kimse, insan
Kuş Mekân/ Konum	8. <i>Er başundan devlet irāk ve sa'âdet uzāk degıldür.</i> TT: Er başından saadet irak ve talih uzak değildir.	Devlet/ Talih
Kanun Kan	9. <i>Ƙan ile kânün eyleme</i> 10. <i>Ƙan ile kânün eyleme</i> TT: Kan ile kanun eyleme	Hakimiyet/ idare İnsan Öldürme
Kan Su	11. <i>Ƙanı kanla yumazlar kanı suyla yurlar</i> TT: Kanı kanla yıkamazlar, kanı suyla yıkarlar.	Kötülük İyilik
Canlı	12. <i>Er devleti er öldürür</i> 13. <i>Er devleti er öldürür</i> 14. <i>Er devleti er öldürür</i> TT: Er devleti er öldürür.	Devlet
At Sancı	15. <i>Ere ve ata sancı yok.</i> 16. <i>Ere ve ata hiç şancu olmaz</i> TT: Ere ve ata sancı yok.	Yiğit kimse/ İnsan Sıkıntı
Kuş	17. <i>Ya başa devlet kona veya leşe kuzgun kona.</i> TT: Ya saadet başa konsun ya da kuzgun leşe konsun.	Devlet/ Talih
Yer/ Mekân	18. <i>Yeründe kaçmak dahı erlikdendür.</i> 19. <i>Yeründe kişi kaçmak dahı erlikdendür</i> TT: Yerinde kaçmak bile yiğitliktendir.	Uygun Durum
Okçu	20. <i>Evvel uran okçudur.</i> TT: Evvel vuran okçudur.	İnsan
Bel	21. <i>Er anadan toğıcağ erüñ belünden er gelicek.</i> TT: Er anadan doğacak erin neslinden erler gelecek.	Mekân

Barak Adı ve Etnotoponimlerden Hareketle Barakların Ana Yurdu Meselesi

The Name “barak” and The matter of Barak’s Homeland Based on Ethnotoponyms

İbrahim Şahin

Doç. Dr., Ege Üniversitesi

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir / Türkiye

e-posta ibrahim.sahin@ege.edu.tr

orcid 0000-0002-0167-2568

doi 10.54316/dilarastirmalari.1100706

Atıf

Citation

Şahin, İbrahim (2022).
Barak Adı ve
Etnotoponimlerden
Hareketle Barakların Ana
Yurdu Meselesi.
Dil Araştırmaları, 30: 53-66.

Başvuru

Submitted
08.04.2022

Revizyon

Revised
05.05.2022

Kabul

Accepted
10.05.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online
31.05.2022

Öz

Makale, Barak (ve koşutları İt-Barak, Kıl-Barak) kökadımın (etnonim) özelleşme sürecini (onimisation) ve bu kökadıyla şekillenmiş toponimlerden hareketle, Barakların anayurdunun neresi olabileceğini ele almaktadır. Malzeme çeşitli ülkelerde hazırlanmış yeradları (toponim) sözlüklerinden ve araştırma eserlerinden derlenmiş; art ve eş zamanlı bir bakış açısıyla incelenmiştir. İnceleme sonucunda, Barakların Kabil (Afganistan), Güney Horasan (İran), Semerkant (Özbekistan), Akmol (Kazakistan), Başkurdistan, Romanya, Kırım, Türkiye ve Rumeli toponimlerde izleri tespit edilmiştir. Barakların, tarihi kaynaklarda bahsedilen “İt Baraklar” ile aynı halk olduğu fikrinden hareketle, anayurtlarının Başkurdistan’ı ve Kuzey Kazakistan’ı içine alan bölge olup sonraki dönemlerde bunlardan bir bölümün güneye (Semerkant-Kabil-Horasan), bir bölümün ise batı-güneybatıya (Doğu Avrupa-Kırım-Türkiye-Rumeli) göç ettikleri sonucuna varılmıştır. Makalede, apelyatif nitelikli “barak” sözcüğünün anlamı üzerine de durulmuş; orijinal anlamının “uzun tüylü köpek” olduğu yönündeki yaygın görüşün zaafları dile getirilmiştir. Araştırma sonucunda, sözcüğün asıl anlamının “uzun, sık tüylü” olduğu; içinde kullanıldığı tamlamaların kısaltılarak adlaşmış sığa dönüşmesiyle (barak it > barak ‘uzun tüylü köpek cinsi’) farklı lehçelerde ‘uzun tüylü köpek’, ‘uzun tüylü deve’, ‘uzun tüylü çuha’, ‘uzun tüylü bir kuş cinsi’, ‘uzun tüylü bir bitki’, ‘uzun tüylü at’ vb. anlamlar kazandığı tespit edilmiştir. Bu tespitten hareketle, kökadım (yani Barak/İtbarak) ortaya çıkaran halkın dilinde, tür adı nitelikli “barak”ın ‘uzun tüylü köpek’ anlamına geldiği; buna kaynaklık eden sıfat anlamın (‘uzun tüylü’) ise, ‘büyük’ anlamına gelen “bar” ve addan ad yapan {+ak} ekiyle oluştuğu fikrine ulaşılmıştır. Sonuç olarak kökadımın bar + ak ‘uzun tüylü’ > barak it > barak ‘uzun tüylü köpek’ > Barak ‘Baraklar’ şeklinde bir özelleşme süreci geçirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: adbilim, kökadı, kökadbilim, kökadlıyeradı, Barakların ana yurdu, barak sözcüğünün anlamı

ABSTRACT

The article deals with the onimisation process of Barak (and its parallels It-Barak, Kıl-Barak) ethnonym and where the homeland of Baraks could be based on the toponyms shaped by this ethnonym. The material has been compiled from toponym dictionaries prepared and research works carried out in various countries and has been studied from a diachronic and synchronous perspective. As a result of the review, traces of Baraks were found in the toponyms of Kabul (Afghanistan), South Khorasan (Iran), Samarkand (Uzbekistan), Akmola (Kazakhstan), Bashkortostan, Romania, Crimea, Turkey and Rumelia. Based on the idea that the Baraks are the same people as the "It Baraks" mentioned in historical sources, their homeland was the region that included Bashkortostan and Northern Kazakhstan, and in the later periods, a part of them immigrated to the south (Samarkand-Kabil-Khorasan), and a part to the west-southwest (Eastern Europe-Crimea-Turkey-Rumelia). The article also focused on the meaning of the appellative word "barak" and the weaknesses of the common view that the original meaning was "long-haired dog" were expressed. As a result of the research, it has been determined that the original meaning of the word is "long, dense haired", and as a result of the shortening of the phrases in which it is used and turning it into an adjective pronoun it gained the meaning of (barak it > barak "long-haired dog breed") and in different dialects "long-haired dog", "long-haired camel", "long-haired broadcloth", "long-haired bird", "long-haired plant", "long-haired horse", etc. Based on this finding, it has been concluded that, in the language of the people who revealed the ethnonym (i.e. Barak / Itbarak), the word "barak" means 'long-haired dog' and the meaning of the adjective ('long-haired') that is the source of this word was formed with "bar" that means "big" and the suffix +ak (a name-maker from a noun). As a result, it has been concluded that the ethnonym Barak has undergone an onimisation process as bar + ak "longhair" > barak it > barak "long haired dog" > Barak "Baraks".

Keywords: onomastic, ethnonym, ethnonymy, ethnotoponym, homeland of Baraks, the meaning of the barak

Giriş

Kökadları (etnonimler)¹ ve onların coğrafyadaki izleri olan *kökadlıyeradları* (etnotoponimler) adbilimcil sözcüğü içinde özel bir değere sahiptir. Kökadı ile onun taşıyıcıları arasındaki ilişkiyi; sözcüğün kökeni, anlamı, özelleşme süreci (onimisation), ad verme geleneğindeki yeri, onların yeradlarındaki (toponimlerdeki) izleri vb. çerçevede ele alan bir adbilim alanı olan kökadbilim (etnonimi) yalnız dilcilik için değil kökadlarıyla ilişkili diğer tüm bilim dalları (tarih, etnografya, arkeoloji, folklor, vb.) için de son derece değerli verileri ortaya koyabilen bir bilim dalıdır. Üstelik araştırma konusu olan kökadının taşıyıcıları tarihte önemli izler bırakmış; haklarında destanlar, efsaneler

¹ Makalede, adbilim ve onun alt kollarına ait kullanılan terimlerin tanım ve imlasında İbrahim Şahin, *Adbilim*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, yayımı esas alınmıştır.

söylenmiş ve hâlen aynı isim altında varlığını koruyan bir topluluk ise, bu araştırmalar çok daha ilgi çekici olabilmektedir. “Barak” işte bunlardan biridir.

Türkiye’de Baraklar, bilim çevrelerince daha çok “Barak Türkmenleri” olarak adlandırılır. Bunlar, Türkiye’nin Güney Doğu Bölgesi’nde Kilis, Gaziantep, Nizip (bir kısmı Suriye sınırları içinde) civarında, “Barak Eli” olarak adlandırılan bölgede yaşarlar. Bu tabirin (“Barak Türkmenleri”) yerleşmesinde, 1928’den itibaren Gaziantep civarındaki Barakların örf-adetleri, yaşadıkları köyler ve sözlü anlatıları üzerinde derlemeler ve araştırmalar yapan Cahit Tanyol’un etkili olduğu söylenebilir. Cahit Tanyol, Baraklar arasında yaşatılan sözlü şecere bilgisinden, destansı hikâyelerden, göç efsanelerinden hareketle yaptığı değerlendirmede, bunların XVII. yy. sonlarında Horasan bölgesinden önce Erzurum’a sonra Yozgat’a buradan da Gaziantep ve civarına geldiklerini; Beydili boyuna mensup olmakla birlikte bölgedeki diğer Türkmen grupların onları Türkmen saymadıklarını dile getirmektedir (Tanyol 1952; Tanyol 1953; Tanyol 1954). Onların mensubiyetleri konusunda görüş bildiren bir diğer araştırmacı Sümer ise, Barakların Ceridlere mensup bir Türkmen obası olduğunu, nitekim XVII. yy. sonlarında Rakka’ya iskân edilecek Türkmenler arasında bunların da isimlerinin geçtiğini dile getirerek bölgedeki diğer Türkmen gruplarınca Türkmen kabul edilmeyişlerinin sebebini, Barakların bu bölgedeki Beydili boyuna mensup olmamalarına bağlar (1999: 212).

Bu değerlendirmeler bir yana, Barakları, Avrasya’nın oldukça geniş bir coğrafyasında görebilmekteyiz: Örneğin Kırgızların Coru ve Sayak; Özbeklerin Katagan, Koçurat ve Nurata Türkmenleri arasında, Kazaklar içinde (Karayev 1978: 33; Karatayev 2003: 37); Türkmenlerin Göklen, Yomut boyları içinde (Ataniyazov 1994: 67); Afganistan’da Kabil civarında Barak, Baraki, Barakzoy isimleri altında;² hatta Macaristan Kumanları içinde, Demetrius Barag biçiminde (Rásonyi 1969: 86) varlıkları tespit edilmiştir. Bunlar dışında, Nogay coğrafyası yeradları içinde bulunan Sarıbarak ve Kazak tarihinde geçen Akbarak kökadları (Kalkan 2006: 204, 256), Barakların renk sistemine göre kendi içinde Ak-Barak, Sarı-Barak, vs. gibi kollara ayrıldıklarına yönelik (eski kökadlarının bir kısmında görüldüğü gibi) işaretler olarak kabul edilebilir.

Türkiye’de “Barak Türkmenleri” olarak adlandırılan Baraklar ile Anadolu’nun diğer yörelerinde ve Rumeli bölgesi yeradlarında görülen Barakları birleştirmek; aynı şekilde Türkiye dışında başka coğrafyalarda tesadüf edilen Barak kökadlarını ve yeradlarını bir ve beraber düşünmek *kökadbilim* (etnonimi) bakış açısına uygun düşecektir. İlaven Türkiye’de, Rumeli’de ve Avrasya coğrafyasının farklı yerlerinde görülen Barak kökadı ve onun izlerini taşıyan yeradları, Oğuznâme (Reşideddin, Ebulgazi Bahadır Han, vb.), Markopolo ve Carpini gibi çeşitli tarihi kaynaklarda geçen ve yoğunlukla İdil nehrinin ötesinde “Karanlıklar Ülkesi”ne yerleştirilen İt-Barak (ya da Kıl-Barak) kökadı ile de bir ve beraber düşünmek gerekmektedir. Nitekim konuyu geniş bir bakış açısından ele alan araştırmacılar, bunları bir ve beraber görmekte tereddüt göstermezler (Ataniyazov 1994: 67; Erzincan 2017: 63) ki bize göre de böyledir. Ancak, Dünya literatüründe hayali

² Baraki, Farsça ‘Baraklar’; Barakzoy, Peştunca ‘Barakoğulları’ anlamına gelmektedir. Tarihte bir dönem ülke yönetiminde bulunmuş bu topluluk günümüzde Peştunca konuşmaktadır. Bir kısmı kendini Fars bir kısmı kendilerini Türk kökenli kabul etmektedir. Barakzoylar hakkında şifahi bilgisine başvurduğumuz Aftanistanlı Besmullah Yakobi’ye teşekkür ederim.

bir coğrafyaya (daha çok Çin'in kuzeyinden Avrupa'nun kuzeyine kadar) ve zamana yerleştirilen, 'Köpek Başlılar'ın (Bunların mitolojideki yeri için (bk. Ögel 1993: 185-195; White 1991; İnyet 2013: 335-244; Erzincan 2017). İt-Baraklar ile (dolayısıyla Baraklar) bir ve beraber değerlendirilmesi konusunda ise, bu kanaat geçerli olmayabilir. Zira, kaynaklarda "Köpek Başlılar" somut bir kökadı olarak değil, betimleyici bir ifade olarak çeşitli coğrafyalarda farklı halklar için kullanılabilmektedir (Ögel 1993: 217-219). Nitekim, somut olarak "Köpek Başlı" biçiminde bir yeradına rast gelinmiyor oluşu bunun bir göstergesidir. Buna bağlı olarak elinizdeki makalenin odak noktasını somut bir veriye dayanan *Barak / İt-Barak* kökadı oluşturmaktadır. Çalışmada, elde edilen verilerden hareketle; Baraklar kimdir?, Türkiye'de söylendiği gibi Türkmen midir?, Böylesine geniş bir coğrafyaya yayılmadan önceki ana yurtları neresidir? sorularına cevap aranmıştır.

Bu amaca uygun olarak onomastikten ve bu çerçevede, tarihi kayıtlarda haklarında fazla bilgi bulunmayan toplulukların izlerini sürmede çok işe yarayan, diltçilik ve tarihçilik alanlarını bir araya getiren kökadlıyeradbilim (etnotoponimi) sahasının verilerinden faydalanılmıştır. Çalışma çerçevesinde, kökadlıyeradların tespitinde, başta yeradbilimciler tarafından hazırlanmış yeradı sözlükleri olmak üzere, kökadlarına yer veren araştırma eserlerinden, arşiv bilgileriyle oluşmuş yeradı listelerinden faydalanılmış; yeradı sözlükleri bulunmayan bölgelerdeki (Ör. Afganistan, Güney Horasan) malzemenin tespitinde ise Google Earth Pro uygulaması kullanılmıştır.

Bu bulgulara ve değerlendirmelere geçmeden önce, daha önce de bazı araştırmacıların ilgisini çeken "Barak" kökadı (ve koşulları) ile bu adın etimon anlamı üzerinde durmak faydalı olacaktır.

1. Cins Ad (*Apelyatif*) ve Özel Ad (*Onim*) Olarak Barak (İt-Barak / Kıl-Barak) Adı: Anlamı ve Özelleşme Süreci (*Onimisation*)

Divanü Lügati't Türk'te Kaşgarlı Mahmut, "barak" sözcüğünü, 'çok tüylü köpek'; "baraklıg kişi'er" tamlamasını da 'barak soyundan köpeği olan kişi' anlamıyla kaydetmektedir (Kaşgarlı 2006: 377,497,501). Lehçe-i Osmanî'de ise sözcük, 1. Tüylü, soy bir at, 2. Bir nev'i av köpeği, 3. Tatar veya Sibir köpeği, anlamlarıyla anılmaktadır (Ögel 1993: 192). Kaşgarlı'nın sözcüğün anlamına ilişkin verdiği çerçevenin etimoloji sözlüklerine de referans olduğu görülmektedir. Örneğin Doerfer, sözcüğü 'çok tüylü köpek', 'uzun tüylü it' anlamlarıyla anarken (1965: 280), Clauson, sözcüğün asıl anlamının 'uzun tüylü köpek' olduğunu; bazı çağdaş lehçelerde 'orijinal anlamında ve bazen daha genel olarak diğer hayvanlar, kilimler vb. şeyler için de 'tüylü, uzun kıllı' anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (1972: 360). Eren de aynı şekilde sözcüğün anlamını "bir tür tüylü av köpeği", "(Yerel ağızlarda da) çok tüylü köpek olarak geçer" açıklamasıyla vermiştir (1999: 39). Tietze de, Clauson'a ve Eren'e benzer şekilde sözcüğü "uzun tüylü köpek" açıklamasıyla vermektedir (2002: 278). Yine Caferoğlu (1961: 6), Rásonyi (1969: 87) gibi söz konusu kökadının anlamını merak eden araştırmacılar da sözcüğün 'uzun tüylü köpek' anlamına geldiğinde birleşmişlerdir. Baraklar konusunu ayrıntılı şekilde ele alan ve bu çerçevede "barak", "Barak" sözcüklerinin anlamıyla da ilgilenen Ögel, "barak" sözcüğünün genel Türkçede 'git-

var-' anlamına gelen "bar-" sözcüğünden ortaya çıktığını ve 'varan, çok çabuk yürüyen, gezen' demek olduğunu ifade etmektedir. Ögel, fikrine gerekçe olarak kaynaklarda geçen "barak" cinsi köpeğin başlıca özelliklerinden birincisinin çok hızlı koşmaları, ikincisinin çok tüylü olmalarını göstermektedir (1993: 191). Sunulan bu gerekçeden, araştırmacının sözcüğün 'köpek' anlamını dikkate alarak bir etimoloji denemesi yaptığını anlıyoruz. Sümer, "Barak kelimesinin çok tüylü bir cins köpeğe dendiğini ve şahıs ismi olarak kullanıldığını biliyoruz: Barak Hacib, Barak Han, Barak Reis. Bu oymağın adının da bir şahıstan geldiğinden şüphe edilmez." diyerek (1999: 212) sözcüğün önce 'uzun tüylü köpek' anlamına geldiğini, sonra kişi adına, buradan da kök adına dönüştüğünü ifade etmiş olmaktadır. Güney Doğu Anadolu'daki Baraklar üzerine ayrıntılı bir çalışma yapan A. Şahin ise, "Barak" adının 'kurt başı' anlamına geldiğini, diğer Türkmenlere liderlik yaptığı için bu adı aldığı fikrindedir (1962: 5). Ersoy ise, Barak halkının tüylü, kıllı ya da uzun saçlı olmaları dolayısıyla kendilerine bu adın verilmiş olabileceğini ileri sürerek; XVIII. yy.'dan itibaren Osmanlı belgelerinde "Barak" adının kavgacı bir Türkmen boyunun adı olarak geçmesini ve tarihte savaşçı erkeklerin uzun saçlı olmalarını buna delil gösterir. Ersoy, diğer bir görüş olarak da, Barakların şecaat ve mertlikleriyle iftihar ettiklerini, kendilerine "biz boz Barakız" dediklerini ifade ederek "Barak" adının cesaret ve kahramanlığı temsil eden 'kurt başı' veya 'bozkurt' anlamında kullanılmış olabileceği fikrini ileri sürmektedir (2009: 61,62). Erzincan ise, doktora çalışmasında, "Barak" adı üzerine ileri sürülmüş görüşleri sıralamış; bunlar arasında "Barak Türkmenlerinin" adının Oğuznamedeki İt-Barak adından geldiği görüşünün araştırmacılar arasında adeta yok sayıldığını; bu çekingenliğin Oğuznamelerdeki "İt-Barak" imajından kaynaklandığını dile getirerek bunun gereksizliğini vurgulamış ve kökadının 'uzun tüylü bir köpek' adından geldiğini dile getirmiştir (2017: 63,64).

Gerek yukarıda verilen leksik bilgiler ve gerekse köpeğin bazı başka toplumlarda ve kimi Türk halklarında totem kabul edildiğine yönelik bilgiler (Caferoğlu 1961: 1-11; İneyet 2013: 335-344); yine bazı tarihi kaynaklarda, destanlarda, efsanelerde, Barakların köpeğe benzediğine yönelik anlatılar; bunlara ek olarak bazı çağdaş Türk lehçelerinde "barak" sözcüğünün 'köpek' anlamına gelmesi (Ör. Kırım Tatarcasında 'köpek, it' (Gargavets & Useyinov 2002: 113), Türkiye Türkçesinde 'bir cins tüylü av köpeği' (Türkçe Sözlük 2019: 253; vb.), bu halkın adının "barak" adlı köpek cinsiyle ilişkili olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Buna bağlı olarak bazı araştırmacıların sözcüğün kökünde 'köpek', 'kurt', 'pars' gibi bir hayvan adı aramaları anlaşılır görünse de; biz **Barak** özel adına (onim) kaynaklık eden **barak** cins adının (apelyatif) DLT'te geçen ve sözlükçüler tarafından tekrarlanan anlamının orijinal anlam olmadığı, dolayısıyla söz konusu anlamı merkeze alan köken (etimolojik) açıklamaların da doğru olmadığı fikrindeyiz. Aynı şekilde, "barak" cinsi köpeklerin hızlı koşmasını dikkate alarak sözcüğün kökenini "bar-" eylemine dayandıran görüşün de doğru olamayacağı kanaatindeyiz.

Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemde Türk halklarının tek bir lehçe konuşmadığını bizzat Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden, kitabın başlığından ve içeriğinden anlamaktayız. Buna bağlı olarak bir sözcüğün anlamına yönelik Kaşgarlı'nın verdiği bilgiyi, o sözcüğün orijinal anlamı diye kabul edip Türk lehçelerinin hepsine teşmil etmek hatalı bir yaklaşımdır. Bu sebeple hakkında şüpheye düşülen bir sözcüğün daha eski biçim ve

anlamını tespitite, mutlaka sözcüğün günümüz Türk lehçelerindeki biçim ve anlamlarının da nazarda tutulması yerinde olacaktır.

Bir tür adı olarak “barak”, Kazakçada ‘uzun, sık tüylü deve’ anlamına gelir; yine bu sözcükten {+çA} ekiyle türediği anlaşılan **barakşa** (< barak +ça genel Türkçede /ç/ sesi Kazakçada /ş/ olur) ‘barak kilime benzer olan’ anlamına gelir (Kaliyev & Bizikov, Vd. 2011: 719), ki bu durumda buradaki *barak* sözcüğünün bir tür ‘kilim’ anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Nogay lehçesinde **barak** ‘bir bitki türünün adı’ olarak tespit edilmiştir (Bulgarova 1999: 139). Türkmen lehçesinde ise, **barak/sakarbalak** ‘alın sakar, rengi kara su kuşu anlamına gelir (Türkmen Dilining Sözlüğü 1962: 575). Türkiye Türkçesinde sözcük ‘bir cins tüylü av köpeği’ anlamının yanı sıra ‘tüylü, kıllı çuha’ anlamında da tespit edilmiştir (Türkçe Sözlük 2019: 253). Bu anlamlar etimoloji sözlüklerinde, sözcüğün orijinal anlamına yönelik verilen açıklamanın sorgulanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Zira ‘köpek’, ‘deve’, ‘kilim’, ‘bitki’, ‘kuş’, ‘çuha’ birbirinden çok farklı varlıklar olup sözcüğün bu anlamlarının ‘köpek’ anlamından genişlediğini izah etmek mümkün görünmemektedir.

Biz yukarıda farklı lehçelerde ‘köpek’, ‘deve’, ‘kilim’, ‘bir bitki türü’, ‘bir kuş türü’ anlamlarına gelen **barak** sözcüklerinin birbirleriyle ilişkili olmakla birlikte, sözcüğün orijinal anlamının ‘bir cins uzun tüylü köpek’ olmadığı görüşündeyiz. Bize göre **barak** sözcüğünün **orijinal anlamı**, Kırgız lehçesi (Yudahin 1965: 109) ve Başkurt lehçesi (Başkort Teleneng Hüzlege 1993: 115) gibi kimi lehçelerde halen yaşayan ‘uzun, sık tüylü/kıllı’ anlamıdır. Bu noktada, haklı olarak “Peki nasıl oldu da sözcük lehçelerde, ‘köpek’, ‘deve’, ‘kilim’, ‘bir kuş türü’, ‘bir bitki türü’ ‘çuha’ anlamlarını kazandı?” sorusu akla gelebilir. Bunu, dilde sıklıkla karşılaştığımız sıfat tamlamalarının adlaşmış sığata dönüşmesiyle açıklayabiliriz. Örneğin “akıllı çocuk” yerine “akıllı”, “güzel kız” yerine sadece “güzel”; “zengin adam” yerine kısaca “zengin” denilmesi gibi, dilde yüzlerce, binlerce örnek bulunabilir. Barak sözcüğünde de buna benzer bir dil hadisesinin yaşandığı görülmektedir. Esasen günümüzde de, bu sözcüğün sıfat tamlaması yapısında kullanıldığına örnekler gösterebiliriz: Örneğin Kazak lehçesinde, **barak jüнді** ‘uzun, sık tüylü’, **barak it** ‘tüyleri uzun, çok tüylü it’, **barak kilem** ‘uzun tüylü yün kilim’, **barak sakal** ‘uzun, sık sakal’, **barak ayu** ‘uzun kıllı olan ayı’ (Radlov 1911: 719-720) şeklinde sıfat tamlamaları bulunmaktadır. Bu örneklerle Kırgız lehçesinden **barak kulak at** ‘kulağı tüylü at’ tamlamasını da ekleyebiliriz (Yudahin 1965: 109). Bunlara Radlov’un “Kırgız” [yani Kazak] lehçesinden derlediği ‘sık yünlü koyun’ anlamına gelen **barak koy** tamlamasını (Radlov 1911: 1477) da dahil edebiliriz.

Dikkatli bir gözle değerlendirildiğinde bu örneklerdeki “barak” sözcüğünün esasen “uzun, sık tüylü” anlamına gelen bir sıfat olduğu görülecektir. Uzun tüylü köpeğin bulunduğu bir coğrafyada **barak it** tamlaması zamanla dilde ekonomi ilkesine uygun olarak “it” bileşenin düşmesiyle kısalarak (barak it > barak ‘uzun tüylü it’) adlaşmış sığata dönüşürken (DLT’te, Türkiye Türkçesinde ve Kırım Tatarcasında vb. olduğu gibi); uzun, sık tüyleri olan devenin yaşadığı bir coğrafyada, (Kazakçada olduğu gibi) aynı gelişimle (barak tüye > barak ‘uzun, sık tüylü deve) **barak** biçimini alabilir. Tıpkı bu örneklerde olduğu gibi; uzun sık tüylü olması sebebiyle bir tür bitki, uzun tüylü bir kuş, uzun tüylü bir kilim ya da çuha aynı dil olayı ile kısalarak “**barak**” şeklini alabilir.

Sözcüğün morfolojik yapısına gelince: Artık işlerliğini kaybetmiş olan {+Ak}ekinin sözcüğe tam olarak ne anlam kattığını tahmin etmek güç olsa da (bkz. Erdal 1991: 40-44), sözcüğün Kaşgarlı'nın divanında 'büyük, iri' anlamında geçen "bar" ("bar yigde" 'büyük, iri iğde') sözcüğünden (Kaşgarlı 2006: 147) geliştiğini (**bar+ak > barak**) ve 'büyükçe' gibi bir anlama gelebileceğini değerlendirmekteyiz. Kanaatimizce uzun sık tüylü bir canlı ya da nesnenin büyük görünümü ile teklif ettiğimiz bu anlam arasındaki semantik ilişki görülebilmektedir.

Burada, kökadının koşulları olan **İt-Barak**, **Kıl-Barak** adlarına da değinmek yerinde olacaktır. Zeki Velidi Togan, Reşideddin'in Oğuznamesi'nde geçen Kıl-Barak adının çeşitli kaynaklarda görülen İt-Barak kökadı ile aynı olduğunu ifade etmektedir (Togan 1982: 24,89), ki bize göre de **Barak**, **İt-Barak** ve **Kıl-Barak** kökadları bir birinin koşutudur. Bu durumda aynı halkın niçin hem **Barak** hem **İt-Barak** hem de **Kıl-Barak** şeklinde adlandırıldığının bir izahı olmalıdır. Bizim bu konuda, biri zayıf olmakla birlikte, iki önermemiz bulunmaktadır.

İlk ve zayıf olanı, "barak" sözcüğünün yukarıda verilen apelyatif anlamıyla ilgilidir: Adlaşmış sığirtaya dönüşmek suretiyle farklı lehçe ve ağızlarda 'bir cins uzun tüylü köpek', 'uzun tüylü deve', 'uzun tüylü kilim', 'uzun tüylü bir kuş', 'uzun tüylü bir bitki', 'uzun yünlü koyun', vb. anlamlar kazandığı anlaşılan **barak** sözcüğü, bu farklı ağızların birbiriyle temas ettiği coğrafyalarda, anlam bulanıklığına neden olmuş olabilir. Bu anlam bulanıklığını aşabilmek için bir köpek türünü ifade eden "barak" sözcüğünü diğer anlama gelen "barak"lardan ayırmak için anlam yenileyici bir nitelemeye ihtiyaç duyularak "it-barak" denmiş olabilir ve bundan da "İt-Barak" kökadı gelişmiş olabilir. Ancak bu halkın izini taşıyan yeradlarının "İt-Barak" değil de "Barak / Baraklı" şeklinde karşımıza çıkması, kökadının daha eski ve asıl biçiminin "Barak" olduğunu göstermektedir ki, bu durum önermemizi oldukça zayıflatmaktadır.

Çok daha muhtemel gördüğümüz ikinci önerimiz ise, "it" niteleyicisinin "Barak" kökadına sonradan eklendiğidir. Buna göre "it" bileşeni, Barak halkını niteleyen metaforik bir sıfat olup 'saldırgan' anlamını ifade etmektedir. Oğuznamelerde İt-Beçene halkı için verilen bir bilgiyi buna delil göstermek mümkündür: Oğuznamelerde "Beçene" halkının Salur halkıyla beş altı nesildir düşman oldukları, onların sık sık Salurların topraklarına saldırdığı, hatta İt-Beçene hanı Toymaduk'un Salur hanının karısı Çaçaklı'yı kaçırdığı bilgisi verilmekte ve bu sebeple Salurların Beçene halkını "İt-Beçene" diye adlandırdığı anlatılmaktadır (Ebulgazi 1996: 168). Destanda, kaçırılan Çaçaklı'nın sonraki dönemde İt-Baraklardan satın alındığı, Toymaduk'un tecavüzüyle Çaçaklı'dan doğan çocuğa da Salurların İrek adını verdiği; "İrek", "Serek" gibi isimlerin ise, itlere ad olarak verildiği bilgisi kaydedilmektedir (s.215,216). Burada geçen "Toymaduk" ve "İrek" isimlerinin gerçek isimler olmayıp hikayenin içeriğine ve kahramanların kişiliklerine uygun olarak uydurulan lakap adlar olduğunu söyleyebiliriz ki, adbilimin, kişiadbilim sahasında bu tür isimlere yazınkişiyadı (poeantroponim) denmektedir (Şahin 2015: 33). Söz konusu destanda gerek "Toymaduk" ve gerekse "İrek" adlarının destanın içeriği ve destan anlatıcısının olaylara bakış açısını yansıtacak şekilde seçildiği görülmektedir. Destanda, İt-Barakların hanı olan "Toymaduk"un adına 'açgözlü, it gibi saldırgan' anlamı yüklenirken İt-Barak hanının tecavüzünden doğan çocuğa "İrek" adı verilerek bu isme 'it yavrusu, itin küçüğü' anlamı yüklenmiştir. Bu da İt-Barak adındaki "it" bileşeninin anlamını izah eder niteliktedir. Bugün bile Türk

halklarında saldırgan insanlar için kullanılan en yaygın hakaret ifadesi “it” sözcüğüdür. Buna bağlı olarak Oğuznamelerde, *İt-Beçene* adına ilişkin verilen bu bilginin “İt-Barak” kökadındaki “it” bileşenin izahı için de kullanılması yanlış bir yaklaşım olmayacaktır.

“Kıl-Barak” adına gelince: Buradaki “kıl” ögesi de kanaatimizce, yukarıda “it” niteleyicisinde olduğu gibi, “barak” sözcüğünün apelyatif ya da onim olup olmadığına göre farklı izah edilebilir. Şayet “kıl” bileşeni, “barak” sözcüğüne, bu sözcük kökadına dönüşmeden önce eklenmişse, ‘kılı köpek’ anlamında köpeğin bir türü; dolayısıyla Barakların totem hayvanını betimleyen bir unsur olarak düşünmek mümkündür. Buna, Radlov’un sözlüğünde, ‘uzun yelesi ve kuyruğu olan saf kan at’ anlamına gelen “kıl barak” (1911: 1477) ve Türkiye’nin bazı bölgelerinden derlenmiş olan ‘uzun tüylü, koşucu bir av köpeği’ anlamındaki “kıl barak” (Sümer 1959: 369n) adlarını delil gösterebiliriz. Ancak bu önermenin zayıf bir ihtimal olduğunu da belirtmeliyiz. Bize göre daha güçlü ihtimal, “kıl” niteleyicisinin “barak” sözcüğüne, bu sözcüğün kökadına dönüştükten sonra eklendiği fikridir. Bu durumda “kıl”, Barakların bir sıfatı olarak ‘kılı Baraklar’, ‘pasaklı, pis Baraklar’ anlamında kullanılmış olmalıdır. “kıl barak” ifadesinin bu yönde kullanımları tespit edilmiştir: Evliya Çelebi Seyahatnamesinde “... *Bu karyeye gelirken Varvar Ali Paşa askerinde kıl barakdan âdemleri {temâşâ etdim}, deryâ-misâl asker ammâ gûyâ cemâpûr askeri gibi derme ve çatma hoş-nişin askerdir.*” cümlesinde (Evliya Çelebi 1998: 234), “kıl barak” sözcüğünün anlamı açık değilse de iyi bir anlam içermediği anlaşılmaktadır. Yine, bugün hala Anadolu’nun çeşitli yörelerinde (Ör. Orta Anadolu bölgesinde, Kayseri’de) kullanılan “kılbarak”, “kılıbarak” ifadesi, ‘pis, pasaklı’ insanlar için kullanılan bir hakaret sözüdür. Bu sebeple biz, tıpkı “İt-Barak” adlandırmasında olduğu gibi (“Kıl-Barak” adlandırmasının kökadlıyeradlarında bulunmayışını dikkate alarak), “Kıl-Barak” biçiminin de “Barak” kökadı oluştuktan sonra gelişen bir dış adlandırma olduğu; “kıl” bileşenin ise, Barakları olumsuz anlamda (‘pis, pasaklı’) niteleyen bir sıfat olarak kullanıldığı fikrindeyiz.

Sonuç olarak söz konusu halkın adı olarak karşımıza çıkan koşutlardan **İt-Barak** (‘it, saldırgan Barak’) ve **Kıl-Barak** (‘pis, kirli Barak’), bu halkı sevmeyen kişi ve halklar tarafından kullanılan dış adlandırmalardır. **Barak** ise, “barak it” (‘uzun ve çok tüylü köpek’) tamlamasından kısalarak adlaşmış sığara dönüşmüş; daha sonra özelleşerek (onimisation) kökadına dönüşmüş bir addir. Gerek iç ve gerekse dış adlandırma olarak yaygın şekilde kullanılan budur.

2. Yeradlarında Baraklar ve Barakların Anayurdu Üzerine Değerlendirmeler

2.1. Yeradlarında Baraklar

2.1.1. Anadolu ve Rumeli Dışındaki İzleri

Barakların izini taşıyan yeradlarının en yoğun bulunduğu bölgelerden biri, Orta Asya’nın en güneyinde bulunan Afganistan’dır. Kabil’in kuzeyinde, **Barak** biçiminde 2 ve güneyinde **Barak** ve **Baraki** (Farsça ‘Baraklar’, ‘Barak bölgesi’ demektir) biçiminde olmak üzere toplam 4 yerleşim adı; İran’ın Güney Horasan bölgesinde, (Günabad şehrinin 75 mil kuzeydoğusunda) **Barakuh** (< barak + kuh ‘dağ’) adındaki yerleşim birimi ve bu yerleşim biriminin 210 mil kadar güneyinde yine dağlık bir bölgede bulunan **Barak** yerleşim adları (www.google.earth, Erişim:30.9.2021); Özbekistan’ın Semerkant

iline bağlı Nurota ve Hatırçı ilçelerine bağlı iki (ikisi de **Barak** biçiminde) ve İstihon ilçesine bağlı bir (**Barakkışlok**), toplamda 3 köy (Karayev 1978: 33); Kazakistan'ın kuzeyinde Akmola vilayetinde, ikisi köy (**Barakbay, Barakköl**), biri istasyon adı (**Barakköl**) olmak üzere 3 yeradı (Januzak 2009: 96), bu kökadının izini taşımaktadır. Başkurdistan'da biri kuzeyde (Meçetli ilçesi), diğeri güneyde (Ziançura ilçesi) iki dağ adı **Baraktaw** adını taşımaktadır. Sözlüğü Hazırlayanlar, bu dağın antropotoponim (kişiadlıyeradı) olabileceğini ifade etmişlerse de (Kamalov & Şakurov 2002: 42) dağ adının Barak halkının izini taşıyan bir kökadlıyeradı olduğuna bizce şüphe yoktur. Yeradlarında bu boyun izinin en yoğun takip edilebildiği bölgelerden biri de Kırım'dır. Kırım'ın Ruslar tarafından işgali sonrasında sistematik şekilde kıyıya uğrayan Türk yeradları arasında Barakların izini taşıyan yeradları da bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Simferopol ili Kadıköy ilçesinde bulunan **Barak Eli** adlı (1948'de Baraki olarak değiştirilir ve Urozajnoye'ye dahil edilir) yerleşimdir. İkincisi, **Barak-göl(ü) / Barak-köl(ü)** adıyla geçen yerleşim birimi olup 1948'de adı Nanikovo olarak değiştirilmiştir. Üçüncüsü Feodosiya (Kefe) ili Parpach ilçesinde bulunan **Baraq** adlı yerleşim birimi olup aynı şekilde adı 1948'de Sinicino olarak değiştirilmiştir. Dördüncüsü, Perekop ili Yanay ("Janai") ilçesinde bulunan ve tarihi belgelerde **Biryace, Biryatsçe, Barat, Baraç** adlarıyla geçen, Tatar nüfusun 1865'te terk etmesiyle Rus kolonisine dönüşen yerleşim birimidir. 1948'de yakınlarında bulunan Karaç (1998 haritalarında Kolsky olarak anılan) ile birleştirilerek Kaaraç-Baraç şeklinde anılan yerleşim birimi şimdi Soloncovoye olarak anılmaktadır. Yankowski bu adı Barak ile birleştirir ve bu adın küçültme eki (+ç) almış biçimi olduğunu değerlendirir (2006: 279,282). Barak adına Romanya'nın Prahova vilayetinde eski bir köy adında da (Baracesci biçiminde) rastlanmıştır (Rásonyi 1969: 212). Barak adıyla oluşturulmuş yeradlarının görüldüğü bir başka coğrafya da Karaçay-Çerkesya Özerk Cumhuriyeti'dir: Urupsk ilçesinde (Şçelkanka'nın batısında) bulunan **Barak-tav** adı da bu kökadının izini taşımaktadır. Dağ adının anlam açıklamasını yapan Bulgarova, "barak" sözcüğününün 1. 'tüylü, kıllı', 2. 'bir bitki adı' anlamına geldiğini ancak dağ adının Barak kökadından da gelmiş olabileceğini kaydetmiştir (Bulgarova 1999:139) ki, bize göre de doğrusu budur.

2.1.2. Anadolu ve Rumeli Yeradlarındaki İzleri

Barakların adını taşıyan yeradlarının en yoğun görüldüğü bölge Anadolu ve özellikle Rumeli'dir. Bugün Anadolu'da önemli sayıda Barak adını taşıyan yerleşim adı tespit edilebilmektedir. www.google.com uygulaması yardımıyla tespit edebildiğimiz yerleşim adları şunlardır: **Barak** (Keskin / Kırıkkale), **Barakobası** (Keskin / Kırıkkale), **Baraklı** (Delice / Kırıkkale); **Baraklı** (Sarıkaya / Yozgat), **Baraklı** (Keles / Bursa), **Aşağbaraklı** (Keles / Bursa), **Barakfakih** (Kestel / Bursa); **Baraklı** (Evciler / Afyonkarahisar); **Belbarak** (Hacıbektaş /Nevşehir), **Aşağbarak** (Hacıbektaş / Nevşehir); **Yukarıbaraklı** (Taşova / Amasya), **Özbaraklı** (Taşova / Amasya), **Barak** (Şahinbey / Gaziantep), **Yeşilbarak, Sahil Barak** (Kaş / Antalya).

Osmanlı tahrirlerinde geçen yeradları tarandığında Barakların Anadolu ve Rumeli'deki varlığı daha çarpıcı bir şekilde kendini göstermektedir: 2013 yılında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından, 1514-1550 yıllarına ait tahrirler dikkate alınarak hazırlanmış olan *Osmanlı Yer Adları* (OYS) isimli 2 ciltlik listede, Barak kökadının izini taşıdığı düşündüğümüz yerdları şunlardır:

Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletlerindeki: **Barak** (Osmancık kz. [kazası] Osmancık n. [nahiyesi]de k. [karye]); **Barak** (Karahisar-1 Şarki kz., Şıryan n.'de karye); **Barak** (Ayntab kz., Telbaşır n.'de mz. [mezra]); **Barak** (Karaisalı kz., Hacılı n.'de mz.); **Baraklar** (Karahisar-1 Şarki kz., Şıryan n.'de mz.); **Baraklı** (Amasya kz., Akdağ n.'de k.); **Baraklı** (Hüdavendigar l. [liva], Göl kz.'da k.); **Baraklı** (Bozok kz., Kanak-1 Bala n.'de k.); **Barakmusa** (Akşehir l., Ilgun kz.'da k.); **Barakü'l-Basal** (Şam livası, Kerek-i Nuh n.'de k.); **İbnü'l-Barak** (Şam kz., Mezabil mah.'de zeamet); **Baraklı/Kulaklı** (Nif kz.'da k.); **Şeyhbarak/Yavani** (Kars kz., Gösteren n.'de k.); **Baraklı/Budaklı** (Hüdavendigar l., Kite kz.'da k.). (OYS 2013: 195,670).

Rumeli Eyaletindekiler ise şunlardır: **Baraklı/Azizli** (Dimetoka kz.'da k.); **Baraklılar** (Yörükân-1 Selanik'te k.); **Barakkovanlığı** (Silistre kz.'da k.); **Baraklar** (Paşa l.'da k.); **Baraklar** (Paşa l., Tatarbazarı kz.'da k.); **Baraklar** (Yörükân-1 Selanik'te k.); **Baraklar/Elvanoğlu/Uzunışık** (Silistre kz.'da k.); **Baraklı** (Alasonya kz.'da k.); **Baraklı** (Tırhala l., Çatalca kz.'da karye); **Baraklı** (Paşa l., Dimetoka kz.'da k.) **Baraklı** (Paşa l., Florina kz.'da k.); **Baraklı** (Sliste l., Rusikasrı kz.'da k.); **Baraklı** (Paşa l., Timurhisarı kz.'da k.); **Baraklı** (Yörükân-1 Kocacık'ta karye); **Baraklı** (Yörükân-1 Naldöken'de karye); **Baraklı** (Yörükân-1 Ofçabolı'da k.); **Baraklı** (Yörükân-1 Selanik'te k.); **Baraklı/Bezci** (Tırhala l., Çatalca kz.'da k.); **Baraklı/Çerkoviçe** (Çatalca kz. Dömeke n.'de k.); **Baraklı/Brovoyofça** (İştib kz., Nogoriçe n.'de k.); **Baraklı/Havlı** (Ilıca kz. Dubniçe n.'da k.); **Baraklı** (Çatalca kz., Dömeke n., Akkeçili k.'de mahalle adı); **Baraklı** (Dimetoka kz.'da mz.); **Baraklılucı** (Yörükân-1 Ofçabolı'da k.); **Baraklılucası** (Çirmen kz.'da k.); **Baraklı/Bezci** (Çatalca kz.'da k.); **Hacıbaraklı** (Yörükân-1 Selanik'te k.); **Hacıbaraklı/Seğidci** (Yenişehir kz.'da k.); **Baraklı/Havlı** (Ilıca kz., Dubniçe n.'de k.); **Küçük Baraklı** (Vize l., Hayrabolu kz.'da k.). (OYS 2013: 110).

Görülebileceği üzere Barakların izi en kuzeyde Başkurt ve Kazakistan'ın Akmola Vilayetinde tespit edilebilmektedir. Buradan bir kol güneye doğru inerek Özbekistan'ın Semerkant ili civarında ve Afganistan'ın doğusunda Kabil civarında ve Afganistan-İran sınırında Güney Horosan'da yoğunlaşırken güney batıya doğru yönelen ikinci kol Romanya, Macaristan ve Kırım'a doğru ilerlemektedir. Anadolu'nun ve Rumeli'de gayet yoğun iz bırakan Barakların önemli bir kitlesinin de bu coğrafyaya geldiği anlaşılmaktadır.

Barakların izini taşıyan yeradlarının hangi coğrafyalarda görüldüğü kadar hangi coğrafyalarda görülmediği de onların anayurdunu tespit açısından önemlidir: Yeradları sözlüklerinden hareketle yaptığımız taramalarda Altay Özerk Cumhuriyeti (Malçanova 1979), Tıva (Ondar 2004), Şor (Starkov & Starkova 2001), Hakas (Yakovleviç 1995) gibi Güney Sibiryâ bölgelerinde, Yakutistan'da (Syülbe 1985), Moğolistan'da (Şagdar 1987), Doğu Türkistan'da (Sabit & Nasir 1994), Kırgızistan'da (Umurzakov 1988), Türkmensitan'da (Ataniyazov 1994), Azerbaycan'da (Aliyeva & Maşadiyeva 2007), Güney Azerbaycan'da (Hacıyeva 2008), Irak Türkmen bölgesinde (Kevseroğlu 2012), Barakların izine rastlanamamıştır.

2.2. Barakların Ana Yurdu

Türk Dünyası'nın en güneyinde, Kabil'in (Afganistan) güney ve kuzeyinde, İran'ın Güney Horasan bölgesinde, Özbekistan'ın Semerkant civarında, Kazakistan'ın Akmola eyaletinde, Başkurdistan'ın güney ve kuzeyinde, Kırım'da, Romanya'da ve son olarak Karaçay-Çerkes özerk bölgesi yeradlarında görülmektedir. Bahsettiğimiz hat üzerinde, önemli sayıda Barak adıyla oluşmuş yeradlarına rastlanırken, Türkmenistan, Azerbaycan ve Güney Azerbaycan (İran) yeradlarında bu halkın izine rastlanmamaktadır. Bu veriler incelendiğinde, Barakların izini taşıyan yeradlarının yayılış istikametini, bir pergelin iki koluna benzetmek mümkündür. Pergel ayaklarının birleşim noktası Kazakistan'ın orta kuzey ve Başkurdistan bölgesidir. Bu coğrafya, Baraklar ve onların ülkeleri hakkında bilgiler veren tarihi kaynaklara da uygun düşmektedir. Nitekim, Reşideddin'in Oğuz Kağan Destanı'nda İt-Barak/Kıl-Barak ülkesinden "dünyanın karanlık tarafında" diye bahsedilmekte ve Oğuz Kağan'ın onlarla savaştığı yerin İdil nehrinin yukarı kısımları olduğu (hikayede "Atıl" olarak anılmaktadır) anlaşılmaktadır (Togan 1982: 25-27,49). Oğuz Kağan Destanı'nı değerlendirdiği makalesinde Sümer, İt-Barakların ülkesini, "İtil'in ötesinde Karanlık ülkesine yakın yerler" diyerek (1959: 369) bu bölgeleri işaret etmektedir. Carpini de "köpek başlıların" ülkesini "Bascart"ların kuzeyinde bulunan Somoyedlerin de kuzeyine yerleştirir (Ligeti 1986: 95) ki, yine aynı bölgeyi (Yukarı İdil-Ural) işaret etmektedir.

Ebulgazi Bahadır Han, Reşideddin'den farklı olarak İt Barak halkının yurdunu Tankut (Tibet)-Hindistan dolaylarında, yüksek dağlarda göstermektedir (Ebulgazi 1996: 132). Bize göre Ebulgazi'nin bahsettiği bu Baraklar, Afganistan'da Farsça konuşan ve kendilerine 'Baraklar' anlamına gelen Baraki ya da Barakzoy denilen halk ya da bunların daha güneye Hindistan tarafına inmiş olması muhtemel koludur.

Carpini ve Reşideddin zamanında değilse bile (Zira Carpini ve Reşideddin'in Baraklar ve onların ülkesine yönelik verdikleri bilgiler destan ve rivayetlere dayalıdır.), XIII. yy. öncesinde, Barakların anayurdunun Yukarı İdil-Ural bölgesi olduğu anlaşılmaktadır. Her ne sebeple göç etmişlerse, bunların bir kitlesinin Semerkant (Özbekistan), Kabil (Afganistan) hattı ile güneye; bir başka kitlesinin de batı-güneybatı yönünde ilerleyerek Macaristan, Romanya ve Kırım'a ve muhtemelen buradan Karadeniz kıyısından, Batum üzerinden Anadolu'ya girdikleri söylenebilir. XVI. yy.'ın ilk yarısına ait Osmanlı yeradlarından hareketle Anadolu ve Rumeli'deki görünümleri değerlendirildiğinde, Anadolu'ya gelen Barakların büyük kısmının Balkanlara yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Anadolu yeradlarında söz konusu halk adıyla şekillenen 14 yeradına karşılık bu sayının Rumeli'de 30 olması kanaatimizce bununun bir göstergesidir. Bu durumda, XVII. yy.'ın sonlarında Horasan'dan Anadolu'ya gelen, önce Yozgat'a yerleştirilen, ardından Rakka dolaylarına sürgün edilen Barakların, bu bölgeye en son gelen Barak topluluğu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Barak adının anlamı ve Barakların izini taşıyan kökadlarının tespitine yönelik olarak yapılan bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır. Barak adı, asıl anlamı "uzun kıllı, tüylü" anlamına gelen bir sıfattan gelişmiştir. *Barak it, barak koy, barak kilem, barak at vb.*

tamlamalar içerisinde kullanılan bu sıfat, *barak it* örneğinde tamlanan ögesini kaybetmek suretiyle, önce ‘uzun tüylü it’ anlamında **barak** şekline, daha sonra da özelleşerek **Barak** köküne (‘Barak halkı’) dönüşmüştür. Bazı kaynaklarda Barak adının koştusu olarak geçen İt-Barak ve Kıl-Barak kullanımları ise, bu halkın düşmanları tarafından verilen bir dış adlandırma olup İt-Barak ‘İt gibi saldırgan Barak’, Kıl-Barak ise, ‘Pis, pasaklı Barak’ anlamında ortaya çıkmış olmalıdır.

Çalışmada Barak uruğunun izlerini taşıyan kökleri de araştırılmış; Barakların izlerini taşıyan yeradları Türkistan’ın en güneyinde, Afganistan’ın Kabil şehrinin güney ve kuzey bölgelerinde, İran’ın Güney Horosan bölgesinde, Özbekistan’ın Semerkant civarında, Kazakistan’ın Akmola eyaletinde, Başkurdistan’ın güney ve kuzeyinde, Kırım’da ve Karaçay-Çerkes özerk bölgesinde kümeler halinde tespit edilmiştir. Anadolu’da ve özellikle Rumeli’de de, bu kökün izini taşıyan çok sayıda yerleşim adı tespit edilmiştir. Bahsedilen hat üzerinde, önemli sayıda Barak adıyla oluşmuş yeradlarına rastlanırken, Hazar civarında, örneğin Türkmenistan’da, Azerbaycan’da ve Güney Azerbaycan bölgesinde (İran) bu boyun izlerine rastlanamamıştır. Elde edilen bu veriler, tarihi kaynaklarda Baraklar hakkında verilen bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, Barakların anayurdunun Türkmen coğrafyası (Azerbaycan, Türkmenistan, Hazar Cıvarı, Kuzey Horasan) değil, Kuzey Kazakistan ile Başkurdistan’ı içine alan Tatar/Kıpçak bölgesi olduğu anlaşılmıştır. Öyle görünüyor ki, buradan bir grup Semerkant (Özbekistan), Kabil (Afganistan), Güney Horasan (İran) hattı ile güneye inerken; diğer bir kitle güneybatıya doğru ilerleyerek Doğu Avrupa ve Kırım bölgesine ve muhtemelen buradan Karadeniz kıyısından Anadolu’ya giriş yapmış olmalıdır.

Tartışma

Makalenin ortaya koyduğu sonuç (Barakların Tatar oluşu), XIII. yy. sonlarında İlhanlılar sarayında yüksek makama ve saygıya erişen ve yaptıklarıyla tipik bir kamdan, baksıdan farklı olmayan büyük mutasavvıf **Barak Baba**’nın (Rásony 1993: 33) adı ve mensubiyeti konusunu tartışmaya açacak niteliktedir. Acaba Barak Baba, zannedildiği gibi (Kalafat 2012: 49,68), Koyun Baba, Horoz Baba, Kurt Baba, v.b örneklerde olduğu gibi, hayvan ata mitiyle mi ilgilidir; yoksa mensup olduğu boy, Baraklar olduğu için mi böyle adlandırılmıştır?

Barak Babayla ilgili anlatılarda onun “Barak” adını almasında şeyhine gösterdiği sadakatin etkili olduğu kayıtlıdır. Manzumeye göre, şeyhinin kusmuğunu yediği için şeyhi ona “Sen benim barağımın” (‘sen benim köpeğimsin’ anlamında) demiş ve bu sebeple onun adı “Barak Baba” kalmıştır. Biz bu anlatının şüpheyle karşılanması gerektiğini düşünüyoruz. Bize göre, şeyhin adının “Barak Baba” olmasında onun mensup olduğu boy adı etkili olmuştur. Elbette şeyhin Baraklara, dolayısıyla Tatarlara mensup olduğuna dair elimizde kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak, manzumede buna dair küçük de olsa bazı işaretler bulunmaktadır: Örneğin, Barak Baba’nın şeyhi **Kırım**lıdır (Şeyh Sartuk el-Kırımî). Yine şeyhi vefat ettikten sonra “**Tatar** meliki Gazan’ın yanına gelir.” (Koç 2018: 289). Buna dair başka bir işaret de, Abdullah Ali b. Kâşânî’nin Târih-i Olcaytu adlı eserinde Barak Baba’nın son anlarıyla ilgili verilen bilgilerde gizlidir: Şeyh Barak, Olcaytu’nun huzuruna giderken Geylanlıların eline düşer

ve Geylanlılar ona “**Tatar Şeyhi** kendi ayağınla hoş geldin!” derler (Koç 2018: 145). Buradaki ifadelerden Şeyhin Tatar coğrafyasıyla yakın bir ilişki içinde olduğu ve kendisine “Tatar Şeyhi” dendiği anlaşılıyor ki bu önemlidir. Zira 1327’de ölen Dimişki, Altın Orda çağında Kıpçak boylarını sıralarken, bunlar arasında Barak adını da zikretmektedir (Rásony 1993: 145). Bu bilgi, Barakların o dönemde Tatar/Kıpçak dünyasından kabul edildiklerine bir işaretir. Şüphesiz, gerek Barakların etnogenezi ve gerekse Barak Baba’nın mensubiyeti konusunda farklı bakış açılarıyla yapılacak ardıl çalışmalar meselenin aydınlatılmasında faydalı olacaktır.

Kaynakça

- ALİYEVA, Rübabe; MAŞADIYEV, Kara; vd. (2007). *Azerbaycan Toponimlerinin Ensiklopedik Lüğati II*, Şark-Karb, Bakı.
- ATANIYAZOV, Soltanşa (1994). *Şecere (Türkmenin Nesil Daragıtı)*, Turan-1, Aşgabat.
- Başkort Teleneg Hüzlege I, Russkiy Yazık, Maskav 1993.
- BULGAROVA, M. A. (1999). *Nogayskaya Toponimiya*, Stavropol’servisşkola, Stavropol’.
- BUTANAYEV, V. Yakovleviç (1995). *Toponimiçeskiy Slovar (Xakassko-Minusinskogo kraya)*, Abakan.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1961). “Türk Onomastiğinde “Köpek” Kültü”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Sayı: 188, s.1-11.
- CLAUSON, S. Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At the Clarendon Press, Oxford.
- DOEFER, Gerhard (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden.
- GARGAVETS, A. Nikolayeviç; USEYİNOV, S. Memetoviç (2002). *Krımşkotatrsko-Russko-Ukrainskiy Slovar’*, Sonat, Simferopol.
- EBULGAZİ, BAHADIR HAN (1996). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz. Zuhul Kargı Ölmez, Simurg, Ankara.
- ERDAL, Marsel (1991). *Old Turkic Word Formation (a Functional Approach to the Lexicon) I*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro, Ankara.
- ERSOY, Ruhi (2009). *Sözlü Tarih folklor İlişkisi Baraklar Örneği*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERZİNCAN, Emre (2017). *Oğuznamelerde ve Kuzey Avrupa Mitik Anlatılarında İt-Barak Halkı*, Ege Üni SBE (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir.
- EVLİYÂ ÇELEBİ B. DERViŞ MEHEMMED ZİLLİ (1998). *EvlİYâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî II. Kitap (Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı)*, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- HACIYEVA, Qalibe (2008). *Cenubi Azerbaycan Toponimleri*, Elm Neşriyatı, Bakı.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (2009). *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar-I (1453-1650)*, TTK Yayınları, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir (1987). *Makaleler ve İncelemeler-I* (2. Baskı), TTK Yayınları, Ankara.
- İNAYET, Alimcan (2013). “Türklerde Köpek Kültü Var mıydı?”, *Yalın Kaya Bitigi (Osman Fikri Sertkaya Armağanı)*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları, 2013, s. 335-344.
- JANKOWSKI, Henryk (2006). *A Historical-Etiymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of The Crimea*, Brill, Leiden-Boston.
- JANUZAK, Telgoja (2009). *Jer-Su Atavlarının Anıktamalığı*, Arıs, Almatı.
- KALAFAT, Yaşar (2019). *Türk Mitolojisinde Kurt*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- KALKAN, Mustafa (2006). *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- KAMALOV, A. A. (2002). Şakurov, R. Z., vd., *Slovar’ Toponimov Respubliki Başkortostan*, Kitap, Ufa.
- KARATAYEV, Olcabay (2003). *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üni. Yayınları, Bişkek.
- KARAYEV, S. (1978). *Geografik Nomlar Ma’nosi*, “Üzbekistan”, Taşkent.
- KAŞGARLI MAHMUT (2006). *Divanü Lügati’i Türk-I*, çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara.

- Kazak Edebiy Tilinin Sözdigi II., (Hazırlayan: Kaliyev G., Bizakov S., vd.), Devir, Almatı 2011.
- KEVSEROĞLU, Necat (2012). *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Fuzuli Basım ve Yayın Matbası, Kerkük.
- KOÇ, Mustafa (2018), “Eski Anadolu Türkçesi Karışık Dilli Metinlerinden Barak Baba Manzumesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.28 (2018), s.281-300.
- LİGETİ, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya* (Çeviren: Sadrettin Karatay), TDK Yayınları, Ankara.
- MOLÇANOVA, O. Tihanovna (1979). *Toponimiçeskiy Slovar' Gornogo Altaya*, Altayskogo Knijnogo İzdatel'stva, Gorno-Altaysk.
- ONDAR, Biçenmaa Kırgısovna (2004). *Toponimiçeskiy Slovar' Tuvi*, İzdatel'stvo Hakasskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. N. F. Kantanova. Abakan.
- Osmanlı Yer Adları I -Rumeli Eyaleti 1514-1550-*, (Yay. Haz. Ahmet Özkılıç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü: Ankara 2013.
- Osmanlı Yer Adları II, -Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)-*, (Yay. Haz. Ahmet Özkılıç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü: Ankara 2013.
- ÖGEL, Bahaeddin (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, I. Cilt (2. Baskı), TTK Yayınları, Ankara.
- RADLOV, V. V. (1911). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (IV/2)*, Akademi Nauk, S.-Peterburg.
- RÁSONYI, L. (1969). “Kuman Özel Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: 1966-1969, s. 77-144.
- RÁSONI, L. (1993). *Tarihte Türklük* (3.Baskı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- SABİT, Abdurişit; NASİR, Turdi (1994), *Hanzuçe-Uygurçe Şincañ Yer Namliri luğati*, Urimçi: Şincañ Halk Naşriyatı.
- SÜMER, Faruk (1959). “Oğuzlar'a Ait Destansı Mahiyette Eserler, I. Reşidüddin Oğuznâmesi”, *DTCF Dergisi*, C. 17/S. 3-4, s. 359-389.
- SÜMER, Faruk (1999). *OĞUZLAR (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- STARKOV, G. Petroviç., STARKOVA, Ye. (2001). Ivanovna, *Slovar' po Geografii i Toponimike Gornoy Şorii*, Taştagol.
- ŞAGDAR, Ş. (1978). *Mongolın Gazar Zuyn Neriyn Tovç Tol' Biçiğ*, BHMAU, Ulaanbaatar.
- ŞAHİN, Ali (1962). *Güney Anadolu'da Beydili Türkmenleri ve Baraklar*, TTK Yayınları, Ankara.
- ŞAHİN, İbrahim (2015). *Adbilim*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- SYÛLBE Bagdarın (1985). *Toponimika Yakutii, Yakutskoye Knijnoye İzdatel'stvo*, Yakutsk.
- TANYOL, Cahit (1952). “Baraklarda Örf ve Adet Araştırmaları (1)”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C. 2/S.7, s. 71-108.
- TANYOL, Cahit (1953). “Baraklarda Örf ve Adet Araştırmaları (2)”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C. 2/S.8, s. 126-135.
- TANYOL, Cahit (1954). “Baraklarda Örf ve Adet Araştırmaları (3)”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C. 2/S.9, s. 67-96.
- TIETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I*, Simurg, İstanbul-Wien.
- TOGAN Z. Velidi (1982). *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2019.
- Türkmen Dilinin Sözlüğü*, (Redaktör: M. Ya. Hamzayev), İzdatel'stvo Akademii Nauk, Aşkabad 1962.
- UMURZAKOV, S. U, vd. (1988). *Slovar' Geografıçeskih Nazvaniy Kirgizskoy SSR*, İzdatel'stvo İlim, Frunze.
- WHITE, Gordon D. (1991). *Myths of The Dog-Men*, Chicago Press, London.
- YUDAHİN, K. K. (1965). *Kırgızca-Oruşça Sözdük*, Sovetskaya Ensiklopediya Basması, Moskva.

The Category of Reduplication in Japanese and The Classification Problems

Japoncada Yineleme Kategorisi ve Sınıflandırma Problemi

Zeynep Gençer Baloğlu

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi

Yabancı Diller Yüksek Okulu, Yabancı Diller Bölümü, Denizli / Türkiye

e-posta gencerzeynep@gmail.com

orcid 0000-0001-6769-7015

doi 10.54316/dilarastirmalari.1090062

Atıf

Citation

Gençer Baloğlu, Zeynep (2022). The Category of Reduplication in Japanese and The Classification Problems.

Dil Araştırmaları, 30: 67-82.

Başvuru

Submitted

18.03.2022

Revizyon

Revised

15.04.2022

Kabul

Accepted

18.04.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Bir dilde genellikle anlatımı kuvvetlendirmek (pekiştirmek) ve çokluk yapmak amacıyla işletilen, sözcüğün veya sözcüğü oluşturan biçimbirimlerden, sesbirimlerden en az birinin tekrar edilmesi yoluyla elde edilen yapılara yineleme adı verilmektedir. Birçok dilde var olan bu kategori ana hatlarıyla tam yineleme (total reduplication) ve parçalı yineleme (partial reduplication) olmak üzere iki gruba ayrılır. WALS (The World Atlas of Language Structures) online veri tabanında yer alan Rubino (2005)'nin araştırmalarına göre Japonca sadece tam yineleme kategorisine sahip diller arasında sayılmaktadır. Bu çalışmanın amacı birçok araştırmacının kaynak olarak başvurduğu söz konusu veri tabanı ile Kwon (2017), Sato (2013), Fujimura (2001) ve Shibusaki (2005) gibi araştırmacıların Japoncadaki yineleme türlerini kabulleri arasındaki farklılıkların sebeplerini bulmaya çalışmaktır. Yineleme kategorisi geniş bir alan olduğu için birtakım sınırlamalara gidilmiş, bu doğrultuda yansıma sözcüklerle oluşturulmuş yinelemeler (mimetics), yakın, eş ve zıt anlamlı kelimelerle oluşturulmuş yinelemeler (dvandvalar) çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. İncelemede Japoncanın “tam yineleme” ve “parçalı yineleme” kategorisinde değerlendirilen yineleme bileşenleri ve sentaktik türleri parantezleme yöntemi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir:

- Yineleme bileşenlerinde ötümlüleşme görülmesi yinelemenin türünün belirlenmesinde araştırmacılar arasında fikir ayrılığına sebep olmaktadır.
- Yineleme bileşenlerini oluşturan leksik birimlerde ötümlüleşme görülüyorsa ve son tahlilde yapı sentaktik kategori değişimine uğruyorsa yeni yapı parçalı yineleme olarak değerlendirilmelidir.
- Yineleme bileşenlerini oluşturan leksik birimlerde ötümlüleşme görülüyorsa ve son tahlilde semantik değişime uğruyorsa yeni yapı parçalı yineleme olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: yineleme, ikileme, tam yineleme, parçalı yineleme, rendaku

ABSTRACT

Reduplication refers to the structures formed by repeating the word or at least one of the components that comprise the word, which are commonly used in languages to intensify the meaning or make plurality. This category, which exists in many languages, is broadly divided into two categories as total reduplication and partial reduplication. According to Rubino's (2005) research, which is in the database of WALS (The World Atlas of Language Structures), Japanese counts only among the languages with a category of total reduplication. The aim of this research is to figure out why there are inconsistencies between the mentioned database, which many academics use as a source, and the acceptance of reduplication type in Japanese by researchers as Kwon (2017), Sato (2013), Fujimura (2001), and Shibasaki (2005). Since the reduplication category is a large area, some limitations have been made, and accordingly, the reduplications formed with reflection words (mimetics) and the ones formed with close, synonyms and antonyms (dvandvas) have been excluded from the scope of the study. In the analysis, the reduplication components and syntactic types which are considered in the category of "total reduplication" and "partial reduplication" in Japanese both have been analysed by using bracketing method. The results of the analysis are as follows:

- a) The occurrence of sequent voicing (rendaku / 連濁) in the reduplication components leads to the disagreement among the researchers in determining the type of the reduplication.
- b) If there is a sequent voicing in the lexical units that make up the reduplication components and if the structure undergoes syntactic category change in the final analysis, the new structure should be considered as the partial reduplication.
- c) If there is a sequent voicing in the lexical units that make up the reduplication components and if the structure undergoes a change semantically, the new structure should be considered as the partial reduplication.

Keywords: reduplication, doubling, total reduplication, partial reduplication, rendaku

0. Introduction

Reduplications, observed in most of the world languages, is a type of word obtained by systematically repeating a phonological unit of a word for the semantic and grammatical purposes (Rubino, 2005, pp. 11). The new unit that emerges through the reduplication is considered under two headings as *total* and *partial* according to its components. While the reduplications in the structure where all the same word is repeated are called *total reduplication*, the structure obtained by the repetition of a certain unit in a word or by sound changes is called *partial reduplication*. However, the reduplications are not only used for the purpose of marking the plurality or intensification. The Indonesian language, in which the reduplication category is widely run, has both segmented and full iteration types. For example, the plural forms of noun-

type words such as *buku* “book” or *toko* “shop” are obtained by the total reduplication (*buku-buku* “books”, *buku buku sejarah* “history books”, *toko toko buku* “book shops”). Total reduplication in this language does not mark the plurality using only nouns. If the verb is repeated in the sentence (*duduk* “to sit-”, *duduk duduk* “just sitting, sitting still”), it is observed that it marks the categories such as durative aspect (Sneddon, Adelaar, Djenar, and Ewing, 2010, pp. 18-23). Partial reduplication in this language appears only in the words starting with the consonants. Accordingly, the consonant of the first syllable of the word to be repeated is taken, and the vowel is changed to /e/. The *laki* root word which means “husband, male partner” becomes *lelaki* forming a partial reduplication and the new meaning that outcomes are “a man”. *Tangga* means “ladder” and *tetangga* means “neighbour. Such structures are referred to as the partial reduplications in Indonesian (Sneddon et. al, 2010, pp. 25). As you can see, in this language, the reduplication category is used not only with the conjugation function but also with the formation function. In Turkish, it has been started to draw attention to the word-making function of the reduplications which are generally emphasized on the intensification function with the studies carried out in the recent years. Ağca (2017), traces the grammatical development process of Turkish reduplications from the old Turkish period to the present and has underlined that this category should be included among the ways of making Turkish words, and that the word derivation and grammatical marking function should be evaluated among the typological features of Turkish. (2017, pp. 102). In another article Ağca (2020) compares the reduplication category in Altaic languages. He gives examples from Korean, Japanese, Mongolian and Manchu languages. In his examples from Japanese for the words *tokorodokoro* 所々 (here and there), *kuchiguchi*¹ 口々 (every person (saying); every mouth; every entrance) Ağca, offers that these reduplications can also be classified in the same group of “m- initial reduplications” (e.g. *kitab mitap*, *sarı marı*, etc.). He says, “In Japanese the situation is a little different, usually the first consonant of the second element of the reduplication is replaced by one of the consonants /b/, /d/, /z/, /g/ that is not in the word. We also evaluated some of these examples in Japanese in total reduction. When looking at the examples, it becomes clear that this form is very similar to the total reduplication.” (2020, pp. 165). While we agree with Ağca's suggestions for the name and functional classification of the Turkish reduplication system, we are skeptical of his suggestions for the Japanese reduplication system. Actually, the obstruents /b/, /d/, /z/, /g/ are not newly replaced phonemes in the word, what we see here is voiceless stops such as /p, t, k/ become voiced fricatives /v, ð, z, ʒ/ or voiced obstruents /b, d, g, v, ð, z, ʒ, dʒ/. And in Japanese it is not a common view to accept the sequential voicing / *rendaku*² reduplications in total reduplication category. The words such as *yamayama* 山々 (many mountains, very much) *ieie* 家々 (each house; every house; many houses) are counted as the total reduplications. In analysis chapter we are going to give more detailed

¹ Ağca takes the examples from Martin (1988) and Martin uses *Kunrenshiki* for Romanization of Japanese not Hepburn. The word 口 “mouth” is transliterated as *kuchi* in Hepburn system, and as *kuti* in *Kunrenshiki*. We have the latest edition of the book published in 2003, but the romanization of Japanese is still in *Kunrenshiki*.

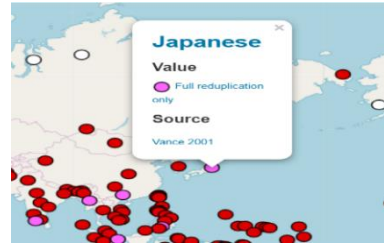
² *Rendaku* / sequential voicing an unvoiced sound becoming voiced when it is the initial consonant of the non-initial portion of a compound or prefixed word (Vance and Mark 2016, pp. 2)

examples about this. Çürük (2017), another scholar carries research on Turkish compounding system, argues that the aim in Turkish reduplications is not primarily derive new words, but to intensify the meaning in instant uses. According to the researcher, if the repetition is in a fixed form, that means the lexicalization process has been completed, and in this case, the lexicalized reduplications should be called "compounds with repetitions." (2017, pp. 28, 45, 110, 117). However, in the researcher's subsequent study, it was agreed that these structures have been used in word derivation since historical times, and it was emphasized once more that this function should be evaluated as a sub-title of the word combination method rather than being given a separate title as a word-formation method, and that it should be called "compounds with repetitions" (Çürük, 2018, pp. 501,503). Even though there are numerous studies on reduplications in Turkish, we chose these two because both researchers used the WALs (World Atlas of Language Structures) Online database in their research. In the section on the reduplications prepared by WALs based on the data of Rubino (2005), 278 of the world languages have the total and partial reduplications, 35 have only the total reduplication, and according to the same data, it is not used as a busy category in 55 languages. (<http://wals.info/chapter/27>). According to this data, Japanese, which is typologically among agglutinative languages like Turkish, is listed as one of the 35 languages with only total reduplication:

Figure 1. The reduplication categories in world languages

Values	
● Productive full and partial reduplication	278
● Full reduplication only	35
○ No productive reduplication	55

Figure 2. The reduplication category in Japanese

Unlike WALs data, there are also researchers who say that Japanese has both reduplication categories. (Kwon 2017; Shibasaki 2005; Fujimura 2001). However, these studies mention the existence of two types and the only handle the total reduplication category. For this reason, it has been difficult for us to reach independent studies dealing with the category of Japanese partial reduplication. There are a large number of studies which handle the total reduplication category in Japanese and comparing it with the world languages. In Shibasaki's (2005) study of reduplications performed diachronically, the structure of verbal reduplications and historical development of verb reduplications in Japanese are systematically discussed. According to Shibasaki, the general acceptance in Japanese is that total and partial reduplication in this language has been used since the 8th century in forming 5-word types (verbs, adjectives, nouns, adverbs and idiophones) (2005, pp. 283). At the end of this research, Shibasaki revealed that the verbal reduplications, which went through an intensive process of grammaticalization, tend to evolve into adverb type of the words. Fujimura (2001) underlines those Japanese reduplications occur mainly in non-Chinese words, but also in words of at least three

syllables namely in Japanese origin, except for some onomatopoeic words in his study of the reduplication in standard Malay and Japanese. (2001, pp. 66).

Kageyama and Saito (2016) gave the following features without separating Japanese reduplications into two parts: total and partial.

a. Reduplication of wago³ nouns to represent plurality. *ie-ie* 'houses', *hito-bito* 'people', *kuni-guni* 'countries', *yama-yama* 'mountains', *hana-bana* 'flowers'

b. Reduplication of wago or Sino-Japanese elements to produce adverbials. *iro-iro* 'variously', *tune-zune* 'always', *toki-doki* 'sometimes', *san-zan* 'thoroughly', *nen-nen* 'year by year'

c. Reduplication of native *ren'yō*⁴ verbs to represent circumstantial activities. *naki-naki* 'while crying', (*huhei o*) *ii-ii* 'while expressing (complaints)', *yasumi-yasumi* 'while taking frequent rests'

d. Reduplication of native adjective or adjectival nouns stems to produce adverbials. *naga-naga* (to) 'at great length', *usu-usu* (to) 'vaguely', *tika-zika* 'in the near future', *iya-iya* 'reluctantly'

e. Reduplication of native adjective stems, verb infinitives, nouns, and mimetics to produce verbal nouns. *uki-uki* (*suru*) '(feel) buoyant', *samu-zamu* (to *suru*) 'be dreary', *gotu-gotu* (*suru*) 'be rugged', *norono-norono* (*suru*) 'be sluggish', *kodomo-kodomo* (*suru*) has all the appearance of a small child' (Kageyama and Saito 2016: 40).

Ōsato (2013), who has stated that there are two categories of reduplications in Japanese, has handled these with examples unlike the researchers above and compared reduplications in Japanese, English, French, Indonesian and Tutuba languages on morphological and semantic levels in the study named Reduplication Research (Jōgono kenkyū/ 畳語の研究). According to this study, in Japanese reduplications change meaning and function according to the types of components. For example, while noun+noun type reduplications mark plurality, verb+verb type reduplications mark aspectual category. Moreover, the suffixes can be seen in the adjective+adjective type reduplications. Furthermore, while most studies describe reduplications formed by repeating the same kanji as total reduplication, Ōsato, (2013) underlines the importance of the change in the first sound of the second component (*dakuonka*/ sequential voicing) and she classifies reduplications, such as 様々 *samazama* in the partial reduplication type (pp. 1-6).

There is also an unpublished master's thesis in which Japanese and Turkish reduplications are compared. This is the first Turkish Japanese comparative study in the reduplication category. In his thesis, while examining the adjectival reduplications in Japanese, Çiftçi (2011) gave their structures and functions in comparison with the adjectival reduplication structures in Turkish. As a result of the study, Çiftçi has stated that these structures have functions such as a) grading b) emphasizing c) intensification of the meaning and d) plurality in Japanese; however, the structures and functions are more diverse than Japanese in Turkish.

³ Wago are native Japanese words (as opposed to Chinese-derived words and other loanwords)

⁴ conjunctive form

What distinguishes our study from the studies mentioned above is that it focuses only on the category of partial reduplication in Japanese. In this study, partial reduplication components were analyzed in terms of morpho-phonological and syntactic features.

Objective-Method and Limitations

The aim of this qualitative study is to determine how the types of partial reduplication detected in Japanese and to reveal the reasons for the differences of opinions among the researchers. For this purpose, the study has sought answers to the following two questions:

- a) Which syntactic categories do total and partial reduplication components belong to in Japanese?
- b) Why should we accept reduplications seen in Rendaku (sequential voicing) as partial reduplication?

In order to arrive at the answers to our questions, the reduplication structures were analyzed by separating them into their components using the bracketing method. For the romanization of Japanese words, the Hepburn style was adopted. Mimetic reduplications, reduplications with one meaningful and one meaningless component, and reduplications with near synonyms and antonyms (dvandvas) have been excluded from the scope of the study.

1. Analysis

1.1. Total Reduplication in Japanese

The type of reduplication that occurs when a word repeats its root or body in the same way is called total reduplication (kanzen jōgo / 完全疊語). The total reduplications can be obtained by repeating words such as nouns, verbs, adjectives, and pronouns (when we repeat the pronoun “我 ware⁵ / I, me” as “我々 wareware / we” it intensifies the meaning of “we”) in Japanese. It is observed that among these reduplications, especially those whose components are verb and adjective, have undergone a syntactic category change.

- **Total reduplications formed with nouns:**

(1)	<u>山々</u>	は	雲	に	包まれていた。
	Yama-yama	wa	kumo	ni	tsutsu-mare-tei-ta
	Mountains	TOP	cloud	DAT	wrap- PASS-ASP-PAST

“The mountains were covered with clouds.”⁶

[NP [R[C_{1n}] [C_{2n}]TOP] > [NP_{yamayama}TOP [R[C_{1yama}] [C_{2yama}]wa]

⁵ It is not common to use “ware” pronoun for the first person singular in contemporary Japanese. Instead of “ware” it is widely seen “watashi, watakushi, boku, ore” pronouns for the first person singular.

⁶ 「山々」に関連した英語例文の一覧と使い方 - Weblio 英語例文検索 (Accessed on 28.02.2019)

When looking at the structural components in Example (1), it can be seen that the syntactic type does not change in the new structure that develops, and there are no phonetic changes. When the noun component of the reduplication is protected, it also preserves the noun category. The reduplication function appears as a plurality in this case.

(2)	満月	が	<u>家々</u>	を	照らしていた。 ⁷
	mangetsu	ga	ie-ie	wo	terashi-tei-ta
	Fullmoon	SBJ	houses	ACC	illuminate-ASP-PAST

“The full moon was lighting the houses.”

[NP [R[c_{1n}] [c_{2n}]OBJ] > [NP_{ieie} OBJ [R[c_{1ie}] [c_{2ie}]wo]

In Example (2), it is observed that the structural components and the reduplication type are both in the same syntactic category and do not have any phonetic change. When we examine its function, however, we can observe that the first component, referred to as "each house," is individualized and intensified.

• **Total reduplications formed with verbs:**

There are reduplications in Japanese that are formed by repeating the same verb. There are two sorts of reduplication components for these verbs: dictionary forms (forms (jishokei / 辞書形) and conjugation forms (renyoukei / 連用形), both of which are ready to be combined without any other elements. It is observed that the same verb can make reduplications both in dictionary form and in conjugation form. On the other hand, there are verb reduplications, which are formed by the insertion of the preposition "ni" between two verbs and serve to intensify the meaning.

(3)	<u>泣く泣く</u>	故郷	を	離れた。 ⁸
	Naku-naku	furusato	wo	hanare-ta
	crying	hometown	ACC	leave-PAST

“I left my country crying, crying”

[AdvP [R[c_{1v}] [c_{2v}]VP] > [AdvP_{nakunakuhanareru} [R[c_{1naku}] [c_{2naku}]VP hanareru]

(4)	<u>泣き泣き</u>	その	金	を	払った。 ⁹
	Naki naki	sono	kane	wo	harat-ta
	crying	that	money	ACC	pay-PAST

“I paid that money reluctantly.”

[AdvP [R[c_{1v}] [c_{2v}]VP] > [AdvP_{nakinakiharau} [R[c_{1naki}] [c_{2naki}]VP harau]

In example (3), naku "to cry" keeps its original meaning in the reduplication formed by the dictionary form; it is possible to translate this as "in tears" because it comprises an adverb. It is feasible to create two types of readings in Example (4). While the first

⁷ 「家々」に関連した英語例文の一覧と使い方 – Weblio 英語例文検索 (Accessed on 08.09.2019)

⁸ 「泣く泣く」に関連した英語例文の一覧と使い方 – Weblio 英語例文検索 (Accessed on 02.03.2022)

⁹ 「泣き泣き」に関連した英語例文の一覧と使い方 – Weblio 英語例文検索 (Accessed on 02.03.2022)

reading expresses the desire to pay the money in tears, the second reading obtains a sense of hesitation and has a more metaphorical meaning. The term is no longer a verb but an adverb in both readings.

In the following examples, the examples of reduplications constructed by repeating the verb and adding the “ni” preposition to the conjugation form are given. In the construction of reduplication, the preposition “ni” has taken on the role of forming a fixed word phrase and predicating the entire reduplication phrase. It is also seen that the structure marked the “imperfective / progressive aspect” category. We did not use the bracketing method to assess these examples. The purpose of giving examples is to show how another unit can be inserted between two components in Japanese to form reduplication.

(5)	私	は	先生	に	<u>ほめ</u>	に	<u>ほめられた</u> ¹⁰
	watashi	wa	sensi	ni	home-	ni	homer- are-ta
	I	TOP	teacher	by	Praise-	part	Praise-PASS-PAST
					conj.form		

"I was praised by the teacher again and again" "The teacher praised and praised me".

(6)	... 人々	は	<u>泣き</u>		に	<u>泣いた</u> ¹¹
	Hito-bito	wa	naki		ni	nai-ta
	People	TOP	Cry-conj.form		part	Cry-PAST

"The people cried and cried" "The people cried a lot"

- **Total reduplications formed with adjectives:**

In Japanese, adjectives are generally classified under two headings as “na adjectives” and “i adjectives”. When forming a reduplication, the **i** or **na** syllable (can also be called adjectival suffixes) disappears and the adjective attaches to the verb with the **to** suffix. Thus, a reduplication of the adverb type, whose components are adjectives, is revealed. However, the category change is not seen when it is attached to the nouns by taking the **-shii** suffix or when it is used as a predictor.

(7)	電車	は	<u>のろのろと</u>	動いた。 ¹²
	Densha	wa	noronoro-to	ugoi-ta
	train	TOP	Slowly-adv	move-PAST

"The train moved slowly."

[AdvP [R[C_{1adj}] [C_{2adj}] to][VP]] > [AdvP_{noronoro to ugoku} [R[C_{1noroi}] [C_{2noroi}]**to**][VP ugoku]]

In Example (7) when we look at the word *noroi* “slow”, the adjective marker **i** disappears and the “**to**” adverb marker attaches the word after second component of the reduplication. So, it is not “*noroinoroi ugoku: *to move slowly slowly” but “noronoro

¹⁰ 「ほめにほめられた」に関連した英語例文の一覧と使い方 - Weblio 英語例文検索 (Accessed on 15.04.2022)

¹¹ NBJ, pp. 423.

¹² 「のろのろと」の用例・例文集 - 用例.jp (yourei.jp) (Accessed on 16.03.2022)

to ugoku: to move slowly” When we look at the function, it is understood that it has the task of intensifying the meaning of the adverb.

(8)	それ	は	<u>ばかばかしい</u>	話だ。 ¹³
	sore	wa	bakabakashii	hanashi-da
	That	TOP	ridiculous	speech-PRED.

"This is a nonsense speech."

[AP [R[c_{1adj}] [c_{2adj}]**shii**][NP]] > [AP_{bakabakashii hanashi} [R[c_{1baka}] [c_{2baka}]**shii**][NP hanashi]]

In example (8), word *bakana* “stupid” drops the **na** adjective marker and takes –**shii** suffix in order to make it a stronger adjective. It is seen that the syntactic category of reduplication has been preserved and functionally it intensify the meaning.

When we generalize only from the examples given here, if the structural components are adjectives in the total reduplication and the second component receives the suffix –**shii**, the syntactic type of the reduplication does not change, it still performs as an adjective phrase: [AP[R[c_{1adj}] [c_{2adj}]**shii**][NP]]

On the other hand, if the second component of the reduplication, whose components are adjectives, connects to a verb with the suffix **to**, the type of reduplication changes and it becomes an adverb phrase: [AdvP [R[c_{1adj}] [c_{2adj}]**to**][VP]]

In verb+verb reduplications, the tendency of becoming an adverb has been observed: [AdvP [R[c_{1v}] [c_{2v}]**VP**]]

In reduplications where structure components are nouns, [NP [R[c_{1n}] [c_{2n}]**TOP/ OBJ/ PRED**], syntactic type change hasn't been observed in the total reduplication category. As it can be seen from the examples, there are no phonetic changing such as vocalization, sequential voicing etc. in the total reduplications.

1.2. Partial Reduplication in Japanese

The partial reduplications can be obtained by repeating only a part of the words. The new structure obtained by repeating or changing (*rendaku* / 連濁 / sequential voicing) of a morphology or sound unit of one of the words that make up the structure components is called a partial reduplication (*bubun jōgo* / 部分豊語). In the sources we examined, it has been observed that the researchers (Kwon 2017; Shibasaki 2005; Fujimura 2001) who agree that the partial reduplications are more commonly seen in mimetic words in Japanese, generally have carried out research on the total reduplication category. Ōsato (2013), in her study, divided Japanese reduplications into three groups. The first of them is the partial reduplication which has been formed by the words changing syntactic category and sequent voicing *dakuonka* / 濁音化 has been observed in the first sound of the second component as it happens in the word 様々 *samazama*¹⁴ " various " while the second is reduplications of words that contain both the vowel derivative and change the syntactic category with the **-shii** suffix as in the example of 図々しい *zuuzuushii*¹⁵ "

¹³ 「ばかばかしい」の用例・例文集 - 用例.jp (yourei.jp) (Accessed on 16.03.2022)

¹⁴ 様 sama: state; situation; appearance; manner. 様々 samazama: various; varied; diverse; all sorts of

¹⁵ 図 zu: figure; illustration; chart. 図々しい zuuzuushii: impudent; shameless

impudent; shameless ". By giving the example of 空々しい *sorazorashii*¹⁶ "hypocritical" as the third type of reduplication, she has defined that both the words with sequent voicing and the words taking **-shii** suffix can be added to this category (Ōsato, 2013, pp. 4-5). For example, if the component is repeated with a single kanji word, the repeat mark 々 is inserted immediately after the kanji: 人 *hito* "person" and 人々 *hitobito* "people/human" the reduplication is obtained. In the same way, when the noun 時 *toki* "time; hour; moment" forms a reduplication as 時々 *tokidoki* "from time to time" it becomes an adverb. And the sequent voicing has been seen in the first syllable of the second component. While the sequent voicing is seen in the reduplication of *hitobito*, there is no syntactic change in the category. On the other hand, it is observed that there is both sequent voicing and syntactic category change in *tokidoki*. The adjective 寒い *samui* "cold" goes into the forms of 寒々 *samuzamu* and 寒々しい *samuzamushii* with the reduplications.

Besides Ōsato's findings, /ma/ voice which is operated as prefix and intensifies the meaning of the word should also be mentioned as we observe that it creates partial reduplication in Japanese. For example, while the word 白い *shiroi* "white" is being reduplicated, it becomes 真っ白 *mash-shiro* "snow white / exactly the white"¹⁷, and 中 *naka* word which means "internal, center" becomes 真ん中 *man-naka* "midst" in order to form the reduplication. When we look at the structure of the components, the /ma/ syllable is added initially to the root and the first consonant of the word is doubled as it happens in the words of *naka* > **ma-n**-naka; *shiro* > **ma-sh**-shiro. However, instead of the long vowels appearing in the root words starting with vowels, after /ma/ /ss/, /kk/ sounds are derived and it has been observed that /i/ sound which is at the end drops (*aoi* > **ma-ss-ao**¹⁸ "blue / deep blue", *akai* > **ma-kk-a** "red / cherry red"). We will not discuss this morpho-phonological issue in this work because it requires more comprehensive investigation and analysis.

• Partial reduplications formed with nouns:

(9)	人々	は	海岸	を	歩いている。
	Hitobito	wa	kaigan	wo	arui-teiru
	people	TOP	coast	ACC.	walk. Contin.

"People are walking on the coast"

[NP [R[c_{1n}] [c_{2n}]] > [NP_{hitobitoTOP} [R[c₁**hito**] [c₂**bito**]wa]

In Example (9) the second component of the reduplication has sequential voicing (*rendaku*), and the repetition belongs to the same syntactic category (noun phrase) with the component in the final analysis. When we examine its function, we can see that it marks plurality.

¹⁶ 空 *sora*: sky; the air • 空々しい *sorazorashii*: false; hypocritical

¹⁷ In Turkish "bembeyaz"

¹⁸ In Turkish "masmavi"

(10)	天気	は	刻々と	変わる。 ¹⁹
	tenki	wa	<u>kokkoku-to</u>	kawaru
	weather	TOP	moment moment- adverbial	change

“The weather changes moment by moment”

[AdvP [R[c_{1n}] [c_{2n}] to][VP]] > [AdvP kokkoku to kawaru [R[c₁~~koku~~] [c₂koku] to][VP kawaru]]

In example (10), components of the reduplication are nouns but the reduplication itself is and adverb. When we look at the phonetic features, it is seen that the last sound of the root word is dropped in the first component: koku koku > kok~~u~~ koku: kokkoku. Thus, reduplication, which is "kokkoku", attaches to a verb by taking the adverbial suffix "to" and becomes an adverb and changes the syntactic category (becomes an adverb). The function of the reduplication here is seen as intensification.

(11)	彼女	の	口振り	は	いかにも	そらぞらしい。
	kanojo	no	kuchiburi	wa	ikanimo	<u>sorazorashii</u>
	She	GEN.	way speaking	of TOP	very	false

“She talks too aloofly”²⁰

[AP [R[c_{1n}] [c_{2n}]shii][NP]] > [AP sorazorashii kuchiburi [R[c₁sora] [c₂zora]shii][NP ø]]

In Example (11), the structural components are nouns, and the sequential voicing has been seen in the first syllable of the second component. It takes the **-shii** suffix at the end of the reduplication and changes the syntactic category and becomes an adjective. Although the noun "kuchiburi" is syntactically two units before the reduplication "sorazorashii," it is an adjective phrase component modified by the sorazorashii reduplication in the deep structure. When considered from a functional standpoint, it is clear that it works as a metaphor.

• Partial reduplications formed with adjectives:

(12)	音楽の	好み	は	人によって	好きずきです。 ²¹
	Ongaku-no	konomi	wa	hito-niyotte	<u>sukizuki</u> desu
	music	preference	TOP	person-due to	taste-PRED

“Music preference is a matter of taste that vary from person to person”

[NP [R[c_{1adj}] [c_{2adj}]] > [NP sukizuki da [R[c₁suki] [c₂zuki] PRED]]

In Example (12), where the structural components are adjectives, the adjective suffix **na** has been dropped, and the first syllable of the second component has undergone a change. The word that has taken the predicative suffix and changed its syntactic category (became noun). From a functional point of view, it has been seen that reduplication metaphorizes the word.

¹⁹ 「刻々」を使った英語表現・例文・フレーズ | Cheer up! English (Accessed on 03.09.2021)

²⁰ 「そらぞらしい」 Jisho.org: Japanese Dictionary (Accessed on 02.03.2022)

²¹ <https://jisho.org/search/好き好き> (Accessed on 15.03.2022)

- (13) (先生は)...小原の 細々とした 体を 見ていられました。²²
 ...Obara-no **hosoboso**-toshita karada-wo mi-tei-rare-mashita
 Obara-gen very thin – verbal body- watch-ASP –RESP.-
 adjective ACC. PAST

“(The teacher) was staring at Obara’s slender body

[AP [R[c₁adj] [c₂adj]toshita][NP]] > [AP hosoboso to shita karada[R[c₁hoso] [c₂boso]to shita][NP karada]]

In Example (13), where the structural components and the reduplication itself are in the same syntactic category (adjective phrase), the adjective suffix *i* at the end of word has been dropped (*hosoi* > *hoso*) and the sequential voicing has occurred in the first syllable of the second component. By taking the verbal adjective suffix **toshita**, the reduplication became an adjective which modifies the word “karada / body”. The function of the reduplication here is intensification.

- (14) 踊り手たち は 舞台を ... 軽々と 踊っていった²³.
 Odorite tachi wa buyō-wo ... **karugaru**-to odo-tte-it-ta
 Dancers TOP stage-ACC ... light-adverbial dance-conj.go-PAST

“The dancers tripped lightly across the stage.”

[AdvP [R[c₁adj] [c₂adj] to][VP]] > [AdvP karugaru to odoru [R[c₁karu] [c₂garu] to][VP odoru]]

In Example (14), where the structural components are adjectives, we see the sequential voicing in the first syllable of the second component. It has been connected to the verb by taking the suffix “to”. Thus, the syntactic category has been changed and the reduplication has become an adverb. When the function is examined, it is understood that it undertakes the task of intensification.

- **Partial reduplications formed with verbs:**

- (15) 戦争 で 一家が 離れ離れ に なった。²⁴
 sensō de ikka-ga hanare-banare ni nat-ta
 war by a family- SBJ separate be become-PAST

“Because of the war a family become scattered”

[NP [R[c₁v] [c₂v] VP]] > [NP hanarebanare [R[c₁hanare] [c₂banare] VP ni naru]]

In Example (15), where the structural components are verbs, we see the sequential voicing. The reduplication “hanarebanare” is a noun phrase in surface structure and it modifies the phrase “ikka/ family” in deep structure, but the sequence of the sentence does not allow the noun phrase to become an adjective phrase. We cannot get the NP >

²² “細々 (ほそぼそ)” の例文 | ふりがな文庫 (furigana.info) (Accessed on 15.03.2022)

²³ <https://jisho.org/search/軽々> (Accessed on 05.03.2022)

²⁴ “「はなればなれに」に関連した英語例文の一覧と使い方 - Weblio 英語例文検索 (Accessed on 17.03.2022)

AP changing grammatically. It has been observed that reduplication metaphorizes the word from a functional standpoint.

(16)	馴れ馴れしい	人	は	嫌い
	narenareshii	hito	wa	kirai
	overfamiliar	person	TOP	disliked

“I dont like people who are too intimate”

[AP [R[c_{1v}] [c_{2v}] shii][NP]] > [AP narenareshii hito [R[c₁~~nare~~ru] [c_{2v}~~nare~~ru]shii][NP hito]]

While sequential voicing is not seen in Example (16), it is understood that the structure, where the components are verbs, becomes an adjective phrase with the suffix **-shii** and modifies the noun hito "person". From a functional standpoint, reduplication has been seen to metaphorize the verb.

(17)	みんな	晴れ晴れしい	顔つき	だった。 ²⁵
	Minna	harebareshii	kao tsuki	dat-ta
	everybody	happy	expression	PRED-PAST

“Everybody’s expression was happy”

[AP [R[c_{1v}] [c_{2v}] shii][NP]] > [AP harebareshii kaotsuki [R[c₁~~hare~~ru] [c_{2v}~~bare~~ru]shii][NP kaotsuki]]

In contrast to Example (16), sequential voicing is seen in the initial sound of the second component in Example (17). By adding the **-shii** suffix, this reduplication becomes an adjective phrase. It is seen that the reduplication has been used to metaphorize the verb from a functional aspect.

2. Findings

According to the structural and functional analysis of Japanese reduplications we can summary our findings as below:

- There are two kinds of reduplications in Japanese: total reduplication and partial reduplication. They have multiple functions such as plurality, intensification, progressive / imperfect aspect, individualization of the component, and metaphoricalization.
- The second component of the structure in both types of reduplication has the potential to shift syntactic categories by taking “-shii” and “to” suffixes.
- While phonetic alterations such as sequential voicing, consonant derivation and vowel derivation are not observed in the total reduplication category, all three phonetic changes are encountered in partial reduplication.

²⁵ 「晴れ晴れしい」の用例・例文集 - 用例.jp (yourei.jp) (Accessed on 17.03.2022)

- If the sequential voicing is seen in the first syllable of the second component of the reduplication components, and the structure undergoes a syntactic category change as a result, the new structure should be considered as partial reduplication.
- If there is sequential voicing in reduplication components and, if it undergoes a semantic category change such as metaphoricalization, the new structure should be considered as partial reduplication.
- Reduplications that formed with the /ma/ syllable only serve as intensification. If the word begins with a consonant following /ma/, we see the initial constant is doubled. However, in cases where word begins with a vowel, long vowel occurrence has not been observed. Instead, / ss / and / kk / consonant pairs emerge.

Table 1. The Total and Partial Reduplication Components and Their Functions in Japanese

Components of the Reduplication	Reduplication			
	Syntactic Category (word class)	Total Reduplication	Partial Reduplication	Function
Noun+Noun	noun	İeie (each house)	hitobito	İeie: individualization hitobito: Plurality
	adjective	x	sorazora(shii)	metaphoricalization
	adverb	x	kokkoku	intensification
	verb	x	x	-
Adj.+Adj.	noun	x	sukizuki	metaphoricalization
	adjective	bakabaka (shii)	hosoboso (to shita)	intensification
	adverb	noronoro to	karugaru (to)	intensification
	verb	kechikechi suru	x	intensification
Verb+Verb	noun	x	hanare banare	metaphoricalization
	adjective	x	narenare (shii) hare bare (shii)	metaphoricalization metaphoricalization
	adverb	nakinaki nakunaku	x	imperfective / progressive aspect Imperfective / progressive aspect
	verb	x	x	-

3. Conclusion

We conduct this research because of the discrepancies we discovered between the information in the WALS database concerning the reduplication category in Japanese and the data given by reduplication researchers in Japanese. During the literature review, it became clear that there were very few studies comparing the reduplication category in Japanese and Turkish and some of them have suspicious proposals. It is observed that the studies on the partial reduplication category in Japanese are limited too. In our study, we used the bracketing method to analyze the components of both categories, assuming that there is a partial reduplication category in Japanese, contrary to the WALS data. We attempted to figure out what syntactic categories the components belong to and what morpho-phonological transitions they go through. We discovered that the partial reduplication category words must either undergo a sound change or possess a suffix that changes a syntactic category. Based on these findings, it has been determined that Japanese reduplications are frequently actively utilized in word formation, and that many researchers have studied them within the compound word category. In this respect, it has been observed that the naming and functions proposed by Ağca (2017, 2020) and Çürük (2017, 2018) for the Turkish reduplication category overlap with Japanese. It has also been understood that the / ma / reduplications should be considered separately. In this small preliminary study, reduplications formed with reflection words (the mimetics), reduplications formed with a meaningful one and a meaningless component, and reduplications formed with synonyms and antonyms (dvandva compounds) have been excluded from the scope of the study. However, it is thought that these types should be handled with a larger corpus and as a team. As a result, it is expected to benefit not just Japanese educators, but also linguistics and Altaistics scholars.

Abbreviations

Adj: Adjective	NBJ: Nihongo Bunkei Jiten (Japanese Grammar Dictionary)
Adv: Adverb(ial)	OBJ: Object Marker
AdvP: Adverb Phrase	pp.: page
AP: Adjective Phrase	PRED: Predicative
ASP: aspect	R: Reduplication
c1: 1st component	RESP.: Respective
c2: 2nd component	SBJ: Subject Marker
NP: Noun Phrase	TOP: Topic Marker

References

- AĞCA, Mustafa (2017). Türkçede Bir Söz Türetim Yöntemi ve Gramatikal İşaretleyici Olarak Yineleme. *Türkbilgi* (34), 89-104.
- AĞCA, Mustafa (2020). Altay Dilleri Tipolojisinde Ortak Bir Dil Bilgisel Kategorisi: Yineleme. *Dil Araştırmaları* (26), 155-173.
- ÇİFTÇİ, Ümmühan (2011). *Gendai nihongo Toruko-go ni okeru keiyōshi-sei jūfuku-gata - meishishūshoku keishiki no keitai imiteki tokuchō o chūshin ni-*. Nagoya: Nagoya University Graduate School of Humanities, Department of Japanese Studies (Unpublished Master Thesis).
- ÇÜRÜK, Yasemin (2017). *Türkçede Birleşik Sözcükler: İsimler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı / Yeni Türk Dili Bilim Dalı (Unpublished PhD Thesis).
- ÇÜRÜK, Yasemin (2018). Sözcük Türetim Yöntemi Olarak İkileme. *International Journal of Languages' Education and Teaching (IJLET)*, 6 (3), 499-503.

- FUJIMURA, Yuko (2001). Reduplication in Standard Malay and Japanese. *Journal of Modern Languages* (13), 65-92.
- GURŪPU, Jamashii. (2007). *Kyōshi to Gakushū-sha no tame no Nihongo Bunkei Jiten* (14th ed.). Tōkyō: Kuroshio Shuppan. (NBJ)
- KAGEYAMA, Taro; SAITO, Michiaki (2016). Vocabulary strata and word formation process. In K. Taro, & H. Kishimoto, *Handbook of Japanese Lexicon and Word Formation* (pp. 11-50). Boston and Berlin: De Gruyter Mouton.
- KWON, Nahyun (2017). Total reduplication in Japanese ideophones: An exercise in Localized Canonical Typology. *Glossa: a journal of general linguistics* (40), 1-31.
- MARTIN, Samuel Elmo (2003). *A Reference Grammar of Japanese*. Honolulu: University of Hawaii Press. doi:10.1515/9780824843861
- ŌSATO, Ayano (2013). Jōgo no kenkyū. *Tōkyō Joshi Daigaku Gengo Bunka Kenkyū* (22), 1-16.
- RUBINO, Carl (2005). Reduplication: Form, function and distribution. In B. Hurch, *Studies on Reduplication* (pp. 11-29). Berlin, New York: De Gruyter.
- SHIBASAKI, Reijirou (2005). On the grammaticalization of verbal reduplication in Japanese. In B. Hurch, *Studies on Reduplication* (pp. 283-313). Berlin, New York: De Gruyter.
- SNEDDON, J. N.; ADELAAR, A.; DJENAR, D. N. vd. (2010). *Indonesian Reference Grammar* (2nd ed.). New South Wales: Allen & Unwin.
- VANCE, Timothy J.; IRWIN, Mark (2016). *Sequential voicing in Japanese: papers from the NINJAL Rendaku Project*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- WALS. The World Atlas of Language Structures Online: <http://wals.info/chapter/27>

Japanese sentences retrieved from the online dictionaries are as below:

- <https://jisho.org/>
<https://yourei.jp/>
<https://furigana.info/>
<https://ejje.weblio.jp/>
<http://english.cheerup.jp/corpus/>

İyelik Eklerinin Ek Sıralamasındaki Yeri

The Place of Possessive Suffixes in Suffix Order

Ünal Kalaycı

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Batman/Türkiye

e-posta ukalayci@gmail.com

orcid 0000-0002-0076-2916

doi 10.54316/dilarastirmalari.1083389

Atıf

Citation

Kalaycı, Ünal (2022). İyelik Eklerinin Ek Sıralamasındaki Yeri.

Dil Araştırmaları, 30: 83-92.

Başvuru

Submitted

05.03.2022

Revizyon

Revised

14.03.2022

Kabul

Accepted

21.03.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Bu makalede iyelik eklerinin ek düzenindeki yeri konu edilmiştir. Türkçede biçim birimler, kök+yapım eki+çekim eki şeklinde sıralanır. Bu sıralamada zaman zaman çekim ekleriyle yapım eklerinin yeri değişebilir. Kullanım yeri değişen eklerden biri de iyelik ekleridir. Genel biçim birim dizilimini bozan bu kullanımlar araştırmacılar tarafından iyelik ekinden sonra kullanılan yapım eklerinin işlevleriyle açıklanmaya çalışılmıştır.

Konu ile ilgili kaynakların taranmasına dayanan çalışma, çağdaş Türkiye Türkçesi ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada ek dizilimi, iyelik eklerinin işlevleri ve iyelik eklerinin yapım eklerinden önce kullanıldığı yapılar ele alınmıştır. Bahsi geçen yapılar, açıklanmış ve örneklendirilmiştir.

İyelik eklerinin, on farklı yapım eki ya da yapım eki işleviyle kullanılan biçim birimden önce kullanıldığı tespit edilmiştir. İyelik eklerinin ek düzeninde kendine biçilen sınırları zorladığı vurgulanmıştır ve bu eklerin ek sıralamasındaki yeri yeniden tanımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: biçim bilgisi, ek düzeni, iyelik ekleri

ABSTRACT

In this article, the place of possessive suffixes in the suffix order is discussed. In Turkish, morphemes are ordered as root+derivative suffix+inflectional suffix. In this hierarchy, the place of inflectional suffixes and derivative suffixes may change from time to time. One of the suffixes whose place of use changes is the possessive suffixes. These uses, which disrupt the general morpheme sequence, have been tried to be explained by the functions of the derivative suffixes used after the possessive suffix by the researchers.

The study, which is based on the scanning of the sources related to the subject, is limited to modern Turkey Turkish. In the study, suffix hierarchy, the functions of possessive suffixes and the structures in

which possessive suffixes are used before derivative suffixes are discussed. The mentioned structures are explained and exemplified.

It has been determined that the possessive suffixes are used before ten different affixes or before morphemes which are used with the function of affixes. It has been emphasized that the possessive suffixes push the limits determined for the suffix order and the place of these suffixes in the suffix order has been redefined.

Keywords: morphology, suffix order, possessive suffixes

Amaç, Yöntem ve Kapsam

Çalışmada iyelik eklerinin ek sıralamasını bozan kullanımları irdelenecektir. Kaynak tarama yöntemine dayanan çalışma, günümüz Türkiye Türkçesindeki tekil ve çoğul birinci, ikinci ve üçüncü şahıs iyelik ekleriyle sınırlandırılmıştır. Eklerin gösteriminde dört alt biçim birim ı, i, u, ü için “X”, iki alt biçim birimden a, e için “A” ve ı, i için “I” kullanılmıştır. Yazımda birliği sağlamak için başvurulmuş kaynaklardaki eklerin gösterimi de bu şekilde düzenlenmiştir.

1. Türkçede Ek Hiyerarşisi ve İyelik Eklerinin Ek Hiyerarşisindeki Yeri

1.1. Ek Dizilimi

Türkçede biçim birimler birbirine eklenirken iki türlü sıralama takip edilmektedir. İlk sıralama *kök+yapım eki+çekim eki* biçimindedir. Yapım ya da türetme ekleri yeni sözcük yaptığı için çekim eklerinden önce gelir (Korkmaz 2009: 141). İkinci sıralama ise çekim ekleri arasındadır: “Eylem çekim eklerinde önce *kip, sonra tarz ve en son soru ve kişi* eki gelir. Ad çekim eklerinde ise önce *iyelik, sonra durum ve soru* eki gelir” (Eker 2019: 265). Çoğul kategorisi de kullanıldığında ad çekim eklerinin hiyerarşisi *çokluk, iyelik, hâl ve soru* şeklinde olur (Alkaya 2010: 31).

Sözcüklere önce yapım, ardından çekim eklerinin getirilmesi kuralına aykırı kullanımlar Türk dilinin her dönemine ait kaynaklarda görülmektedir. Orhun Yazıtları’ndaki *kutunlığ* örneğinde iyelik ekinin yapım ekinin önce kullanılması, -lXk ekinin çekim eklerine has bir özelliği, şeklinde açıklanmıştır (Ahmadova 2017:32).

Günümüzde yapım eki olarak kullanılan -lAyIn ekinin Eski Anadolu Türkçesinde görülen *umduğumlayın, dileğınleyin, buyruğınlayın, didüğümleyin* örneklerinde iyelik eklerinden sonra kullanılması -lAyIn ekinin ilk başlarda çekim eki olmasına bağlanmıştır (Ergin 1999: 173).

-sXz ekinin xiv. yüzyıldan xvii. yüzyılın sonuna kadar çeşitli metinlerde iyelik eklerinden sonra kullanıldığı bilinmektedir: *yanaguñsuz, huzuruñsuz, la’lünñsüz, saçuñsuz, tapuñsuz, lebünñsüz, muraduñsuz, hazretünñsüz, hakkıñsuz, didârünñsüz, yüzünñsüz, tudağınñsuz, hayâlünñsüz, visalünñsüz, cemalünñsüz, beyn-i-süz, kâdi fermânınsuz, kız destürınsuz, anuñ buyruğınsuz vb.* -sXz ekinin bu örneklerdeki genel ek dizilimine aykırı kullanımı, vasıta hâli eki olarak kullanılmasına bağlanmıştır (Üstüner 2001: 178-184).

Türkiye Türkçesinde de *annesigil* sözcüğündeki -gil yapım eki ve *dayınlar* sözcüğündeki yapım eki işleviyle kullanılan -IAr eki gibi kullanımlar Türkçenin ek sıralamasına aykırı kullanımlardır (Yalçın 2021: 9).

Yapım eklerinin çekim ekleri gibi çekim eklerinin de yapım ekleri gibi davranması eklerin sınıflandırılmasını zorlaştırmaktadır. Araştırmacılar bu duruma çözüm bulmak için yeni yeni sınıflandırmalar ve adlandırmalar yapmışlardır. Başdaş, bu durumdaki ekler için “üçüncü grup ara ekler” terimini kullanmıştır (Başdaş 2006). O hâlde ek sıralamasında yapım eklerinden önce kullanıma eğilimindeki iyelik ekleri de ara ek olarak adlandırılabilir mi?

2. İyelik Ekleri

Temelde sahiplik bildiren iyelik ekleri, Türkiye Türkçesinde şu şekillerdedir:

Kişiler	İyelik Ekleri	Ünsüzle Biten Sözcüklere Gelişi	Ünlüyle Biten Sözcüklere Gelişi
1. tekil kişi iyelik eki	-(X)m	ses-(i)m	baba-m
2. tekil kişi iyelik eki	-(X)n	ses-(i)n	baba-n
3. tekil kişi iyelik eki	-(s)X	ses-i	baba-sı
1. çoğul kişi iyelik eki	-(X)mXz	ses-(i)miz	baba-mız
2. çoğul kişi iyelik eki	-(X)nXz	ses-(i)niz	baba-nız
3. çoğul kişi iyelik eki	-IArI/ø+(s)X	ses-leri/i	baba-ları/sı

İyelik üçüncü çoğul şahıs eki bazı kaynaklarda -IArI bazı kaynaklarda ise ø+(s)X şeklinde gösterilmektedir. Çalışmada bu konuya girilmeyecek olup ekin iki şekli de tabloda gösterilmiştir.

Karademir, kaynaklarda iyelik eklerinin işlevleriyle ilgili bilgilere yer verdikten sonra bahsi geçen eklerin işlevlerini altı madde hâlinde sıralamıştır:

- “1. Kavramlar arasında ilişki kurar.
2. Geldiği kavramın başka bir kavrama ait olduğunu bildirir.
3. Geldiği kavramın sahibini bildirir.
4. Anlam yükünde kişi ve sayı bilgisi taşır.
5. Kavramları belirli kılar, belirtme işlevi görür. 3. kişi iyelik eki bu işleve en yakın iyelik ekidir.
6. Türlü biçim bilgisel ve söz dizimsel birimlerin yapısında yer alır.” (Karademir 2013: 185-185).

Eklerin işlevlerine bakarak Usta, yeni bir adlandırma yapmıştır. İyelik ekleri gibi çekim eki olduğu hâlde çeşitli şekillerde görev değişikliği yaşayan eklere “melez ekler” adlandırmasında bulunmuştur. Eklerle kalıp görevler biçmekten öte her ekin işlevini ayrıca değerlendirmek gerektiği düşüncesiyle iyelik eklerinin görev tablosunu dört başlık altında yeniden ele almıştır. Asıl görevinin “benim kitab-ım” tamlamasında görüldüğü gibi “aitlik” olduğu belirtilmiştir. İkinci ve yan görevinin “kaşar peynir-i” sözcük grubunda da görüldüğü gibi “tamlama” olduğunu ifade edilmiştir. Özel görev olarak adlandırılan üçüncü görevinde ekin “ertesi yıl” sözcük grubunda olduğu gibi sıfat, “burası” sözcüğünde olduğu gibi “zamir” ve “Cuma günü” sözcük grubunda olduğu gibi

zarf yaptığı dile getirilmiştir. Ekin dördüncü görevinin “ayakkabı” sözcüğünde görüldüğü gibi kalıplaşmak olduğu belirtilmiştir (Usta 2013: 447).

Yukarıda sıralanan işlevler iyelik eklerinin çekim eki olarak çekim eki sırasında ve yapım eki olarak da yapım eki sırasında kullanıldığına da işaret etmektedir. Bunlar yanında asıl ele alınması gereken iyelik eklerinin çekim eki olarak yapım eklerinden önceki kullanılışlarıdır.

2.1. İyelik Eklerinin Yapım Eklerinden Önce Kullanıldığı Yapılar

Türkçede yapım eki ile çekim ekinin sıralamasının değiştiği bazı yapılar vardır. Bunlar dil bilgisi düzensizliği olarak değerlendirilmektedir. Kerimoğlu, dil bilgisindeki düzensizlikleri ele aldığı çalışmasında *usul+ca+cık*, *anne+m+gil*, *duvar+da+ki*, *on+da+hk*, *baba+m+sız*, *sen+in+ki* sözcüklerindeki yapım eklerinin çekim eklerinden sonra geldiği düzensiz kullanımlara da yer vermiştir (Kerimoğlu 2014: 84).

İyelik eklerinin iyelik eki işlevi dışında iki temel kullanımı daha var. Birincisi bazı eklerle birleşerek yeni ekler yapar: +ÇA+sI, +(s)I+(n)A, +IA-mA+(s)I+(n)A vb. İkincisi ise bazı sözcük ve sözcük gruplarının yapısında yer alır: başkası, sonunda, söz gelimi vb. (Karademir 2013: 213-310). Bu başlık altında iyelik eklerinin iyelik eki olarak yapım eklerinden önceki kullanımları ele alınacaktır.

2.1.1. İsim+İyelik+gil Yapısı

İsimden isim yapım eki olarak adlandırılan -gil ekinin nispet bildiren -gi<ki ve çoğul -l<lAr eklerinin birleşmesiyle oluştuğu “*Osmanîkilere gitti. > Osmangile gitti.*” örneğiyle açıklanmıştır (Adamović 2014: 73). Yine -gil ekinin “ki” zamiri ve “-l” çokluk ekinin birleşmesiyle oluştuğu, -gil ekiyle -lAr ekinin özdeşlikleri olduğu o özdeşliklerden birinin de iyelik eklerinden sonra kullanılması olarak ifade edilmiştir (Yalçın 2021: 9-10).

Dayı-m-gil, *ana-n-gil*, *hala-sı-gil* örneklerinde görülen -gil ekinin iyelik eklerinden sonra kullanılması ekin çok işlek olmasından doğan bir hususiyet olarak değerlendirilmiştir (Ergin 1999: 178).

Anne-m-gil örneğinde yapım ekinin çekim ekinden önce kullanılması istisnai durum olarak ifade edilmiş (Eker 2019: 265) ve topluluk, aile vb. bildiren adlar yapan -gil ekinin çekim eklerinden sonra gelebilme özelliğinin olduğunu dile getirilmiştir (Eker 2019: 272).

2.1.2. İsim+İyelik+lAr Yapısı

Çoğul eki olarak adlandırılan -lAr eki bu işlevi yanında yapım eki işleviyle de kullanılmaktadır. Mesela birinci ve ikinci tekil kişi iyelik eki getirilerek aile adı yapılır: *ablamlar*, *dayımlar*, *eniştemler ...*” (Korkmaz 2009: 52).

“*Dayımlar* örneğinde olduğu gibi eğer çokluk eki akrabalık bildiren isimlerde iyelik ekinden sonra kullanılırsa ‘-gıl/-gil’ ekinin kattığı anlamı katmakta, ‘aile’ anlamı vermektedir: *Teyzemler (teyzemgil)*, *amcamlar (amcamgil)*, *halamlar (halamgil)*, *dedemler (dedemgil)...*” (Yeşilyurt 2020: 2215).

“Bugün bize *teyzemler* gelecek.” cümlesinde olduğu gibi iyelik eki çoğul ekinden önce kullanıldığında “teyzem ve ailesi” anlamı vermekte, “Bugün bize *teyzelerim* gelecek.” cümlesinde olduğu gibi iyelik eki çoğul ekinden sonra kullanıldığında “iki ya da daha fazla teyzem” anlamı katmaktadır (Ediskun 1999: 168). Bu tespitten hareketle yukarıdaki örneklerde -IAr eki, iyelik eklerinden sonra yapım eki işleviyle kullanılmıştır.

İyelik eklerinin yapım eki işlevindeki -IAr ekinden önce kullanımına farklı metin türlerinde de sıkça karşılaşmak mümkündür: “Ankara’da *amcamlar* oturduğu için sınavdan sonra onlara gittim” (Gülas 2020: 194).

2.1.3. İsim+İyelik+sXz Yapısı

-sXz ekinin Osmanlı Türkçesi döneminde iyelik eklerinden sonra kullanılışı yukarıda örneklendirilmişti. Bu durum -sXz ekinin vasıta hâli eki olmasına bağlanmıştır. Günümüzdeki kullanımı da eski kullanımının izleri olarak düşünülebilir (Üstüner 2001: 178-184).

Baba-m-sız örneğinde yapım ekinin çekim ekinden önce kullanılması istisnai durum olarak değerlendirilmiştir (Eker 2019: 265).

Anne-m-siz ve *kız-ım-sız* kullanımları Türkçenin temel yapı kuralı sıralamasına uymayan bozukluklardır. (Üstünerova 2001: 123-124).

-sXz ekinin iyelik ekinden sonra kullanılışı, bu ekin sözcük türetme işlevinin olmamasına bağlanmış ve eke “tür değiştirici” ek denmesinin daha doğru olacağı dile getirilmiştir (Gülsevin 2004. 1267).

2.1.4. İsim+İyelik+A/+DA/+DAn Durum Ekleri Yapısı

Ad durum ekleri, iyelik eklerinin ardından yapım eki işleviyle kullanılarak sözcük ve sözcük grupları yapmaktadır: Tek *başına* kaldım. *Başucumda* duruyor. *Gözümde* yok (Hatiboğlu 1981: 106-107).

Yönelme durum eki deyimlerde üçüncü tekil şahıs iyelik ekiyle birlikte kullanılmaktadır: *başına kakmak*, *boyuna söylenmek*, *çaresine bakmak*, *dikine dikine konuşmak*, *gözüne dizine durmak*, *inadına gülmek*, *kolayına gelmek*, *oluruna bakmak*, *sinirine dokunmak*, *suyuna gitmek*, *üstüne üstüne gitmek* (Özkan 2001: 158).

İki yüz civarında tespit edilen durum ekinin kalıplaşması örneklerinin bir kısmı TDK’nin hazırladığı sözlükte yer almakta bir kısmı ise yer almamaktadır. Hâl eklerinin yapım eki işleviyle kullanıldığı o örneklerin bir kısmında iyelik eki, yapım eki işlevli durum ekinden önce kullanılmaktadır: *yerinde*, *sayende*, *eninde sonunda...*, *söz aramızda*, *aramızda*, *ağzı kulaklarında*, *farkında*, *yerindelik*, *dakikasında*, *saatinde*, *el altında...* (Zülfikar 2012. 210-214).

Ayrılma hâli eki, “+DAn biri” şeklinde kalıplaştığı yapı ile iyelik eklerinden sonra kullanılabilir: *tanıdıklarımдан biri* (Karahana 2012: 11).

2.1.5. İsim+İyelik+II İsim+İyelik+II Yapısı

“-II: ET döneminin birliktelik durumu ekidir. Daha sonra donarak yapım eki niteliği kazanmıştır. Eş/zıt/yakın anlamlı ikilemelere gelir. Birliktelik anlamı taşıyan, eklendiği

sözcükler arasında ve bağlacının işlevini gören bu ek ile adlardan sıfat yapan -II arasında yalnızca ses benzerliği vardır” (Eker 2019: 273).

“II...II” yapısı günümüz metinlerinde iyelik eklerinden sonra kullanılabilir: “Sonuçta, bu tavırlar, bebeklerle konuşulurken kullanılan dili de farklılaştırmakta, kız bebekler ile daha *canımlı cicimli* kelimelerle konuşulmasına yol açmaktadır” (Kocaer 2006: 100). “Günümüz düğünlerine de bir baktığımızda *canımlı cicimli* yapmacık davranışlar az değildir” (Şahin 2018: 8). “Hele o *ağamlı paşamlı* ağlak diziler...” (Cdm 2021).

2.1.6. İsim+İyelik+IXk Yapısı

-IXk ekinin iyelik eklerinden sonra kullanılması çekim eklerine has bir özellik olarak görülmektedir (Ahmadova 2017: 32).

Bu kullanıma her tür metinde karşılaşmak mümkündür: “Dasein, egoyu *'kendimlik'* (mineness (Jemeinigkeit)) itibariyle doğrular” (Çelebi 2012: 31). “Bu gömlek tam *babamlık* (Karademir 2016: 402). Sosyal medyada “tam abimlik” şekliyle yoğun olarak kullanılmaktadır: “Merhabalar tam @haluklevent *abimlik* bir fikrim var” (Demirbilek 2022).

2.1.7. İsim+İyelik+CA Yapısı

“Bu ek zamanla bir yapım ekine dönüştüğü için, ad çekiminde kullanılışı hayli sınırlanmıştır” (Korkmaz 2009: 144).

Gencan, -CA ekiyle türeyen sözcükleri yedi grup altında incelemiştir. İyelik eklerinden sonra gelen -CA ekiyle türeyen sözcükleri altıncı grupta ele almış, konuyla ilgili açıklamalara ve örneklere yer vermiştir: *gönlümce, gönlünce, dileğince, ardınca, yolunca, ağırlığınca, değerince, boyunca* (Gencan 1971: 167-169). İyelik ekinden sonra kullanılarak görelilik, sıra, kadar anlamı katar: *ağırlığımca, ağırlığınca, dinimce, boyumca, itikadinca, ömrümce* vb (Hatiboğlu 1981: 48).

Ekin hem çekim hem yapım eki olarak işlek bir kullanıma sahip olduğu, ekin ilk başta çekim eki işlevindeyken yapım ekine doğru geliştiği ve bu eke ara ek demenin daha doğru olacağı dile getirilmiştir (Akdemir ve İsi 2017: 27-28).

Bahsi geçen ek, başka kaynaklarda zarf yapan ek olarak nitelenmiş ve bu işlevine *babamca* sözcüğü örnek olarak verilmiştir (Banguoğlu 1986: 126). Bu yapı akademik metinlerde de karşımıza çıkmaktadır: “*Kanaatimce*, suçun hukuki konusunun sahibi ölçütünden hareket ederek gizliliğin ihlali suçları için devleti suçun mağduru kabul etmek gerekir” (Tunçak 2019: 76). “Buradaki *'gönlünce'* sözcüğü çok önemlidir” (Akçam ve Tekir 2006: 216). “*Kendimce*, o gün, kibar ve zarif bir akademisyenin insanı bağlayan doyurucu konuşmalarından olabildiğince nasiplendim” (Kılıç 2019: 49).

2.1.8. İsim+İyelik+CX Yapısı

Çok işlek bir ek olan -CX ekinin iyelik eklerinden sonra kullanılma nedeni açık değildir. Genellikle birinci tekil kişi iyelik ekinden sonra gelen -CX eki şu örneklerde tespit edilmiştir: “Evet *efendimci*” (Banguoğlu 1986: 148).

Ekin, $-CXmcX < CX\check{g}Xm+cX$ ve $-CXmcXIXk < CX\check{g}Xm+cX+IXk$ şekilleri sözcük yapımında kullanılmaktadır. “*Babacım*: i. Bir tür yankesici; karşılaştığı kişiye birden sarılıp ‘vay babacım’ vb. sözlerle oyalarken ceplerindeki değerli şeyleri çalar...” (Aktunç 1990: 50).

2.1.9. İsim+İyelik+(y)lA yapısı

“İle” sözcüğü ek olarak da kullanılabilir. Sonunda üçüncü kişi iyelik eki bulunan sözcüklere getirildiği zaman ekleşerek ‘-yla’ biçimini alır: *bahçesi-yle, kapısı-yle, babası-yla, üzüntüsü-yle, ordusu-yla, arkadaşı-yla* (Hatiboğlu 1981: 94).

“*Arabamla gideceğim. Bizi gözyaşlarıyla üzdün. Elimizle yaptığımızı beğenmeyiz. Kışın arabanızla yola çıkmayın*” (İpek 2008: 82).

2.1.10. İsim+İyelik/(Xm)+Cık(Im)/-cIm Yapısı

Yukarıdaki yapıya uygun “*canımcığım*” sözcüğü; müzik parçası adı, kreş adı, öykü adı, buket adı gibi geniş bir alanda hatta kitap adı olarak da kullanılmaktadır (Balkancı 2019). TDK, *canım* sözcüğünü madde başı olarak almış ve bu sözcükteki iyelik ekini kalıplaşmış olarak düşünmüştür. Bununla birlikte benzer yapıdaki *gülüm, ömrüm, servetim, bebeğim vb.* sözcüklerini madde başı olarak almamıştır.

Bahsi geçen yapı şiir metinlerinde de kullanılmaktadır: “Söyle hangimiz geçebildik?/*Gülümücüğim* sevgi emekmiş./Biliyorsun ki yüreğim avuçlarında./Toprağa karışırım vazgeçmem...” (Balkırlı 2012). *Gülüm* sözcüğü TDK’nin hazırladığı sözlükte yer almamaktadır. Dolayısıyla bu sözcüklerdeki “-m” iyelik eki işlevindedir.

Önceden beri kullanılan yapının “**Cık(Im)/-cIm**” kısmıyla ilgili kaynaklarda şu bilgiler yer almaktadır:

Hatiboğlu, $-CXk$ ekinin tüm iyelik eklerinden önce kullanılarak sevgi, saygı, şefkat kavramları verdiğini ifade ettiği yazısında *anneciğim (anne-cık-im), babacığım (baba-cık-im), ablacığım (abla-cık-im), ağabeyciğim (ağa-bey-cık-im), babacığın (baba-cık-im), babacığı (baba-cık-ı)* örneklerine de yer vermiştir. (Hatiboğlu 1981: 38-39)

Sözcüklere $-CXk$ ekinden sonra iyelik eki getirilerek içten ve yakın anlamlı hitap niteliği katılmaktadır” (Eker 2019: 271).

3. Sonuç ve Değerlendirme

Sözcükler gibi ekler de hem şekil hem de işlev bakımından değişken bir yapıya sahiptir. Çekim eki iken süreç içerisinde az sayıda sözcükte yapım eki olarak kalan yer yön eki $-gArU > -ArU > -rU$ ve vasıta hâli eki $-(ı)n$ bu duruma örnektir. Eklerdeki değişikliğe ekin sıralamadaki yerinin değişmesi de katılmalıdır.

Yapılan çalışmalarda iyelik ekinin yapım eki olarak bilinen eklerden önce kullanılması iyelik ekleriyle değil de önüne geldiği yapım ekleriyle ilgili olduğu görüşü üzerinde durulmuştur. İyelik ekinden sonra kullanılan eklerin Türk dilinin önceki dönemlerinde çekim eki işleviyle kullanıldığı ya da o ekin günümüzde türetme işlevi yapmadığı, tür değiştirme işlevi gördüğü dile getirilmiştir. Ek sıralamasının bozulması kimi araştırmacılar tarafından da istisna olarak değerlendirilmiştir. Ek sıralamasının

değiştirdiği bu kullanımlarda iyelik eklerinin yapım eklerinden hemen sonra kullanılmasının da etkili olduğu düşünülmektedir. Araştırmacıların bu kullanımlarla ilgili görüşleri şu şekilde toparlanabilir:

-gİl ekinin oluşumu -ki ve -lAr ekine bağlanmakta ve -lAr ekiyle eş fonksiyonlu olduğu dile getirilmektedir. -lAr ve -A/-DA/-DAn adın durum ekleri çekim eki olup yapım eki işleviyle kullanıldığında iyelik ekinden sonra gelebilmektedir. -sXz ekinin iyelik eklerinden sonra kullanılması önceki dönemlerde vasıta hâli eki olmasına bağlanmıştır. -İl...-İl ekinin iyelikten sonra kullanılması bu ekin Eski Türkçe döneminde birliktelik durumu eki olmasına bağlanabilir. -lXk ekinin iyelik eklerinden sonra kullanılışı önceki dönemlerde de görülmekte olup bu durum çekim eklerine has bir özellik olarak nitelendirilmiştir. -CA eki çekim ekinden yapım ekine döndüğü için iyelik eklerinden sonra kullanılabilir. -CX ekinin iyelikten sonra kullanılması nedeni izaha muhtaçtır. -(y)lA ekinin iyelik eklerinden sonra kullanılması ekin vasıta durumu eki olmasından kaynaklanmaktadır. -Xm+cXğXm yeni bir kullanımdır. Az sayıda örnekte görülen bu yapının bir istisna olup olmadığı zamanla belli olacaktır.

Betimleyici bir bakış açısıyla incelendiğinde sebebi, gelişimi ve açıklaması ne şekilde olursa olsun iyelik ekleri yapım eklerinden önce azımsanmayacak sayıda kullanıma sahiptir ve bu kullanımın artması muhtemeldir. Bu durum öteden beri araştırmacılar tarafından dillendirilen eklerin yeniden sorgulanması ve sınıflandırılması düşüncesinin haklılığını göstermektedir. İyelik ekleri kendilerine biçilen kalıplara sığmamaktadır.

İyelik eklerinin kullanımlarından hareketle ek sıralamasındaki yeri üç başlık altında ele alınabilir: Birincisi çekim eki olarak "*kitap-lık-ım>kitaplığım*" örneğinde olduğu gibi çekim ekleri yerinde kullanılır. İkincisi, "*han-ı-m*" sözcüğünde olduğu gibi ve başka eklerle "*amaçsızcasına*" sözcüğünde olduğu gibi yapım eki işleviyle yapım ekleri yerinde kullanılır. Üçüncüsü ise "*teyzengil*" sözcüğünde olduğu gibi çekim eki işleviyle yapım eklerinden önce kullanılır. İlk iki kullanım başka çekim ekinde de görülmektedir. Üçüncü kullanım ise az sayıda çekim ekinde görülmektedir ve bu ekler içerisinde iyelik eklerinin ikinci bölümdeki kullanım sayısından hareketle başı çektiği söylenebilir. Üçüncü kullanım kural dışı gibi görülebilir fakat Türkçenin bu kural dışı kullanıma izin verdiği unutulmamalıdır.

Yaygınlaşan bu kullanımın öğrencilere aktarımında bir zorluk yaşanmayacaktır. Eklerin yerinde değişiklik olduğu, yapım ve çekim eklerinin işlevlerinin devam ettiği, dilin doğal gelişimi içerisinde bu yapının ortaya çıktığı bilgisi öğrenciler tarafından kolaylıkla anlaşılabilir bir bilgidir.

Bu çalışmada özellikle dikkat çekilmek istenen husus 2.1.10 başlığında ele alınan yeni yapıdır. Daha önce kaynaklarda geçmeyen bu yapı göstermektedir ki iyelik eklerinin yapım eklerinden önce kullanılması eğilimi yeni örneklerle devam etmektedir. İyelik eklerinin yapım eklerinden önceki kullanımları azalıp bitecek mi yoksa çoğalıp kural hâline mi gelecek onu zaman gösterecek. Bu yönüyle şimdilik iyelik eklerine sınıflandırmada ara ek demek daha doğru olacaktır.

Kaynakça

- ADAMOVIĆ, Milan (2014). "Türkçe 'Gil'in Kökeni ve İşlevi Üzerine". (Çev. Aziz Merhan). *Türk Dili*, 745: 71-73.
- AHMADOVA, Aysel (2017). "Orhon Yazıtlarında Ara Ekler". *TÜBAR*, 41: 25-47.
- AKÇAM, Merih; TEKER, Ayşegül F. (2006). "Görsel Sanatlarda Kaos ve Karmaşa". *Journal of İstanbul Kültür University Science and Engineering*, 4/4: 213-221.
- AKDEMİR, Yılmaz; İSİ, Hasan (2017). "Çekim Ekinden Yapım Ekine '+CA'". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 48: 14-28.
- AKTUŒ, Hulki (1990). *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanımlarıyla)*. İstanbul: YKY.
- ALKAYA, Ercan (2010). "Türkiye Türkçesinde ve Türk Lehçelerinde İyelik Ekinden Sonra Kullanılan +İAr Çokluk Eki Üzerine." *Müjân Cumbur Armağanı* (Edt. Tuncer Gülensoy). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 31-37.
- BAŞDAŞ, Cahit (2006). "Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler." *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*. 26-27 Eylül 2006. Ankara: Bilkent Üniversitesi, 1-6.
- BALKANCI, Hüseyin (2019). *Canımcım*. Ankara: Simge Edebiyat.
- e- Balkırlı 2012= Orhan Balkırlı (14.02.2012). "Seninle Olmak". *antoloji.com*. <https://www.antoloji.com/seninle-olmak-58-siiri/>. (Erişim Tarihi: 05.03.2022).
- BANGUOĞLU, Tahsin (1986). *Türkçenin Grameri*. 2. Baskı. Ankara: TDK.
- e-Cdm=Cdm (27.02.2021). *Eksi Sözlük*. <https://eksisozluk.com/rtuk-siddet-iceren-dizileri-kaldirsinkampanyasi--4699147?p=3>. (Erişim Tarihi: 05.03.2022).
- ÇELEBİ, Emin (2012). "Ölümde Özdeşliğini Bulan Dasein: 'Moribundus Sum' versus 'Cogito Sum'". *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 2: 17-34.
- DEMİR, Nurettin; YILMAZ, Emine (2020). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker.
- e-TW (2022)= Erdi Demirbilek, "Erdi Demirbilek". <https://twitter.com/erdidemirbilek/status/1340288829220147201>. (Erişim Tarihi: 05.03.2022).
- DOĞAN, Enfel (2014). "Türkiye Türkçesinde Addan Zarf Türeten Birleşik Ekler Üzerine". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 50: 11-28.
- EDİSKUN, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi*. 6. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, Süer (2019). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.
- ERDEM, Mevlüt (2011). "Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları". *Bilig*, 58: 71-90.
- ERGİN, Muharrem (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- GENCAN, Tahir Nejat (1971). *Dil Bilgisi*. 2. Baskı. İstanbul: TDK.
- BUDUN GÜLAS, Sinem (2020). "Nihal Bolkol ile 'Dün-Bugün'". *Aydın Sanat*, 6/11: 189-223.
- GÜLSEVİN, Gürer. "Türkçede 'Sıra Dışı Ekler' ve Eklerin Tasnif Tanımlama Sorunu Üzerine." *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. 20-22 Eylül 2004. Ankara-Türkiye: TDK, 1267-1283.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: TDK.
- İPEK, Birol (2008). "Türk Dilinde Vasıta Hâli". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23: 63-97.
- KARADEMİR, Fevzi (2016). "Türkçede Kapalı Biçim Birimlerin Öğretimi Üzerine". *Turkish Studies*, 11/14: 371-410.
- KARADEMİR, Fevzi (2013). *Türkiye Türkçesinde İyelik Olgusu*. İstanbul: Kesit.
- KARAHAN, Leylâ (2012). "Türkçede '-DAn biri' Yapılı Kelime Grupları Üzerine". *Dil Araştırmaları*, 11: 9-15.
- KERİMOĞLU, Caner (2014). "Türkiye Türkçesi Gramerindeki Düzensizlikler ve Eş Zamanlı Gramer Yazımı". *Dil Araştırmaları*, 14: 75-96.
- KILIÇ, Atabey (2019). "Prof. Dr. Mehmet Aslan Hocama Dâir." *Prof. Dr. Mehmet Arslan'a Armağan* (Edt. H. İbrahim Delice, Mehtap Erdoğan Taş, Hakan Yekbaş). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 49-52.
- KOCAER, Sibel (2006). "Argo ve Toplumsal Cinsiyet". *Miili Folklor*, 18/71: 97-101.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- ÖZKAN, Nevzat (2001). "Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme". *İlmi Araştırmalar*, 12: 153-165.

- ŞAHİN, Elmas (2018). "Adalet Ağaoğlu'nun Bir Düğün Gecesi'ne Postmodern ve Absürd Yaklaşımlar". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/23: 1-13.
- TUNÇAK, Sedanur (2019). "Suçsuzluk Karinesini Bir Koruma Yöntemi Olarak Gizliliğin İhlali (TCK M. 285) Suçu". *TİHEK Akademik Dergisi*, 3: 69-93.
- USTA, Halil İbrahim (2008). "İyelik Ekinin 'Dönüştürücülük' İşlevi Üzerine". *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*. Ankara-Türkiye: TDK 2013, 4445-4449.
- ÜSTÜNER, Ahad (2001). "Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2: 177-184.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2001). "{ -sIz }, { -II} Ekinin Olumsuzu mu?". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1: 119-140.
- YALÇIN, Süleyman Kaan (2021). "+gil Eki Üzerine Etimolojik Bir Değerlendirme". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 5/1: 1-12.
- YEŞİLYURT, Şeyda (2020). "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Çokluk Eki". *Turkish Studies-Educational Sciences*, 15/3: 2211-2224.
- ZÜLFİKAR, Hamza (2012). "Yapım Eki Gibi Kullanılan Bulunma Durumu Eki". *Türk Dili*, 723: 208-219.

Yunus Emre'nin Eserlerinde Seslenme İfadeleri

Talking Expressions in Yunus Emre's Works

Nilüfer Yıldırım

Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi

İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elazığ/Türkiye

e-posta nyildirim@firat.edu.tr

orcid 0000-0001-7483-1331

doi 10.54316/dilarastirmalari.1019504

Atıf

Citation

Yıldırım, Nilüfer (2022).

Yunus Emre'nin Eserlerinde

Seslenme İfadeleri.

Dil Araştırmaları, 30: 93-114.

Başvuru

Submitted

05.11.2021

Revizyon

Revised

I.Rev. 09.11.2021

II.Rev. 01.12.2021

Kabul

Accepted

08.12.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Seslenmeler; dikkati çekme, uyarma, saygı, sevgi ve heyecan belirtme gibi amaçlarla kullanılan dil öğeleridir. Göndericiden alıcıya yöneltmek istenen duyguları ifade etmek ve iletişimi başlatmak için seslenmelerden yararlanılır. Yazılı ve sözlü dilin vazgeçilmez ögesi olan seslenmeler edebî eserlerde de sıkça kullanılmaktadır. Makalede Türk dili ve edebiyatına, Türk kültür dünyasına damgasını vurmuş sanatçılardan biri olan Yunus Emre'nin eserlerinde kullandığı seslenme ifadelerine yer verilmiştir. Sanatçının *Dîvân*'ı ve *Risâletü'n Nushiyye* adlı eserleri taranmış, tespit edilen seslenme ifadeleri, hitap edilen varlığa göre gruplandırılmıştır. Taramalar sonunda birbirinden farklı 100'e yakın seslenme ifadesi tespit edilmiştir. *Yunus Emre Dîvânı* ve *Risâletü'n-Nushiyye*'de kullanılmış olan seslenme ifadeleri "Allah'a Yönelik Seslenmeler", "Canlı Varlıklara Yönelik Seslenmeler", "Cansız Varlıklara Yönelik Seslenmeler", "Şairin Kendisine Yönelik Seslenmeler" olmak üzere seslenilen varlık temel alınarak sınıflandırılmıştır. Seslenme ifadelerinin kullanım amacı ve yapısı örnek dizelerle açıklanmış; sanatçının dili kullanmadaki ustalığını ve becerisini göstermedeki etkisi üzerinde durulmuş; ayrıca din, tasavvuf, ölüm, ebediyet, dünya hayatı, ahiret gibi konularda şairin fikirlerine ışık tutmada bu ifadelerin araç olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Bu dil kalıpları aracılığıyla Yunus Emre'nin dili kullanma biçimi, duygu ve düşünce dünyasına ait kodlar çözülmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda Yunus Emre'nin dil, edebiyat ve kültür öğeleri bakımından ilgi çekici ve zengin bir malzemeye dolu olan bu eserlerin seslenme ifadeleri bakımından da çeşitlilik arz ettiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre, seslenme ifadeleri, Risâletü'n Nushiyye, Dîvân

ABSTRACT

Addresses are language elements that used for the purpose of attention, warning, respect, acceptance of love and respect. Addresses are used to express the emotions that are desired to be directed from the sender to the receiver and to initiate communication. Addresses, which are indispensable elements of written and spoken language, are also frequently used in literary works. In the article, the addressing expressions used by Yunus Emre, one of the artists who have left their mark on the Turkish language and literature and the Turkish cultural world, are included. The artist's *Divân* and *Risâletü'n Nushiyye* were scanned, and the identified addressing expressions were grouped according to the being addressed. At the end of the scans, nearly 100 different calling phrases were detected. The addressing expressions used in *Yunus Emre's Divân* and *Risâletü'n Nushiyye* are based on the being addressed as "Addresses Towards Allah", "Addresses Towards Living Beings", "Addresses Towards Inanimate Beings", "Addresses Towards The Poet Himself" classified as main headings and subheadings depending on the main headings. The purpose and structure of the calling expressions are explained with sample lines; the effect of the artist in showing his mastery and skill in using language were emphasized; In addition, it has been determined that these expressions are used as a tool to shed light on the poet's ideas on subjects such as religion, mysticism, death, eternity, worldly life, and the hereafter. Through these language patterns, Yunus Emre's way of using language and the codes of his world of emotion and thought were tried to be deciphered. At the end of the study, it has been seen that these works of Yunus Emre, which are full of interesting and rich material in terms of language, literature and cultural elements, also vary by vocal expressions.

Keywords: Yunus Emre, address phrases, *Risâletü'n Nushiyye*, *Divân*

0. Giriş

Bireyin zihnindeki kavramlar dünyası; onun yaşamına ait kodların, duygu düşünce ve isteklerinin yer aldığı soyut bir evrendir. Bu evrendeki soyut kavramlar, sözcükler aracılığıyla somutlaşarak dil yardımı ve konuşma yetisi ile dışa vurulur. Sözcüklerin dışa vurularak alıcıya ulaştırılmasıyla birlikte iletişim süreci başlamış olur. İnsanlar arasında sağlıklı bir iletişim kurulmasının ilk aşaması, doğru bir seslenme/hitap ifadesinin kullanımıyla mümkündür. Bu bakımdan seslenme, çağırma ve hitap etme merkezli sözcükler büyük önem taşır. "*Sözü birine ya da birilerine yöneltme, seslenme*" (TDK 2011: 1106), "*birine karşı söz söylemek, bir düşünceyi duyurmaya çalışma.*" (Demiray 1988: 78) olarak tanımlanan hitaplar, hem sözlü hem yazılı dilin vazgeçilmez unsurlarıdır. Bir kişinin başka bir kişi ya da grupla söz yardımıyla bağlantı kurma işi olan hitaplar, iletişimin bir türüdür. Bu nedenle iletişimin kuralları ve gerekleri aynı zamanda hitap kültürünün de kurallarını ve normlarını kapsar (Kuçkartay 1997: 257).

Seslenmeler, iletişimin gerçekleşmesinde uyaran, uyarıcı ve dikkat çekici görevini üstlenirler. Verici, alıcıya göndermek istediği mesajı sözlü veya yazılı olarak iletmeye başlarken önce ona seslenir böylece onu seslenme ifadeleri aracılığıyla iletişim ortamına çekerek bilgiyi aktarır (Alyılmaz 2009: 534). Dolayısıyla doğru bir iletişimin

gerçekleşmesi için ön şart, uygun seslenme ifadesinin kullanımıdır. Bu durum, seslenme ifadelerinin hem dildeki hem de iletişimdeki önemini gözler önüne sermektedir.

Sesleniş kategorisi yani konuşan kişinin kendi konuşmasına bir çeşit dikkat çekme çabası, diğer dillerde olduğu gibi Türk dillerinde de özel morfolojik işarete sahip değildir. Seslenişler çoğu zaman cümlenin başında ve temel anlamı sağlayan başka bir seslenme tonunda bulunan hitaplar aracılığıyla gerçekleşmektedir (Yoldaşev 2012: 441). Kullanıldığı yerde genellikle ilk unsur olma özelliği taşıyan seslenmeler, bilgiyi aktarma kanallarını açan dil birlikleridir. “*Seslenme tümleci, seslenmeli tümleç, ünlem tümleci, seslenmeli özne, seslenmeler, seslenme grupları, seslenme blokları, hitaplar, hitap blokları, hitap grupları*” (Alyılmaz 2015: 36) gibi terimlerle ifade edilen seslenmeler, sözün yöneltildiği kişinin adı, soyadı, lakabı veya zamirler olabileceği gibi o kişinin adının yerine kullanılan, konuşucunun çeşitli duygularını ve sözün yöneltildiği kişinin birtakım ayırıcı özelliklerini yansıtan sözlük anlamı taşıyan sözler de olabilir (Doğru 2018: 135). Ayrıca akrabalık ve kavim adları, bireyin sosyal hayattaki işini ve bulunduğu konumu bildiren sözler, canlı ve cansız varlıkların adı, coğrafi adlar da seslenme görevi üstlenebilir (Karaağaç 2018: 695). Seslenme görevi üstlenen varlık veya kavramların çeşitliliği, hitapların da çeşitliliğini artırmaktadır.

Dilde kullanılan birimlerin anlam ve kullanım açısından incelenerek değerlendirilmesi, özelliklerinin ortaya çıkarılması, dilin büyümlü ve güzelliklerle dolu niteliklerinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır (Aksan 1998: 139). Bu bakımdan, iletişimin ilk basamağını oluşturan dil birlikleri olarak kabul edilen hitapların kullanımı da önem taşımaktadır.

Türkçenin anlatım gücünün göstergesi olan hitaplar, anlatımın akışı hakkında fikir verirken aynı zamanda seslenme, iltifat ve hakaret olgularını da içerir (Şen 2008: 627). Kültür dilbiliminin inceleme alanına giren seslenmeler/hitaplar, sözlü dilde konuşandan dinleyene; yazılı dilde yazar/şairden okura yöneliktir. Günlük konuşma dilinde sıkça kullanılan seslenme ifadelerine roman, öykü, şiir vb. edebî türlerde de rastlanmaktadır. Eserini kaleme alan sanatçı; seçtiği türün özelliklerine, belirlediği konunun gereklerine uygun seslenme ifadeleri seçerek okura hitap eder. Türk dili, edebiyatı ve kültürünün en önemli sanatçılarından olan Yunus Emre de eserlerinde seslenme ifadelerini kullanan şairlerdendir. Farklı disiplinlerde Yunus Emre ve eserleriyle ilgili çeşitli konularda kitap, makale vb. birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar içinde şairin eserlerinde kullandığı seslenme ifadelerine yer vererek onları inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Araştırma alanı, dil, edebiyat ve kültür dilbilim olan bu makalenin yazılma sebebi, kullandığı seslenme ifadeleri aracılığıyla şairin hayata, ölüme, dine dair fikirlerine ve dil kullanımına farklı bir pencereden bakma düşüncesidir. Çünkü seslenmeler, sanatçının zihniyetini yansıtmada, dili kullanma yeteneğini göstermede önem taşıyan dil birlikleridir.

Büyük Türk mutasavvıfı Yunus Emre; Allah'a, peygambere, insanlara, canlı-cansız varlıklara, soyut-somut kavramlara ve kendisine seslenmekte her sesleniş ifadesiyle din, tasavvuf, ölüm, fanilik, ebediyet, Allah'a teslimiyet, dünya hayatı, ahiret gibi çeşitli konularla ilgili duygularını etkili şekilde dile getirmektedir. Şairin kullandığı seslenme ifadeleri kuru, belirli kalıplara sıkıştırılmış, alışlagelmiş hitaplara benzeyen dil birlikleri

değildir. O, seslenme ifadelerini işlediği konuya, vermek istediği iletiye, seslendiği hedef kitlenin özelliklerine göre titizlikle seçmiştir.

Yunus Emre'nin *Dîvân* ve *Risâletü'n Nushiyye* adlı iki eseri vardır. Birçok nüshası olan *Dîvân*'ında hece ve aruz ölçüsüyle yazılmış ilahileri bulunur. Sade bir dille oluşturulmuş ilahiler; sanatçının dine, hayata, ölüme, insanlara bakış açısını ortaya koymakta ve sehl-i mümteninin en güzel örneklerini içermektedir. Usta şairin *Risâletü'n Nushiyye*'si ise öğüt içerikli bir mesnevi örneğidir. "*Öğüt haberi veren kitap*" (Günay ve Horata 2019: 41) anlamına gelen eserin girişi 13, asıl mesnevi kısmı 573 beyitten meydana gelmektedir. Şairin 1307'de yazdığı *Risâletü'n Nushiyye* "*insana kendisini tanıtan, kendisiyle başa çıkmayı öğreten, çevresiyle ilişkilerini düzenleme yollarını gösteren, Tanrı'ya karşı görevlerini unutmamayı öğütleyen bir vasiyet gibidir.*" (Günay ve Horata 2019: 41). Her iki eserinde birbirinden farklı 100'e yakın seslenme/hitap ifadesi kullanan şair, Türkçenin hitaplarla ilgili söz varlığına kendine has değişik ifadeler kazandırmıştır.

Yunus Emre'nin eserlerinde kullandığı seslenme ifadeleri şu başlıklar altında sıralanabilir:

1. Allah'a Yönelik Seslenme İfadeleri

Yunus Emre Allah'ın yarattıklarını hayranlıkla seyreder, canlı cansız her varlıkta yaratıcının izlerini görür, doğayı gözlemleyerek onun yaratma gücünün mükemmeliyetini kavrar. Bu kavrayış büyük mutasavvıfın Allah'a olan inancını, sevgisini artırır; kendi varlığını yaratıcısının varlığında kaybeder. Bu güçlü inanç ve sevgi bağı Allah'ı anarken, onu zikrederken, ona seslenirken kullandığı ifadeleri şekillendirir.

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın adı olarak geçen doksan dokuz isim bulunmaktadır. "*Allah, Kur'ân'ı Kerim'de kendisini doksan dokuz kadar isimle kullarına tanıtmıştır.*" (Cebecioğlu 2009: 18). Esmâ-i Hüsnâ olarak adlandırılan ve Allah'ın vasıflarını ifade eden bu doksan dokuz ismin bazıları zât bazıları sıfat adıdır (Baba 1998: 58). Yunus, dizelerinde Allah'a seslenirken onun niteliklerini anlatan doksan dokuz isminden örnekler sunar:

*Ben eydürem kim iy Gâni nedür bu derdün dermânı
Zinhâr esirgeme beni 'ışk oduna yak Çalab'um* (Tatçı 2020: 333)

Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını vurgulayan 'gâni' adını, Yunus Emre 'iy/yâ' şeklinde iki farklı ünlemle kullanmıştır. Onun her şeye gücünün yettiğini "*iy kâdir*" seslenişiyile ifade eden sanatçı, okuruna Allah'ı anlatmaya devam etmektedir:

*Sana her işde iy Kâdir bildük tercemân gerekmez
Sen olmadugun gönülde dînile imân gerekmez* (Tatçı 2020: 283)

Yunus Emre, Allah'ın varlığının sonsuz olduğunu, ezelden ebede kadar süreceğini 'kayyûm' sıfatıyla ifade etmiş ve bu sıfatı Hz. Muhammed'in Allah'a seslenişini örnekleyerek dizelerine şöyle aktarmıştır:

*Resûl eydür iy Kayyûm bunlar 'acâyib kavim
Sir denizi kılmışsın gönlini dervîşlerün* (Tatçı 2020: 309)

Yunus Emre bir dizesinde Allah'ın isimlerinden ikisini birleştirmek suretiyle hitap ifadesi oluşturmuştur. Cömert olan, istediğine istediğini karşılıksız veren ululuk sahibi Allah'a şöyle seslenmiştir:

*Bir avuç topraga bunca kıyl u kâl
Neye gerek **iy Kerîm-i Zü'l-Celâl** (Tatçı 2020: 478)*

Kulun Allah'a yakarışını anlatan aşağıdaki dizede ise sadece 'zül celal' sıfatını kullanmıştır:

*Hamd ü şükr itdi didi **iy Zül-celâl**
Bir benüm bigi yaratsar ne muhâl (Günay ve Horata 2019: 106)*

'Allah' adı, yaratıcının tüm ad ve sıfatlarını kapsayan geniş bir anlam alanına sahiptir. Bağışlayan, esirgeyen ve keremiyle kullarını doyuran Allah'a seslenişte, onun gücü ve iradesi karşısında teslim oluş vardır:

*Sensin Kerîm sensin Rahîm
Allah sana sundum elüm (Tatçı 2020: 330)*

Allah'ın doksan dokuz adı içinde olmayan ancak onun yarattıklarını yetiştirip besleme özelliğini vurgulayan bir diğer sesleniş, Yunus'un dizelerine şöyle yansımıştır:

*Sen temâşâ kılasın ben hoş yanam
Haşâli'llâh senden **iy Rabbü'l-enâm** (Tatçı 2020: 477)*

Şair, her şeye hükmetmeyi ve sahip olmayı ifade eden kavramları da Allah'a yönelik seslenme ifadeleri içinde kullanmıştır. 'Padişah, şah, sultan' gibi saltanat sahibi olanlara verilen unvanları kullanarak Allah'ın her şeye gücünün yettiğini, yarattığı her varlığa hükmeden tek makam olduğunu hatırlatmaktadır:

*Sen ayıttın **ey pâdişah** 'Yehdi'llühu li men yeşâ'
Şerikin yok senin **ey şah** suçlu kimdir itap nedir (Gölpınarlı 2020: 192)*

***İy padişâh iy padişâh** uş ben beni virdüm sana
Genc ü hazînem kamusu sensün benüm önden sona (Tatçı 2020: 225)*

Yukarıdaki dizelerde Allah'a yönelik seslenmede hem 'şah' hem 'padişah' sözcüklerini kullanan şair onun makamının yüceliğini pekiştirmiştir. "**İy padişah**" seslenişini iki kez art arda tekrarlamak suretiyle kullanmış ve gönlündeki coşku hâlini dile getirmiştir.

Yunus Emre 'padişah' sözcüğü ile birlikte Allah'ın "*Dâimî, ölümsüz, sonsuz, bâki, zevalsiz*" (Tatçı 2020: 536) vasıflarını anlatan 'lem-yezel' ifadesini kullanarak farklı bir seslenme kalıbı da oluşturmuştur:

***İy pâdişah-ı Lem-yezel** kaldum yönüm senden yana
İş bu yüzüm karasıyla vasl isterem senden yana (Tatçı 2020: 229)*

Gönlü Allah aşkıyla dolu olan Yunus'un dili de Allah'ı zikretmektedir. Kendi varlığını onun varlığında eritme isteğini her şiirinde dile getiren büyük Türk mutasavvıfı, "*şahûm*" hitabıyla Allah'a şöyle seslenmektedir:

***Şâhum** senün 'ışkun odı düşdi gönül deryasına
'Aceblemen kaynayuban ma rifetler bitdüğini (Tatçı 2020: 465)*

Şair kâinatın tek sahibi, koruyucusu olan Allah için ‘sultan’ ibaresini de seslenme sözcükleri içinde ‘iy’ ünlemiyle birlikte kullanmıştır:

*Yûnus eydür iy sultânım ‘ışk odına yandı cânım
Vîrsen eger dermânını ayrık cânım ölmez benüm* (Tatçı 2020: 359)

Yunus Emre, yaratıcısını aynı zamanda kendine en yakın dost olarak görür ve ona şöyle hitap eder:

*İy dost seni severem cân içre yirün vardur
Dün gün uyumaz oldum ‘acâyib hâlüm vardur* (Tatçı 2020: 251)

İlahilerinde Allah aşkını sıkça işleyen şair, dünyanın geçiciliğini, bedenini fani, ruhunu baki olduğu gerçeğini hiç aklından çıkarmaz. İnsanlara bu düşünceleri iletmek isterken dizelerini aracı olarak kullanır ve Allah’ın özelliklerini açıklayacak şekilde ona seslenir:

*Hak Çalab’um Hak Çalab’um sencileyin yok Çalab’um
Günâhluyam yarlıgagıl iy rahmeti çok Çalab’um* (Tatçı 2020: 333)

Yukarıda rahmet edici özelliği ön planda tutulan Allah’ın, var olan her şeyi yarattığına işaret edildiğini gösteren seslenme ifadesinin yer aldığı dize ise şöyledir:

*İy Yûnus’ı yaradan hicâb götür aradan
Sâdukam yolunda ben yalan da ‘vî kılmazam* (Tatçı 2020: 376)

Yunus Emre, yukarıda verilen dizede kullandığı seslenme ifadesi aracılığıyla kendisini yaratan Allah’ın yaratıcılık özelliğine vurgu yapmakta, kendisinden örnek vermek suretiyle kâinattaki her şeyin Allah eseri olduğu gerçeğine ışık tutmaktadır.

Şairin, Allah adının Türkçe ve Arapçadaki farklı karşılıklarını kullanarak yaratıcısına seslendiği de görülmektedir:

*Yâ Râb bu ne derttir derman bulunmaz
Ya bu ne yaradır zahmı belirmez* (Gölpınarlı 2020: 225)

*Ulu ulu günâhlarum yüz komadı bana Çalap
Hiç kimse çâre kılmadı döndüm yine sana Çalap* (Tatçı 2020: 230)

*Yâ İlâhi ger suâl itsen bana
Bu durur anda cevâbum uş sana* (Tatçı 2020: 476)

Yunus Emre’nin Allah’a yönelik olarak kullandığı seslenme ifadelerini oluşturan sözcüklerin büyük bir kısmının kökeni Arapçadır. Bu durum Allah’ın isimlerini, özelliklerini belirten kalıp ifadelerin ve tamlamaları oluşturan sözcüklerin büyük bir kısmının Arapça kökenli oluşunun sonucudur.

Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Yunus Emre, seslenme ifadelerini gelişigüzel seçmemiş, kullandığı ifadeler Allah’ın yüceliğini, tasavvufun inceliklerini sığdırmıştır. Allah’a seslenirken kullandığı ifadeler aracılığıyla, yaratıyla gönül diliyle konuşmuş, aynı zamanda okura Allah’ı anlatmıştır. Allah’a yönelik seslenme ifadelerinde kullanılan sözcüklerin kökenlerine ve anlamlarına bakıldığında büyük Türk mutasavvıfının Arapça ve Farsça bildiği, din ve tasavvuf konularında derin bilgiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Allah'a yönelik seslenmelerin yer aldığı dizelerde kulun yaratıcısına olan duası ve yakarması Yunus'un diliyle ifade edilmektedir. Yunus, Allah'a seslenirken hem onun niteliklerini övmekte hem de ondan yardım dilemektedir.

2. Canlı Varlıklara Yönelik Seslenme İfadeleri

Yunus Emre'nin eserlerinde en fazla seslenen öğeler canlı varlıklardır. Bu varlıklar; insanlar, hayvanlar ve bitkilerdir. Şair, işlediği konuya bağlı olarak bu grup ya da gruplardan bir varlığa seslenerek Allah'a olan aşkını, dünya ile ilgili düşüncelerini, din ve tasavvufa bağlı çeşitli konulardaki fikirlerini ve duygu derinliğini belirtmektedir. Şairin insanlara, hayvan ve bitkilere yönelik kullandığı seslenme ifadeleri üç grupta incelenebilir:

2.1. İnsanlara Yönelik Seslenme İfadeleri

Tasavvuf düşüncesine göre insan, kâinatın gözbebeğidir. Allah'ın yaratıcılığının en mükemmel eserlerinden biri olan insan, onun varlığının da en güzel kanıtıdır. Allah'ın kendisine verdiği akıl sayesinde yaratılmışların en şerefli olma unvanına sahip olan insan, yeryüzünde gerçekleştirdiği eylemlere bağlı olarak hem en iyi en olgun hem de en kötü varlık olabilme konumundadır. Bu seçim kişinin kendi elindedir.

Yunus Emre şüirlerinde en çok insan(lar)a seslenmektedir. Bu durum, Yunus Emre'nin insana verdiği değerin doğal bir sonucudur. Şairin, Allah'ın birer tecellisi olarak gördüğü ve "yaratandan ötürü" sevdiği insan, şüirlerinin odak noktasında yer alan temalardandır.

Yunus Emre'nin, tekkelere ve belli meslek gruplarına mensup insanlara ait unvanları kullanarak seslenme ifadeleri oluşturduğu görülmektedir. Tasavvuf yoluna bağlı bir şairin bu seslenme sözcüklerini kullanması kaçınılmazdır. Veli, hoca, ahi, derviş gibi tasavvufta bir konumu olan kişilere çokça seslenen Yunus Emre, bu tür seslenişlerinde genellikle tek sözcük kullanmış ve seslenişini ünlemlerle desteklemiştir:

*Ben bende seyr ideriken 'aceb sırra irdüm **ahî**
Bir siz dahı siz de görün dostı bende gördüm **ahî** (Tatçı 2020: 447)*

*Gel **ahî iy şehriyârî** sözüümüzi dinle bâri
Hezâr gevher ü dinârı kara toprag ide bir söz (Tatçı 2020: 280)*

*Eğer derviş isen **derviş** cümle âlem sana biliş
Fuzulluğu hulka değış arada agyar gerekmez (Gölpınarlı 2020: 292)*

*Dört kitabın ma'nîsi tamamdır bir elifte
Sen elif dersin **hoca** ma'nîsi ne demektir (Gölpınarlı 2020: 275),*

*Mâhun çogusa **iy paşa** hısımın kavmun üleşe
İledeler seni sine göresin yirün tengini (Tatçı 2020: 434)*

*Sana direm **ey velî**
Tur irtе namazına*

Eger degülseñ ölü
Tur irte namazına (Tatçı 2020: 413)

Su 'âlüm var tapuna iy dervişler ecesi
Meşâyih ne buyurur yol haberi niceşi (Tatçı 2020: 434)

Şairin kullandığı hoca, veli, derviş gibi sözcüklerin ortak özelliği Allah yolunda yürüyen, Allah yolunda yürüyenlere rehberlik eden vb. anlamlar ifade etmesidir. Tekkeye giren dervişe yol gösterecek olan mürşididir. Derviş, Allah'a ulaşma yolunda rehberinin bilgisine muhtaçtır. Bu sebeple Yunus Emre; hocalara, velilere seslendiği dizelerinde onlara danışmakta dervişlerin sözcüsü olmaktadır.

Hoca, veli kelimelerinden farklı olarak saki kelimesi de tasavvufta ilahi aşkı anlatan mürşit yerine kullanılmıştır:

Toldur kadeh sungil bize 'ışk şarâbundan iy sâkî
Ol badyadan gerek bize andan içe şeyh ü fakî (Tatçı 2020: 444)

Yunus Emre, seslendiği insanları özelliklerine bağlı olarak seçer, insanlara seslenirken onların özelliklerini dikkate alır. Şairin şiirlerinde seslendiği insan grubundan biri de olumsuz özellikleriyle ön plana çıkanlardır. Dünya malının ve arzularının peşinde koşan bu insanlar, Yunus'un eleştirilerinden paylarına düşeni alırlar. O, özellikle gaflet içinde olan, Allah'ı ve emirlerini unutan, ibadeti gösteriş için yapan, dünya hayatını bitmeyecek sanan, Allah'ın yarattığı güzelliklerin farkına varamayan kibir sahibi bilgisizleri eleştirmektedir. Bu tür insanlara seslendiği dizelerde genellikle nasihat etmekte, yapılması gerekenleri anlatmakta kalpleri ve zihinleri uyandırmaya çalışmaktadır. Onların düştükleri hatayı da “*ey Hakk'ı görmez, ey dünyaya aldanan, ey dostunu düşman tutan*” gibi seslenme kalıplarıyla ifade ederek anlatım güzelliği sağlamaktadır.

Eğerleyin aydır isem gör boynumda borç kalmasın
Kakır boşar söver bana aydır ki ey Hakk'ı görmez (Gölpınarlı 2020: 222)

Behey miskîn gâfil olma dünyâ fânî bâkî sanma
Ecel yiticek agzundan lokman yutmayasın bigi (Tatçı 2020: 475)

Eyâ gâfil aç gözünü gönlün yavlak uzatmagıl
Bakgil kendü dirligüne kimse 'aybın gözetmegil (Tatçı 2020: 314)

Yüri hey sâft zerrâk ne sâlûsluk satarsın
Hak'dan artuk kim ola kula dilek viresi (Tatçı 2020: 452)

Yola gitme sen egri iy bî-gâne
Senün dirlügüre sensin bahâne (Günay ve Horata 2019: 210)

İy dostnu düşmân dutan gaybet yalan söz söyleme
Bunda gammazlık eyleyen anda yiri tar olısar (Tatçı 2020: 258)

İy dünyâyâ aldanan hayırla ihsân kanı
Unutdun âhireti şefkatle imân kanı (Tatçı 2020: 462)

*İşit sözümi ya sagır
Tâ terezün gele ağır
Yalvar Çalab'una çağır
Tanla seher vaktinde dur* (Tatçı 2020: 272)

Yukarıda verilen örneklerde şairin bir topluluğa değil bir kişiye seslendiği ve aynı özellikteki insanlara bir mesaj verdiği dikkati çekmektedir.

Gerçeğin sırrına eremeyip madde dünyasında kalan, Allah'a kavuşmanın doğru yollarını bilmeyen ve tasavvufun ışığında yürüyemeyen kişiler de Yunus'un hitap ederek dikkat çektiği kişiler arasındadır. Yunus bu tür insanları yermekte, kendisini üstün görüp her şeyi bildiğini sananları, kullandığı seslenme ifadeleri aracılığıyla eleştirmektedir. Ayrıca kişinin yaptığı yanlış seslenme kalıbına dökerek o yanlışla dikkat çekmektedir:

*İy beni 'ayıblayan gel beni 'ışkdan kurtar
Ger elümden gelmezse söyleme fâsid haber* (Tatçı 2020: 236)

*İy çok kitâblar okıyan sen kim dutarsın bana dak
Tâ bilesin sırrı 'ıyân gel 'ışkdan okı bir varak* (Tatçı 2020: 296)

*İy kendözini bilmeyen söz ma'nîsin anlamayan
Hak varlığını isterisen uş 'ilm ile Kur'ândadur* (Tatçı 2020: 259)

*İy metâ'ın kalba satan güherine pûllar katan
Assıya ziyana satan assıya uzanmaz mısın* (Tatçı 2020: 382)

Yukarıdaki dizelerde örneklenen seslenme ifadelerinin tamamında ünlem kullanılmış ve seslenen kişilerin özellikleri sıfatlarla belirtilerek sıfat-fiil grupları oluşturulmuştur. Her hitap, kişinin özelliklerini anlatan sözcüklerle kurulmuş böylece bilinen ve klasikleşmiş hitapların dışına çıkmıştır.

Dîvân'da ve *Risâletü'n Nushiyye*'de olumlu özellikleri öne çıkarılarak seslenen kişiler de bulunmaktadır. Şair, bu insanlara seslenirken onların belirgin özelliklerini vurgulamış, belli kavramları hatırlatmış ve hitapları da ona göre oluşturmuştur. İnsan; Allah'ı ve doğru yolu aklın önderliğinde, gönlün hissiyatıyla bulur bundan dolayı akıl, insanın en önemli hasletlerindedir. Bu gerçekten yola çıkan Yunus Emre akıllı insana değer verir ve ona şöyle seslenir:

*Kanca vardun iy 'âkil bir ağızdan cümle dil
Cüz'ıyyât-ı müselsel haber virür 'akl-ı kül* (Tatçı 2020: 310)

*Gönül mü yig Kâ'be mi yig eyit bana 'aklı iren
Gönül yigdür zîrâ ki Hak gönülde tutar turakı* (Tatçı 2020: 444)

*Eyâ uslu kişi sin bir haber vir
Nerede var bize gizlenecek yir* (Günay ve Horata 2019: 152)

Aşk, dervişin gönlünde yanan bir ateştir. Derviş, o ateş sayesinde ayakta kalır ve Allah'a ulaşmak için kendisinde kuvvet bulur. Allah aşkıyla yanan kula, Yunus şöyle seslenmektedir:

İy 'ışk delüsi olan ne kaldun perakende
Ol seni delü kılan yine sendedür sende (Tatcı 2020: 421)

İy 'ışk eri aç gözünü yir yüzine kılğıl nazar
Gör bu latıf çiçekleri bezenüben Hakk'a gider (Tatcı 2020: 237)

Allah'tan ayrı olan derviş gurbettedir ve çaresizdir. Gurbet ise her türlü dert, keder ve gamla doludur. Dünya yolculuğunda dertle ve gamla yoğrulan derviş, ruhunu olgunlaştırır, örnek kul olur. Bu nedenle şair gam, keder, dert, acı ifade eden sözcükleri, insana yönelik seslenme ifadelerinde belirgin şekilde kullanılmıştır:

*Benzüm sarı gözlerüm yaş
Bagrum pâre yüregüm baş
Hâlüm bilen **dertlü kardaş**
Gel gör beni 'ışk n'eyledi (Tatcı 2020: 467)*

*Yaramazdır buhl ü haset kibir mübârizdir gayet
Kökünü kaz yabana at fariğ otur **ey gam-güzâr** (Gölpınarlı 2020: 341)*

*Çün denize gark oldun boğazına geldi su
Deli gibi dalpınma **ey biçâre** battın tut (Gölpınarlı 2020: 68)*

İy bî-çâre dânişman eyit derviş dervişân
Dervişlere irişen işine pişmân olur (Tatcı 2020: 255)

Yunus Emre'nin seslendiği insanların nitelikleri kullandığı hitaplarda dile getirilmektedir. Yerinde ve usulüne göre hareket eden, doğruyu arayan ve doğru davranan, sabırlı olan, işini iyi yapan, maddenin ardındaki manayı anlayan kişiler şairin muhataplarıdır:

*Fidî cânım sara **ey togru varan**
Müşâhede bulur anı başaran (Günay ve Horata 2019: 208)*

*Fidâ cânım sara **iy sabr eyesi**
Ki sabr oldı benüm cânım gıdâsı (Günay ve Horata 2019: 158)*

*Tanrı kadîm kul kadîm ayrılmadum bir adım
Gör kul kim Tanrı kimdür anla **iy sâhib-kabûl** (Tatcı 2020: 310)*

İy ehl olan eydün bana ben niçesi döleneyüm
Ne dürlü tedbir ideyüm ya niçe sağınç sanayum (Tatcı 2020: 353)

İy sözlerün aslın bilen gel di bu söz kandan gelür
Söz aslını anlamayan sanur bu söz benden gelür (Tatcı 2020: 245)

Şair bir kısım hitap ifadesinde kendisine yönelik çeşitli söylemleri bulunan ve bazı istekleri olan kişilere seslenmektedir:

İy bana eyü diyen benem kamudan kemter
Şöyle mücrimem yolda mücrimler benden server (Tatcı 2020: 244)

İy dervîş diyen bana nem durur dervîş benim
Dervîşlik yaylasında hareketüm kış benim (Tatçı 2020: 358)

Gel iy dervîşlik isteyen eydem sana n'itmek gerek
Şerbetleri elden koyup aguyı nüş itmek gerek (Tatçı 2020: 303)

İy dün ü gün Hak isteyen bilmez misin Hak kandadır
Her kandasam anda hâzır kanda bakarsam andadır (Tatçı 2020: 252)

Bize birlik sarâyın togru beşâret ayın
Geç ikilik fikrinden kogıl benliği **yâ kul** (Tatçı 2020: 310)

Yunus Emre, *Dîvân*'ında geçen bir dizede Hz. Muhammed'e seslenmekte ve ona olan sevgisini dile getirmektedir. Hitabını oluştururken 'Allah'ın elçisi' anlamına gelen ifadeyi kullanmakta ve hitabı her dize sonunda tekrarlayarak sese dayalı bir ahenk oluşturmaktadır:

'İşkun ile 'âşıklar yansın yâ Resûl'allâh
İşüp 'işkun şarâbın kansun yâ Resûl'allâh (Tatçı 2020: 430)

Türkçenin güçlü şairi Yunus Emre, şiirlerinde topluluklara da hitap etmiş, hitap ederken genellikle 'dostlar, erenler, kardaşlar, yârânlar, ulular, uslular' sözcüklerini kullanmıştır. Bu sözcüklerin kullanılmasında şairin Allah'ın yarattığı insanları kardeş olarak görmesi, dost olarak benimsemesi etkili olmuştur. Bütün insanlara aynı gözle bakmak tasavvufun gereklerindedir. Yunus Emre de bu düşünceye bağlı olarak insanları kardeş olarak görmekte, kullandığı hitaplarla kucaklayıcı ve bütünleştirici bir tutum sergilemektedir. Bu tutum şairin kullandığı seslenme ifadelerinde yansımaları bulmaktadır:

Ey dûstlar ey uslular siz ayıdın beni n'ideyim
Ol dost yüzün göreliden aklım başa gelmez benim (Gölpınarlı 2020: 147)

İ dostlar işidün sözüm dün itmişem bu gündüzüm
Ben yavı kuldum kendözüm bu Hak yola giren gelsün (Tatçı 2020: 361)

İşidün iy ulular âhir zamân olısar
Sag müsülmân seyrekdür ol da gümân olısar (Tatçı 2020: 256)

İy uslular iy uslular siz eyidün ben nideyüm
Ol dost yüzün göreliden 'aklum başa gelmez benim (Tatçı 2020: 352)

İşidün iy yârânlar dem evliyâ demidür
Gelsün 'ömür sürenler dem evliyâ demidür (Tatçı 2020: 270)

Yûnus ölürse ne gam 'ışk içinde kardaşlar
'İşk yoluna uyagan ma 'şûk burcında togar (Tatçı 2020: 237)

İy yârânlar iy kardaşlar sorun bana kandayıdum
'İşk denizine taluban deryâ-yı 'ummândayıdum (Tatçı 2020: 320)

*Agar pervâze kuşlar
Tebîh okur ağaçlar
Himmet alan kardaşlar
Tur irtel namazına (Tatcı 2020: 413)*

*Yünus eydür **yârenler iy gerçeğim erenler**
Bu yolda olan hâller Allâh'a kalmış benim (Tatcı 2020: 359)*

*Yunus miskin delidir hem sözünden bellidir
Ayıplaman **erenler** bir ekşiği var ise (Yağmur 2008: 335)*

Şair dost bildiği, kardeş olarak gördüğü kişilere seslenerek onlara nasihat etmekte, akıl danışmakta ve içinde bulunduğu durumu anlatmaktadır. Seslenmelerini ünlemlerle pekiştiren şair “*yârenler iy gerçeğim erenler, iy yârânlar iy kardaşlar, ey dûstlar ey uslular*” örneklerindeki gibi kelime gruplarını art arda getirerek birden fazla topluluğa aynı anda hitap etmektedir.

Hitap edilen topluluklar için kullanılan seslenme kalıplarının bir özelliği de topluluğa mensup insanların özelliklerinin belirtilmesidir. Canını Allah yoluna adayan, Allah aşkıyla yanan, gerçeği bulmak için diyar diyar gezen ve Allah’tan ayrı olmanın, dünyada bulunmanın derdiyle dertlenen kişiler, Yunus’un seslendiği insanlardan bazılarıdır. Konu ile ilgili örnekler şöyle sıralanabilir:

***İy Tanrı’yı bir bilenler cân Hakk’a kurbân kılanlar**
Ölü degüldür bu canlar ‘ışk gölünde yüzedurur (Tatcı 2020: 264)*

*Dağlar aşıp berye geçip **ey uzak sefer edenler**
İstedğin sende iken aceb bunca seferdürür (Gölpınarlı 2020: 336)*

*Gelün **hey dertlüler** gelün bu derdümden siz de alun
Dertlü bilür dertlü hâlin ya dertsüzler bunda n’eyler (Tatcı 2020: 265)*

***İy kamu derd ehli** gelün derd benim dermân benim
Kâfirdeki küfr-i nihân mü’mindeki îmân benim (Tatcı 2020: 341)*

***Müsülmânlar** zamâne yatlu oldı
Helâl yinmez harâm kıymetli oldı (Tatcı 2020: 458)*

***İy ‘âşukan iy ‘âşukan** ‘ışk mezhebi dındür bana
Gördi gözüm dost yüzünü yas kamu düğündür bana (Tatcı 2020: 225)*

*Halâyıklar melâyıklar
Ger esrükler ger ayuklar
Sahha size **uyanıklar**
Allâh sana sundum elüm (Tatcı 2020: 331)*

*İşidün **iy ulu kiçi** size benim haberüm var
Zihî devlet benim bugün kim senün gibi yârüm var (Tatcı 2020: 246)*

Topluluğa yönelik seslenme ifadeleri genellikle ünlem gruplarının birlikte kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Ayrıca bu tür seslenmelerde sıfat-fiil kullanımının yaygın olduğu dikkati çekmektedir.

2.2. Bitkilere Yönelik Seslenme İfadeleri

Yunus Emre, şiirlerinde bitkilere de seslenmiştir. Onun şiirinde seslendiği bitki ağaçtır. Ağaç motifi, dünya milletlerinin inanç ve düşünce sistemleri içinde önemli bir yere sahiptir. Bunun sebebi ağacın, yeryüzü ile gökyüzü yani insanoğlu ile Tanrı arasındaki irtibatın sağlanmasında en temel vasıta olarak düşünülmesi ve Tanrı-kul ilişkilerinin düzenlenmesinde önemli bir yere sahip olduğu düşüncesidir. Bu nedenle ağaç, en ilkel dinlerden en son ve gelişmiş dinlere kadar bütün inanç sistemleri içinde yer bulabilmiş, dinî bir karakter kazanmıştır. İslam dininin kutsal kitabı *Kur'an-ı Kerim*'de de ağaçlar, Allah'ın varlığına bir kanıttır. Cennet tasvirlerinde sıkça kullanılan ağaçlar, ibret ve benzetme unsuru olarak da geçmektedir. Aynı topraktan ve sudan beslenen bitkilerin tamamen farklı yemişler vermesi Allah'ın varlığının ve yaratıcı gücünün açık bir delilidir (Ergun 2004: 83-85).

Yunus Emre'nin, *Dîvân*'ında ve *Risâletü'n Nushiyye* adlı mesnevisinde seslendiği tek bitki ağaçtır. Türk mitolojisinde ve kültür tarihinde önemli bir yere sahip olan ağaç, "er sırrı" olarak görülmektedir:

*Er sırrıdır sırrun senün er yirüdü yirün senün
Ne yirdedür yirün senin sana soraram iy ağaç* (Tatcı 2020: 233)

Yaratılan her varlıkta Allah'ı gören şair; çiçeklerle, ağaçlarla konuşmakta onlardaki gizemi çözmeye uğraşırken Allah'a ulaşmaya çalışmaktadır.

2.3. Hayvanlara Yönelik Seslenme İfadeleri

Bülbül, Yunus Emre'nin şiirlerinde hitap ettiği tek hayvandır. Bahar ve yaz mevsimlerinin habercisi, gülün âşığı olan bu nahif kuş, güzel sesi ve ötüşüyle herkesi kendisine hayran bırakır. Ona duyulan hayranlık aslında onu yaratana duyulan hayranlıktır, bülbül Allah'ın mükemmel yaratıcılığını anlamada sadece bir araçtır.

Kuşları daha çok simgesel özellikleriyle kullanan (Akalin 1993: 21) Yunus Emre'nin şiirlerinde bülbül " lirik bir duyuşun timsali olarak " görülmektedir (Kurnaz 1992: 485). Şiirlerinde çok çeşitli kuşların adını anan şair, sadece bülbüle seslenmekte, onunla söyleşmektedir:

*Yine yaz günleri geldi
Söyle bülbülcüğüm söyle
Cümle çiçekler zeyn oldı
Söyle bülbülcüğüm söyle* (Tatcı 2020: 429)

Çiçeklerin açması, ağaçların yeşerip bülbüllerin ötmeye başlaması tabiatın derin uykusundan uyandığını gösteren işaretlerdir. Allah'ın yarattığı güzelliklerde meydana gelen bu canlanmayı ötüşüyle haber veren de bülbüldür. Bülbülün fiziki yapısı ile sesi birbirine zıttır. Küçük bir kuştan güçlü ve olağanüstü güzellikte bir ses çıkması Allah'ın hikmetli işlerindedir. Bu etkenler, Yunus Emre'nin bülbülü seçmesinin sebepleri olarak düşünülebilir.

3. Cansız Varlıklara Yönelik Seslenme İfadeleri

Yunus Emre, eserlerinde canlı varlıkların dışında cansız varlıklara da seslenmektedir. Seslendiği bu varlıkların bazıları somut hâliyle kâinatta yer alırken bazıları sadece zihinde soyut bir tasarım şeklindedir. Bu ayrıma bağlı olarak şairin eserlerinde seslendiği cansız varlıklar somut ve soyut olma durumlarına göre şöyle incelenebilir:

3.1. Somut Varlıklara Yönelik Seslenme İfadeleri

Duyu organlarıyla algılanan varlıklar somut olarak nitelendirilirler. Elle tutulabilen, gözle görülebilen, varlığı boşlukta yer tutan somut varlıklar evrenin görünür hâle gelmesini sağlar. Yunus Emre'nin şiirlerinde seslendiği somut ve cansız varlıklar dünya, Kâbe, tamu, göz, kopuz, çeşte ve sudur. Dizelerde çeşitli konuları anlatırken seslenen bu somut varlıkların müzik aleti, yer, organ ve element adı olduğu görülmektedir.

Somut varlıklar içince en çok seslenen varlıklar yer adlarıdır. Bunlardan ilki olan dünyaya şair şöyle seslenmektedir:

*Bu nefis ile dünyâ fâni bu dünyâya gelen hanı
Aldattın ey dünyâ beni işlerinden bezer oldum* (Gölpınarlı 2020: 144)

Dünya, Allah'ın yaratıcı gücünün ve varlığının kanıtı olan aynı zamanda kulun iki nefes arasında ziyaret edip imtihanını tamamladığı yerdir. “Gerçek âlemin aldattıcı bir yansıması” (Yıldırım, 2011: 99) olan dünya; dervişler, sûfiler, mutasavvıflar tarafından geçici bir durak yeri ve ibret alınması gereken bir mekân olarak kabul edilir. Burada bulunulan sürede ebedî dünyaya hazırlık yapılmalı, zevk ve sefa peşine düşülmemeli, nefsin arzularına gem vurulmalıdır. Yunus Emre de bu düşüncelere bağlı olarak dünyayı geçici olarak görmekte, dünya işlerinden duyduğu sıkıntıyı ifade ederek “*ey dünya*” seslenişleriyle dünyanın aldattıcılığına dikkat çekmeye çalışmaktadır.

Şair, ölüm eliyle dünyaya veda ederken de ona seslenmektedir. Dünyaya seslenirken herhangi bir hitap ünlemi kullanmamış ancak ‘dünya’ sözcüğüne getirdiği iyelik eki yardımıyla kulların dünyayı sahiplendiğine işaret etmiştir:

*Niçe yıllar ‘ömür sürdüm
Anca ağlayuban güldüm
İşde ecel sana geldüm
Esenledüm dünyam seni* (Tatçı 2020: 473)
Seslenme ifadelerinde yer alan ikinci mekân Kâbe’dir:
*Hak müyesser etse varsam
Güzel Kâbetullah sana
Bakıben hayranın olsam
Güzel Kâbetullah sana* (Yağmur 2008: 343)

Müslümanların kıblesi olan Kâbe, İslam inancına göre yeryüzünde yapılan ilk tapınaktır. İslam'ın şartlarından biri olan hac vazifesinin farzlarından biri Kâbe’yi tavaf etmektir. Tüm bu özellikler Kâbe’ye kutsallık kazandırmaktadır. Allah'ın evi olarak da bilinen bu kutsal mekân, Yunus’un dilinde “*Kâbetullah*” şeklinde ifadesini bulmakta ve ‘güzel’ sıfatıyla pekiştirilmektedir. Yukarıda örneği verilen dizelerde Yunus Emre Kâbe’ye varmayı ve hacı olmayı arzulamakta, bu arzusunu dile getirirken de hem Allah'ın iznini istemekte hem de kutlu mekâna seslenmektedir.

Yunus Emre'nin cehennemi hatırlattığı dizelerinde seslenen varlık Allah; seslenilen ise cehennemdir:

*Mâlik eydür hey hey Tamu korkubanı ditrer kamu
Tanrı buyruğun tutmayan anda bişe biryân ola* (Tatçı 2020: 226)

Tamu, Allah'ın emir ve yasaklarına, İslam inancının gereklerine uymayan kişilerin cezalarını çekecekleri cehennem anlamına gelmektedir. Her şeyin sahibi “Mâlik” cehenneme seslenmekte, emirlerine boyun eğmeyenlerin orada en şiddetli azabı tadacaklarını ifade etmektedir. Şairin seslenme ifadesini oluştururken seçtiği “Hey hey” ünlemi, Allah'ın tüm azametiyle seslenişini ve seslenişin gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü burada seslenen kul değil Allah'tır. Dolayısıyla Yunus'un, sesleniş daha etkili kılmaya çalıştığı söylenebilir. Yine cehenneme seslenişten hareketle şair 'ateş' ögesine de vurgu yapmaktadır. Ateş, yakıp eritme özelliği sayesinde kötü olan her şeyi ortadan kaldıran bir güce sahiptir.

Yukarıda örnek olarak verilen dizede ‘cehennem’ ve ‘Allah’ sözcüklerinin Türkçe kökenli karşılıkları olan ‘tamu’ ve ‘Tanrı’ ibarelerinin kullanılmış olması Yunus Emre'nin Türkçe kullanma bilincini gözler önüne seren örneklerden sadece ikisidir.

Allah, yarattıklarını varlığına delil olarak sunar ve yansımaları evren aracılığıyla insanlara gösterir. Allah'ın yarattığı evreni seyreden insan, yaratılmış olanların güzelliğini, düzenini çözmeye çalışırken yaratıcının da kudretini fark eder. Yaratılanları görmeyi sağlayan organ da gözdür:

*Gel iy gözüm ağla gülmezem ayruk
Cânım dosta gider gelmezem ayruk* (Tatçı 2020: 295)

Şairin dizelerinde seslendiği kopuz ile çeşte, halk müziğinde kullanılan müzik aletleridir. Şair, güftenin besteyle buluşmasına aracılık eden bu çalgı aletlerine soru sormak amacıyla seslenmektedir:

*İy kopuzla çeşte aslun nedür ne işde
Sana su'âl soraram eydivir bana işde* (Tatçı 2020: 404)

“Yunus'un şiirlerinde eski Türk şiiriyle Müslüman Türk şiir geleneğinin birleştiğini görmekteyiz.” (Yakıt 2009: 31). Seslenilen varlık olan kopuz da Türklerin İslamiyet öncesinde kullandıkları çalgının adıdır.

Şairin soru sorarak bilgi almak ve buna bağlı olarak kendi düşüncelerini okura yansıtmak amacıyla seslendiği bir başka somut varlık sudur:

*İy su kandan gelürsin vatanun kanda senün
Kanda çukur bulursan yatagun anda senün* (Tatçı 2020: 307)

Gerçek ve sembolik anlamda hayatın kendisi olan su; insanın, hayvanların, doğanın kısacası evrenin sırrını da gizler. Çünkü her şeyin temelinde ve özünde su bulunmaktadır. Tanrı ile insan arasında koruyucu bir ruh taşıdığına inanılan ve bundan dolayı kutsal bir varlık olarak kabul edilen su, Türk inancında ve kültüründe önemli bir semboldür (Çetindağ Süme 2019: 107).

Yunus Emre, suya vatanını sormakta ve ikinci dizede bu soruya dolaylı olarak kendisi cevap vermektedir. “*Devingenleşen su bir tohumdur; yaşama tükenmek bilmez bir ilerleme kazandırır.*” (Bachelard 2006: 17).

Türk geleneklerinin köklerini tutan en büyük temel olan su, (Ögel 2002: 315) temizliğin, duruluğun, saflığın sembolüdür; masumiyeti ve günahsızlığı çağrıştıran bir anlam alanına sahiptir. Ateş ve cehennem azabı; korkuyu, cezayı; ateşi söndürebilen su da rahmeti, bereketi, gönül ferahlığını sembolize etmektedir. Şair şiirlerinde anâsır-ı erbaa olarak adlandırılan dört temel unsurun iki ögesi olan ateş ve suya seslenmektedir. Bu durum Yunus Emre’nin, insanın yaratılışında bulunan iyi ve kötü yönlerine işaret etme isteği olarak yorumlanabilir. Sonuç olarak dinlerde, mitoloji ve inanışlarda önemli yer tutan ve farklı özellikler atfedilen suya seslenişin tesadüfi olmadığı söylenebilir.

3.2. Soyut Varlıklara Yönelik Seslenme İfadeleri

Soyut kavram, “*Dış dünyaya ait göstergesi doğrudan doğruya gösterilmeyen ve görülmeyen daha doğrusu zihinde belli bir görüntü ve tasavvura sahip olmayan, varlığı kelimeyle sıkı sıkıya bağlı olan kavram*” (Korkmaz 2017: 217) şeklinde tanımlanmaktadır. Soyut sözcüğü, varlığı duyu organlarıyla anlaşılmayan kavramları ifade etmek için kullanılır. Soyut varlıklar ise görülmediği, somut olarak hissedilmediği halde varlığından emin olunan ancak bir maddeye bürünmeyen kavramlardır. İnsan, soyut kavramları duygu dünyasının yardımıyla hissedebilir. Hissettiği kavramı da belleğinde tasarlar ve ona zihninde bir şekil verir.

Yunus Emre’nin dizelerinde seslendiği soyut varlıklar nefis, gönül, ömür, can, ecel ve ölümdür. Bu soyut varlıkların, tasavvuf düşüncesinde ve insanın dünya yolculuğunda önemli yeri olan kavramlar olduğu dikkati çekmektedir.

“*Ruh, can, hayat*” (Devellioğlu 1997: 818) anlamına gelen nefsin direncini ve kibrini kırmak Allah’ın rızasını kazanmaya yönelik bir amaçtır (Uludağ 2021: 404). Nefis, tasavvufi açıdan insanı dünyaya bağlayan ahiretten uzaklaştıran duygu, istek ve ihtiras duygularının genel adı olarak kabul edilir. İnsanın, nefsinin isteklerine bağlı olmasıyla manevi âlemden uzaklaşması birbiriyle paraleldir. Tasavvufta Allah’a yaklaşmak isteyen insanın, nefsinin esiri olmaması ve nefsini esaret altına alması şartı vardır. Dolayısıyla nefis, önemli bir kavramdır ve büyük Türk mutasavvıfı Yunus Emre’nin nefesine sesleniş de bu sebepten ötürüdür:

*Ey benim kutsuz nefsim kanda varasın bir gün
Ecel avlayıp yutar ele giresin bir gün* (Yağmur 2008: 298)

Yunus Emre nefesine seslenirken uğursuz, mutluluk getirmeyen anlamına gelen ‘kutsuz’ sıfatını kullanmıştır. Çünkü ona göre nefis; insanı yoldan çıkararak, doğrudan uzaklaştıran bir tuzaktır. Nefsin peşinden giden, onun isteklerini yerine getiren kul, Allah yolundan uzaklaşarak dünyanın geçici nimet ve ihtiraslarının büyümesine kapılır. Nefsin varlığı da insanın varlığı ile birlikte ölüm eliyle ortadan kalkar. Şair de ‘ey’ ünlemiyle seslendiği nefse ölüm gerçeğini hatırlatmaktadır. Bu sesleniş ifadesiyle Yunus, dünyaya bakış açısını bir kez daha ortaya koymuş olur.

Sanatçının şiirlerinde geçen önemli kavramlardan biri de gönüldür. Gönülün Allah’ın evi olduğunu “*Dostun evi gönüllerdir.*” dizesiyle ifade eden Yunus, tasavvufta gönülün

taşıdığı önemi çok güzel vurgulamıştır. Gönlüne seslendiği dizelerde Allah'ı anmakta, ona ulaşma yolunda gönlünü rehber edinmektedir:

*Yoldaş olalım ikimiz
Gel dosta gidelim gönül
Hâldaş olalım ikimiz
Gel dosta gidelim gönül* (Tatçı 2020: 315)

Şair, gönlünün kılavuzluğunda Allah'a ulaşmayı istediği için ona seslenmektedir. Zira gönül Allah sevgisiyle dolu olan yerdir. Gönül ayrıca insanın tüm duygularının yeşerdiği manevi bir iklimdir. Kişi, olumlu ya da olumsuz ne yaşarsa gönlünde yaşar, bunun için gönül insanın kendisidir. Bu düşünceden hareketle Yunus'un gönlüne seslenirken aslında kendisine seslendiğini, kendisiyle konuştuğunu söylemek mümkündür.

Yukarıda verilen örnekte herhangi bir seslenme ünlemi kullanmadan gönlüne hitap eden şair, bazı dizelerinde de ünlemlerden yararlanmışır:

*İy gönül bize kerem kıl bile seyrân idelim
Cân u tenden geçübün gel 'azm-i cânân idelim* (Tatçı 2020: 342)

*Eyâ gönül açgıl gözün fikrin yavlak uzatmagıl
Bakgıl kendi dirliğine kimse aybın gözetmegil* (Gölpınarlı 2020: 325)

Ömür, insanlara dünyada geçirmeleri için verilen sürenin adıdır. Yunus Emre ömrüyle söyleşmekte ona seslenerek sitem etmektedir:

*'Ömrüm beni sen aldadun
Âh n'ideyin 'ömrüm seni* (Tatçı 2020: 406)

Türkçenin güçlü şairi *Dîvan*'ında yer alan bir başka şiirinde ömre şöyle seslenmektedir:

*İy benüm 'ömrüm kuşu kanda varasın birgün
Ecel avlayup yudar ele giresin birgün* (Tatçı 2020: 387)

Yukarıda verilen örnekte ömür, kuşa benzetilmektedir. Ömür de, ruhun bedenden ayrılmasıyla tıpkı kuş gibi uçup gidecektir. Ömür ve ölüm birbirini hatırlatan ve tamamlayan iki unsurdur. Ömrü sona erdiren ölümdür, ölümün gerçekleşebilmesi için de ömrün varlığı şarttır. Bu gerçeği fark eden Yunus, ömürle ölümü aynı dizede ele almış, ömrün geçiciliğini "*İy benüm 'ömrüm kuşu*" seslenişiyile hatırlatmıştır.

Yunus Emre'nin seslenme ifadesiyle birlikte kullanıldığı bir diğer soyut varlık ise candır. *Risâletü'n Nushiyye*'de beden içindeki öz olan cana/ruha şöyle seslenilmektedir:

*Bu ne hâldür sana iy faydasız can
Ki yokdur gayretür iy kaydasız can* (Günay ve Horata 2019: 166)

"*Derviş Yunus'a göre can, Allah tarafından bedene teslim edilmiş bir emanettir. Emanet, vakit tamam olduğunda Allah'ın emri, Azrail'in pençesiyle alınarak gerçek sahibine verilir.*" (Yıldırım 2011: 99). İnsan, beden ve ruhtan ibaret bir varlıktır. Ruhun/canın elbisesi olan beden geçici, ruh/can ise ölümsüzdür. Fani ve ebedi iki unsuru bünyesinde taşıyan insan, ömür bilmecesini doğru çözmek suretiyle ebedi dünyada

mutluluğa erişecektir. Yunus Emre'nin cana seslenirken '*aydasız*' ve '*kaydasız*' sıfatlarını kullanmasında bir düşünce derinliği bulunmaktadır. Çünkü şair, dünya imtihanında canı kaygısız görmekte, fenafillaha ulaşmada onun yeteri kadar hevesli olmadığını söylemeye çalışmaktadır. "*Bu ne hâldür sana iy aydasız can*" dizesiyle de sitemini dile getirmektedir. Allah'a ulaşacak olan varlık beden değil ruh/candır, Yunus bu nedenle cana seslenmekte, onu uyarmaktadır.

Dîvân'da hitap edilen varlıklardan biri de eceldir. Yunus Emre ecele seslenirken insanların ölüm karşısındaki çaresizliğini hissettirmektedir:

*Niçe yıllar 'ömür sürdüm
Anca agrayuban güldüm
İşde ecel sana geldüm
Esenledüm dünyam seni* (Tatcı 2020: 473)

Ecel, ömrün son bulunduğu zaman dilimidir. Ölüm anı olarak da bilinen ecel, Yunus'un şiirinde dünyanın geçiciliğini, ölümün gerçekliğini anlatmak için seslenilen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ecelden ayrı düşünülemez bir başka soyut kavram da ölümdür. Çünkü ölümün gerçekleşmesi ecelin gelmesiyle mümkündür:

*İy niçe arslanları alur akdarur ölüm
'Azrâil pençesine bir yoksulca döyemez* (Tatcı 2020: 282)

Dünyanın geçici bir konak yeri olduğunu insanlara haykıran bir çığlık olan ölüm; yaratıcının yüceliğini, Allah'ın sonsuz gücünü simgeleyen bir olaydır (Yıldırım 2011: 99). Şair bu gerçeği anlatmak için ölüme de seslenmiştir.

4. Şairin Kendisine Yönelik Seslenme İfadeleri

Mahlas, bir şairin kullandığı takma addır. Yunus Emre de eserlerinde farklı mahlaslar kullanmıştır. *Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası)* adlı çalışmada şairin 11 farklı mahlası toplamda 207 kez tekrarladığı bilgisi verilmektedir. Bu mahlaslar içinde en çok kullanılanın Yunus olduğu ifade edilmektedir. Yunus dışında miskin, âşık, biçâre, derviş sıfatlarıyla oluşturulmuş mahlaslarının bulunduğu da belirtilmektedir (Uysal 2014: 41). Şairin kullandığı mahlaslardan kendisine yönelik seslenme anlamı taşıyanların sayısı da fazladır. Yunus Emre'nin kendisine yönelik seslenme ifadeleri, şairin mahlas olarak kullandığı örnekler içinde kendisine seslenerek oluşturduğu hitapları kapsamaktadır. Bu hitaplar, şairin sıfatlarla birlikte kullandığı seslenmeler ile sadece adını kullanarak oluşturduğu seslenmelerden oluşmaktadır. Şairin kendisine yönelik seslenişleri uyarı, pişmanlık, nasihat, eleştiri ve bilgilendirme içermektedir.

Şair kendisine seslenirken en çok 'miskin' ve 'biçâre' sıfatlarını kullanmaktadır. Onun, kendisine yönelik olarak kullandığı seslenme ifadelerinde; miskinlik, çaresizlik, zayıflık anlamı veren sözcükleri tercih etmesi, Allah katında insanın aciz olduğunu anlatmaya yöneliktir. Yunus, belirtilen sıfatları adıyla birlikte kullanarak kendi şahsında insanların acizliğini, güçsüzlüğünü anlatmaya çalışmakta ve yaratıcısına olan ihtiyacını dile getirmektedir.

Yunus Emre 'miskin' ve 'biçare' sıfatlarını bazı seslenmelerinde ayrı bazı seslenmelerinde de birlikte kullanmaktadır. Zelil, hor, zavallı anlamına gelen miskin sözcüğü tasavvufta varlık duygusundan sıyrılarak yokluğa ulaşan ve kendisinde hiçbir varlık görmeyen anlamına gelmektedir (Cebecioğlu 2009: 184). Yunus Emre'nin miskin sıfatını çok kullanması, miskin'in tasavvuftaki anlamıyla doğrudan ilgilidir. Kendi varlığını Allah'ın varlığında yok ederek fenafillaha ulaşma yolundaki kul miskindir, tüm zenginlikler içinde yoksuldur.

Yunus Emre'nin miskin sıfatını kullanarak şahsına seslendiği dizeler şunlardır:

***Yûnus miskîn** bu öğüdi sen sana virsen yig idi
Bu şimdiki mahlûkâta öğüt assı kılmaz ola* (Tatcı 2020: 224)

***İy miskîn Yûnus** n'eyesün derdini kime söylesün
Bir dem teferrüç eylesün bu dünyânun hâllerine* (Tatcı 2020: 431)

Yunus da kendisini Allah'ın azameti karşısında aşağı görmektedir, amacı nefsinin terbiye ederek masivadan uzaklaşıp tek ve mutlak varlık olan Allah'a ulaşmaktır. Bu nedenle de miskin sıfatını kendine uygun görmektedir.

Kendisine seslenirken kullandığı bir diğer sıfat, çaresizlik anlamındaki biçaredir. Allah'ın yazdığı kadere teslim olan insanın, başına gelecekleri kontrol edebilme veya değiştirme şansı yoktur. Kendisine biçilen ömrü yaşayıp ebedi dünyaya göç edecek olan insan, yazılanlar karşısında çaresizdir. Bu çaresizlikle Allah'ın gücüne boyun eğer. Şair, insanın yaşadığı çaresizlik duygusunu adıyla birleştirerek kendisine şöyle seslenmektedir:

***Hey Emrem Yûnus bî-çâre**
Bulunmaz derdüne çâre
Var şimdi gez şârdan şâra
Şöyle garîb bencileyin* (Tatcı 2020: 389)

***İy bî-çâre Yûnus** hemân
Dost yolına gerek kurbân
Vir cânunı iste cânân
Gel yanalım dostlarıyla* (Tatcı 2020: 418)

***İy Yunus Emre bî-çâre**
Özün dutgul togru yâre
Ölüme yogımış çâre
Esenledüm dünyâm seni* (Tatcı 2020: 474)

Sanatçının eserlerinde biçare ve miskin sıfatlarının birlikte kullanıldığı hitaplar da bulunmaktadır. Bu hitaplarda insanın zayıflığı pekiştirilerek anlatılmaya çalışılmaktadır.

***Bîçâre za'îf Yunus** neye hased idersün
Kamu esbâbunı döküp 'uryân olasın birgün* (Tatcı 2020: 361)

***Bîçâre miskin Yunus** aşktan da'vi kılarsın
Dosttan haber gelicek yüz sürüyü varasın* (Gölpınarlı 2020: 298)

Miskin biçâre Yunus gördüm bildim demegil

Tut erenler eteğin düşgil suyuna bir gün (Gölpınarlı 2020: 67)

Şairin kendisine yönelik hitaplarında genellikle kendini eleştirdiğini, kusurlarını anlattığını, iç beniyile konuştuğunu söylemek mümkündür. Kendine kızmakta, sitem etmekte ve Allah'a ulaşma, kâmil insan olma yolunda kendini eksik hissetmektedir. Bu ruh durumunu da kendisiyle konuşurken yine kendisine yönelttiği seslenmelerine yansıtılmaktadır.

Allah dostu olan Yunus Emre, yaratıcısına sonsuz bir aşkla bağlıdır. Bu aşkını kendisine Âşık Yunus diye seslenerek ifade etmektedir:

'Âşık Yûnus sen cânunu Hak yolına eyle fidâ

Bu şeyhila buldum Hakk'ı ben gayrı nesne bilmezem (Tatçı 2020: 337)

Şairin sadece adını söyleyerek oluşturduğu seslenme ifadeleri de vardır ancak bunların sayısı, sıfat kullanarak oluşturduğu seslenme ifadelerine oranla azdır. Bu seslenmelerde 'hey, iy, ya' ünlemleri kullanılarak okuyucunun dikkati çekilmeye çalışılmaktadır:

Hey Yunus Emre ölünce var yürü doğru yolunca

Dünyâsını terk edenler yarın hasrette olmaya (Gölpınarlı 2020: 92)

İy Yûnus sen ölicecek sinün nûrla tolicak

İmân yoldaş olıcak âhirete şîr gider (Tatçı 2020: 242)

Ya Yunus hani aklın keksizin söyler dilin

Pâyânı yok bu yolun yazıda dolanasın (Gölpınarlı 2020: 319)

Yunus gerçek âşık isen mülke sûret bezemegil

Mülke suret bezeyenler kara toprak olmuş yatar (Gölpınarlı 2020: 58)

Yunus Emre bu dünyada iki kişi kalır derler

Meğer Hızır İlyas ola Âb-ı hayat içmiş gibi (Gölpınarlı 2020: 63)

Yukarıda örneği verilen seslenme ifadelerinde şair bazen Yunus bazen de Yunus Emre adını kullanmayı tercih etmiştir. Seslenme kalıbını oluşturan sözcükler ne olursa olsun asıl amaç yapılması gerekenleri anlatmak, insanı doğru yola yöneltip öte dünyaya hazırlamaya çalışmaktır.

5. Sonuç

Yunus Emre'nin *Dîvân ve Risâletü'n Nushiyye* adlı eserlerinde farklı kişi, kavram ve nesneye hitap edilmek suretiyle birbirinden farklı 100'e yakın seslenme ifadesi kullanılmış, bu seslenme ifadeleri, hitap edilen varlıklara bağlı olarak şekillenmiştir. Dikkati çekmek, söyleyişi güçlü kılmak, anlamı pekiştirmek amacıyla kullanılan bu seslenmeler Yunus Emre'nin dünya, ölüm, ahiret, tasavvuf, din gibi konular ile ilgili düşüncelerini aktarmaya, okuyucunun dikkatini belli konular üzerine yoğunlaştırmaya çalışma amaçlıdır.

Yunus Emre eserlerinde Allah'a, canlı varlıklardan insan, bitki ve hayvanlara; cansız varlıklardan somut (dünya, Kâbe, tamu, kopuz, çeşte, göz, su) ve soyut (nefis, gönül, ömür, can, ecel, ölüm) varlıklara ve kendisine seslenmiştir. Seslenme ifadelerinin ve hitap edilen varlıkların çokluğu; şairin vermek istediği mesajı, uyarmak istediği kitleleri gösterir niteliktedir. Hitaplarda kardeşlik, sevgi, akıl, doğruluk gibi olumlu vasıflar öne çıkarılmış ve selamlaşmalar, hitap göreviyle kullanılmıştır.

Yunus Emre'nin şiirlerinde en çok insanlara yönelik seslenme ifadesi bulunmaktadır. Bunu sebebi şairin insanları gaflet uykusundan uyandırma, gerçeğe çağırma, Allah'a inanmaya ve onu anlamaya davet etme düşüncesidir. İnsanlara yönelik seslenmelerde hem olumlu hem olumsuz sıfatlar kullanılarak ifadeler farklılaştırılmış ve önemli noktalara dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Seslenme ifadelerinde çok sayıda sıfat ve sıfat-fiil grubu ile topluluk adı kullanılmıştır. Kullanılan sıfatlar ve sıfat-fiil grupları, insanların dünya hayatında değer verdikleri, sahip olmak istedikleri şeylere işaret etmektedir. Seslenmelerde ayrıca insanların eksik taraflarını belirten sıfatlara da yer verilmiştir. Topluluk adlarının kullanımı, şairin seslenme ifadeleriyle vermek istediği iletinin tüm insanlığa yönelik olduğunu göstermektedir. İnsanlara seslenilirken 'insan' sözcüğünün hiç kullanılmamış olması çalışmadan elde edilen bir diğer sonuçtur.

Şairin insanlardan sonra en çok hitap ettiği varlık Allah'tır. Allah'a yönelik seslenme ifadeleri; kulun Allah'a olan sevgisini ifade etmek, ondan yardım dilemek amacıyla kullanılmıştır. En az hitap ettiği varlıklar ise bitkiler ve hayvanlardır. Bu durum, şairin düşüncelerini aktarmak ve çeşitli konularda uyarmak istediği kitlenin bitki ve hayvan değil insan olmasından kaynaklanmaktadır.

Seslenme ifadelerinin birçoğunun başında "behey, ey, eyâ, hey, i, iy, yâ" ünlemleri kullanılmış böylece hitabın vurgusu artırılmıştır. Bir kısmı sözcük hâlinde olan seslenmelerin bir kısmı sözcük grubu şeklindedir. Bazı seslenme ifadeleri arka arkaya tekrar edilmiş böylece hem dikkat çekmek hem de söylemek istenenler pekiştirilmeye çalışılmıştır. Bütün bu çıkarımlar Yunus Emre'nin dili kullanmadaki zenginliğini gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

- AKALIN, L. Sami (1993). *Türk Folklorunda Kuşlar*. Ankara: Ersa.
- AKSAN, Doğan (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ALYILMAZ, Cengiz (1998). "Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10, 35-41.
- ALYILMAZ, Semra (2015). "Türkçenin Söz Diziminde Seslenmeler ve Seslenme Öbekleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 54, 31-50.
- BABA, Safer (1998). *İstlâhât- Sofiyye Fî vatan-ı Asliyye Tasavvuf Terimleri*. İstanbul: Heten Keten.
- BACHELARD, Gaston (2006). *Su ve Düşler Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme*. (Çev. Olcay Kunal). İstanbul: Yapı Kredi.
- CEBECİOĞLU, Ethem (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç.
- ÇETİNDAG SÜME, Gülde (2019). *Alıp Manaş'ın Sembolik Serüveni (Alıp Manaş Destanı'nın Altay Varyantı)*. İstanbul: Kesit.
- DEMİRAY, Kemal (1988). *Temel Türkçe Sözlük*. İstanbul: İnkılâp.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

- DOĞRU, Fatih (2018). “Seslenme Sözcükleri ve Genel Türkçe Sözlüklerdeki Görünümü”. *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/1, 135-150.
- ERGUN, Pervin (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki (2020). *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri*. İstanbul: İş Bankası.
- GÜNAY, Umay; HORATA, Osman (2019). *Risâletü'n-Nushiyye*. Ankara: Akçağ.
- KARAAĞAÇ, Günay (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORKMAZ, Zeynep (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KUÇKARTAY, İristay (1997). “Özbeklerde Hitap Kültürü”. *Türk Dili*, 549, 257-266.
- KURNAZ, Cemal (1992). “Bülbül”. *İslâm Ansiklopedisi* 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 485-486.
- ÖGEL, Bahaeddin (2002). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ŞEN, Serkan (2008). “Dede Korkut Kitabı’nda Kadına Yönelik Hitaplar”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/2, 627-641.
- TATCI, Mustafa (2020). *Yunus Emre Divânı*. İstanbul: H.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ULUDAĞ, Süleyman (2021). *Temel Tasavvufî Kavramlar*. İstanbul: Ketebe.
- UYSAL, İdris Nebi (2014). *Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası)*. İstanbul: Kesit.
- YAĞMUR, Selim (2008). *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: Dergâh.
- YAKIT, İsmail (2009). *Yunus Emre’de Sembolizm Çıktım Erik Dalına*. İstanbul: Ötügen.
- YILDIRIM, Nilüfer (2011). “Ölümlerle Ölümsüzleşen Şair: Yunus Emre”. *IJSES Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 1 (1), 97-104.
- YOLDAŞEV, A.A. (2012). “Türk Dillerinde Seslenme Sözcükleri” (Çev. Bahar Güneş). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, 441-446.

Anlam Bilimsel Bir Fiil Kategorisi Olarak Mental Fiiller

Mental Verbs as a Semantic Verb Category

Gökçen Bilgin Aksoy

Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara / Türkiye

e-posta gokcen.bilgin@hbv.edu.tr

orcid 0000-0002-1845-0312

doi 10.54316/dilarastirmalari.1088067

Atıf

Citation

Bilgin Aksoy, Gökçen (2022).

Anlam Bilimsel Bir Fiil

Kategorisi Olarak Mental

Fiiller.

Dil Araştırmaları, 30: 115-

137.

Başvuru

Submitted

15.03.2022

Revizyon

Revised

26.04.2022

Kabul

Accepted

27.04.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Bir dilin söz varlığının önemli bir kısmını oluşturan ve evrensel sözlük kategorilerinden biri olan fiiller; biçim bilimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel özelliklerine göre sınıflandırılabilir. Modern dil bilimi çalışmalarında fiiller, cümlenin temel unsurudur ve cümlede yönetici konumundadır. Dolayısıyla fiil sınıfları da fiillerin ilişkili oldukları üyeler ve bu üyelerin semantik rolleri ile tanımlanır. Mental fiiller de bu çalışmaların bir kısmında bir fiil kategorisi olarak yer alır ve söz dizimsel davranışları ile betimlenir. Türkiye’de yapılan mental fiil çalışmalarında ise genellikle mental fiillerin mental süreçler temelinde kendi içerisinde sınıflandırılması üzerinde durulur ve alt süreç türlerine ait fiil listeleri verilir. Ancak böyle bir yaklaşım, Türkçe mental fiil sınıfının anlam bilimsel özelliklerini tüm yönleriyle açıklamak için yeterli değildir. Bu çalışmada öncelikle Türkiye’de ve dünyada yapılan dil bilimi çalışmalarında mental fiil kategorisi ile ilgili oluşturulan kavramsal çerçeve değerlendirilmiş ve ardından istem kuramı kısaca açıklanarak durum dil bilgisi ışığında Türkçe mental fiil tamlayıcılarının semantik rolleri belirlenmiştir. Bununla birlikte Türkçe mental fiillerin semantik katılanları ile incelendiğinde kurabileceği anlam bilimsel yapıları dikkat çekilmiştir. Mental fiil kategorisinin anlam bilimsel özelliklerinin mental fiillerin disiplinler arası bir konu olması sebebiyle hem bilişsel psikolojinin zihinsel süreçlerle ilgili sunduğu veriler hem de dil bilimsel yaklaşımlardan hareketle ele alınması gerekir. Çalışmada Türkiye’deki araştırmalarda sunulan mental fiil listeleri bu bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Böylece Türkçenin gerek tarihî lehçeleri gerekse çağdaş lehçeleri ile ilgili yapılacak mental fiil çalışmalarına katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: mental fiiller, istem bilgisi, semantik rol, zihin kavramı

ABSTRACT

Forming an important part of the vocabulary of a language and being one of the universal dictionary categories, verbs can be classified by their morphological, syntactic and semantic features. In modern linguistics studies, verbs are the basic element of the sentence and are in the executive position in the sentence. Therefore, verb classes are defined by the members they are associated with and the semantic roles of these members. Mental verbs are also included as a verb category in some of these studies and described with their syntactic behaviors. On the other hand, the classification of mental verbs on the basis of mental processes is emphasized and verb lists belonging to sub-process types are given in mental verb studies conducted in Turkey. However, such an approach is not sufficient to explain the semantic features of Turkish mental verb class with its all aspects. In this study, first of all, the conceptual framework created for the mental verb category in linguistic studies conducted in Turkey and in the world were evaluated, and later on, by briefly explaining the valency theory, semantic roles of Turkish mental verb complements were determined in the light of case grammar. In addition to this, attention has been drawn to semantic structures that can be formed by Turkish mental verbs when they are analyzed with their semantic arguments. Since mental verbs are an interdisciplinary subject, semantic features of the mental verb category must be discussed based on both the data presented by cognitive psychology about mental processes and linguistic approaches. In this study, mental verb lists presented in studies in Turkey were evaluated from this point of view. Thus, it is aimed to contribute to mental verb studies to be carried out in both the early Turkic and modern Turkic languages

Keywords: mental verbs, valency information, semantic role, concept of mind

0. Giriş

Evrensel anlamda iki sözlük kategorisinden biri olarak kabul edilen fiiller; gerek Türkçede gerek dünya dillerinde biçim bilimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel ölçütlere göre pek çok sınıflandırmaya tabi tutulur. Türkiye'deki geleneksel dil bilgisi çalışmalarında fiiller; daha çok biçimsel özellikleri, çatıları, kip ve şahısları, asıl ve yardımcı fiil olmaları, olumlu, olumsuz ve soru ifadeleri bildirmeleri gibi özellikleri ile olabildiğince detaylı bir biçimde ele alınır ve sınıflandırılır. Bununla birlikte özellikle Batılı araştırmacıların çalışmalarında fiillerin söz dizimsel davranışları göz önünde bulundurularak anlam bilimsel yapıları ile sınıflandırıldığı görülür. Söz konusu sınıflandırmaların bir kısmında mental fiiller de bir fiil sınıfı olarak yer alır.

Mental fiiller, Türkiye Türkolojisinin de son zamanlarda üzerinde durduğu konular arasındadır. Bu çalışmalarda daha çok mental süreçler ile mental fiillerin bildirdikleri sürece göre kendi içerisinde sınıflandırılması ele alınır ve alt süreç türlerine ait fiil listeleri verilir. Bu araştırmalardaki mental fiil listelerinin birbirinden farklılık gösterdiği ve bu listelerde kimi zaman mental süreç dışındaki süreçleri karşılayan fiillere de yer verildiği görülür. Bununla birlikte mental fiil kavramı için yapılan tanımlamalar genellikle mental fiillerin tematik özelliklerini merkeze alan tanımlardır. Söz konusu yaklaşım Türkçede mental fiil sınıfının anlam bilimi ile söz dizimi etkileşimi açısından

yeterince anlaşılmasına sebebiyet verir. Anlam bilimsel bir fiil kategorisi olarak mental fiil sınıfının özelliklerinin belirlenmesi için bu sınıftaki fiillerin söz dizimsel davranışları ile değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

Bu çalışmada mental fiiller ile ilgili Türkiye’de ve dünyada yapılan dil bilimi çalışmalarındaki yaklaşımlar üzerinde durulacak, bir fiilin mental fiil sınıfında yer alabilmesi için esas alınan ölçütler tartışılacak ve Türkçe mental fiillerin anlam bilimsel özelliklerinin neler olduğu bilişsel psikolojinin ve dil bilimsel yaklaşımların sunduğu bilgilerle yeniden değerlendirilecektir.

1. Türkiye’de Yapılan Çalışmalarda Mental Fiiller

Türkiye’de mental fiillerle ilgili ilk çalışma M. Erdem’e aittir. Türkmen Türkçesindeki mental fiillerin isteme göre anlam değişmelerini incelediği çalışmasında Erdem, mental süreçte algılama, etki ve idrak olmak üzere üç fiil grubunun bulunabileceğini belirtir. Erdem, algılama grubunda *gör-*, *eşit-*, *duy-* gibi duyu organları aracılığıyla ortaya çıkan algılama fiillerine, etki grubunda *hala-*, *gork-* gibi duygularla ya da olayların ve durumların kişiler üzerindeki tesirleriyle ilgili fiillere, idrak grubunda ise *pikirlen-*, *düşün-*, *bil-* gibi zihinsel süreçlerle ilgili fiillere yer verir. Çalışmada mental fiillerin tamlayıcıları Halliday’in işlevsel grameri esasında **sezici** (sensor) ve **sezilen** (phenomenon) olarak belirlenir. Ayrıca Erdem’in Türkmen Türkçesinde yönelme hâl istemi ile kullanılan *bak-*, *gara-*, *gözle-*, *seret-* gibi fiilleri *gör-* algılama fiiline bağlı hareketi anlatan davranış fiilleri olarak değerlendirmesi dikkat çeker (2004: 940-943).

Ö. Yaylağül, Eski Türkçe dönemine ait metinlerden tespit ettiği mental fiilleri; Booth ve Hall tarafından ortaya konulan mental süreç temelinde değerlendirerek duyu fiilleri, duyu fiilleri, anı ve uslamlama fiilleri, açıklama fiilleri olmak üzere dört grupta toplar. Girdi işlevlerden ilerleyerek bilgi işlem boyutuna erişen ve çıktı işlevlerle sonlanan bu sürece göre duyu fiilleri, mental sürecin başlaması için gereken girdilerin toplanmasını sağlayan *(e)ş(i)d-* “işitmek”, *tinla-* “dinlemek, işitmek için kulak vermek”, *tuy-* “duymak”, *kör-* “görmek, bakmak; tâbi olmak, bağımlı olmak” fiilleridir. Duygu fiilleri grubunda *kork-* “korkmak”, *sığta-* “yas tutmak, ağlamak”, *ögir-* “memnun olmak, çok sevinçli olmak” gibi fiiller yer alır. Anı ve uslamlama fiilleri; duyma eylemleriyle temin edilen girdinin beyinde yerleşmesi, depolanması ve lazım olduğunda çağrılmasını anlatan fiiller olarak açıklanır ve *bil-* “bilmek”, *unt-* “unutmak” gibi fiiller ile örneklendirilir. Açıklama fiilleri ise mental etkinlik sürecinin sonucunda ortaya çıkan çıktı eylemler biçiminde izah edilir ve bu grupta *ti-* “demek”, *ay-* “söylemek, bildirmek, buyurmak”, *sözleş-* “sözleşmek, konuşmak, bir dilin kelimeleriyle düşünceyi anlatmak” gibi fiillere yer verilir (2005: 17-46).

Mental fiiller için idrak fiilleri terimini tercih eden N. Biray, bu gruptaki fiilleri “duyu, duyu, hafıza, algılama, tanıyıp anlama, değerlendirip açıklama etkilerini gösteren, duyu ve düşünce dünyamız hakkında bilgi veren” fiiller olarak açıklar. Yaylağül tarafından yapılan dörtlü sınıflandırmayı temel alan Biray da *buyur-* “emretmek, buyurmak”, *de-* “demek, söylemek”, *sor-* “sormak, öğrenmek istemek” fiillerini “açıklama yapmayı anlatan fiiller” adlandırmasıyla mental fiillerin bir alt sınıfı olarak değerlendirir (2007: 307-317).

Mental fiiller ile ilgili Türkiye’deki ilk kapsamlı inceleme S. Şahin tarafından yapılır. Şahin, mental fiilleri “bir mental süreç sonucu ortaya çıkan idrakle, algılamayla, duygularla ilgili fiiller (zihin fiili)” olarak tanımlar. Bununla birlikte Şahin, mental fiillerin pek çok bilişsel süreç içerdiğini ve bu sürecin başlangıcının, etkilerinin kişiden kişiye farklılık gösterebileceğini ifade eder (2012a: 45-46). Araştırmacı konuyla ilgili diğer çalışmalarında ise mental fiillerin bilinçli yapılan eylemleri ifade ettiğini ve fiziksel eylemleri içermeyeceğini belirtir (2012b: 49; 2015: 114). Mental fiilleri idrak, duyu ve algı fiilleri olmak üzere üç grupta ele alan Şahin’in algılama fiillerini beş duyu aracılığıyla edinilen algıları ifade eden fiillerle sınırladığı (2012a: 362-396) ve Yaylagül’ün “açıklama fiilleri” grubunda ele aldığı *ayt-* “bir şeyi haber vermek, duyurmak, söylemek, bildirmek”, *sözle-* “konuşmak”, *diy-* “demek, söylemek” vb. fiillere “iletişim fiilleri” adlandırması ile “idrak fiilleri” sınıfında yer verdiği görülür (2012a: 208-230).

Eski Uygurcada mental fiilleri inceleyen H. Yıldız, mental fiillerin özelliklerini Biber vd. tarafından yapılan çalışmadan hareketle verir (2016: 63-64; 2020: 106). Araştırmacı; algı fiilleri grubuna beş duyu aracılığıyla edinilen algıları ifade eden fiillerle birlikte “denge fiilleri” olarak adlandırdığı *çaşşaş-* “sendelemek, salına salına yürümek”, *ilgün-* “sarsılmak, titremek, çalkalanmak”, *kädgir-* “sendelemek, tökezlemek, ayağı dolaşmak” gibi fiillerin yer aldığı altıncı bir grubu da ekler. Ayrıca algı fiillerinin bir başka alt sınıfı olarak verilen temas fiilleri grubunda *bergek-* “vurmak, dövmek; kamçulamak, kırbaçlamak”, *buta-* “budamak, vurmak, dövmek”, *kakıtış-* “(birbirini) itmek, (birbirine) vurmak” gibi fiillerin bulunduğu görülür (2016: 391-424). Yıldız’ın çalışmasında da “biliş fiilleri” alt sınıfında “iletişim fiilleri” başlığında *ay-*, *sözlä-*, *süle-*, *te-* vb. fiiller yer almaktadır (2016: 153-186).

E. Hirik ve T. Çolak, mental fiilleri “doğrudan düşüncenin kullanılarak gerçekleştirildiği, genelde bir tetikleyici ile başlayan, psikolojik ve duygusal etkenlere doğrudan bağlı, çoğunlukla üçüncü kişiler tarafından gözlemlenemeyen, gözlemlendiği durumlarda da çeşitli anı-uslamlama bağlantılarıyla bunu ortaya koyan fiiller” olarak tanımlar (2017: 262-263). Mental fiillerin fiil sınıflandırma çalışmalarının neticesinde ortaya çıkan bir sınıf olduğunu belirten Hirik, mental fiillerin kendi içerisinde ise mental sürecin işleyişine göre gruplandırılması gerektiği düşüncesindedir. Bu doğrultuda Hirik, Türkiye Türkçesindeki mental fiilleri girdi – işlem – çıktı sürecine uygun şekilde sınıflandırır. Araştırmacı, girdi basamağında beş duyu aracılığıyla edinilen algıları ifade eden fiillere; çıktı basamağında ise duyu fiilleri ile birlikte açıklama fiilleri olarak adlandırdığı *ağla-*, *anlat-*, *ilet-*, *kızar-*, *öp-*, *söyle-* vb. fiillere yer verir (2018: 38-77).

K. Seçkin, *Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı* adlı çalışmasında mental fiilleri “zihinsel bir süreç içerisinde gerçekleşen; duyular, duygular, idrak ve algılama ile ilintili fiiller” olarak tanımlar. Yaylagül tarafından belirlenen sınıflandırmayı esas alan Seçkin de *te-* “demek”, *ayt-* “demek, söylemek”, *çarla-* “seslenmek, bağırarak”, *çumşa- / yumşa-* “emir yollamak” gibi fiilleri mental fiillerin bir alt sınıfı olarak değerlendirir (2014: 922-928). Seçkin, daha sonraki çalışmalarında ise zihinsel hareketleri tespit edebilmek için epistemolojik bir ölçüt olan “yönelimsellik” üzerinde durur. Uzamsallığın zihnin derinliklerinde gerçekleşen hareketler için söz konusu olamayacağını belirten Seçkin, zihinsel hareketin var olan veya olmayabilen bir nesnesinin olmasının, bilinçli veya amaçlı olmasının kısacası yönelimsel olmasının bir

zorunluluk olduğunu ifade eder (2019: 20; 2020: 36-37). Bu doğrultuda Seçkin'in çalışmalarında mental fiillerin bir alt sınıfı olan algı fiilleri arasında yalnızca *bak-* "görmek", *eşid-* / *eşit-* / *işid-* / *işit-* "dinlemek", *eşidme-* / *eşitme-* / *işidme-* / *işitme-* "işitmek, dinlememe", *könlün eşit-* "gönülden dinlemek, iyi dinlemek", *könlül tut-* "can kulağıyla dinlemek", *kör-* "görmek", *körme-* "görmemek", *kulağ tut-* "kulak vermek, dinlemek", *tuğla-* "dinlemek" fiillerine yer verdiği görülür (2019: 33-38; 2020: 48-54).

Gör- algı fiilinin anlamsal çeşitlenmelerini inceleyen İ. Sarı, mental fiillerin fonksiyonunun zihinde ortaya çıkan, gerçekleşen ve yine zihinde sona eren fakat gözlenebilen veya sezilebilen neticeler de oluşturan eylemleri dile ve iletişim ortamına aktarma olduğunu belirtir (2019: 132-135). Mental fiiller için uyaran temelli yeni bir sınıflandırma denemesi sunulan bu çalışma, uyarı semantik bir rol olarak tanımlanmasa da aslında mental fiiller için tamlayıcıların semantik rollerine dayalı yeni sınıflandırma önerilerinin yapılabileceğini düşündürmesi bakımından dikkat çekicidir.

Risale-i Kudsiyye'deki mental fiilleri inceleyen Çelik, mental fiillerin "girdi, işleme ve çıktı olarak da adlandırılabilir mental süreci ifade eden fiiller" olarak açıklandığını belirtir. Araştırmacı, *iç-* "bir sıvıyı ağza alıp yutmak", *yapuş-* "sıkıca yakalamak, tutmak" gibi fiilleri "girdi basamağı (duyu fiilleri)" alt başlığında; söz ve davranışların bireyin zihin dünyası hakkında ipuçları taşıdığı gerekçesiyle *beyân it-* "bildirmek, söylemek, ileri sürmek, anlatmak" *cevâb vir-* "karşılık olarak bildirmek veya söylemek", *amel it-* "gereğince hareket etmek", *namâz kıl-* "İslam dininde namaz ibadetini yerine getirmek", *şavâf kıl-* "İslam dininde hac veya umre ibadeti sırasında Kâbe'nin çevresini yedi kez dönme" gibi fiilleri ise "açıklama fiilleri" alt başlığında ele alarak mental fiil olarak değerlendirir (2021: 29-134).

Bilgin Aksoy'un çalışmasında algı, biliş ve duygu fiilleri olmak üzere üç temel kategoride ele alınan Azerbaycan Türkçesindeki mental fiiller mantıksal, semantik ve söz dizimsel istem potansiyelleri ile de incelenir. Çalışmada semantik istem yapılarının belirlenmesinde durum dil bilgisinin betimsel yaklaşımı esas alınır (2021: 1-8).

M. Gedizli (2013a; 2013b), N. Kalkan (2016), F. S. Bayraktar (2017), M. Dolati Darabadi (2018), M. Özeren ve İ. Alan (2018), E. Acar (2019), A. Yegin (2019), E. Aydoğmuş (2021) gibi araştırmacılar tarafından yapılan mental fiil konusuna dikkat çeken ya da doğrudan konuyla ilgili çalışmalarda ise genel olarak mental fiillerin zihinle ilgili fiiller olduğu vurgulanır¹. Bu incelemelerde mental fiiller ile ilgili net bir tanım yapılmamakta, mental fiil sınıflandırmalarına ve mental fiil listelerine yer verilmektedir.

Türk dili ile ilgili yapılan tüm bu çalışmalarda mental fiillerin "bilinçli yapılan eylemleri ifade eden" (Şahin 2012b: 49), "fiziksel eylemleri içermeyen" (Şahin 2015: 114), "doğrudan düşüncenin kullanılması ile gerçekleşen", "çoğunlukla üçüncü kişiler tarafından gözlemlenemeyen", (Hirik ve Çolak 2017: 262-263), "var olan veya olmayabilen bir nesnesi olan", "bilinçli veya amaçlı zihinsel hareketleri bildiren kısacası

¹ Türkiye'de mental fiillerin alt sınıfları olan algı, biliş ve duygu fiilleri ile ilgili araştırmalar da bulunmaktadır. Ancak bu araştırmalarda yalnızca ele alınan alt sınıfın özellikleri üzerinde durulur. Bu nedenle ve çalışmada makale hacmini aşmamak amacıyla bu bölümde söz konusu araştırmalara yer verilmemiştir.

yönelimsel olan” (Seçkin 2019: 20; 2020: 37) fiiller olarak değerlendirildiği görülür. Söz konusu çalışmalar arasında mental fiiller, Erdem ve Bilgin Aksoy tarafından tamlayıcılarının semantik rolleri ile değerlendirilir². Ayrıca bu çalışmalarda sunulan fiil listelerinde birtakım ayrılıklar bulunur. Bu görüş ayrılıkları mental fiillerin bir alt sınıfı olarak değerlendirilen algı fiilleri listelerinde yoğunlaşır. Bu listelerin bir kısmında mental süreç dışında kalan süreçleri ifade eden fiiller yer alırken bir kısmında ise yer aldığı bağlama göre algısal bir deneyim bildirebilen kimi mental fiiller bulunmaz. Buna ek olarak kimi çalışmalarda, bir başkası tarafından bilinmesi mümkün olmayan duygusal yaşantının bir başkasına bu yaşantı hakkında ipuçları veren davranışsal düzeyini karşılayan ve böylece mental sürecin dışında kalan fiiller mental fiil olarak değerlendirilir. Araştırmacılar arasında görüş birliği bulunmayan bir diğer husus ise açıklama ya da iletişim fiilleri olarak adlandırılan fiil grubu ile ilgilidir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde dünyadaki dil bilimi araştırmalarında mental fiillerin yeri ve semantik katılanları üzerinde durulacak, bu araştırmalardan hareketle Türkçe mental fiillerin anlam bilimsel yapılarını betimlemek için yararlanılabilecek semantik roller belirlenecektir. Ayrıca bilişsel psikolojinin konu edindiği zihinsel faaliyetler açıklanarak yönelimselliğin mental fiiller için bir ölçüt olup olamayacağı tartışılacaktır. Böylece bilişsel psikolojinin sunduğu veriler ve Türkçe mental fiiller için belirlenecek anlam bilimsel yapılardan hareketle Türk dili ile ilgili çalışmalarda mental fiil listeleri değerlendirilecek, Türkçe mental fiillerin özellikleri yeni bir bakış açısı ile sunulmaya çalışılacaktır.

2. Dünyadaki Dil Bilimi Çalışmalarında Mental Fiiller

M. A. K. Halliday, işlevsel dil bilgisinde, bir olay akışından ya da olup bitenden oluşan yaşantıların dil bilgisinde bir dizi süreç (process) ile yansıtıldığını belirtir, kısacası fiilleri ve fiil gruplarını zaman içerisinde gelişen süreçler olarak değerlendirir. Yaşantılar, dış dünya ya da kişinin iç dünyası ile ilgilidir. Dil bilgisinde de dış dünyanın süreçleri ve bilinç süreçleri arasında oldukça açık bir ayrım söz konusudur. Dış dünya ile ilgili yaşantıların dil bilimsel kategorisi maddi süreçler (material process), kişinin iç dünyası ile ilgili yaşantıların dil bilimsel kategorisi ise mental süreçlerdir (mental process). Bu süreçlere ek olarak bir yaşantıyı bir diğeriyle ilişkilendirmemizi sağlayan ilişki süreçler (relational process) bulunur. Bu üç süreç türünün dışında maddesel ve zihinsel süreçlerin sınırında davranışsal süreçler (behavioral process), zihinsel ve

² Mental sürecin alt türlerini konu edinen, Türk dili temelli bazı araştırmalarda da ele alınan alt sınıf, tamlayıcılarının semantik rolleri ile incelenir:

P. İbe (2004: 94), *Psych Verbs in Turkish: A Structural And Semantic Analysis* adlı yüksek lisans çalışmasında Türkçedeki duygusal ve bilişsel alanlarda meydana gelen olayları anlatan fiillerin sentaktik özelliklerini de belirlemek amacıyla **deneyimci** ve **konu** semantik rollerine dayalı bir sınıflandırma yapar.

Ö. Yaylagül (2010: 110), “Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri” adlı çalışmasında duygu fiillerini, fiillerin istemine ve deneyimcinin konumuna bağlı olarak gruplandırır. Çalışmada duygu fiillerinin tamlayıcılarının semantik rolleri **deneyimci** ve **uyarıcı** olarak belirlenir.

M. A. İ. Fakirullahoğlu (2016: 6-7) tarafından hazırlanan *Kırgız Türkçesinde Duygu Fiilleri* adlı doktora tezinde durum grameri açısından ele alınan duygu fiilleri **deneyimci** ve **uyarıcı** semantik rolleri göz önünde bulundurularak değerlendirilir.

ilişkisel süreçlerin sınırında sözel süreçler (verbal process), ilişkisel ve maddesel süreçlerin sınırında varoluşsal süreçler (existential process) yer alır. Süreç türlerinin çekirdek alanları olsa da bu alanlar birbiriyle gölgelenir, kısacası süreç türleri birbirinden kesin sınırlarla ayrılmaz (2014: 213-216).

Mental fiillerin bilincimizde yer alan olayların akışında bir değişim oluşturduğunu belirten Halliday, bu fiilleri algılama (sensing) fiilleri olarak nitelendirir. Algılamanın dört farklı alt grubu bulunur: algılama (perception), biliş (cognition), istek (desideration) ve duygu (emotion). Algılama süreci bir kişinin bilincinden geçen veya onu etkileyen olarak yorumlanabilir fakat maddi bir eylem değildir. Halliday, mental fiiller için iki farklı katılan rolü sunar: **algılayan** (senser) ve **algılanan** (phenomenon). Algılayanın en önemli özelliği bilinçle donatılmış olmasıdır. Algılanan ise hissedilen, düşünülen, istenen ya da sezilendir. Halliday, algılayan ve algılanan rollerinin özelliklerini örneklerle açıklamaya devam eder:

Meryem hediyeği beğendi. (Mary liked the gift.)

Hediye Meryem'i memnun etti. (The gift pleased Mary.)

cümlelerinde *beğen-* ve *memnun et-* mental süreç, Meryem sürecin **algılayanı**, hediye ise mental süreçteki **algılanandır**, algılanan bir nesne olabileceği gibi bir eylem ya da olay hatta metaforik de olabilir. Bilinçle donatılmış olan algılayan elbette bir insan olacaktır. Ancak mental süreç bildiren cümlelerde canlı olsun ya da olmasın herhangi bir varlığa da bilinç atfedilebilir ve bu varlık cümlede hisseden, düşünen, isteyen veya algılayan bir insan gibi görev alabilir. Mental süreç bildiren cümlelerde algılayan; beyin, kalp, akıl gibi insanın bir parçası ile de temsil edilebilir (2014: 245-311).

Mental fiillerin aynı zamanda psişik fiiller (psych verbs) olarak da adlandırıldığından bahseden ve mental fiillerin anlam bilimsel özellikleri ile durum işaretleyicileri üzerinde duran W. Croft; bu sınıftaki fiilleri algı (perception), biliş (cognition) ve duygu (emotion) fiilleri olarak ele alır. Croft, mental fiillerin katılanları olan **deneyimci** (experiencer) ve **uyarıcı** (stimulus) arasında çift yönlü bir ilişki olduğunu belirtir. Bu ilişkide deneyimci dikkatini uyarıcıya yönlendirir ve uyarıcı da deneyimcinin zihinsel durumunda bir değişikliğe neden olur. Bazı dillerde hem deneyimci hem uyarıcı özne olarak da nesne olarak da kodlanabilir (1993: 55-56).

Å. Viberg, fiillerin semantik olarak somut eylemler (concrete actions), mental fiiller (mental verbs) ve dil bilimsel fiiller (grammatical verbs) olmak üzere üç büyük sınıfta ele alınabileceğinden bahseder. Mental fiillerin benlik tarafından öznel olarak deneyimlenebilecek ancak başkalarında doğrudan gözlemlenmeyen çeşitli tiplerdeki psikolojik süreçleri tanımladığını belirten Viberg, bu fiilleri altı gruba ayırır: üst dil (metalinguistic), sözlü iletişim (verbal communication), algı (perception), biliş (cognition), istek (desire) ve diğer mental fiiller (other mental) (1994: 204-215).

G. Lock, işlevsel dil bilgisinde, mental süreç bildiren fiilleri ayrı bir fiil sınıfı olarak ele alır ve mental süreç cümlelerinin düşünen, gören, beğenen, isteyen vb. bir kişiyi temsil eden en az bir katılana sahip olduğunu belirtir. **Algılayan** (senser) olarak bilinen bu katılan, iş (action) süreci cümlelerindeki **edenlerin** (actor) aksine, her zaman canlı olmalıdır ve genellikle insandır. Ancak kişileştirmelerin görüldüğü durumlar bunun istisnaları olabilir. Çoğu mental süreç cümlesinin ikinci bir katılanı da vardır. Bu katılan

ise düşünülen, görülen, beğenilen, istenen vb. şeyi bildiren **algılanandır** (phenomenon). Lock, mental süreci dört gruba ayırmanın mümkün olduğunu ileri sürer. Birinci grup algılamadır (perception); görme, duyma, fark etme, hissetme, tatma ve koklama gibi süreçleri içerir. İkinci grup etkidir (affection); hoşlanma, hayran olma, özleme, korkma gibi süreçleri içerir. Üçüncü grup biliştir (cognition); düşünme, inanma, bilme, şüphe etme, hatırlama ve unutma gibi süreçleri içerir. Dördüncü grup ise istemdir (volition); isteme, ihtiyaç duyma, niyet etme, arzulama ve dileme gibi süreçleri içerir (1996: 104-105).

D. Biber vd. ise çalışmalarında fiilleri yedi temel semantik gruba ayırır ve bu gruplardan birini de mental fiiller oluşturur. Araştırmaya göre mental fiil sınıfı, insanlar tarafından deneyimlenen çok çeşitli aktiviteleri ve durumları gösteren; fiziksel hareket içermeyen, mutlaka isteklilik gerektirmeyen, istemli olabileceği gibi istem dışı da olabilen; algıları (*gör-, tat-* gibi), iletişimin algılanması ile birlikte bilişsel anlamları (*düşün-, bil-* gibi), çeşitli tutum ve arzuları ifade eden duygusal anlamları (*sev-, iste-* gibi) içeren fiillerden oluşur. Bununla birlikte Biber vd.; birçok mental fiilin anlam bakımından nispeten dinamik olan bilişsel etkinlikleri ifade ettiğini (*hesapla-, düşün-, karar ver-, incele-, öğren-, çöz- ve çalış-* gibi), diğer mental fiillerin ise anlam bakımından daha statik olduğunu ve bunların bilişsel durumları (*inan-, şüphelen-, bil-, hatırla-* gibi), duygusal veya tutumsal durumları ifade ettiğini (*beğen-, kork-, hisset-, sev-, tercih et-, iste-* gibi) belirtir (2007: 362-363).

J. M. García-Miguel ve F. J. Albertuz, İspanyolca bir korpustan fiil ve cümle hakkında söz dizimsel ve anlam bilimsel bilgiler içeren bir veri tabanı elde etmeyi amaçlayan projelerinde on iki büyük fiil sınıfından biri olarak yer verdikleri mental fiilleri; duygu (feeling), algı (perception) ve biliş (cognition) olmak üzere üç alt sınıfa ayırır. Anlam bilimsel rollerin, fiillerin kavramsal sınıflara ayrılmasında belirleyici olduğunu vurgulayan bu çalışmada algı fiilleri (feeling) sınıfı için **deneyimci** (experienter) ve **uyarıcı** (stimulus) rol etiketleri belirlenir (2005: 50-53).

M. Siirinen ise mental fiilleri, özellikle de Fince'deki duygu fiillerini Croft'un sınıflandırmasını kullanarak sınıflandırır. Siirinen'in üye yapısı (argument structure) ve görünüşe (aspect) dayanan sınıflandırmasına göre mental bir durumun başlangıcını ifade eden fiillerin (inchoative verbs) öznesi bir **deneyimci** (experienter) ve durum fiil tarafından yönetilir. Örneğin *sinirlenmeye başla-, âşık ol-* vb. Mental etkinlik fiilleri ise yalnızca bir zorunlu üyeye, deneyimci bir özneye sahiptir. Bu grupta *memnun ol-* gibi duygu fiilleri bulunur. Durum bildiren duygu ve biliş fiillerinin (stative verbs) zorunlu bir **nesnesi** bulunur. Örneğin *sev-, hatırla-* vb. Mental ettirgenlik fiilleri (mental causative verbs) ise öznenin **uyarıcı**, nesnenin **deneyimci** konumunda olduğu *korkut-, düşündür-, kızdır-* vb. fiillerdir (2001, Niiranen 2008'den: 174-175).

Fiillerle ilgili çeşitli ölçütler esas alınarak yapılan kimi fiil sınıflandırma çalışmalarında ise mental fiiller müstakil bir başlık altında ele alınmamakla birlikte mental fiillere farklı adlandırmalarla bir ya da birden fazla grupta yer verildiği görülür.

Durum dil bilgisi çerçevesinde fiilleri tematik roller açısından sınıflandıran R. E. Longacre'nin sınıflandırmasında mental fiillerin “olgusal bilgi fiilleri” (factual knowledge case frames) ile “arzu veya biliş ifade eden fiiller” (desire or cognition) gruplarında durum ve süreç bildiren fiiller kapsamında olduğu görülür. Bu

sınıflandırmada mental fiillerin katılanları **deneyimci**, **içerik** / **hedef** olarak verilir (1976: 51-84).

W. A. Cook'un durum grameri esasındaki fiil sınıflandırmasında da mental fiiller, "deneyim bildiren durum fiilleri" (state experiential verbs) ve "deneyim bildiren süreç fiilleri" (process experiential verbs) alt gruplarında ele alınır. Her iki fiil grubunda da katılanların bir **deneyimci** ve bir **nesneden** oluştuğu belirtilir (1979: 63-66).

R. D. Van Valin'in yapısalci-işlevselci dil bilgisi kuramı doğrultusundaki fiil sınıflandırmasında mental fiiller, durum fiillerinin algı (perception), biliş (cognition), istek (desire), önerme tutumu (propositional attitude), duygu (emotion) alt başlıklarında ele alınır ve iki katılanlı fiiller olarak değerlendirilir. Bu alt süreçlerin katılanları sırasıyla **algılayan-uyarıcı** (perceiver-stimulus), **kavrayıcı-içerik** (cognizer-content), **isteyici-istek** (wanter-desire), **karar verici-karar** (judger-judgment), **duygu sahibi-hedef** (emoter-target) olarak verilir (2004: 62-68).

İngilizce fiiller için oldukça ayrıntılı bir çalışma yapan B. Levin'e göre fiil sınıfları, bir veya daha fazla ortak anlam bileşenine sahip bir fiil grubunun benzer davranışlar göstermesi nedeniyle ortaya çıkar. Sözcük bilgisinin doğasının incelenmesi, fiillerin söz dizimsel davranışının çeşitli yönlerinin anlamlarına bağlı olduğunu teyit eder. Ortak davranışlarıyla aynı sınıfa giren fiillerin ortak anlamlar taşıması beklenir (1993: 5-19). Levin'in fiil sınıflarındaki üyelerin ortak semantik özelliklerinin yanında ortak söz dizimi özellikleri de bulunur. Levin'in sınıflandırmasında mental fiiller ayrı ve tek bir başlık altında ele alınmamakla birlikte algı fiilleri (verbs of perception), psikoloji fiilleri (psych-verbs), arzu fiilleri (verbs of desire) gibi başlıklar altında değerlendirilir. Çalışmada psikoloji fiilleri ve arzu fiillerinin genellikle iki katılanlı fiiller olduğu, bu katılanların semantik rollerinin ise **deneyimci** (experiencer) ve **uyarıcı** (stimulus) olarak nitelendirilebileceği belirtilir (1993: 144-196).

Tüm bu dil bilimi çalışmalarındaki sınıflandırmalarda mental fiiller, taşıdıkları anlamların yanında, fiilin cümlede yönetici konumunda bulunması düşüncesinden hareketle, söz dizimsel davranışları açısından da ele alınır ve katılanlarının - tamlayıcılarının- semantik rolleri ile incelenir.

3. İstem Bilgisi ve Türkçe Mental Fiil Tamlayıcılarının Semantik Rollerini

Fiil sınıfları, diller içinde ve arasında, fiil davranışlarının düzenli kalıplarını karakterize etmek için gereklidir (Levin 2015: 1662-1663). Bununla birlikte fiil gruplamalarında fiillerin ilişkili oldukları üyeler ve bu üyelerin semantik rolleri ile tanımlanmasının daha anlamlı olacağı düşünülür (Fillmore 2006: 375-376). Günümüzde dil teorisi için önemli bir hâle gelmiş olan, fiilin sözlüksel anlamıyla (lexical semantic) söz dizimsel yapı arasında sıkı bir bağlantı olduğu konusu; üyelerin (arguments) söz dizimsel gerçekleştirilmesinin büyük ölçüde fiillerinin anlamından tahmin edilebilir olduğunu varsayan birçok dil bilgisi kuramına da yön verir (Levin ve Rappaport Hovav 2005: 3-4).

M. Erdem, Türkçe fiillerin söz dizimsel (gramatikal ilişkilerine, yönetim çerçevelerine ve tematik rollerine göre) ve anlam bilimsel bakımdan yeniden

değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çeker (2016: 185). Bugüne kadar Türkçe için yapılan tematik fiil sınıflandırma çalışmalarının gerçek anlamda anlam bilimsel esaslara dayanmadığını belirten N. Doğan, fiillerin anlam bilimsel rol yapısının belirlenmesinin aynı zamanda anlamsal yakınlığı olan fiil sınıflarını da belirleyeceğini ifade eder (2017: 225-226).

Fiilin anlamı ile söz dizimsel yapı arasındaki ilişki araştırmacıları hem anlam bilimsel hem de söz dizimsel bir kategori olan istem (valenz) konusuna götürmektedir. Bir kavram olarak istem, L. Tesnière'in (1959) bağlantılı dil bilgisi kuramı ile ortaya çıkar (Aydın Özkan 2018: 17). Tesnière; söz diziminde fiillerin süreci (process) ifade ettiğini, katılanların (actants) ise sürece katılan varlıklar ya da şeyler olduğunu ve her zaman isim ya da isim sınıfından olması gerektiğini belirtir. Tüm fiiller aynı sayıda katılana sahip değildir ve tek bir fiil de her zaman aynı sayıda katılana sahip değildir. Fiiller sahip olduğu bağ sayısına göre daha fazla ya da daha az katılan almaya yatkındır (2015: 97-101). Tesnière, istemi bir fiilin sahip olduğu bağların sayısı olarak tanımlar (2015: 239).

Tesnière'den sonra istem kavramı Fillmore tarafından durum dil bilgisi (case grammar) kuramında ele alınır. Söz dizimi temelli bu kuramda cümle, yüklem tarafından belirlenen durumlar açısından değerlendirilir. Fillmore'un hiyerarşik bir sırayla önerdiği durumlar şunlardır: **eden** (agent), **deneyimci** (experiencer), **araç** (instrument), **nesne** (object), **kaynak** (source), **hedef** (goal), **yer** (location), **zaman** (time). Örneğin "Ben kazayı hayal ettim." gibi bir cümlede *hayal et-* psikolojik fiili, bir **deneyimci** (ben) ve deneyimin içeriğini bildiren bir **nesne** (kaza) durumu bulundurur (1971: 42-53). Fillmore, cümlede fiil merkezli oluşan bu durum dizisini ise durum çerçevesi (case frame) olarak adlandırır (1987: 49).

Evrensel dil bilgisi kapsamındaki, Chomsky'nin 1980'de ileri sürdüğü ilkeler ve değiştirgenler kuramının önemli alt kuramlarından olan rol kuramı (theta theory) da söz dizimi ile derin yapı arasındaki anlamsal ilişkiyi ele alır. Kurama göre fiilin söz diziminde birlikte yer alacağı üyelerine yüklediği roller, rol yapısını oluşturur (Aydın Özkan 2018: 45-46). Örneğin *gör-* fiili **gören** rolü ve **görülen** rolü olmak üzere iki rolü belirler. Rol kuramında fiiller rol yükleyen, isim ya da isim grupları rol yüklenen öğeler olarak ele alınır ve bütün dillerde evrensel bazı roller bulunduğu ileri sürülür (Kerimoğlu 2019: 89).

Üye (argument), fiilin açtığı işlevsel ve yapısal boşluğu ifade eder. Fiillerin açtığı istem boşlukları bağlantısal dil bilgisinde söz dizimsel istemlere, yönetim kuramında ise mantıksal yapıda, tematik bir role karşılık gelmektedir. Derin yapıda bir üyenin bulunduğu her pozisyona tematik bir rol atanır (Bussmann 2006: 85). Aynı zamanda X, Y fiiline bağlı bir istemse Y'nin tamlayıcısı (complement) olarak da adlandırılır. "Bahçeden çiçek topluyorum." cümlesinde çiçek, *topla-* fiilinin bir tamlayıcısıdır (Bussmann 2006: 213).

Geleneksel dil bilgisi yaklaşımlarındaki durum ya da hâl, durum-tamlayıcı ilişkisi, bağlantısal dil bilgisi kuramındaki istem (valency), durum dil bilgisi kuramındaki durum (case), evrensel dil bilgisi kuramındaki üye yapısı (argument structure), işlevsel dil bilgisindeki katılan (participants) kavramlarıyla aslında aynı olgunun, bağlantısal dil bilgisi temelli istem kavramının üzerinde durulduğu ve üye, katılan, tamlayıcı terimlerinin temelde aynı kavramı karşıladığı söylenebilir.

İstem sadece niceliksel yönüyle değil, niteliksel ve semantik yönüyle de ele alınması gerektiği görüşü; araştırmacıları istemi çeşitli düzeylerde incelemeye sevk eder. İstemi farklı düzeylerde inceleyen çalışmalar arasında Helbig ve Schenkel'in sınıflandırmasının en kapsamlı yaklaşım olduğu düşünülür. Bu sınıflandırmada istem; mantıksal istem, semantik istem ve söz dizimsel istem olmak üzere üç düzeyde ele alınır (Aydm Özkan 2018: 110-112).

Helbig, mantıksal istemde (logical valency), mantıksal eylemler ve bu eylemlere bağlı unsurlar arasındaki zihinsel ilişkilerin analiz edildiğini belirtir. Örneğin *yüz-* (swim) fiilinin mantıksal yapısı, yüzme eylemi tek bir kişi tarafından gerçekleştirildiği için katılan adı verilen tek bir unsurdan oluşur (Götz-Votteler 2007: 37). Mantıksal istem, fiilin isteminin sayısal değeridir. Semantik istem (semantic valency), katılanların anlamsal özelliklerinin semantik durumlar (semantic cases) kullanılarak belirlenmesidir. Söz dizimsel istem (syntactic valency) ise katılanların söz dizimsel gerçekleşmesi, seçimli ya da zorunlu istemler olmalarıyla ilgilenir (Götz-Votteler 2007: 37-38). Bu durumda semantik istemin, durum dil bilgisi kuramındaki semantik durumlara ve rol kuramındaki tematik rollere karşılık geldiğini söylemek mümkündür.

Semantik istemi betimlemek için araştırmacılar tarafından farklı semantik rol listeleri önerilmiştir. Pek çok dilbilimci, dil teorisinin sınırlı bir evrensel semantik roller listesi içermesi gerektiğini ileri sürse de üzerinde uzlaşmış tam bir liste bulunmamaktadır (Dowty 1991: 548).

Türkçe mental fiillerin de anlam bilimsel bir fiil kategorisi olarak daha doğru anlaşılabilmesi için anlamları gereği bir arada bulunabilecekleri üyelerin ve bu üyelerin söz konusu fiiller ile semantik ilişkisinin belirlenmesi gerekmektedir. Bir önceki bölümde üzerinde durulan dil bilimi çalışmalarında mental fiillerin çoğunlukla semantik rolleri **algılayan-algılanan**, **deneyimci-uyarıcı**, **deneyimci-içerik**, **deneyimci-nesne** olan iki zorunlu istemli fiiller olarak ele alındığı görülür³. Ancak Türkçede kimi mental fiiller üç zorunlu istemlidir. Örneğin *soğut-* “herhangi bir durum, kişi, olay; birine, bir yere veya bir şeye karşı duyulan sevgi ve ilginin yok olmasına yol açmak”⁴ fiili soğuyan kişi, soğukluk duyulan şey ve soğutan şeyi karşılayan tamlayıcılar ile birlikte kullanılmalıdır. Bununla birlikte iki zorunlu istemli mental fiillerin tamlayıcılarının da yüklendiği üç farklı semantik rol bulunur. Bu bakımdan Fillmore'un üç semantik rolden oluşan deneyim çerçevesi Türkçe mental fiiller için daha uygun görünür.

Fillmore'a göre deneyim çerçevesi (experience frame), bir bilişsel veya duygusal durum ya da olayın deneyimleyenini (**deneyimci** “experiencer”), deneyimi tetikleyen algı veya olayı (**uyarıcı** “stimulus”) ve deneyimin içeriğini (**içerik** “content”) sunar. Deneyim durum çerçevelerinde “Kazayı hatırladım.” cümlesindeki gibi **deneyimci** (ben) ve **içerik** (kaza); “Gürültü bana kazayı hatırlattı.” cümlesindeki gibi **uyarıcı** (gürültü),

³Söz diziminde istem boşluklarının doldurulma zorunluluğu bakımından tamlayıcılar arasında zorunlu (obligatory) ve seçimli (optional) ayrımı yapılmaktadır. Zorunlu istemler, yönetici sözcükle, belirli bir anlamda, dil bilimsel bir cümle oluşturmak için gereken tamlayıcılar ve cümleden silinemezler. Seçimli istemler ise söz diziminde bulunmadığında cümlelerin dil bilimsel yapısını bozmayan istemlerdir (Herbst vd. 2004: xxxi).

⁴Çalışmada verilen örnek fiillerin anlamları 28.02.2022 tarihinde Türk Dil Kurumu internet sitesinde bulunan *Güncel Türkçe Sözlük*'ten alınmıştır.

deneyimci (ben) ve **içerik** (kaza) ve “Bu müzik beni rahatsız ediyor.” cümlesinde olduğu gibi **uyarıcı** (bu müzik) ve **deneyimci** (ben) yer alabilir (2003: 471-472).

Deneyimci (experienter) rol, gerçek bir psikolojik olay veya mental durum fiillerinin olduğu cümlelerde karşımıza çıkar (Fillmore 1971: 42). Deneyimci rol; mental süreçlerde algılayan, düşünen, isteyen, hisseden kısacası zihinsel süreci tecrübe edendir: Ör. “**Zeynep** ağlayarak uzaklaşan kadını gördü.”, “**Emre** çocuğun yalan söylediğini anlamıştı.”, “**Ben** insanların boş durduğunu gördükçe öfkeleniyorum.”.

İçerik (content) ise zihinsel bir durumun veya olayın içeriğini ifade eder (Fillmore 2003: 464). İçerik, mental süreçte algılanan, düşünülen, istenilen, hissedilen vb. şeyleri bildirir. Ör. “Biz apartmandan çıkarken **Pınar**’ın **çığlıklarını** duyduk.”, “Ahmet **işleri nasıl yetiştireceğini** düşünüyor.”, “Aysel teyze **torununun yanına gitmeye** hevesleniyor.”.

Blansitt (1978: 311) tarafından deneyimci ile birlikte ortaya çıkan ayrı bir semantik rol olarak tanımlanan **uyarıcı** (stimulus), Halliday (2014: 311) tarafından mental sürecin dolaylı bir katılanı olarak nitelendirilir ve sürecin meydana gelmesine sebep olan katılındır. Fizyolojik süreçleri ifade eden kimi fiillerle de görülebilmektedir (Doğan 2011: 69). Uyarıcı rol, zihinsel sürecin başlamasına, ortaya çıkmasına sebep olan tamlayıcıdır: Ör. “**Annem**, beni kötü anların sonsuza kadar sürmeyeceğine inandırmıştı.”, “**Sunucunun sesi** bana ilkokul öğretmenimi hatırlattı.”, “**İstanbul’daki maça gidememek** beni çok üzdü.”, “**Çocuğun keskin zekâsı** öğretmeni büyülemişti.”.

Durum dil bilgisi ışığında Türkçe mental fiillerin semantik istemini betimlemek amacıyla **deneyimci**, **içerik** ve **uyarıcı**, temel semantik roller olarak benimsenebilir. Bununla birlikte kimi mental fiil tamlayıcıları farklı semantik roller de yüklenebilir. Örneğin *gör-* “saymak, herhangi bir şey gibi görmek” fiilinin gören kişiyi (**deneyimci**), görülen şeyi (**içerik**) ve nasıl görüldüğünü (**durum**) karşılayan tamlayıcılar ile birlikte kullanılması gerekmektedir. Sınırlı sayıda mental fiil için söz konusu olan bu semantik roller mental fiil sınıfı için belirleyici bir nitelik taşımaz.

Türkçe mental deneyim çerçevelerinde “Ben rahatladım.” cümlesindeki gibi yalnızca **deneyimci** (ben), “Öğretmenin anlattıkları anlaşıldı.” cümlesindeki gibi yalnızca **içerik** (öğretmenin anlattıkları), “Ben üniversiteyi kazanmak istiyorum.” cümlesindeki gibi **deneyimci** (ben) ve **içerik** (üniversiteyi kazanmak), “Gidişat beni korkutuyor” cümlesindeki gibi **uyarıcı** (gidişat) ve **deneyimci** (ben), “Zaman bana yaşananları unutturmuştu.” cümlesindeki gibi **uyarıcı** (zaman), **deneyimci** (ben) ve **içerik** (yaşananlar) semantik rolleri yer alabilir.

Mental fiillerin tamlayıcıları ve tamlayıcılarının semantik rolleri ile betimlenmesi, mental fiil sınıfının sınırlarının netleştirilmesine önemli katkı sağlayacaktır. Türk dili temelli mental fiil çalışmalarının bir kısmında mental sürecin sonucunda ortaya çıkan, açıklama / iletişim fiilleri olarak adlandırılan *açıkla-*, *anlat-*, *sor-*, *söyle-* vb. fiiller mental fiil olarak değerlendirilir. Ancak söz konusu süreçlerde mental süreç biter ve yeni bir süreç başlar. Açıklanacak, anlatılacak, söylenecek vb. mesaj, göndericinin zihninde oluşturulur ve mental süreç tamamlanır, ardından bu mesajın gönderici tarafından sözcük, rakam, işaret gibi sembollerle alıcıya aktarılma süreci başlar. Bununla birlikte “Ahmet Bey, sekreterine bugünkü toplantının önemli olduğunu söyledi.”, “O, annesine

olayın bütün ayrıntılarını anlattı.”, “Öğretmen, öğrenciye ödevini neden yapmadığını sordu.” cümlelerindeki *söyle-*, *anlat-*, *sor-* fiillerinin tamlayıcılarının; **söyleyen** (Ahmet Bey, o, öğretmen), **mesaj / söz** (bugünkü toplantının çok önemli olduğu, olayın bütün ayrıntıları, ödevini neden yapmadığı) ve **alıcı** (sekreter, anne, öğrenci) semantik rollerini yüklediği görülür. Açıklama / iletişim fiilleri olarak adlandırılan bu fiiller, Yaylagül (2005: 43) ve Hirik (2018: 59) tarafından da belirtildiği gibi, mental süreçteki bir durumun ya da eylemin ifadesi değil sürecin sonucunda ortaya çıkan bir eylemin ifadesidir. Dolayısıyla tamlayıcılarının semantik rolleri bakımından da mental fiillerden ayrılan bu fiil grubunun farklı bir fiil grubu olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

4. Zihin Kavramı ve Mental Fiiller

Disiplinler arası bir konu olan mental fiiller; başlangıçta psikoloji çalışmalarında özellikle çocuklarda dil edinimi konusu ile ilgili olarak ele alınır ve bu çalışmalarda bir değerlendirme aracı olarak kullanılır. J. R. Booth ve W. S. Hall; çocuklarda mental fiillerin edinilmesi ile ilgili çalışmaların mental fiillerin yalnızca bir anlamı olduğunu varsaymaları sebebiyle eksik olduğunu ileri sürer. Bazı mental fiiller tek bir temel anlam taşımaktayken bazı mental fiiller ise farklı zihinsel süreçleri işaret eden birden fazla anlama sahiptir. Mental fiiller, zihinsel durumların tüm yönlerini karşıladığından farklı mental fiillerin veya bir mental fiilin çeşitli anlamları farklı gelişimsel yörüngelere sahip olabilir. Bu nedenle Booth ve Hall kendilerinden önce yapılan çalışmaları da değerlendirerek mental fiillerin zihinde oluşum sürecini algı, tanıma, hatırlama / anımsama, anlama, üstbilgi / ileri idrak ve değerlendirme olmak üzere altı aşamada ele alır (1995: 530-532).

J. R. Booth ve W. S. Hall tarafından ortaya konulan mental fiillerin zihinde oluşum sürecine dikkat çeken bu model, dil ile ilgili çalışmalarda da mental süreci ön plana çıkarır. Mental fiillerin bildirdiği zihinsel faaliyetler çok çeşitlidir. “Zihin nedir?”, “Zihinsel olgular nelerdir?”, “Bilişsel süreç nasıl açıklanabilir?” gibi sorulara zihni bilimsel olarak inceleyen bilişsel psikolojinin sunduğu veriler doğrultusunda cevap aramak mental fiillerin de daha doğru tanımlanmasını sağlar.

Önceleri çoğunlukla ruh veya akıl sözcükleriyle, günümüzde yakın anlamlıları olan bilinç ve biliş terimleriyle de karşılanan zihin teriminin kesin tanımını yapmak oldukça güçtür. A. Binet, zihnin sınırlarının henüz çizilememiş olduğunu belirterek “bilinçsel aktivitelerin bütünü” olarak tanımlanabileceğini ifade eder (2016: 117).

Biliş, zihinsel faaliyetlerdir. Zihinsel faaliyet ise duyular aracılığıyla toplanan ve bellekte depolanan bilginin içsel olarak anlamlandırılması veya dönüştürülmesidir. Zihinsel faaliyetler oldukça çeşitlidir. Dış dünyadaki nesnelere ve durumlarla ilgili zihinsel faaliyetler için gerekli olan ilk adım algıdır. Algı, duyulardan gelen bilginin işlenmesidir. Bir diğer zihinsel faaliyet, belli bir bilgiye odaklanmayı sağlayan dikkattir. Pek çok zihin faaliyeti daha önceki deneyimlerin, hatıraların yer aldığı uzun süreli bellek temsillerine dayanır. Engellerle karşılaştığı durumlarda ise problem çözme, akıl yürütme faaliyetleri ve öngörüler devreye girer. Bir de bilginin nasıl işleminden geçirileceğini etkileyen, pek çok uyarana karşı verilen duygusal tepkiler vardır.

Tüm bu zihinsel faaliyetler bir gözlem, olay veya durumdan edinilen anlamların ya da çağrışımların yorumlanma sürecidir (Smith ve Kosslyn 2017: 2-45).

Kıscası bilişsel psikolojide zihinsel faaliyetler algı, örüntü tanıma, dikkat, bellek, duygular, dil, karar verme, düşünme, akıl yürütme ve problem çözme başlıkları altında ele alınır (Goldstein 2013; Smith ve Kosslyn 2017; Solso vd. 2019). Mental fiiller ise söz konusu zihinsel süreçlerin dildeki ifadesidir. Bununla birlikte zihnin birbiriyle ilişkili olduğu kadar birbirinden farklılık da gösteren kapasitelerinin olması, mental fiillerin de tek bir özellik ile tanımlanmasını ya da sınırlandırılmasını güçleştirmektedir. Ancak bilişsel psikolojinin sunduğu bilgiler doğrultusunda zihnin işleyişinin doğrudan gözlemlenemediğini dolayısıyla mental fiillerin de dışarıdan doğrudan gözlemlenemeyen deneyimlerin ifadesi olduğunu söylemek mümkündür.

Zihnin bedenle bağlantısını anlama isteği zihin felsefesinde zihin-beden problemi (body-mind problem) diye ifade edilen temel meselelerden biridir. Zihinsel olguları, zihinsel olmayanlardan ayırmak için filozoflar tarafından doğrudan bilgi, birinci şahıs önceliği, yanılmazlık ve kişiye özel olma gibi birtakım epistemolojik özellikler ileri sürülür. Ancak zihinsel olguların önemli özelliklerini aydınlatan bu ölçütlerin hiçbiri zihinsel kabul edilen türden olaylar, durumlar ve işlevlerin hepsi için uygun ve yeterli bir ölçüt değildir (Gödelek 2013: 10-12). Geleneksel ayırma zihinsel nitelikler; “zamansal, özel, düzeltilemez, içsel, tek, bağımsız, etkin, ben, kutsal, bölünemez, uzamı olmayan, şekilsiz, görülemez, yönelimsel, öznel” olarak sıralanır. Ancak bu niteliklerin de zihinsel olanı, fiziksel olandan doğru bir şekilde ayırdığı ya da herkesin onları aynı anlamda kullandığı söylenemez. Düalizm de materyalizm de zihin-beden problemine kesin bir çözüm getirememiştir (Gödelek 2013: 100-111). Bu durumda geleneksel yaklaşımla belirlenen “yönelimsellik” gibi zihinsel nitelikler ile mental fiillerin özellikleri arasında doğrudan bir bağ kurma güvenilir görünmemektedir.

Buna ek olarak S. A. Altınörs, zihin-beden problemi konusunda felsefede iki yaygın görüş olan materyalizm ve düalizmi hatalı yönleri ile eleştiren ve haklı yönlerini sentezleyen Searle’ün yaklaşımına dikkat çeker (2018: 41). Searle’e göre yönelimsel olan ve yönelimsel olmayan iç zihinsel durumlar vardır (2016: 134). Searle, yönelimselliği “zihinsel durumların dünyadaki şey durumlarına yöneltilmesini, bu şey durumlarına dair olmasını, onlara yönelik olmasını, onları amaçlamasını sağlayan özelliği” olarak tanımlar (2015: 77). Searle, yönelimselliğin özelliklerini kendisinin geleneksel görüşten ayrılan yönünü de belirtmek için şu şekilde sıralar: Öncelikle sadece bazı zihinsel durumlar ve olaylar yönelimseldir. İnançlar, korkular, umutlar ve arzular yönelimseldir ancak yönelimsel olmayan sinirlilik, sevinç, yönlendirilmemiş kaygı biçimleri vardır. Size bir inancım ya da arzum olduğunu söylersem “Tam olarak inandığımız şey nedir?” veya “Arzu ettiğiniz nedir?” diye sormanız her zaman mantıklıdır ancak sinirliliğim ve kaygım her zaman bu şekilde bir şey olmak zorunda değildir. İkincisi, yönelimsellik bilinç ile aynı şey değildir. Birçok bilinçli durum yönelimsel değildir. Örneğin ani sevinç duygusu. Bununla birlikte pek çok yönelimsel durum da bilinçli değildir. Yönelimsellik, bilinçli bir yılan korkusu yaşadığımı açıklamasında ortaya çıkar çünkü kaygı durumunda kaygı deneyimi ve kaygı aynıdır. Üçüncüsü, niyetinde olmak ve niyetli olmak ifadelerindeki durumlar yönelimselliğin sadece bir biçimidir ve diğerleri arasında özel bir yeri yoktur (1983: 1-3). Kıscası Searle’e göre “Ne için endişeleniyorsun?” ya da “Niye bu kadar sevinçlisin?” sorularına

cevap oluşturmamayan ama bilincinde olduğumuz endişe ve sevinç duyguları vardır ki bunlar bilincin yönelimsellik göstermeyen biçimleridir ve yönelimselliğin bilinçli olmayan birçok şekli vardır (2015: 77). Bu doğrultuda yönelimselliği, mental fiil olmanın bir gerekliliği olarak belirlemenin yanıltıcı olacağı düşünülmektedir. Yönelimsellik bazı zihin durumlarına özgü bir özelliktir. Her mental fiil yönelimsel değildir.

Zihin ve beden arasındaki yakın ve doğrudan ilişki aynı zamanda psikolojinin de konusudur. Günümüzde beyin işlevleri ve biliş arasında doğrudan bir ilişki kurulabilmektedir ve nörobilişsel teknikler, beynin içinin daha net görülmesine, daha ayrıntılı incelenmesine imkân tanımaktadır. İnsan beyni nöronların komplike ağından oluşur. Aştan nefrete, beyzbol sopasını sallamaktan gitar çalmaya, yaptığımız her şey, bütün deneyimlerimiz nöronların faaliyetlerinden kaynaklanır. Bütün biliş nörolojik faaliyetin bir sonucudur (Solso vd. 2019: 32-43). Ancak insan davranışlarının da bilişsel süreçlerin de nörolojik faaliyetlerin sonucu ortaya çıkması veya insan tarafından gerçekleştirilen -seçim olmayan otonom işlevler dışında- her hareketin iradeli olması *âşık ol-* ve *nefret et-* fiilleri ile *beyzbol oyna-* ve *gitar çal-* fiillerinin anlam bilimsel olarak aynı fiil kategorisinde değerlendirilebileceği anlamına gelmez. *Âşık ol-* ve *nefret et-* gibi mental fiiller kişiye özgü zihinsel deneyimlerin dildeki ifadesidir. Kişinin zihninde gerçekleşen, doğrudan yaşadığı bu öznel deneyimin bir başkası tarafından doğrudan gözlenmesi, ölçülmesi, bilinmesi imkânsızdır. Oysa *beyzbol oyna-* ya da *gitar çal-* fiilleri birtakım bilişsel, duyuşsal ve psikomotor becerilerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan ve dışarıdan doğrudan gözlemlenebilen hareketleri veya davranışları bildirir.

Bu bakımdan duygusal süreçlerin davranışsal ve fizyolojik boyutlarını bildiren *sığta-* “yas tutmak, ağlamak” (Yaylagül 2005: 28), *kızır-*, *öp-* (Hirik 2018: 77) gibi fiillerin; algı fiillerinin alt sınıfları arasında değerlendirilen *bergek-* “vurmak, dövme; kamçulamak, kırbaçlamak”, *buta-* “budamak, vurmak, dövme”, *kakıtış-* “(birbirini) itmek, (birbirine) vurmak”, *tâp-* “tepmek, vurmak” (Yıldız, 2016: 391-424), *iç-* “bir sıvıyı ağza alıp yutmak”, *yapuş-* “sıkıca yakalamak, tutmak” (Çelik, 2021: 45) gibi dışarıdan doğrudan gözlemlenebilen hareketleri veya davranışları bildiren fiillerin ya da söz ve davranışların bireyin zihin dünyası hakkında ipuçları taşıdığı gerekçesiyle mental fiil çalışmalarına alınan *beyân it-* “bildirmek, söylemek, ileri sürmek, anlatmak” *cevâb vir-* “karşılık olarak bildirmek veya söylemek”, *amel it-* “gereğince hareket etmek”, *namâz kıl-* “İslam dininde namaz ibadetini yerine getirmek”, *şavâf kıl-* “İslam dininde hac veya umre ibadeti sırasında Kâbe'nin çevresini yedi kez dönme” (Çelik 2021: 113-134) vb. fiillerin mental fiil olarak değerlendirilmesi doğru görünmemektedir.

Bununla birlikte Türkiye’de yapılan mental fiil çalışmalarındaki algı fiilleri listelerinde de birtakım görüş ayrılıkları bulunur. Yüksek düzeyde biliş içeren algı süreci, duyuşsal bilginin yorumlanmasıdır (Solso vd. 2019: 86). Dolayısıyla algı fiillerinin belirlenmesinde ve sınıflandırılmasında araştırmacılar tarafından genellikle beş duyu türü esas alınmaktadır. Ancak bugün gelinen noktada beş duyu temelli klasik görüş yerini, bu beş duyudan biri olan dokunma duyusunu deri duyumları adı altında kendi içerisinde türlere ayıran (dokunma, sıcak, soğuk, ağrı), derin (kinestetik) duyumlar, iç duyumlar (interoseptif duyumlar) ve denge (vestibüler) duyusuna yer veren sınıflandırmalara bırakmıştır (Cüceloğlu 2019: 100-101; Morgan 2017: 222; Tanalp

1975: 25). Özellikle iç duyularla ilgili algıları bildiren *acıık-*, *doğ-*, *susa-*, *yorul-* gibi fiillere mental fiil çalışmalarının büyük kısmında yer verilmez. İç duyuların algısı; kalp atışı hızı, solunum sıklığı, tokluk hissi vb. gibi iç organ fonksiyonlarıyla ilgili fiziksel duyuların, otonom sinir sisteminin taşıdığı duyuların bilinçli olarak algılanmasıdır. İç algı, dış algılamadan aksine vücut içi duyuşal girdinin işlenmesidir (Mehling vd. 2009: 2). Bilgi işleme aşamasında doğrudan bir rolü bulunmayan iç duyular ile ilgili algılar da aslında bir tanıma bildirir. Kişinin iç dünyasına dair bir tanıma bildiren bu algılar da kişiye özgüdür ve bir başkası tarafından gözlenmesi, ölçülmesi, bilinmesi mümkün olmayan deneyimlerdir. Dolayısıyla mental fiil çalışmalarında, dış dünyaya ait bir uyarının anlamlandırılmasıyla biliş sürecinde rol oynayan algıları karşılayan fiillerle birlikte vücut içi duyuşal uyarının tanınmasını sağlayan iç duyular ile ilgili algıları karşılayan fiillere de yer verilmesi gerekir.

Kinestetik duyu organları kaslarda, tendonlarda, eklemlerde bulunur ve kolların, bacakların pozisyonu ile kasların gerilimi ile ilgili bilgiler verir. Vestibüler duyu ise dengenin devamlılığındaki temel duyudur ve başın hareketi, pozisyonu ile ilgili bilgi verir (Morgan 2017: 222). Kinestetik ve vestibüler duyulardan kaynaklanan, ellerin yumruk şeklinde sıkılı olduğunu, hareketli bir nesneye bir top atılacaksa ne zaman atılacağını, plastik bir şişeyi çok fazla sıktığımızda büzüleceğini bilme vb. algıların ise dilde doğrudan bir karşılığı bulunmadığı için mental fiil çalışmalarında da bu alt başlıkların yeri bulunmaz. Aslında Yıldız'ın “denge fiilleri” olarak adlandırdığı; *çahşış-* “sendelemek, salına salına yürümek”, *kädgir-* “sendelemek, tökezlemek, ayağı dolaşmak” gibi fiiller (2016: 417-419); çeşitli vestibüler bozukluklar neticesinde ortaya çıkan, bir başkası tarafından doğrudan gözlemlenebilen hareketleri bildiren fiillerdir.

Türk dili temelli çalışmalarda, araştırmacılar arasında beş duyuma dayalı algıların ifadesi olan fiiller ile ilgili de görüş birliği bulunmaz. Örneğin Erdem, Türkmen Türkçesindeki *bak-*, *gara-*, *gözle-* gibi fiilleri *gör-* algılama fiiline bağlı hareketi anlatan davranış fiilleri olarak değerlendirir (2004: 943). Seçkin ise Viberg'in algı fiilleri paradigmasındaki “Peter kuşlara bakıyor” cümlesinin fiilini “duyu organlarının veri toplama aşaması olan duyuş sürecini ifade eden ve fiziksel yönü de bulunan bir duyuş (girdi) fiili” olarak tanımlar⁵. “Peter kuşları gördü” cümlesinin fiilini ise girdinin algılanması ile ilgili olan algı fiili olarak kabul eder. Algı fiilleri ile duyuş fiillerinin karıştırıldığını ileri süren Seçkin, yönelimsel olmayan fiiller olduğu için duyuş fiilleri olarak adlandırdığı fiilleri, mental fiiller arasında değerlendirmeyi doğru bulmaz (2019: 32-33, 2020: 47-48). Çalışmaların bir kısmında ise fiziksel yönü de bulunan *bak-* “bakışı bir şey üzerine çevirmek”, *dinle-* “işitmek için kulak vermek”, *dokun-* “nesnelerin sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık vb. niteliklerini derinin altındaki sinir uçları aracılığıyla duymak, değmek, el sürmek, temas etmek” vb. fiiller de mental fiil olarak ele alınır.

Algı; duyunun hemen ardından başlayan bir anlamlandırma sürecidir, daha karmaşık ve zihinsel bir süreçtir. Morgan, dış dünyadaki bilginin insana duyuş ve algı olmak üzere iki süreçle geçtiğini belirtir. “Duyum, bir ışığın parlaklığı, bir ses tonunun perdesi

⁵ Viberg'in algı fiilleri paradigması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. VIBERG, Åke (2001). “Verbs of Perception”. *Language Typology and Language Universals, An International Handbook*. Berlin: De Gruyter, 1294-1309.

gibi ilkel yaşantıları içerir”. Yaşantılar sadece duyumlardan oluşmaz. Bu duyumlar sürekli yorumlanır. Örneğin tonlar dizisi melodi olarak, kırmızı cisim kırmızı bir ev olarak, soğuk ve ıslak bir duyum yağmur olarak yorumlanır. Morgan, algının da bu “duyumları yorumlama, onları anlamlı hâle getirme süreci” olduğunu ifade eder (2017: 242).

Örneğin bir bebek, bir ağaç ya da ev kavramına sahip olmadan bir evin önünde bir ağaç olduğunu görebilir fakat böyle bir algısal deneyime sahip olması için söz konusu nesnelere belli bir tür kavramla bağdaştırabilmelidir çünkü böyle bir deneyim, bu nesnelere belirli türden nesnelere olarak tanınmasını gerektirir (Lowe 2000: 102-103). Bu durumda bebeğin ev ya da ağaç kavramlarını bilmeden bir evin önünde bir ağaç olduğunu görmesi duyumsal deneyimdir ancak kişinin ev ve ağaç kavramlarını bilerek ve bunları mekânda konumlandırarak evin önünde bir ağaç görmesi algısal deneyimdir. Dilde ifade bulan ise ilkel yaşantılara dayanan duyumsal deneyimler değil algısal deneyimlerdir. Bir başka ifadeyle dilde duyumsal deneyimler ile algısal deneyimlerin ifadeleri ayrı ayrı değildir. Bunun için de algısal deneyimleri bildirirken kullanılan *gör- / bak-, işit- / dinle-* gibi fiilleri bir öncelik-sonralık sırasına koyarak önce olanın duyum sonra olanın algı bildirdiğini ileri sürmek doğru görünmemektedir. *Bak-* ve *gör-* fiillerini yakın anlamlılık bağlamında inceleyen İ. G. Sev’in bu iki fiil arasındaki bağı “bakılan şeyin anlaşılması *görmek* ile mümkünken, görme eyleminin gerçekleşmesi *bakmak* ile mümkündür” (2017: 1025) biçiminde açıklaması da aslında bu iki fiili çok keskin sınırlarla ayırmanın mümkün olmadığını ifade eder.

Bak- (look), *seyret-* (watch), *gözünü dik-* (stare) fiillerini davranışsal süreçler (behavioural processes) içerisinde değerlendiren Halliday ise bu fiilleri, davranışsal süreçler içerisinde ele aldığı *ağla-* (cry), *gül-* (laugh), *somurt-* (frown) gibi diğer fiillerden ayırarak davranış biçimleri olarak temsil edilen bilinç süreçleri biçiminde açıklar ve “mental fiillerle özellikleri çok yakın fiiller” olarak gruplar. Bununla birlikte Halliday, “Ben seni izliyorum.” (I’m watching you) cümlesinde “sen” tamlayıcısının mental süreçteki **algılanan** (phenomenon) katılımcısı gibi görüldüğünü belirtir (2014: 302).

Türkiye Türkçesinde bir nesnenin kokusunu ya da tadını algılamak *kokusunu* (veya *koku*) *al-*(veya *duy-*) ve *tat al-* fiili ile karşılanırken *kokla-* “kokusunu duymak için bir şeyi burnuna yaklaştırmak veya bir yerin havasını içine çekmek” ve *tat-* “bir şeyden az miktarda yemek veya içmek” fiilleri fiziksel bir süreci işaret eder. Ancak *bak-* ve *dokun-* fiillerinin fiziksel yönleri salt fiziksel bir hareket değildir ve kimi bağlamlarda bilişsel yorum içeren bir sürece atıfta bulunurlar. Bu fiillerdeki söz konusu fiziksellik aslında daha çok algısal deneyimin gerçekleşmesini sağlayan duyumsal modaliteyle ilişkilidir. Bundan dolayı *bak-*, *dokun-* gibi fiiller, yer aldıkları bağlama göre algısal bir deneyim, tanıma, bildirdikleri durumlarda algı fiili dolayısıyla mental fiil olarak değerlendirilebilir.

Fiillerin kullanıldıkları bağlamlardaki anlamlarına göre tamlayıcılarının yüklendiği semantik rollerin farklılık gösterdiği de bilinmektedir (Doğan 2011: 107). 1. “Ayşeden ağacın dallarına Hedef dokundu.” ve 2. “Aliden yukarıya Hedef baktı.” cümlelerinde *dokun-* ve *bak-* fiilleri, ikinci bir kişi tarafından doğrudan gözlemlenebilen bir süreci ifade eden, tamlayıcıları hareketi gerçekleştiren **eden** ve hareketin yönünü veya sona erdiği yeri

bildiren **hedef** olan hareket fiilleri olarak betimlenebilir. Ancak 3. “Yumuşak ve sıcak bir toprağa dokundum.” ve 4. “Parktaki banka oturmuş rengârenk kâğıtlara sarılı şekerleri art arda yiyerek annesini kızdırmaya çalışan haşarı ve çelimsiz çocuğa bakıyordum.” cümlelerinde *dokun-* ve *bak-* fiillerinin fiziksel bir hareketle birlikte bir algı da bildirdiği; (yumuşak ve sıcak toprak) ve (rengârenk kâğıtlara sarılı şekerleri art arda yiyerek annesini kızdırmaya çalışan haşarı ve çelimsiz çocuk) tamlayıcılarının semantik rolünün **hedef** olmaktan ziyade zihinsel bir süreçte “dokunma duyumu ile hissedilen” ve “göz yardımıyla algılanan” birer **içerik** olduğu düşünülmektedir. 3 ve 4 numaralı cümlelerdeki süreçlerde dokunulan ve bakılanın niteliğini algılama yalnızca deneyimciye ait bir tecrübedir. Toprağın dokusunun ve ısısının gözlemci tarafından doğrudan bilinmesi mümkün değildir. Bununla beraber bakışların çevrili olduğu çocuğun rengârenk kâğıtlara sarılı şekerleri art arda yiyerek annesini kızdırmaya çalışan haşarı bir çocuk olduğu da deneyimcinin bilişsel yorumudur.

5. Sonuç

Mental fiil kategorisi, mental fiillerin disiplinler arası bir konu olması sebebiyle hem bilişsel psikolojinin zihinsel süreçlerle ilgili sunduğu veriler hem de dil bilimsel yaklaşımlardan hareketle ele alınmalıdır.

Mental fiillerin bildirdiği çok çeşitli zihinsel faaliyetler, bilişsel psikolojinin inceleme alanıdır. İnsanın hayatta kalmasını, dış ve iç dünyanın önemli özelliklerini bilmesini sağlayan algılamadan; hayata ilişkin herhangi bir soruya cevap bulmasına imkân veren dikkate, belleğe, bilmeye, imgelemeye, düşünmeye, problem çözmeye, akıl yürütmeye, karar vermeye ve bütün bilişsel süreçlerle etkileşim hâlinde bulunan duygulara kadar tüm zihinsel süreçlerin ortak yönü bireysel olmalarıdır. İnsanın zihninde gerçekleşen, doğrudan yaşadığı bu öznel deneyimin bir başkası tarafından doğrudan gözlenmesi, ölçülmesi, bilinmesi imkânsızdır. Mental fiiller, insanın iç ve dış dünyayı tanımasını ve anlamasını sağlayan, doğrudan gözlenmesi, ölçülmesi ya da bilinmesi mümkün olmayan zihinsel süreçlerin, kişiye özgü zihinsel deneyimlerin dilde fiil formundaki ifadeleridir.

Zihnin birbiriyle ilişkili olduğu kadar birbirinden farklılık da gösteren kapasitelerinin olması mental fiillerin de tek bir özellik tanımlanmasını ya da sınırlanmasını güçleştirir. Ancak zihni bilimsel olarak inceleyen bilişsel psikolojinin sunduğu bilgiler doğrultusunda zihnin işleyişinin doğrudan gözlemlenemediğini dolayısıyla mental fiillerin de dışarıdan doğrudan gözlemlenemeyen deneyimlerin ifadesi olduğunu söylemek, mental fiilleri geleneksel yaklaşımla belirlenen ve bazı zihinsel süreçlerin bir niteliği olan yönelimsellik ile özdeşleştirmekten daha doğru görünmektedir.

Türkiye’de yapılan mental fiil çalışmalarının bir kısmında rastlanan duygusal süreçlerin davranışsal ve fizyolojik boyutlarını, fiziksel temasla gerçekleşen ya da vestibüler bozukluklar neticesinde meydana gelen hareketleri, bireyin zihin dünyası hakkında ipucu veren eylemleri bildiren fiiller; zihinde gerçekleşen öznel deneyimler değildir ve bir başkası tarafından doğrudan gözlemlenebilir niteliktedir. Dolayısıyla söz konusu fiiller, mental fiil kategorisi dışındadır. Bununla birlikte dış dünyaya ait

duyumları anlamlı hâle getirme süreçleri kadar vücut içi duyuusal uyarıların tanınmasını sağlayan süreçler de zihinseldir ve mental fiil kapsamında incelenmelidir.

Zihinsel süreçlerin çeşitli aşamalarının hangi mental fiiller tarafından karşılandığını ve çok anlamlı mental fiillerin farklı anlamları ile hangi mental süreçleri işaret ettiğini tespit edebilmek için mental fiil çalışmalarında mental süreci göz önünde bulundurmak oldukça önemlidir. Ancak mental fiiller için yalnızca mental süreçlerin öne çıktığı tanımlamalar, söz konusu fiil sınıfının dil bilimsel özelliklerini tüm yönleri ile yansıtmaktan uzaktır. Fiiller anlamları ile söz diziminde alacağı tamlayıcıları ve bu tamlayıcıların semantik rollerini tayin eden yönetici unsurlardır. Dolayısıyla anlam bilimsel fiil kategorilerinin her biri belli semantik rolleri taşıyacaktır. Mental fiil sınıfı da öncelikle tamlayıcılarının semantik rolleri ile betimlenmelidir.

Fillmore (2003) tarafından durum dil bilgisi kapsamında belirlenen mental deneyim çerçevesi, Türkçe için de uygulanabilir görünmektedir. **Deneyimci**, **içerik** ve **uyarıcı** semantik rolleri, mental fiil tamlayıcılarının temel semantik rolleri olarak benimsenebilir. Bu doğrultuda Türkçe mental deneyim çerçevelerinin 1. **deneyimci + mental süreç**, 2. **içerik + mental süreç**, 3. **deneyimci + içerik + mental süreç**, 4. **uyarıcı + deneyimci + mental süreç**, 5. **uyarıcı + deneyimci + içerik + mental süreç** olmak üzere beş temel anlam bilimsel yapı taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçeleri için yapılacak incelemelerde farklı deneyim çerçevelerinin ortaya çıkması mümkündür. Ayrıca kimi mental fiil tamlayıcıları **deneyimci**, **içerik** ve **uyarıcı** semantik rollerinin dışında başka süreçlerde de görülen semantik roller de yüklenebilir.

Türkçe mental fiillerde **deneyimci** zorunlu bir tamlayıcıdır. **Deneyimci** rol, yalnızca edilgen mental fiillerde ve sınırlı sayıdaki biçim birimsel bir edilgenlik işareti taşıyorsa da edilgen bir anlam taşıyan fiillerin cümlelerinde bulunmaz.

Deneyimci, mental sürecin doğası gereği bir insandır. Ancak **deneyimci** semantik rolünün deneyimcinin bir parçası ya da kişileştirilmiş bir varlık ile karşılandığı örnekler Türkçede de görülebilmektedir. Bunun yanı sıra **deneyimci** semantik rolünün deneyimcinin bir parçası ile karşılandığı *ağrı-*, *acı-*, *kaşın-* gibi fiiller de bulunur.

Bilinçliliği **deneyimcinin** varoluşsal bir özelliği olarak açıklamak, mental fiillerin ise bilinç ile donatılmış bir deneyimci tarafından tecrübe edilen istemli ya da istemsiz süreçleri karşıladığını söylemek daha doğru görünmektedir.

Deneyimci rol, bazı mental fiillerin tek zorunlu istemidir. Çoğu mental fiilin ikinci bir zorunlu istemi vardır. İkinci zorunlu istem olan bu tamlayıcı ise genellikle algılanan, düşünülen, istenen, kişinin zihninden geçen, dikkatini yönlendirdiği şeyi bildiren **içeriktir**. Bazı mental fiillerin ikinci zorunlu istemi ise **uyarıcı** semantik rolündedir. Bu grupta yer alan fiillerin büyük kısmı ettirgen fiillerdir. Ettirgenleştirmenin neticesinde, sürecin başlamasına sebep olan **uyarıcı** semantik rolündeki tamlayıcı cümlede yer alır ve özne konumuna yerleşir. Ettirgen mental fiillerin dışında *rahatsız et-* “rahatımı bozmak, rahatını, keyfini kaçırmak”, *sık-* “sıkıntı vermek”, *üz-* “üzüntü vermek” gibi fiiller de semantik istem yapıları ile mental sürecin başlatıcısını bildirirler. Bu durumda mental fiiller “**deneyimci**”nin zihnindeki bir değişimi bildiren fiillerdir. Bu fiillerin çoğu

bu değişimin “**içerik**”ini, bir kısmı değişim sürecini başlatan “**uyarıcı**”yı, bir kısmı ise her ikisini de kendi anlamlarında barındırır.

Mental fiillerin deneyim çerçeveleri ile betimlenmesi, mental fiil sınıfının sınırlarının daha net çizilmesini sağlayacak ve Türkçenin fiil sınıflandırma çalışmalarına da katkıda bulunacaktır. Dili anlama süreci kadar üretme süreci de bir zihin konusu olarak bilişsel psikolojinin inceleme alanında olsa da dil üretme sürecinin fiil formundaki ifadeleri dil bilimsel bir yaklaşımla incelendiğinde mental fiillerden ayrılır. Bu doğrultuda iletişim / açıklama fiilleri olarak adlandırılan ve tamlayıcılarının semantik rolleri bakımından mental fiillerden ayrılan bu fiil grubunun bir başka anlam bilimsel fiil sınıfı olarak değerlendirilmesi daha doğrudur.

Fiillerin çeşitli bağlamlardaki anlamlarına göre tamlayıcılarının yüklendiği semantik roller farklılık gösterebileceği için *bak-*, *değ-*, *dokun-* gibi fiziksel yönü de bulunan fiillerin bağlamları göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiği ve bilişsel yorum içeren süreçler bildirdikleri durumlarda mental fiil kapsamında ele alınabileceği düşünülmektedir.

Türkçenin gerek tarihî lehçeleri gerekse çağdaş lehçeleri için yapılacak çalışmalarda mental fiillerin sayısal istem potansiyelleri, tamlayıcılarının dil bilgisel ilişkileri ve semantik rolleri ile betimlenmesi Türk dili temelli mental fiil çalışmalarının yeniden biçimlenmesini sağlayacaktır.

Kaynakça

- ACAR, Ergün (2019). “Codex Cumanicus’ta Bulunan Mental Fiillerin Günümüz Anadolu Ağzlarındaki Kullanımları Üzerine”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8/3: 1276-1292.
- ALTINÖRS, S. Atakan (2018). “Zihin-Beden Problemine Searle’ün Yaklaşımı”. *Temaşa Felsefe Dergisi*, 9: 39-59.
- AYDIN ÖZKAN, Işıl (2018). *Evensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*. Ankara: Gece Akademi.
- AYDOĞMUŞ, Erdal (2021). “Özbek Türkçesinde mental fiiller”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 22: 135-151.
- BAYRAKTAR, Fatma Sibel (2017). “Bulgarca Sözlüğünde Yer Alan Türkçe Mental Fiiller Üzerine”. *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı (25-28 Eylül 2017, Bükreş, Romanya) Bildiri Kitabı*, 458-466.
- BIBER, Douglas et al. (2007). *Grammar of Spoken and Written English*, London: Longman.
- BINET, Alfred (2016). *Zihin ve Beyin* (Çev. Burak Erdoğan). İstanbul: Aramis Yayınevi.
- BİLGİN AKSOY, Gökçen (2021). *Azerbaycan Türkçesinde Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- BİRAY, Nergis (2007). “Kazak Şivesi ve Denizli Ağzında Kök Haldeki Benzer İdrak Fiillerinde Anlam Farklılaşmaları”. *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (6-7-8- Eylül 2006) Bildiriler II*. Denizli, 307-314.
- BLANSITT, Edward L. (1978). “Stimulus as a Semantic Role”. *Valence, Semantic Case, And Grammatical Relations*. Amsterdam: John Benjamins B. V., 311- 325.
- BOOTH, James R.; HALL, William S. (1995). “Development of the Understanding of the Polysemous Meanings of the Mental-State Verb Know”, *Cognitive Development*, 10: 529-549.
- BUSSMANN, Hadumod. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics* (Translated and Edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi). London and New York: Routledge.
- COOK, Walter A. (1979). *Case Grammar: Development of the Matrix Model (1970-1978)*. Washington, D. C.: Georgetown University Press.

- CROFT, William (1993). "Case Marking and The Semantics of Mental Verbs". *Semantics and The Lexicon* (Ed. J. Pustejovsky). Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 55-72.
- CÜCELOĞLU, Doğan (2019). *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ÇELİK, Tarık (2021). *Risale-i Kudsiyye'de Mental Fiiller ve Dizin*. Doktora Tezi. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi.
- DOĞAN, Nuh (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- DOĞAN, Nuh (2017). "Türkçe Fiillerin Anlam Bilimsel Sınıfları". *I. Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 223-252.
- DOLATİ DARABADİ, Mina (2018). "Nehcü'l Feradis'te Mental Fiiller". *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1: 85-113.
- DOWTY, David (1991). "Thematic Proto-Roles and Argument Selection". *Language*, 67/3: 547-619.
- e-GTS = TÜRK DİL KURUMU (2022). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 28.02.2022)
- ERDEM, Melek (2004). "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişimleri". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 939-949.
- ERDEM, Mevlüt (2016). "Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları". *Turkish Studies*, 11/20: 185-200.
- FAKİRULLAHOĞLU, Muhammed Ali İsmail (2016). *Kırgız Türkçesinde Duygu Fiilleri*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- FILLMORE, Charles J. (1971). "Some problems fore case grammar". *Report Of The Twenty-Second Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*. Washington: Georgetown University Press, 35-56.
- FILLMORE, Charles J. (1987). "The Case for Case". *Fillmore's Case Grammar: A Reader* (Ed. René Dirven, Günter Radden) Heidelberg: Groos.
- FILLMORE, Charles J. (2003). "Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case". *Dependenz und Valenz - Dependency and Valency: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung - An International Handbook of Contemporary Research*, 1/1, Halbband. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 457-475.
- FILLMORE, Charles J. (2006). "Frame Semantics". *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 373-400.
- GARCÍA-MÍGUEL, José M.; ALBERTUZ, Francisco J. (2005). "Verbs, Semantic Classes and Semantic Roles in the ADESSÉ Project". *Proceedings of the Interdisciplinary Workshop on The Identification and Representation of Verb Features and Verb Classes*. Saarbrücken, 50-55.
- GEDİZLİ, Mehmet (2013a). "Türkiye Türkçesindeki Kök Fiillerin Yapı ve Anlam Özellikleri". *International Journal of Human Sciences*, 10/2: 567-582.
- GEDİZLİ, M. (2013b). "Türkiye Türkçesindeki Türemiş Kök Fillerin Yapı ve Anlam Özellikleri". *Akademik Bakış Dergisi*, 39: 1-16.
- GOLDSTEIN, E. Bruce (2013). *Bilişsel Psikoloji* (Çev. Okhan Gündüz). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- GÖDELEK, Kamuran (2013). *Zihin Felsefesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- GÖTZ-VOTTELER, Katrin (2007). "Describing Semantic Valency". *Valency: Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 37-49.
- HALLIDAY, Michael A. K. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. London and New York: Routledge.
- HERBST, Thomas et al. (2004). *A Valency Dictionary of English: A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- HİRİK, Erkan; ÇOLAK, Tuğba (2017). "Türkçe Mental Fiillerde 'Çok Katmanlılık'". *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017 Niğde Bildiriler Kitabı*, Cilt 1, (Ed. Hikmet Koraş), Niğde, 261-268.
- HİRİK, Erkan (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- İBE, Pınar (2004). *Psych Verbs in Turkish: A Structural And Semantic Analysis*. Yüksek Lisans Tezi. Mersin: Mersin Üniversitesi.
- KALKAN, Nigar (2016). “Başkurt Türkçesinde Mental Fiiller”. *Actual Problems of Turkic Studies*, St. Petersburg, 177-186.
- KERİMOĞLU, Caner (2019). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- LEVIN, Beth (1993). *English Verb Classes and Alternations*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LEVIN, Beth (2015). “Verb Classes Within and Across Languages”. *Valency Classes in the World's Languages: Case Studies from New Guinea, Australia, and the Americas, and Theoretical Outlook* (Ed. A. Malchukov and B. Comrie). Berlin: De Gruyter, 1627-1670.
- LEVIN, Beth; RAPPAPORT HOVAV, Malka (2005). *Argument Realization*. New York: Cambridge University Press.
- LOCK, Graham (1996). *Functional English Grammar An Introduction for Second Language Teachers*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- LONGACRE, Robert E. (1976). *An Anatomy of Speech Notions*. Lisse: The Peter De Ridder Press.
- LOWE, E. Jonathan (2000). *An Introduction to the Philosophy of Mind*. Cambridge University Press.
- MEHLING, Wolf E. et al. (2009). “Body Awareness: Construct and Self-Report Measures”. *PLoS ONE*, 4/5: 1-18.
- MORGAN, Clifford T. (2017). *Psikolojiye Giriş* (Ed. Sirel Karakaş ve Rükzan Eski). Konya: Eğitim Yayınevi.
- NIIRANEN, Leena (2008). *Effects of Learning Contexts on Knowledge of Verbs: Lexical and Inflectional Knowledge of Verbs among Pupils Learning Finnish in Northern Norway*. A dissertation for the degree of Philosophiae Doctor. Tromsø: University of Tromsø Faculty of Humanities Department of Language and Linguistics.
- ÖZEREN, Mehmet; ALAN, İrfan (2018). “Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 61: 203-224.
- SARI, İsa (2019). “Algı Fiillerinde Çok Anlamlılık: Gör- Örneği”. *Algı'ya Dair*. İstanbul: Kesit Yayınları, 129-160.
- SEARLE, John R. (1983). “The nature of Intentional states”. In *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-36.
- SEARLE, John R. (2015). *Zihin Dil ve Toplum* (Çev. Alaattin Tural). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- SEARLE, John R. (2016). *Bilinç ve Dil* (Çev. Muhittin Macit ve Cüneyt Özpilavcı). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- SEÇKİN, Kuban (2014). “Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı”. *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, II. Cilt, Bursa, 921-929.
- SEÇKİN, Kuban (2019). *Eski Türkçede Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- SEÇKİN, Kuban (2020). *Eski Türkçe Metinlerden Örneklerle Mental Fiil Teorisi*. Konya: Palet Yayınları.
- SEV, İ. Gülsel (2017). “Yakın Anlamlı Fiillerden Bakmak-Görmek”. *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı Cilt 2*, İstanbul: Çantay Yayınları, 991-1028.
- SMITH, Edward E.; KOSSLYN, Stephen M. (2017). *Bilişsel Psikoloji Zihin ve Beyin* (Çev. ve Ed. Muzaffer Şahin). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- SOLSO, Robert L.; MACLIN, M. Kimberly; MACLIN, Otto H. (2019). *Bilişsel Psikoloji* (Çev. Ayşe Ayçiçeği Dinn). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ŞAHİN, Savaş (2012a). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ŞAHİN, Savaş (2012b). “Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/4: 45-62.
- ŞAHİN, Savaş (2015). “Metaphorical approach to mental verbs in Turkmen Turkish”. *ConCALL* 1: 114-122.
- TANALP, Rüknettin (1975). *Duyu Fizyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları.
- TESNIÈRE, Lucien (2015). *Elements of Structural Syntax*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

- VAN VALIN, Robert D. (2004). "Semantic Macroroles in Role and Reference Grammar", *Semantische Rollen* (Ed. Rolf Kailuweit and Martin Hummel). Germany: Gunter Narr Verlag Tübingen, 62-82.
- VIBERG, Åke (1994). "Differentiation and Polysemy in the Swedish Verbal Lexicon". *Euralex*, Amsterdam, 204-215.
- VIBERG, Åke (2001). "Verbs of Perception". *Language Typology and Language Universals, An International Handbook* (Red. M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher, W. Raible). Berlin: De Gruyter, 1294-1309.
- YAYLAGÜL, Özen (2005). "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 17-51.
- YAYLAGÜL, Özen (2010). "Türkiye Türkçesinde Duygu Fiilleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7/4: 100-111.
- YEGIN, Ayşe (2019). "Mental Fiil Kavramı ve Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ Mesnevisinde Mental Fiiller". *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1: 51-74.
- YILDIZ, Hüseyin (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- YILDIZ, Hüseyin (2020). "Eski Uygurcada Mental Fiiller Arası Geçişler Üzerine Notlar". *Gazi Türkiyat*, 26: 105-125.

Kudûrî'nin El-Muhtasar Adlı Eserinin En Eski Türkçe Tercümesi

The Oldest Turkish Translation of Kudûrî's Al-Mukhtasar

Cihan Doğan

Arş. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Aydın / Türkiye

e-posta cihan.dogan@adu.edu.tr

orcid 0000-0001-6397-7124

doi 10.54316/dilarastirmalari.1060050

Atıf

Citation

Doğan, Cihan (2022).
Kudûrî'nin El-Muhtasar Adlı
Eserinin En Eski Türkçe
Tercümesi.
Dil Araştırmaları, 30: 139-
156.

Başvuru

Submitted

19.01.2022

Revizyon

Revised

04.04.2022

Kabul

Accepted

14.02.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

İslam dünyasının XI. yüzyıldaki önemli âlimlerinden Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî'nin (ö. 1037) yazdığı El-Muhtasar çok değer görmüş ve birçok dile tercüme edilmiştir. El-Muhtasar'ın Türkçeye çeviri faaliyetleri tarihî dönemlerden başlayarak günümüze kadar devam edegelmiştir. Bu çalışmada C. S. Mundy'nin şahsi kütüphanesinde olup şu anda British Library'de bulunan ve ilk kez Zeynep Korkmaz'ın tanıttığı El-Muhtasar'ın en eski Türkçe tercümesi olduğu düşünülen metin üzerinde durulacaktır. Eserin nüsha tavsifi ve karışık lehçe özellikleri hakkında bilgiler verilecektir. Daha sonra eserin fonetik, morfolojik ve söz varlığı özellikleri ait olduğu düşünülen sahadaki diğer eserlerle karşılaştırılacak; böylelikle bu türde lehçe temas özellikli eserlerin ortaklaştığı yapılar gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: El-Muhtasar, Kudûrî, karışık lehçe, temas lehçesi

ABSTRACT

Al-Mukhtasar, written by Abu'l-Husayn Ahmad Ibn Ebî Bakr Mohammad Ibn Ahmad Al-Qudûrî, one of the most prestigious scholars of the Islamic world in the 11th century, has been translated into many languages. Translation activities of al-Muhtasar into Turkish have continued from ancient times to the present day. The manuscript that is the subject of this study previously was in C S Mundy's library and is currently in the British Library. This version, thought to be the oldest translation of Al-Mukhtasar, introduced by Zeynep Korkmaz, will be emphasized in this paper. Information will be given about the work's copy description and mixed dialect features. The work's phonetic, morphological, and lexical features are compared with other works written in the field, which are thought to belong so that the familiar

structures of these types of dialect contact works will be tried to be shown.

Keywords: El-Mukhtasar, Kudûrî, mixed dialects, contact dialect

0. Giriş

Tam adı Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân el-Kudûrî el-Bağdâdî olan Kudûrî 973 (H 362) yılında Bağdat'ta doğmuştur. Lakabının kökeni çömlek (*kıdr*, çoğulu *kudûr*) zanaatı ile olan alakası ya da Bağdat'ın Kudûre köyü ile ilişkilendirilmekteyse de kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Kallek 2002: 321). Irak'ta Hanefî mezhebi fakihlerinin son üstadı sayılır. Şafii fakihî eş-Şeyh Ebû Hâmid el-İsferânî ile mezhebinin müdafaası için pek çok münazaralarda bulunmuştur (Fahir 1979: VIII). Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zünûn*'da Kudûrî'nin H 428 yılında öldüğünü yazmıştır (Kâtip Çelebi 2007: 1301). Eserleri şunlardır:

1. *El-Muhtasar*
2. *Et-Takrib*
3. *Et-Tecrid*
4. *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*
5. *Nübze min Menakibî Ebî Hanîfe*.

Abbasî halifesi Kâdir-billah Şii propagandası karşısında dört mezhebin en önemli şahsiyetlerinden Sünniliği yayma ve böylece yaygın Şiilik faaliyetlerine karşılık verme amacıyla eserler yazmalarını talep eder. Bu fikirle birlikte Hanefî mezhebinin fikir önderlerinden olduğu anlaşılan Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî (öl. H 428/M 1037) meşhur *El-Muhtasar* adlı eserini hazırlayıp halifeye takdim etmiştir. Eser Hanefî mezhebinin en önemli fıkıh kitaplarından biri olmuş, farklı dillere çevrilerek yüzyıllarca medreselerde temel ders kitabı olarak okutulmuştur (Kallek 2002: 321-322). Kâtip Çelebi'ye göre *El-Muhtasar*, “mezhepte [Hanefî] kendisine genel olarak “kitap” adı verilen eserdir, sağlam, kabul edilen ve önde gelen bilginler arasında elden ele dolaşan bir metindir, bu eserin ünü açıklama yapma ihtiyacını ortadan kaldırır” (Kâtip Çelebi 2007: 1301).

Gerçekten de Akta' el-Bağdâdî, Hâherzâde, Muhammed b. Ahmed el-İsbîcâbî, Zâhidî, Ebû Bekir el-Hâddâd, İbn Kutluboğa, Abdülganî el-Meydânî gibi âlimlerin *El-Muhtasar*'ın şerh ve haşiyelerini yazmaları, eserin Hanefî fıkıhı için ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

El-Muhtasar'ın ünü ve kıymetine dair ilginç bir değerlendirme de Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'unda şu şekilde yer almaktadır:

“*Misbâhu Envâri'l-Ed'ıye'nin yazarı şöyle dedi. Hanefiler veba günlerinde bu eseri okumanın bereketine inanırlar, bu eser kutsal bir kitaptır, bu eseri ezberleyen kişi fakirliğe karşı emniyette olur hatta erdemli bir bilginden bu eserin dersini gören ve kitap bittiği zaman bu erdemli kişinin bereket duası ettiği kimseler bu eserin problemlerinin sayısı kadar dirheme sahip olur*” (Kâtip Çelebi 2007: 1301).

El-Muhtasar'ın birçok dilde tercümesi bulunmaktadır. Eser, Tahir Mahmood Kiâni tarafından İngilizceye (Kiâni 2010), Georges Henri Bousquet, Léon Bercher tarafından Fransızcaya (Bousquet & Bercher 1953), nikah bölümü Georg Helmsdörfer tarafından

Almancaya (Helmsdörfer 1832) ve cihad bölümü Rosenmuller tarafından Latinceye (Rosenmuller 1825) çevrilmiştir. Bu dillerin dışında Urduca, Afganca ve Farsçaya da eserin çevirileri yapılmıştır.

El-Muhtasar şerhi ve haşiyeleri, Türkler arasında da yaygın olarak bilinmekte; Türkiye'nin birçok kütüphanesinde eserin, şerh ve haşiyelerinin orijinal dilindeki yazma kopyaları bulunmaktadır. Eserin Türkler arasında gördüğü değer Türkçeye çevrilmesini de sağlamıştır. Bu çalışmada Kudûrî'nin *El-Muhtasar* adlı eserinin günümüzdeki çevirilerinden başlayarak Osmanlı dönemindeki el yazması ve matbu çevirilerine kadar bilgi verilecek ve en eski Türkçe Kudûrî çevirisi olduğu düşünülen eserin tavsifi ve içeriği ile ilgili ayrıntılı açıklamalar yapılacaktır.

El-Muhtasar'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana yapılan Türkçe çevirileri aşağıda verilmiştir:

- Muzaffer Ozak, *Kudûrî Şerif Tercümesi Sualli-Cevaplı*, Ergin Kitabevi, 1958, 2019 İki baskı.
- Süleyman Fahir, *Kudûrî Metin ve Tercümesi*, Eser Kitabevi, 1967, 1979 İki baskı.
- Ali Arslan, *Kudûrî Metni Tercümesi*, Arslan Yayınları, 1979.
- M. Şevket Ustaosmanoğlu, *Kelime Manalı Kudûrî Tercümesi*, Hanifiyye Kitabevi, 2007.
- Orhan Ençakar, Abdulkadir Yılmaz, *Kuduri Şerif Tercümesi Kelime Anlamalı Açıklamalı*, Yasin Yayınevi, 2012.
- Ahmet Mak, *Muhtasaru'l Kudûrî*, Hak Yayınları, 2018.
- Soner Duman, Osman Güman, *Muhtasaru'l Kudûrî*, Beka Yayıncılık, 2019.

Eser Osmanlı Devleti'nde medrese eğitimindeki temel ders kaynaklarından biridir. Bu dönemde yazılan müstakil *El-Muhtasar* çevirileri Sadık Yazar tarafından derlenmiştir (Yazar 2014). Bu çeviriler şu şekildedir:

- (Mütercimi Belirsiz), *Tercüme-i Muhtasaru'l-Kudûrî*, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi A 430 numarada kayıtlı nüsha. H 966 (M 1558). (Yazar 2014: 62)
- (Mütercimi Belirsiz), *Tercüme-i Muhtasaru'l-Kudûrî*, GHBK R-4872/2 numarada kayıtlı nüsha. H 4 Şevval 1136 (M 26 Haziran 1724). (Yazar 2014: 63)
- İsmâil Müfid Efendi b. Ali el-İstanbulî (öl. 1803), *Tercüme-i Muhtasaru'l-Kudûrî*, SK Esad Efendi 592 numarada kayıtlı nüsha. Tarih yok. (Yazar 2014: 63).
- Mehmed Tâhir Selâm (öl. 1844), *Tercüme-i Kudûrî*, SK Kasidecizâde 244-M numarada kayıtlı nüsha. H 1259 (M 1843). (Yazar 2014: 63).
- (Mütercimi Belirsiz), *Manzûm Tercüme-i Kudûrî*, SK Fatih 2176 numarada kayıtlı nüsha. Tarih yok. (Yazar 2014: 63-64).
- (Mütercimi Belirsiz), *Tercüme-i Muhtasaru'l-Kudûrî*, Milli Kütüphane Yz A 408 numarada kayıtlı nüsha. H 22 Cemâziyelülâ 1322 (M 4 Ağustos 1904). (Yazar 2014: 64).
- Yûsuf Siddîk b. Abdurrahmân (öl. 1911), *Tercüme-i Kitâbü'l-Buyû'*, SK Nuri Arlasez 297 numarada kayıtlı nüsha. Tarih yok. (Yazar 2014: 64).
- Muhammed Emin Fehim Paşa, *Tercüme-i Kudûrî* (Kitâbü'l-Azîzî fi'l-Muhtasari'l-Kudûrî), H 1281-1323 Yedi baskı. (Yazar 2014: 64-65).
- Hüseyin Hüsnî b. Hafız Hasan el-Radvitevî, *Suâl ve Cevaplı Kudûrî-i Şerîf Tercümesi*, H 1329 (M 1911). (Yazar 2014: 65).

Sadık Yazar'dan derlenen bu eserlerin yanına H 1310 (M 1914) tarihli Hasan Ferîd'in *Sualli ve Cevaplı Kudûrî Tercümesi* adlı eserini de eklemek gerekir. Ayrıca Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Haraççioğlu koleksiyonu 558 numarada kayıtlı *Tercüme-i*

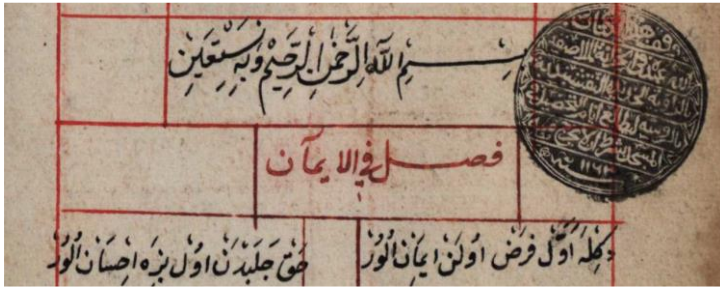
Kudûri adlı manzum bir yazma daha bulunmaktadır. Güler Doğan Averbek de Berlin Devlet Kütüphanesi'nde *El-Muhtasar*'ın müstakil bir Türkçe nüshasını tespit etmiştir (Averbek 2020: 8-9).

Sadık Yazar ve Güler Doğan Averbek'in belirttiği müstakil yazmalarla birlikte Bursa'da tespit edilen yazma nüsha elde edilmiştir. Ancak bazı nüshaların tavsifinde birtakım yanlışlıklar göze çarpmaktadır.

Türk Dil Kurumu Kütüphanesi A 430 numarada kayıtlı H 966 (M 1558) tarihli mütercimi belirsiz, *Tercüme-i Muhtasarı'l-Kudûri* nüshası *El-Muhtasar*'ın birebir tercümesi değildir. Yazma okunduğunda yazarının *El-Muhtasar*'dan faydalandığı anlaşılacakla birlikte bazı meselelere *El-Muhtasar*'da olmayan konular ve ek bilgiler de getirmiş ayrıca eserde geçen meselelerin bazıları eksik olarak yazılmış ya da çevrilmemiştir. Yazmadaki konuların düzenlenişi ve sıralaması da *El-Muhtasar*'a benzememektedir. Yazmada bahsedilen konular ve içerikleri Arapça orijinaline bakıldığında da aynı değildir. Örneğin *El-Muhtasar*'daki *hıyâru'ş-şürût* (şart muhayyerliği) bahsinin orijinal metni yazmadaki aynı bahiste geçmemektedir. Yani yazmadaki aynı bahis hem farklı bir sıralamada hem de içerik olarak *El-Muhtasar*'dan oldukça farklıdır. Dolayısıyla bu eserin *El-Muhtasar* tercümesi olması mümkün görünmemektedir.

SK Fatih 2176 numarada kayıtlı mütercimi belirsiz *Manzûm Tercüme-i Kudûri* ile Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde tespit ettiğimiz Haraççioğlu koleksiyonu 558 numarada kayıtlı manzum *Tercüme-i Kudûri* aynı eserin istinsahlarıdır. Yapılan karşılaştırma sonucunda Fatih nüshasındaki başlangıç bölümünün Bursa nüshasına göre seksen üç beyit eksik olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu iki eser de *El-Muhtasar*'ın manzum çevirileri değildir. Nüshalar Balıkesirli Devletoğlu Yûsuf'un *Tercüme-i Vikâye* (*Murâd-nâme*) adlı eserinin kopyalarıdır. Haraççioğlu koleksiyonu 558 numarada manzum *Tercüme-i Kudûri* olarak kayıtlı nüshanın ilk beyiti Balıkesirli Devletoğlu Yûsuf'un *Tercüme-i Vikâye*'sinin seksen üçüncü beyitine karşılık gelmektedir.

Görsel 1. Haraççioğlu koleksiyonu 558 numarada kayıtlı manzum *Tercüme-i Kudûri* adıyla kayıtlı eserin ilk beyiti.

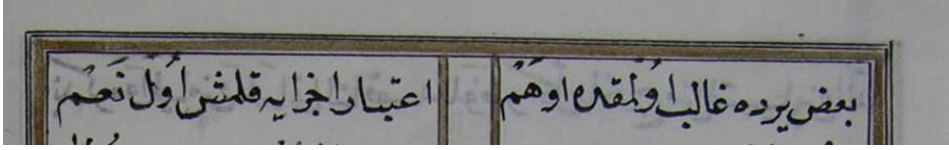

Tercüme-i Vikâye'nin seksen üçüncü beyitinin çeviri yazısı:

diñle evvel farz olan imân olur / haķ çalapdan ol bize ihsân olur (Aktan 2002: 115)

SK Fatih 2176 numarada *Manzûm Tercüme-i Kudûri* olarak kayıtlanan nüshanın 2b'deki manzum kısmının başlangıcı Balıkesirli Devletoğlu Yûsuf'un *Tercüme-i Vikâye*'sinin yüz altmış üçüncü beyitine karşılık gelmektedir.

Görsel 2. SK Fatih 2176 numarada Manzûm Tercüme-i Kudûri adıyla kayıtlı eserin ilk beyiti.

Tercüme-i Vikâye'nin yüz altmış üçüncü beyitinin çeviri yazısı:

ba 'zî yirde gâlib olmağda o hem / i 'tibâr eczâya kılmış ol ne 'am (Aktan 2002: 121)

1. En Eski Türkçe *El-Muhtasar Tercümesi*

Kudûrî'nin *El-Muhtasar* adlı eserinin en eski Türkçe tercümesi olarak değerlendirdiğimiz nüsha Zeynep Korkmaz tarafından *XI. Türk Dil Kurultayı*nda tanıtılan ve Cyril S. Mundy'nin şahsi kütüphanesinde Ms. 89 numarayla kayıtlı olan yazmadır. Bu nüsha şu anda *British Library*'de *Tarjuma-i Qudûrî* adıyla Or 16038 numarada kayıtlıdır¹. Ancak eserin Mundy'e ait Ms. 89 numaralı yazma olduğu *British Library* tarafından bilinmemektedir. Dolayısıyla eserin Mundy veya yakınları tarafından verilmediği ya da kütüphaneye satılmadığı anlaşılmaktadır. Mundy'nin şahsi kütüphanesinde olan bu eserin *British Library*'e nasıl geldiği konusunda net bir bilgi olmamakla birlikte uzun süredir araştırdığımız Mundy'e ait el yazmalarının akıbetinin ne olduğunu açıklayabilmek zordur.

Eserin *British Library* tarafından yapılan tavsifiyle Zeynep Korkmaz'ın verdiği tavsif bilgileri birbirine yakındır. Korkmaz'ın verdiği bilgilere göre yazma 242 mm. x 182 mm. ölçüsünde 119 yaprak tutarında siyah, meşin kaplı kalın, parlakça kâğıt üzerine kırmızı başlıklar ve harekeli nesih ile yazılmıştır. Her sayfasında 17 satır bulunan yazma tek elden çıkmamış, birkaç kez el değiştirmiştir (1968: 355). *British Library*'deki tavsife göre ise yazma 250 mm. x 190 mm. ölçüsünde 120 yapraklıdır. Eserin dış kabı ile ilgili herhangi bir bilgi olmadığı gibi yazmanın dijital görseli gönderildiğinde kapak görseli konmamıştır. Eserin sayfalarının dağılıp daha sonra tekrar ciltlenmesi dolayısıyla bazı sayfalarının yeri karışmıştır. Metnin ilk sayfası şu anda *British Library*'de mevcut ciltli hâlde altıncı varaktır. Korkmaz her sayfada 17 satır olduğunu belirtmiştir. Ancak yapılan inceleme neticesinde metnin büyük çoğunluğu 17 satır olsa da bazı sayfalarının 16 bazılarının da 15 satır olduğu görülmektedir. Satır numarasının değiştiği kısımların özellikle imlanın değiştiği kısımlarda meydana gelmesi dikkat çekicidir. Korkmaz'ın belirttiği gibi eser birden fazla müstensih tarafından yazıya geçirilmiştir. Ancak bu değişme sayfa sayfa olmamış, sayfanın ortasında veya başka bir kısmında gelişigüzel bir şekilde olmuştur. Örneğin 73a/10'uncu satırdaki yazısından 73a/11'in yazısı farklıdır.

¹ Bu yazmanın çeviri yazısı, gramatikal indeksi ve dil bilimsel özelliklerini içeren ilmî neşri hazırlanmış olup basım aşamasındadır.

73a/11 den başlayan yeni yazıdan sonra 74a/1'de farklı bir üçüncü yazı görülmektedir.

Bu durum eserde diğer sayfalarda da sıklıkla görülmektedir. Metinde tespit edebildiğimiz dört farklı yazı tipi mevcuttur.

British Library'deki yazma tavsifinde, eserin dilinin Çağatayca olduğu ve muhtemelen Orta Asya'da kopya edildiğine dair bilgiler Kilisli Rıfat'ın yazdığı bilgi notuna dayanmaktadır. Korkmaz'ın da bildirisinde bahsettiği Kilisli Rıfat'ın vaktiyle yazmayı gözden geçirip Mundy için eklediği not (1968: 356) şu anda yazmanın son sayfasında bulunmaktadır. Korkmaz, Kilisli Rıfat'ın notunu özet hâlinde vermiştir. Eski yazı ile yazılmış notun tamamı şu şekildedir:

-Kudûri Tercümesi-

Dili Kaşgar diline benziyor.

Takriben 500 ile 600 seneleri arasında tercüme edilmiştir zannındayım.

Kâğıdı ve yazısı Buhara tarafının kâğıdına, yazısına benziyor. Bu nüshanın başı ve sonu eksik olduğu gibi ortalarında da eksikliği var. İmlası çok karışıktır. Bir kelime iki, üç türlü yazılmıştır. Harekesi de o kadar doğru değildir. Mesela ganimet manasına olan bulun kelimesi bir kere böyle, bir kere de bulan diye harekelenmiştir.

Keşfü 'z-Zünûn'da bu tercüme yoktur.

Herhâlde kıymetli bir eserdir.

27 Aralık 948 Rıfat.

Vaktiyle (Veliyyüddin Paşa) adında birinin eline geçmiş vakfedilmiştir.

Mührün tarihi 1223 tür. Eskiliğini gösteren bir tarih yoktur.

Kilisli Rıfat'ın hareketlerin karışıklığı ile ilgili verdiği örnekteki “ganimet” anlamındaki *bulun* kelimesi yazmada on dokuz yerde geçmektedir. Ancak Kilisli Rıfat'ın gösterdiği biçimde bir *bulan* imlasi örneklerde yoktur. Kelimeye ait örneklerin tümü ilk gösterdiği biçim olan *bulun* şeklindedir. Muhtemelen Kilisli Rıfat'ın burada gördüğü kelime ya sekiz defa geçen *bul-* fiilinin {-an} sıfat-fiil ekiyle oluşan *bulan* biçimidir ya da yirmi defa geçen *bol-* fiilinin {-an} ekiyle oluşturduğu *bolan* biçimidir.

Hem Kilisli Rıfat'ın hem de Zeynep Korkmaz'ın belirttiği yazmanın baş, orta ve son kısımdaki eksiklikler yazmanın tarihini, yazıldığı yeri ve müellifini tespit etmeyi güçleştiren hususlardır. Yazmadaki eksik olan kısımları *El-Muhtasar*'ın Arapça orijinalindeki konu başlıkları üzerinden göstermek eserin ne kadarlık kısmının kayıp

olduğunun anlaşılması hususunda önemli bir imkân sunacaktır. *El-Muhtasar*'ın konu başlıkları ve tercümede eksik olan kısımlar şöyledir:

El-Muhtasar	Or 16038'de Kayıtlı Tercümesi
1. Taharet (Temizlik) bölümü	
1.1. Abdest, 1.2. Gusül, 1.3. Sular, 1.4. Kuyular, 1.5. Artıklar, 1.6. Teyemmüm, 1.7. Meshetmek, 1.8. Hayız, 1.9. Necasetler	} <i>Taharet</i> (temizlik) bölümü ve alt maddelerinin tümü yazmada eksiktir.
2. Namaz bölümü	
2.1. Namaz vakitleri, 2.2. Ezan, 2.3. Namazdan önce yapılması gerekenler, 2.4. Namazın kılınışı, 2.5. Namazın kazası, 2.6. Namaz kılmanın mekruh olduğu vakitler, 2.7. Nafîle namazlar, 2.8. Sehiv secdesi, 2.9. Hasta namazı, 2.10. Tilavet secdesi, 2.11. Yolcu namazı, 2.12. Cuma namazı, 2.13. Bayram namazları, 2.14. Güneş tutulması namazı, 2.15. Yağmur duası, 2.16. Teravih namazı, 2.17. Korku namazı, 2.18. Cenaze bahsi, 2.19. Şehitlik bahsi, 2.20. Kâbe içinde ve etrafında namaz bahsi.	} Eser 2.4. <i>Namazın kılınışı</i> bahsinin dokuzuncu meselesinden itibaren başlamaktadır. Bu kısma kadar olan bölümlere ait 127 mesele eksiktir. Metin 2.12 <i>Cuma namazı</i> bahsinin sekizinci meselesinden sonra tekrar kopmuştur. Bu kısma ait metinde geçen meseleler şu şekildedir: 2.4. <i>Namazın kılınışı</i> (dokuzuncu meseleden itibaren), 2.5. <i>Namazın kazası</i> , 2.6. <i>Namaz kılmanın mekruh olduğu vakitler</i> , 2.7. <i>Nafîle namazlar</i> , 2.8. <i>Sehiv secdesi</i> , 2.9. <i>Hasta namazı</i> , 2.10. <i>Tilavet secdesi</i> , 2.11. <i>Yolcu namazı</i> , 2.12. <i>Cuma namazı</i> (sadece ilk sekiz mesele)
3. Zekât bölümü	
3.1. Develerin zekâtı, 3.2. Sığırların zekâtı, 3.3. Koyunların zekâtı, 3.4. Atların zekâtı, 3.5. Gümüşün zekâtı, 3.6. Altının zekâtı, 3.7. Ticaret mallarının zekâtı, 3.8. Ekinlerin ve meyvelerin zekâtı, 3.9. Zekât vermenin caiz olduğu ve olmadığı kişiler, 3.10. Fıtır sadakası.	} Cuma namazı bahsinden kopan metin <i>zekât</i> bölümünün son bahsine kadar 137 mesele eksiktir. Eksik kısmın ardından metin 3.10. <i>fıtır sadakası</i> bahsinin başından başlamaktadır.
4. Oruç bölümü	
4.1. Oruç türleri, 4.2. Hilalin görülmesi, 4.3. Orucun vakti, 4.4. Orucu bozan şeyler, 4.5. İtikaf.	} Tercümede <i>oruç</i> bölümü tamdır.
5. Hac bölümü	
5.1. İhrama girmek, 5.2. İfrad haccı, 5.3. Kıran haccı, 5.4. Temettu haccı, 5.5. İhram yasakları ve cezalar. 5.6. Hacdan geri kalma, 5.7. Haccı kaçırma, 5.8. Kurbanlık	} Tercümede <i>hac</i> bölümü tamdır.
6. Satım akdi bölümü	
6.1. Şart muhayyerliği, 6.2. Görme muhayyerliği, 6.3. Kusur muhayyerliği, 6.4. Fasit satım akdi, 6.5. Satışın hükmünü kaldırma, 6.6. Güvene dayalı satım akitleri, 6.7. Faiz, 6.8. Sipariş Sözleşmesi,	} Tercümede <i>satım akdi</i> bölümü tamdır.
7. Kuyumculuk (Sarf), 8. Rehin akdi, 9. Harcamaların kısıtlanması, 10. İkrar, 11. Kira, 12. Ön alım hakkı (Şuf'a), 13. Ortaklık, 14. Mudarebe, 15. Vekalet, 16. Kefillik, 17. Havale, 18. Sulh, 19. Bağış, 20. Vakıf, 21. Gasp, 22. Emanet, 23. Ödünç vermek, 24. Bulunan çocuk, 25. Bulunan mal, 26. Hünsa, 27. Kayıp şahıs,	

28. Kölenin kaçması, 29. Ölü arazilerin işlenmesi, 30. Ticaret izni verilen köle
31. Ziraat Ortaklığı, 32. Emek-Bahçe ortaklığı, 33. Nikah, 34. Süt hısımlığı, 35. Boşanma.

Bu kısımlara ait 137 mesele metinde eksiktir. Eksik kısımdan sonra metin *boşanma* bölümünün altıncı meselesinden başlamaktadır.

36. Boşanmadan dönme, 37. İla, 38. Bedel karşılığı boşanma, 39. Zihar, 40. Lanetleşme, 41. İddet, 42. Nafakaya ilişkin hükümler, 43. Bakım hakkı, 44. Köle azadı, 45. Azad edilmesi bedele bağlı köle, 46. Azad bağlılığı, 47. Cinayetler, 48. Diyetler, 49. Diyetlerin ödenmesi, 50. Şer'i cezalar, 51. Hırsızlık suçu ve cezası. 52. Haram olan içecekler, 53. Avlanma ve hayvan kesimi, 54. Kurbanaya ilişkin hükümler, 55. Yeminlere ilişkin hükümler.

Tercümede *hırsızlık suçu ve cezası* bölümüne kadar olan kısımlar tamdır. Otuz üç meseleden oluşan *hırsızlık suçu ve cezası* bölümünün dördüncü meselesinin başından itibaren metin kopmuştur.

56. Dava, 57. Şahitlik, 58. Şahitlikten dönmek, 59. Edebü'l-Kadî, 60. Kısmet, 61. Zorlama, 62. Cihat, 63. Helaller ve haramlar, 64. Vasiyyetler, 65. Mirasa ilişkin hükümler (Feraiz).

Bu kısımlara ait 151 mesele metinde eksiktir. Eksik kısımdan sonra metin *yeminlere ilişkin hükümler* bölümüne ait son sekiz meseleden başlamaktadır.

Tercümede *vasiyyetler* bölümüne kadar olan kısımlar tamdır. *vasiyyetler* bölümünün son dört meselesi ile altmış iki meseleden oluşan *mirasa ilişkin hükümler* (Feraiz) bölümünün tümü ve eserin son kısmı eksiktir.

El-Muhtasar'ın bugünkü tercümeleleri yazarların bakış açısına bağlı olarak 2300-2400 arası bir meseleyi ihtiva etmektedir. Örneğin en son yayımlanan Soner Duman ve Osman Güman'ın yaptığı çeviride (Duman ve Güman 2019) geçen toplam mesele sayısı 2369'dur. Duman ve Güman'ın çalışmasındaki meselelerin sayısı dikkate alındığında yazmadaki eksik meselelerin sayısı 618 çıkmaktadır. Bu sayısal veriler karşılaştırıldığında eksik kısmın toplam metnin dörtte biri kadar olduğu görülmektedir. Genel bir hesapla yazmanın tam metin olması durumunda 160-170 varak civarında olabileceği düşünülebilir.

Korkmaz'ın bildirisinde bahsedilen *El-Muhtasar Tercümesi*'nin son yaprağının dilinin tamamen Doğu Türkçesi özelliği taşıması (1968: 355) önemli bir bilgidir. Son yapraktaki metin diğer kısımlarda bulunmayan dil özelliklerine sahiptir. Ancak son yaprak *El-Muhtasar Tercümesi*'ne ait değildir. Yazmanın bu son yaprakla birlikte temellük ve ketebe kayıtlarının bulunduğu zahriyesi ana metinle sonradan birleştirilmiştir. Yazmanın zahriyesindeki *El-Muhtasar Tercümesi* için verilen ketebe kaydıyla birlikte farklı bir fıkıh eserinden eklenen bu son yaprakta görülen *Mevlânâ Hasan bin Halil* şeklindeki müstensih ismi ketebe kaydını şüpheli duruma düşürmektedir. Bu sonradan birleştirme kâğıtların rengi ve eskiliği üzerinden de net bir şekilde anlaşılmaktadır. *Mevlânâ Hasan bin Halil* ismi sonradan eklenen yapraklarda bulunmaktadır. Korkmaz da *El-Muhtasar Tercümesi*'nin birden fazla kişinin elinden çıkması sebebiyle ketebe kaydı ve tarihine şüphülle yaklaşılması gerektiğini belirtmiştir (1968: 355). Bildiriden anlaşıldığına göre Zeynep Korkmaz ve Mundy metnin ilk yapraklarının kaybolmasından sonra onu elde eden kişi tarafından sonradan eklendiğini düşünmektedirler (Korkmaz 1968: 355). *El-Muhtasar Tercümesi*'nin farklı kişilerin elinden çıktığı kesin olarak tespit edildiğinden *Mevlânâ Hasan bin Halil* ketebe kaydının son sayfadaki fıkıh metniyle ilgili olabileceği akla gelmelidir. Dolayısıyla 888 (M 1482)

tarihli ketebe kaydı ve zahriyenin sol üst köşesindeki 843 (M 1439) fûrûğ kaydı² *El-Muhtasar Tercümesi* ile ilgili değildir.

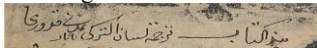
Yazmanın zahriyesindeki ketebe kaydını yazan kişi eserin adını yanlış bir şekilde *hazâ kitâbi şerh-i kudûrî* yazmıştır. Ancak daha sonra bu yazının üstü çizilmiş ve farklı bir kalemle *hazâ kitâb tercüme-i lisânü't-türkî tatar [...]* *kudûrî*³ yazılmıştır. Yine aynı sayfanın sol üst köşesinde *mütakellüm-i lisân tatar âğâz* ... şeklindeki kayıtlarda geçen *tatar* ibaresi dikkat çekicidir. Karışık lehçe özellikli metinlerde görülen dil özelliklerinden ötürü bu tip eserlere Anadolu'da Tatarca denildiği bilinmektedir. Örneğin Mehmed *Işk-nâme* [*Ferruh ve Humâ*] adlı eserin orijinal dilinin Tatarca olduğunu ve onu Mısır'dan getirdiğini eserin ilk bölümünde kaydetmektedir⁴. XVII. yüzyılda Memlûk sahasına giden Osmanlı münevverlerinden Molla Salih de yazdığı *Eş-şüzürü'z-Zehbiyye ve'l-Kitâi'l-Ahmediyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye* adlı sözlükte *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk* yazarı Ebû Hayyân'dan bahsederken “fakat onun bu kitabı Tatarca üzerinedir, şimdi Türk ülkesinde bu dil kullanılmayıp ancak Kefe ve Tataristan taraflarında kullanılır” (Atalay 1949: VI) demektedir. Bu eserlerdeki *Tatar* ve *Tatarca* kelimelerinin Osmanlı sahasına ait kullanımlar olduğu ortadadır. Dolayısıyla zahriyedeki *tatar* kelimesi esere bu sayfaların daha sonra eklendiğini ortaya çıkaran göstergelerden biridir.

Eserin zahriyesinde bir de temlik kaydı bulunmaktadır. Sayfanın alt kısmında *temlik 'Alî Halîfe* kaydı ve kaydın sol kısmına aynı kalemle yazılmış *Zâtî*'ye ait gazelden bir beyit yer almaktadır.

*Künc-i mihnet⁵ olmasun yâ Râb durağı kimsenüñ
Şü'le-i âh olmasun her şeb çerâğı kimsenüñ* (Tarlan 1970: 233)

Temlik kaydındaki Ali Halife adlı kişinin *Zâtî*'den bir şiir nakletmesi onun yaşadığı devrin XVI. yüzyıldan önceye götürülemeyeceğini göstermektedir. Dolayısıyla eserin zahriyesiyle Kudûrî'nin *El-Muhtasar Tercümesi* Ali Halife'nin eline geçtikten yani XVI. yüzyıldan sonra birleştirilmiş olmalıdır. Sayfanın arkasında üzeri siyah mürekkeple karalanmış ancak şu anda yazıları net bir şekilde görülen *bu kitâb imâm 'Alî vakf itmişdür mercûdur ki istifâde iden du'âdan ferâmüş itmeyeler* şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Yazmanın 2a, 39a, 61b, 92b, 108b sayfalarının derkenarındaki *vakf* sözcüğünün yazısı ile bu vakıf kaydına ait yazı aynıdır. Temlik kaydındaki Ali Halife ile vakıf kaydındaki İmam Ali aynı kişi olmalıdır. Yapılan araştırmalarda Ali Halife ya da İmam Ali gibi isimlerden kesin bir sonuç elde edilememiştir. Ancak ufak bir ihtimal de olsa XVII. yüzyılda yaşamış Minkârî Ali Halife'den bahsetmek gerekir. Minkârî Ali Halife fıkhi konulara değinen ve bu meseleler üzerine farklı düşünen fıkıh âlimlerinin görüşlerini yansıtan *Risâle-i Sa'âdet-Nevâle* adlı bir eser yazmıştır (Bahadır 2018: 623-626). Minkârî Ali Halife'nin eserinden de bu konulara ilgili olduğu ve böyle bir yazmaya sahip olduğu daha sonra da eseri vakfettiği düşünülebilir.

² Korkmaz'ın belirttiği 843 tarihli fûrûğ kaydı yazmanın kenarlarına tamir uygulandığından şu anda yazmada görülememektedir.

³

⁴ *tatar dilince olğaydı bolğay* – (*Işk-nâme* Paris Milli Kütüphanesi 604 n. - 406. beyit)

⁵ *Zâtî Divânı*'nda *hasret* yazmaktadır.

Yazmadaki üstü tamamen siyah mürekkeple kapatılmış vakıf kaydı ile birlikte başka bir vakıf mührü olması kafa karıştırıcı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Muhtemelen sonraki vakıf mühründen dolayı birinci vakıf kaydının üzeri karalanmıştır. Sonraki vakıf mühründe Kilisli Rıfat ve Zeynep Korkmaz'ın belirttiği gibi *vakf-ı veliyyü'd-dîn paşa* (Veliyüddin Paşa) ve 1223 tarihi yazmaktadır.

Görsel 3. Veliyüddin Paşa'nın vakıf mührü.

Bu vakıf mührü, yazmanın 3a, 23a, 50a, 68a, 89a, 119b sayfalarında görülmektedir. Mühürde yazan *Veliyüddin Paşa* ve H 1223 (M 1808-1809) tarihi ile ilgili Zeynep Korkmaz'ın yaptığı kitaplık ve vakıf araştırmaları bir sonuç vermemiştir (1968: 356). Bununla birlikte mühürde geçen isim ve tarihle ilgili yaptığımız araştırmada Osmanlı'nın XIX. yüzyıl iç karışıklıklarında önemli bir isme sahip olan Tepedelenli Ali Paşa ve oğlu Veliyüddin (Veli) Paşa'ya rastlamaktayız. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl başlarında geçirdiği buhranlı zamanları fırsat bilerek hızlı bir şekilde devlet kademelerinde yükselen ve daha sonra isyan eden Yanya valisi Tepedelenli Ali Paşa'nın oğlu Veliyüddin Paşa, babası gibi yüksek kademelerde görev yapmış ve Mora valisi olmuştur. Sicilli Osmâni'de Veliyüddin Paşa ile ilgili şu bilgiler geçmektedir. "Tepedelenli-zâde Ali Paşa'nın mahdûm-ı sânisidir (ikinci oğludur). 1210 Zilkadesinde (M Mayıs 1796) bâ-rütbe-i Mîr-i mîrâni Avlonya Mutasarrıfı olup, 1212 (M 1797) de vezâretle Mora Valisi oldu. 1222 tarihinde (M 1807) Rusya harbinde bulundu. 1227 Şabanında (M Ağustos 1812) Tırhala Valisi olup, 1235 Recebinde (M Nisan 1820) azledildi. 1236 Cemaziyülevvelinde (M Şubat 1821) imate edildi (öldürüldü). Silivrikapısı'nda medfundur. Mahdûmları (çocukları) Selim ve İsmail Paşa'lardır" (Süreyya 1998: 218). Veliyüddin Paşa ile ilgili Yenişehirli İzzet'in divanında aktarılan bilgiler konuyla alakalı olması bakımından önemlidir. Teselya bölgesinin Yenişehir kentinde yaşayan İzzet hoşsohbetiyle devlet büyüklerince aranan ve meclislerine davet edilen kişilerdendir. Veliyüddin Paşa ve oğlu Selim Sırrı Paşa Yenişehirli İzzet'in yakın ilişkili olduğu önemli devlet büyüklerindedir. Yenişehirli İzzet eserinde bu iki isimden sıklıkla bahseder. Özellikle Veli Paşa'yı andığı kasidesindeki beyitlerde Veliyüddin Paşa'dan kitap talep etmektedir⁶ (Tulum 2014: 244). Veliyüddin Paşa'nın kitaba meraklı ve edebiyat çevreleri ile alakalı entelektüel yönü olan bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Veliyüddin Paşa Mora valisiyken 1807'de Rus seferine çıktıktan birkaç yıl sonra yazmayı vakfetmiş olmalıdır.

Kilisli Rıfat'ın *El-Muhtasar Tercümesi*'nin dil özelliklerinin "Kaşgar diline" benzediğini söylemesi tarihî bir kayıt olması haricinde mümkün görünmemektedir.

⁶ *Çi sūd oldumsa isti dâda mâlik / kitâbım yok hemân ihsân senindir* (Tulum 2014: 244)

Zeynep Korkmaz'ın bildirisinde eserin *Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik* ile aynı özelliklere sahip ve bazı durumlar açısından daha arkaik olduğu ayrıca bu eserlerin Anadolu'da XIII. yüzyılda yazılan metinlerden daha eski bir evreyi temsil ettiklerini belirtmiştir (Korkmaz 1968: 356). Ancak bu eserlerin Anadolu'da yazılmış olduğu fikri de bugüne kadar ispat edilebilmiş değildir. Karışık lehçe özellikli eserlerle ilgili günümüze kadar birçok varsayım öne sürülmüştür. 2020 yılında Aysu Ata danışmanlığında yapılan “XIV-XV. yüzyıl tarihî Türk yazı dillerinde dil karışmaları” adlı doktora tezinde *Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik*, karışık lehçe özellikli Kur'an tercümesi, *Ferâiz Kitabı*, *Bed'ü'l-Amâlî* adlı eserlerin dil özelliklerinden hareketle bu eserlerin Memlûk sahasında XIII. yüzyıl sonlarından XIV. yüzyıl ortalarına kadar bir süreçte yazılmış oldukları temas lehçe bilimi kuramsal çerçevesi içerisinde öne sürülmüştür (Doğan 2020). Bu dönem *XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesi* olarak adlandırılmıştır. Tezde bu eserlerin gösterdikleri dil özelliklerinin daha sonra bulunacak sahaya ait eserlerin dil özellikleriyle de aynı göstergelere sahip olacağı öngörülmüştür. *El-Muhtasar Tercümesi* ile bu varsayım bir gerçek hâlini almıştır. Eserdeki dilsel özellikler söz konusu döneme ait incelenen eserlerle ortak özellikler göstermektedir. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesinde diğer tarihî yazı dillerinde olmayan ara formlar⁷, Eski Uygurcadan itibaren tanımlanamayan kelimeler ve sadece Anadolu ağızlarında tespit edilebilen kelimeler *El-Muhtasar Tercümesi*'nin de karakteristik özelliklerindedir. Eserin bazı imla, fonetik, morfolojik ve leksik özellikleri aşağıda belirtilmiştir:

El-Muhtasar Tercümesi imlasının Uygur yazım geleneğine dayandığı görülmektedir. Örneğin Uygur yazım geleneğindeki kelimelere gelen bazı eklerin tabandan ayrı yazılması (Mansuroğlu 1998: 249) *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de bulunmaktadır.

- danukluk* دانۇقلىق (53a/1) “tanıklık”
ağaçların اعاچلارنى (60b/3) “ağaçlarını”
mükâteblik مۇكاپلىق (81a/11) “anlaşmalı kölelik”
bilseler بىلسەر (85a/4) “bilseler”

Uygur yazım geleneğinde /ç/ ve /p/ sesleri için *cim* (ج) ve *be* (ب) harfleri kullanılır (Mansuroğlu 1998: 249). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de /ç/ ve /p/ sesleri *cim* (ج) ve *be* (ب) harfleri kullanılarak yazılmıştır.

- üçün* ئۈچۈن (87b/10) “için”
pāre پارە (30b/16) “parça”
çıkma چىقما (32b/16) “çıkma”
pitegi پىتەگى (30a/3) “peteği”

Türkçe metinlerde Kur'an imlasının etkisi ile kelime sonu /-u/ ve /-ü/ sesleri için vavlı elif kullanılması (Korkmaz 1995: 498) XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde de görülür. *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de vavlı elif çok az örnek haricinde sistemli bir şekilde yazılmıştır.

- ilerü* ئىلەرۈ (2a/2) “önce”

⁷ Ara formlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Doğan 2020: 64.

belgüli بَلْغُولِي (2a/6) “belli”

ülü اُولُو (45a/11) “pay, hisse”

tolu طُولُو (87a/12) “dolu”

Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik'te olduğu gibi sondaki /-a/ ve /-e/ sesleri için elif-i maksure kullanılması (Buluç 1954: 120) *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de görülmektedir.

sonra سُونْرَا (14b/3) “sonra”

üzre اُزْرَا (14b/8) “üzre”

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde Arap imla geleneğinin etkisiyle kelime ve ekler tenvinle yazılmıştır. Eserlerde tenvin kullanımı değişkenlik göstermekle birlikte belirli bir kural ya da istikrar yoktur (Salan 2021: 104). Beylikler dönemine doğru eserlerde artan tenvin kullanımı imla birliğini bozan hususlardan biridir. Metinlerde tenvinin kelimelerden çok eklerin yazımında kullanıldığı görülmektedir (Salan 2021: 122-123). Kelime ve eklerin tenvinle yazımı XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde de görülmektedir. *El-Muhtasar Tercümesi*'nde Memlûk sahasında XIV. yüzyıl başında yazılmış eserler gibi kelime ve eklerin yazımında büyük oranla tenvin kullanılmıştır.

kündüzin كُنْدُوزِين (9a/9) “gündüz vakti”

âzârlamadın اَزْأَرْلَامَدِين (12b/3) “eziyet etmeden”

andan اَنْدَان (10b/3) “ondan”

zindan زِنْدَان (108a/12) “zindan”

ben بَنْ (15b/5) ~ *men* مَنْ (15b/5) “ben”

hakkindan حَاكْكِندَان (15b/11) “hakkında”

Kalın sıralı kelimelerde Doğu Türkçesi imlasında olduğu gibi *sin* (س) ve *te* (ت) harfleri kullanılmakla birlikte *sad* (ص) ve *tı* (ط) harfleri de hem kelime başında hem de kelime içinde kullanılmıştır.

sarardukdan سَارَادُكْدَان (4a/2) ~ *şarardukdan* شَارَادُكْدَان (15a/2) “sarardıktan”

sarây سَارَاي (37a/10) ~ *şarây* شَارَاي (23a/1) “ev”

şatun alşun شَاتُونْ اَلْشُونْ (18b/13) “satın al”-*bağazlasun* بَاغَاZ_LASUN (18b/13) “boğazlasın”

yolşa يُولْشَا (19a/8) ~ *yolsa* يُولْسَا (19a/9) “yolsa”

tartulu تَارْتُولُو (29b/4) ~ *şartulu* řَارْتُولُو (28a/11) “tartılmış”

ton تُون (37a/15) ~ *çon* řُون (39b/10) “elbise”

Eserde *ñ* sesinin yazımında genel olarak Uygur imlasıyla *nun+kef* (نك) veya *nun+üç noktalı kef* (نكْ) harfleri kullanılırken bazı örneklerde sadece *kef* (ك) veya *üç noktalı kef* (كْ) harfleri de tercih edilmiştir.

miñ مِيْغ (38b/11) ~ *miñ* مِيْغ (38b/10) “bin”

aña اْنَا (20a/9) “ona”

anıñ اْنِيْغ (35a/6) “onun”

El-Muhtasar Tercümesi'nde *bol-* fiilinde kelime başı /b-/ sesi birkaç örnek haricinde korunmuştur. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan diğer eserlerde de aynı durum gözlenmektedir (Doğan 2020: 163).

Tablo 1. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde ve *El-Muhtasar Tercümesinde bol- ~ ol-* varyantlarının kullanım sıklığı

Eser	<i>bol-</i>	<i>ol-</i>
<i>Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik</i>	1472	13
<i>Karışık Lehçeli Kur'an Tercümesi</i>	1028	6
<i>Ferâiz Kitabı</i>	26	Ø
<i>Bed'ü'l-Amâlî</i>	38	Ø
<i>El-Muhtasar Tercümesi</i>	2151	7

El-Muhtasar Tercümesi'nde kelime başı *b-* sesi kendisini izleyen genizsil bir ses geldiğinde *bin-* fiili haricinde genellikle /m-/ şeklindedir. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan diğer eserlerde de kelime başında sıklıkla kullanılan ses /m-/'dir (Doğan 2020: 156). Ancak aynı *El-Muhtasar Tercümesi*'nde olduğu gibi bu eserlerde de *bin-* fiilinin *min-* varyantı kullanılmamıştır.

Tablo 2. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde ve *El-Muhtasar Tercümesinde /b-/ ~ /m-/ seslerinin kullanım sıklığı*

Eser	<i>ben ~ men</i>		<i>beñze- ~ meñze-</i>		<i>biñ ~ miñ</i>		<i>bin- ~ min-</i>		<i>buñ ~ muñ</i>	
	<i>b</i>	<i>m</i>	<i>b</i>	<i>m</i>	<i>b</i>	<i>m</i>	<i>b</i>	<i>m</i>	<i>b</i>	<i>m</i>
<i>Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik</i>	30	1067	Ø	62	4	37	33	Ø	8	4
<i>Karışık Lehçeli Kur'an Tercümesi</i>	9	331	Ø	21	2	41	3	Ø	1	Ø
<i>Ferâiz Kitabı</i>	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
<i>Bed'ü'l-Amâlî</i>	Ø	1	4	5	Ø	Ø	Ø	Ø	1	Ø
<i>El-Muhtasar Tercümesi</i>	19	81	2	18	Ø	34	11	Ø	Ø	Ø

El-Muhtasar Tercümesi'nde kelime başı /b-/ sesi *bar*, *bar-*, *bir-* kelimelerinde az sayıda örnekte /v-/li varyantları kullanılarak yazıya geçirilmiştir. Aynı durum XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde de bulunur (Doğan 2020: 168). Ancak yüzyıl ortalarına doğru /v-/li şekillerin daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında *El-Muhtasar Tercümesi* yüzyıl başında yazılan eserlerle aynı dilsel özellikleri göstermektedir.

Tablo 3. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde ve *El-Muhtasar Tercümesinde /b-/ ~ /v-/ seslerinin kullanım sıklığı*

Eser	<i>bar-</i>	<i>var-</i>	<i>bir-</i>	<i>vir-</i>	<i>bar</i>	<i>var</i>
<i>Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik</i>	236	3	568	4	232	Ø
<i>Karışık Lehçeli Kur'an Tercümesi</i>	112	Ø	401	3	119	2
<i>Ferâiz Kitabı</i>	Ø	1	7	521	1	5
<i>Bed'ü'l-Amâlî</i>	Ø	Ø	3	3	Ø	4
<i>El-Muhtasar Tercümesi</i>	47	Ø	489	6	85	Ø

El-Muhtasar Tercümesi'nde kelime başı /t-/ sesi ile Oğuzca /d-/ sesi değişikli yazılmıştır. Bu yazım XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan diğer eserlerde de bulunur (Doğan 2020: 185-186). Aynı kelimenin varyantları herhangi bir kurala bağlı olmadan yazılmıştır.

taḳı (37a/14) ~ daḳı (57a/2) “dahi”
 taḡ (4a/2) ~ daḡ (15a/2) “tan”
 taḡnuḳ (98a/12) ~ danuḳ (98a/13) “tanık, şahit”
 tegme (2a/2) ~ degme (14a/14) “her, herhangi bir”
 tek tursun (4a/15) ~ dek durmak (54a/9) “sessizce beklemek”
 türlü (8b/7) ~ dürlü (40a/10) “türlü”

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde mevcut /t-/ ~ /d-/ değişiksine ait ikili kullanımlar sonucunda Oğuzca /d-/ sesi Oğuzca varyantı olmayan sözcüklere de sızmıştır (Doğan 2020: 186). Aynı durum *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de görülmektedir. *El-Muhtasar Tercümesi*'nde Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde tespit edilen kelime başı /t-/ sesine sahip ve Oğuzca varyantı olmayan kelimeler /d-/li varyantlarıyla kullanılmışlardır.

(tawıg) > davı (34b/15) “alışveriş”
 dirkeştürüp (88b/12) “art arda dizmek”
 dutşu (11a/13) “bitişik, yan”

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde lehçesel özelliklerin karışık bir şekilde kullanıldığı göstergelerin dışında belli dilsel özelliklerde uzlaşıldığı da görülmektedir. Bu durum eserleri birbiriyle ilişkilendiren en önemli özelliklerdir. Ayrıca bu özellikler Memlûk sahasında yazılan sözlük ve eserlerde de tanıklanabilmektedir. Eserlerde ortaklaşan morfolojik ve leksik göstergelerin birçoğu *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de bulunmaktadır. Bu özelliklerden bazıları şunlardır.

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra yönelme durum çekimi daima {+n+A} biçimindedir. Bu durum daha sonra Memlûk sahasında yazılan eserlerde de görülecektir (Doğan 2020: 238). Eckmann'a göre Memlûk sahasında yazılan kendisinin “asıl Memlûk Kıpçakçası” olarak adlandırdığı eserlerin Harezmi Türkçesinden en önemli farklarından biri de üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra yönelme durumu ekinin {+n+A} şeklinde kullanılmasıdır (1984: 86). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de örneklerin tamamında üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra yönelme durumu çekimi {+n+A} ekiyle yapılmıştır.

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde şart kipinin çokluk birinci şahıs çekimi {-sAvUz}~{-sAvUs} ekleriyle yapılmıştır. Şart kipinin çokluk birinci şahıs çekimi için Eski Türkçede kullanılmış olan {-sAmiz}, Kıpçakçada görülen {-sAbiz} ve Oğuzcada görülen {-sAK} ekleri bu dönem eserlerinde bulunmaz (Doğan 2020: 320). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de şart kipinin çokluk birinci şahıs çekimine ait örnekler {-savuz}~{-sAvIz} ekiyle yapılmıştır.

ve eger biz bulara aḳsavuz bu ayıttuḳ neselere kamuḡ iy bolḡavuz (110b/15-16)
 ve eger biz Türke ḡaleb ḳulsavız ne kim bularda alur ersevız bize ḡelâl bolḡa (110b/4-5)

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde gelecek zaman çekimi için {-GA}, {-A}, {-DAÇI}, {-AsI} ve {-IsAr} ekleri kullanılmıştır. Eski Türkçeden itibaren eserlerde gelecek zaman çekiminde görülen {-GAy} eki dönem özellikli Kur'an tercümesindeki birkaç örnek haricinde bulunmamaktadır (Doğan 2020: 300). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de gelecek zaman çekimi için {-GA}, {-A}, {-dAÇI} ve {-AsI} ekleri kullanılmış ve diğer eserlerde olduğu gibi {-GAy} eki kullanılmamıştır.

{-DAÇI} ekinin şahıs ekleriyle çekimlenmiş biçimleri Köktürk Yazıtları'ndan sonra ilk defa XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde gelecek zaman çekimi için kullanılmıştır (Doğan 2020: 300). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de teklik birinci şahıs gelecek zaman çekiminde {-daçimen} eki kullanılmıştır.

ve kaçan şefî' mülük şatılduķı işitse kerek kim ol meclis içinde danuķ dutsa kim men şuf'a kıldaçimen (43a/8-10)

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde tarihî Türk yazı dillerine ait zaman ve şahıs ekleri karışık şekilde ekleşmiştir. Dolayısıyla bir zaman ekinin beş ya da daha fazla varyantı tanımlanmıştır. Örneğin dönem eserlerinde gelecek zaman birinci şahıs çekimi için {-GAM}, {-GAvAn}, {-GAMen}, {-Am}, {-AvAn}, {-Amen} olmak üzere altı varyant kullanılmıştır. Varyantlardan biri olan {-GAM}, Harezmi Türkçesinde de görülen ve tarihî yazı dillerinde görülmeyen temasa bağlı ara formlardan biridir. Ancak {-GAvAn} ve {-Amen} ara formları yalnızca XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde bulunur. Bir diğer örnek ise {-AsI} ekinin çekiminde görülür. Ekin Oğuzcadaki {-AsIven} biçiminden farklı olarak Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde {-AsImen}, {-AsIsen} vb. şeklinde ara formları bulunmaktadır. Üstelik Memlûk temas lehçesine ait ara formlar sahada yazılan sözlüklerde de geçmektedir (Doğan 2020: 122, 293-294). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de sahada yazılan eserlerde örnekleri görülen zaman eki + şahıs ekinin karışık kullanımına ait varyantlar tespit edilmiştir.

ne kim diler ersem ekemen (39b/2)

eger and içer erşey içtiñ yok erse üzreñe da 'vî neseni biremen diye (96a/2-3)

ve eger ikevlesiniñ [danuķı] bolmasa müşteriğa aydalar kerek erse bāyi' ayuttuķı bahāya rāzī bolğil yok erse şatu bozğavuz, andan bāyi'e aydalar kerek erse müşteri ayduķan birgil yok erse şatuvı bozğavuz diyeler (98a/14-17)

ve eger biregü aytsa seniñ binde almuñ bar dise velikin felān vaķtun biresimen dise (36b/13-14)

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde karşılaştırma işlevinde kullanılan ve tarihî lehçelerde daha önce görülmemiş bir {+dAn köre} ara formu bulunmaktadır (Doğan 2020: 126; Yapıcı 2021: 761-768). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de {+dAn köre} ara formu karşılaştırma işlevinde kullanılmıştır.

yigrek turur bizim katımızda temettu'dan ve ifrāddan köre (15b/3)

ve ana kız qarındaşından köre ilk ata ve ana biri kız qarındaşı andan ana biri andan ata biri andan ana kız qarındaşı haķ bolğa (76b/1-3)

ve ana anası haķraķ turur ayruķ kişiden köre (76b/9-10)

El-Muhtasar Tercümesi'nin söz varlığı da XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerle benzerdir. Örneğin XI. yüzyıldan sonra yazılı metinlerde olmayan ve Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde tespit edilen *ançılâyü* “onun gibi” ve *arta-* “bozulmak” gibi kelimeler *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de bulunmaktadır. Ayrıca Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilebilen *ekündü* (< ekinti “ikinci” EUTS: 70) kelimesi, yalnızca *Kutadgu Bilig*'de “alışveriş” anlamında ikileme olarak *satıg tawıg* (KB-2803) şeklinde geçen *tawıg* kelimesinin Memlûk sahasındaki teması oluşturan ana lehçelerden Oğuzcanın fonetik etkisiyle meydana gelmiş *davı* varyantı ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen *alkın-* (“bitmek, tükenmek, takati kalmamak” DLT: 132), *arid-* (< arıt- “kuzu vb. hayvanların taşasını çıkarmak, sünet etmek” DLT: 112), *dutşu* (< tutşı “bitişik, yan” DLT: 213) kelimeleri de *El-Muhtasar Tercümesi*'nin söz varlığında bulunur. Eski Oğuzcada ve tarihî yazı dillerinde bulunmayan ancak Anadolu ağızlarından derlenmiş *Derleme Sözlüğü*'nde tespit edilebilen *çünüüt* “bataklık” (DS III: 1027), *müşüg* “işçi” (*Derleme Sözlüğü*'nde *muçu* biçiminde DS IX: 3215), *tonluk* “maaş” (*Derleme Sözlüğü*'nde *donluk* biçiminde DS IV: 1561), *keji* “ipek” (*Derleme Sözlüğü*'nde “yün, halı ya da kilim dokunurken araya katılan pamuk” anlamında DS VIII: 2722), *çara* “çare” (Özçelik 1997: 272), *davlaşmak* “karşılıklı olarak dava etmek” (*Derleme Sözlüğü*'nde “münakaşa, kavga etmek” anlamında DS IV: 1380), *ödiş* “ödeme, tazmin etme” (*Derleme Sözlüğü*'nde *ödeş* biçiminde ve “takas, değişme” anlamında DS IX: 3310), *ayla-* “göstermek” (DS I: 424), *çere* “güç, şiddet” (*Derleme Sözlüğü*'nde *cere* biçiminde DS III: 884) kelimeleri de *El-Muhtasar Tercümesi*'nin söz varlığında bulunur.

Tarihî Türk yazı dillerinde bulunmayan ancak XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılmış eserlerin söz varlığında bulunan ara formlar *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de bulunmaktadır. Bu yönüyle eserin ait olduğu sahanın, beslendiği lehçelere ait karma bir dil havuzunun olduğu ve bazı üretimlerin sadece sahaya özgü olduğu açıkça ortadadır. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde görülen ve diğer tarihî Türk yazı dillerinde bulunmayan *andavuk* “onun gibi”, *beyerle-* “kabul etmek”, *karavı* “karanlık” gibi sözcükler *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de görülen ve bu eserleri birbiriyile ilişkilendiren değerli sözcüklerdir.

Sonuç

Türkolojide farklı lehçelere ait özelliklerin bir arada bulunduğu bütün eserlerin “karışık dilli” terimiyle adlandırma sonucunda ortaya çıkan karmaşa ancak kuramsal bir çerçeveden hareket edilerek çözüme kavuşabilir. Bu kavramsal bakış açısı ile temas sahaslarına ait henüz keşfedilmemiş el yazmalarının nasıl dilsel özellikler göstereceğinin de örüntüsü ortaya çıkmaktadır. Nitekim *El-Muhtasar Tercümesi*'nin dil özellikleri Memlûk sahasında meydana gelen temas lehçesinin dil göstergeleriyle uyum hâlinindedir. Kudûri'nin *El-Muhtasar* adlı eserinin Türkçeye yapılmış olan en eski tercümesi olan bu eser Türk dilinin karışık lehçe özelliklerinin görüldüğü temas sahaslarına ait dil derlemine büyük bir katkı sunmaktadır. Bu sahalara ait olduğu değerlendirilen eserlerin sayısının birkaçı geçmemesi de eserin değerini bir kat daha artırmaktadır. *El-Muhtasar Tercümesi*'nin yazıldığı tarih, muhtemelen dil özelliklerinin örtüştüğü eserlerle aynı döneme denk gelmelidir. Bu açıdan bakıldığında *El-Muhtasar Tercümesi*'nin XIII.

yüzyılın son çeyreğinden XIV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan bir zaman diliminde yazılmış olabileceği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- AKTAN, Bilal (2002). *Devletoğlu Yûsuf'un Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig I-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. → **KB**
- ATALAY, Besim (1949). *Eş-şüzürü'z-Zehebîyye ve'l-Kitaü'l-Ahmediyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye*. İstanbul: Üçler Basımevi.
- BAHADIR, Savaşkan Cem (2018). "Minkârî Ali Halife'nin "Risâle-i Sa'âdet-Nevâle"si". *Litera Turca Journal of Turkish Language and Literature*. 4/3: 622-636.
- BOUSQUET, Georges Henri; BERCHER, Léon (1953). *Le Statut Personnel en Droit Musulman Hanéfite [Hanafite]. Texte et traduction annotée du Muhtasar d'Al-Quduri*. Verlag: Recueil Sirey.
- BULUÇ, Sadettin (1954). "Eski Bir Türk Dili Yedigâri Behcetü'i-ḥadâ'îk fî mev'izeti'l-ḥalâ'îk". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 6/6: 119-131.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. → **EUTS**
- DOĞAN, Cihan (2020). *Tarihi Türk Yazı Dillerinde Dil Karışmaları*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- DOĞAN AVERBEK, Güler (2020). "Berlin Devlet Kütüphanesi'nde Bulunan Kataloglanmamış Türkçe Yazmalar Üzerine Tespitler". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 24: 1-40.
- DUMAN, Soner; GÜMAN, Osman (2019). *Muhtasaru'l-Kudûri*. İstanbul: Beka.
- ECKMANN, Janos (1984). "Memluk-Kıpçak Edebiyatı (Çev. Günay Karaağaç)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 85-99.
- ERCİLUSUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. → **DLT**
- FAHİR, Süleyman (1979). *Kudûri Metin ve Tercümesi*. İstanbul: Kit-San Neşriyat.
- HELMSDÖRFER, Georg (1832). *Des Abul-Hassan Achmed Ben-Mohammed Koduri von Bagdad Moslemitisches Eherecht nach hanifitischen Grundsätzen*. Frankfurt am Main.
- KALLEK, Cengiz (2002). "Kudûri". *İslam Ansiklopedisi*, 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 321-322.
- KÂTİP ÇELEBİ (2007). *Keşfü'z-Zünûn* (Çev. Rüştü Balcı). Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C. IV.
- KİÂNİ, Tahir Mahmood (2010). *The Mukhtasar of İmâm Abû'l-Ḥuşayn Aḥmad Ibn Muḥammad Ibn Aḥmad Ibn Ja'far Ibn Hamdân Al-Qudûri*. London: Ta-Ha Publishers.
- KORKMAZ, Zeynep (1968). "Eski Bir Kudûri Çevirisi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). "Eski Anadolu Türkçesinde İmlâ-Fonoloji Bağlantısı Üzerine Notlar", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 491-508.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1998). "Eski Osmanlıca". *Tarihi Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- MEHMED SÜREYYÂ (1998). "Veliyüddin (Veli) Paşa". *Sicilli Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye* (Haz. Orhan Hülâgü, Mustafa Ekincikli, Hamdi Savaş), C. IV/II. İstanbul: Sebil Yayınevi.
- ÖZÇELİK, Sadettin (1997). *Urfa Merkez Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ROSENMULLER, Ernst Frederich (1825). "Institutiones iuris Mohammedani circa bellum contra eos qui ab Islamo sunt alieni. E duobus al-Codurii codicibus nunc primum arabice edidit, Latine vertit, glossarium adiecit". *Analecta Arabica*.
- SALAN, Erkan (2021). "Eski Anadolu Türkçesinde Tenvin", *Prof. Dr. Sadettin Özçelik Armağanı*. Ankara: Gazi Kitabevi. 102-125.
- TARLAN, Ali Nihad (1970). *Zâtî Dîvânı II. Cilt*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- TULUM, M. Emir (2014). "Yenişehirli İzzet Dîvânı'na Dair". *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 2/3: 239-260.

- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü C. I-VI, (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. → DS*
- YAPICI, Ali İhsan (2021). “Karışık Lehçeli Eserlerde Kullanılan Farklı Bir Karşılaştırma Yapısı: {+dAn köre}”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 25/3: 757-768.
- YAZAR, Sadık (2014). “Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercümeleler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 12/23: 49-166.

Türkçenin Söz Dizimi Matematiği*

Syntax Mathematics of Turkish

* Bu çalışma, TÜBİTAK 46. Ortaöğretim Öğrencileri Araştırma Projeleri Yarışması'na katılmış ve Kayseri Bölge Sergisi'nde birincilik elde etmiştir.

Kadir Yılmaz

Dr., Sivas Fen Lisesi

Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Sivas / Türkiye

e-posta kadiryilmazsfl@gmail.com

orcid 0000-0001-5154-8322

doi 10.54316/dilarastirmalari.1052570

Elif Sena Bayraktutar

Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Tıp Fakültesi, 4. Sınıf, Sivas / Türkiye

Nisa Nur Yağcı

Lisans Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi

Diş Hekimliği Fakültesi, 4. Sınıf, Ankara / Türkiye

Atrif

Citation

Yılmaz, Kadir; Bayraktutar, Elif Sena; Yağcı, Nisa Nur (2022). Türkçenin Söz Dizimi Matematiği. *Dil Araştırmaları*, 30: 157-167

Başvuru

Submitted

02.01.2022

Revizyon

Revised

I.Rev.: 07.01.2022

II.Rev.: 04.02.2022

Kabul

Accepted

21.02.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Yüzyıllar boyu işlenerek gelişen, bilim ve kültür dili olarak saygınlık kazanan Türkçe; günümüzde edebiyat ve bilim dili olarak kabul edilen birçok dünya dilinden daha eski yazılı metinlere sahiptir. Türk dilinin yapısını inceleyen araştırmacılar, dil bilgisi kurallarının son derece düzenli ve istisnasının az oluşuna hayranlıklarını belirtmişlerdir. Türkiye Türkçesinde ve birçok çağdaş Türk lehçesinde gördüğümüz söz dizimi esnekliği, Türkçenin tarihi metinlerinde de oldukça yaygın bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Türkçede birleşik cümlelerin unsurları başka dillerdeki aynı yapılardan farklı olarak bağlaçsız birleşebilme özelliğine sahiptir. Birçok dilde bağlaçsız birleşik cümle, dil bilgisi hatası olarak kabul edilir. Cümle öğelerinin dizilişindeki hareketlilik, Türkçenin anlatım gücünü ve imkânlarını genişleten bir özelliktir. Bu söz dizimi esnekliğini matematiksel olarak hesaplayıp örneklendirdiğimizde Türkçenin söz dizimi imkânlarının sınırlarını görmek mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçenin söz dizimi, söz dizimi matematiği, üretici dil bilgisi, matematiksel dil bilimi

ABSTRACT

Turkish, which has been cultivated and developed for centuries and gaining prestige as the language of science and culture, possesses written texts that are older than many world languages, which are accepted as the language of literature and science today. Researchers, who studied the structure of the Turkish language, expressed their admiration for the extremely regularity of the grammar rules of Turkish and the few exceptions. The syntax flexibility that we see in Turkey Turkish and many contemporary Turkish dialects is also very common in Turkish historical texts. The elements of compound sentences in Turkish have the feature of combining without conjunctions, unlike the same

structures in other languages. In many languages a compound sentence without a conjunction is considered a grammatical error. The mobility in the arrangement of sentence elements is a feature that expands the expressive power and possibilities of Turkish. When we calculate and exemplify this syntax flexibility mathematically, it is possible to see the limits of Turkish syntax possibilities.

Keywords: Turkish syntax, syntax mathematics, generative grammar, mathematical linguistic

1. Giriş

Diller hakkındaki bilgilerimiz sürekli değişmekle ve güncellenmekle birlikte yeryüzünde bugün yedi binin üzerinde dilin konuşulduğu bilinmektedir (Simons 2021). Bu diller arasında Türkçe,¹ Asya ve Avrupa başta olmak üzere dünyanın dört bir yanında 16 milyon kilometrekarelik bir alanda yaklaşık 220 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır.

Türkçe; resmî dil, millî dil, uygarlık dili oluşuyla ve çok eski metinlere sahip yazı dili oluşuyla dünya dilleri arasında önemli bir yere sahiptir. Altay dilleri arasında da en eski yazı dili Türkçedir. Ayrıca Sümerce tabletlerdeki Türkçe kelimelerden hareketle, yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı metne sahip dilin Türkçe olduğu kabul edilmektedir (Tuna 1997: 49).

Türk dilinin en eski kaynaklarının VIII. yy.dan kalma Orhun Yazıtları olduğu bilgisi genel bir kabuldür fakat Orhun Yazıtları'nda kullanılan gelişmiş dil ve Çin kaynaklarında Türk diliyle ilgili yer verilen bilgiler, Türkçenin daha eskilere tarihlenebileceği konusunda önemli ipuçlarıdır (Ercilasun 2008: XX). Çin kaynaklarında 570'li yıllarda yazıldığı belirtilen *Nirvana Sutra* adlı eser, Çince'den Türkçeye çevrilmiş bir Budizm metnidir. Memluk tarihçisi Devâdârî (XIV. yy.) *Kenzü'd-Dürrer ve Câmiü'l-Gurar* adlı tarih kitabında *Uluğhan Ata Bitigi* adlı bir eserden bahseder. Bu eser, İstemi Kağan dönemine (530-584) kadar tarihlendirilmektedir (akt. Ercilasun 1986: 13). Bunlarla birlikte Esik Kurganı'nda bulunan metal tabakta yer alan iki satırlık yazının MÖ V. yy.a ait olduğu ve Göktürk harfleriyle yazıldığı bilinmektedir.

Osman Nedim Tuna'ya göre Türkçeyle Sümerce yapı itibarıyla tamamen ayrı diller olmasına rağmen iki dilin 168 ortak kelimesi vardır ve bu ortaklık Türkçenin günümüzden en az 8.500 yıl öncesine tarihlenebileceğini göstermektedir (Tuna 1997: 49).

Bütün bu bilgiler ışığında Türkçenin binlerce yıllık geçmişe sahip bir dil olduğunu ve tarih boyunca işlenerek bir medeniyet ve bilim dili kimliği kazandığını söylemek mümkündür.

¹ Bu çalışmada Türkçe, "Türkiye Türkçesi" terimine karşılık kullanılmıştır.

2. Yöntem ve Sınırlılık

Çalışmamızda sosyal bilim araştırmalarında başvurulan yöntemlerden “niceliksel yaklaşım modeli” kullanılmıştır. Konuşma diline ait bir cümlenin kurallı ve anlamlı olmak kaydıyla üretici dil bilgisi yaklaşımından hareketle öğelerinin yer değiştirme kombinasyonları hesaplanıp bunların her birinin anlamlı olup olmadığı irdelenmiştir. Türkçenin özellikle farklı dil ailelerinden bazı dillere göre söz dizimi esnekliğindeki farklılığını göstermek üzere “karşılaştırmalı yöntem”e başvurulmuştur.

Türkçede cümle öğelerinin özgürce yer değiştirebilme özelliğinden yola çıkılarak bir cümlenin anlamlı kaç farklı düzende kurgulanabileceği matematiksel olarak ispatlanmış ve *Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da bugün partiye gelmeyecekmiş.*² cümlesi 1.152 farklı ve anlamlı biçimde yazılmıştır. Ayrıca 1.152 farklı ve anlamlı biçimde yazdığımız bu cümlenin vurgu yoluyla 9.216 farklı anlam taşıyabileceğine işaret edilmiştir. Türkçe, söz dizimi esnekliği açısından Arapça, İngilizce, Rusça ve Fransızca gibi dillerle karşılaştırılmış; söz dizimi esnekliğinin bu dillerde belli kurallarla sınırlandırıldığı görülmüştür.

3. Üretici Dil Bilgisi ve Söz Dizimi

Üretici dil bilgisi, Chomsky'nin dil bilgisel cümle oluşturacak yapıların kombinasyonlarını veren dizileri tahmin etmeye çalışan söz dizimi yaklaşımıdır ve bir dildeki sınırlı sayıdaki sözcüklerin oluşturduğu sınırsız sayıda kombinasyonu göstermeye çalışır (Müldür 2016: 62). Chomsky'nin bir dil bilgisinin ürettiği cümlelerin dil bilgisel olsa bile anlamlı olmayabileceği düşüncesi (2002: 15) iki sonuca işaret etmektedir. Bir dilin dil bilgisi kuralları dâhilinde üretilen bazı cümleler anlamlı olabileceği gibi bazı cümleler anlamsız olabilmektedir. Karabulut ise sınırlı sayıdaki dil malzemesinden sınırsız sayıdaki yapının nasıl oluştuğunun izahının Türk dili incelemelerinde ancak derin yapıdan yüzey yapıya geçiş göz önüne alınarak mümkün olabileceğini belirtir (2007: 1269).

Korkmaz, söz dizimini (cümle bilgisi) “Bir dilde düşünce ve duyguların tam olarak anlatılabilmesi için gramer kurallarına uygun olarak dizilen kelimelerin, kelime gruplarının cümle ve söz içindeki görevlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini, sıralanışlarını ve cümle türlerini inceleyen bilim dalıdır.” olarak tanımlar (1992: 33). Delice'nin “Bir kelimenin veya bir kelime öbeğinin bir diğer kelime veya kelime öbeğiyle birleşme durumlarını inceleyen dil bilim dalıdır.” (2012: 15) cümlesiyle tanım getirdiği söz dizimini Topaloğlu “Kelimelerin bir öbek veya cümle oluşturacak biçimde bir araya gelmesinin kurallarını, bir cümleyi meydana getiren öğeleri ve kurallar arasındaki ilişkileri inceleyen dil bilgisi dalıdır.” olarak ifade eder (2019: 119).

Korkmaz (1992: 42) ve Topaloğlu (2019: 48), Türkçenin doğal söz dizimine aykırı olarak devrik cümlede yüklem diğer öğelerden önce geldiğine işaret eder. Karahan ise yüklemi sonda bulunmayan cümlenin devrik cümle olduğuna vurgu yapmaktadır (2014: 100). Devrik cümleyi tanımlarken yüklem sonda yer almaması ölçütü yeterli değildir

² Bu cümle Özgür Aydın'dan (1997) alınmıştır.

zira yüklemi söz öbeğinden oluşan bir cümlede yüklem sonda bulursa bile bu söz öbeğinde yargı bildiren unsur cümlenin sonunda bulunmayabilir. Bu durumda devrik cümle, yüklem öbeğinin yargı unsuru veya yüklemi sonda bulunmayan cümle olarak tanımlanmalıdır. Yüklemi söz öbeğinden oluşan bir cümlede asıl yargı unsuru sonda yer almıyorsa bu cümleleri de devrik cümle olarak adlandırmak yerinde olacaktır.³

Söz, en etkili silahıdır insanın.

Özne: Söz

Yüklem: *en etkili silahıdır insanın*

Anlatıma güç kazandırmak ve anlamı çeşitlendirmek için başvurulan bir öge dizilimi olan devrik cümleye konuşmada sıkça rastlandığı gibi atasözleri, deyimler, tarihî metinler ve çağdaş metinler de tanıklık etmektedir. Özellikle 1940'lı, 1950'li yıllarda hararetli tartışmalara konu olan devrik cümle, siyasi tartışmaların bile malzemesi hâline gelmiş; Başta Nurullah Ataç olmak üzere dönemin bazı yazarları tarafından da bir üslup özelliği olarak çokça tercih edilmiştir.

4. Türkçede Söz Dizimi

Türk dilinin yapısını inceleyen araştırmacılar, Türkçenin dil bilgisi kurallarının son derece düzenli ve istisnasının az oluşuna hayranlıklarını belirtmişler; Türkçenin bilim adamlarının müzakereleri sonucunda ortaya çıkmış gibi mükemmel bir yapıya sahip olduğunu ifade etmişlerdir (Gencan 1971: 31). Bir poliglot olan Belçikalı dil bilimci Vandewalle; Türkçeyi az ve mantıklı kurallara bağlı olması yönüyle satranç oyununa benzetir (Hengirmen 1998: 17). Sherril ise “Türkçe, şimdye kadar öğrenmeye çalıştığım dillerin en dikkate değeridir.” (ytb.: 13) diyerek Türkçenin bir mantık dili olduğuna vurgu yapmıştır. Alman dilci Friedrich M. Müller’in (1823-1900) “Türk dilini incelerken insan zekâsının dilde başardığı büyük mucizeyi görürüz.” (akt. Karaalioğlu 1995: 7) ifadesi de Türkçenin özel yapısını objektif olarak ortaya koyması açısından önemlidir. Gerçekten de Türkçenin matematiğe dayalı yapı özelliği, söz dizimi üzerine çalışanların araştırma konusu ve ilgi alanlarından olmuştur.

4.1. Türkçenin Tarihî Metinlerinde Söz Dizimi

Türkiye Türkçesinde ve birçok çağdaş Türk lehçesinde gördüğümüz söz dizimi esnekliği, Türkçenin tarihî metinlerinde de sıkça karşımıza çıkmaktadır. Tarihî dönem metinleri üzerine kapsamlı bir araştırma yapan Haydar Ediskun; *Oğuz Kağan Destanı, Orhun Yazıtları, Dede Korkut Kitabı, Kâbusnâme Çevirisi ve Âşıkpaşazade Tarihi*’ndeki devrik cümleleri tespit etmiş ve bu cümleleri yapılarına göre incelemiştir (1967: 130-138).

Ediskun’un örneklerinden bazıları şunlardır:

Hem iki yıldız doğdu ol zamanda kuyruklu. (Âşıkpaşazade Tarihi)

³ Konuyla ilgili görüş ve tartışmalar için bkz.: Sedat Balyemez (2021). “Unsurları Yer Değiştirmiş İsim Tamlamalarının Yüklem Olduğu Cümleler Üzerine”. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6/2, 959-969.

Hoşnûd et anı senden. (Kâbusname Çevirisi)
Sen munda kal aç kahlk. (Oğuz Kağan Destanı)
Başlar kesildi top gibi. (Dede Korkut Kitabı)
Oğul dahi neylesün baba ölüp mal kalmasa. (Dede Korkut Kitabı)

Duman (2003: 209) ve Torun'un (2000: 229) çalışmaları da yine tarihi metinlerde devrik cümle örneklerine yer vermektedir.

4.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde ve Bazı Dillerde Söz Dizimi

Gagavuz Türkçesi, Karay Türkçesi gibi bazı Türk lehçelerinde cümle öğelerinin sıralanışı Türkçenin özelliğini yansıtan Ö + T + Y düzeninde değil, Hint-Avrupa dillerine mahsus Ö + Y + T düzenindedir. Bu, birleşik cümleler için olduğu gibi basit cümleler için de geçerlidir (Özkan ve Musa 2004: 101).

N. Özkan, Gagavuz Türklerinin başka milletlerin dillerini öğrendikleri ve kullandıklarını ifade ederek Gagavuz Türkçesindeki değişmelerin tabii olduğuna işaret eder (2021: 846) ve Türkçedeki Ö + T + Y diziliminden farklı cümle dizilimi örneklerine yer verir:

Bir evdä var iki insan. Ö + Y + T
 (Bir evde iki insan var.)

Onnar büyüylär halkı köklerden. Ö + Y + T
 (Onlar halkın köklerinden büyüyorlar.)

Sandalyeci, Gagavuz Türkçesi yazı dilinde görülen bu devrik yapının sebebini Gagavuz Türkçesinin yazı dili olma çabalarının çok yeni olmasına bağlamakta ve bu durumun bir ekol, bir anlatım biçimi olarak kabul görmesi gerektiğini ifade etmektedir (2021: 159).

Musayev; Karay dinî eserlerinin dili İbrani cümle yapısına çok yakın olan Karaycanın Rusça, Polonyaca ve Ukrayince özellikler de gösterdiğinden söz eder ve Ö + Y + T öge dizilimine “Aytat ol maya bugün.” (Söylüyor o bana bugün.) cümlesini örnek verir (1977: 69, akt. Kocaoğlu 2017: 3).

Balakayev (ve Sayrambayev), Kazak Türkçesinde cümle unsurlarının bazılarının sabit, bazılarının kaygan olduğunu şu örnek cümle üzerinden anlatır: “*Joldasımız ekewmiz künde... qalng ağaş kölengesinde jatatınbız. [Arkadaşım ikimiz (Arkadaşım ben) her gün... ağaç gölgesinde uzanır yataardık.]*” cümlesindeki *qalng (kalın)* kelimesinin yeri sabit; *künde (her gün)* ve *ağaşng kölengesinde (ağacın gölgesinde)* zarfları ve yer tamlayıcılarının yerleri ise değişkendir (1997: 201, akt. Özkan ve Musa 2004: 121).

Türkçede yüklem sonda bulunurken vurgulanmak istenen öge de yükleme yakın söylenir. Hint-Avrupa dillerinden İngilizce ve Rusçada *Özne + Yüklem + Tümleç* söz dizimi ve Hami-Sami dillerinden Arapçada *Yüklem + Özne + Tümleç* söz dizimine karşılık Türkçede *Özne + Tümleç + Yüklem* düzeni söz konusudur.

Türkçe: *Öğrenci kitap okuyor.* Ö + T + Y

Arapça: *Yağra' u ettâlibu kitâben.* Y + Ö + T

Rusça: *Studen çitayet knigu.* Ö + Y + T

İngilizce: *The student is reading a book.* Ö + Y + T

Nalçakan, Türkçede fiil cümlesinin fiilinin esas yerinin cümlelerin sonu olmakla birlikte cümlelerin herhangi bir yerinde de bulunabileceğini ve bu durumun cümlelerin fiil cümlesi olmasını değiştirmeyeceğini; Arapçada ise fiil cümlesinde fiilin her zaman cümlelerin başında bulunması ve öznenin önce gelmesi gerektiğini, bu kurala uyulmadığında ise cümlelerin fiil cümlesi olmaktan çıkıp isim cümlesine dönüşeceğini belirtir (2008: 78).

Fransızca da tümlecin eylemden sonra getirilme zorunluluğu vardır:

Ali est allé à l'école. (Ali okula gitti.)

À l'école Ali est allé. (Okula Ali gitti.) (Adamczewski 1991: 206).

Baskakov; Türk lehçelerinde standart cümle dizilişine göre zarfların, tümlecin ve öznenin yüklemden önce geldiğini belirtir (1965: 91). Baskakov'a göre Türkçede bu cümle sırasının bozulması sadece yapısal-sentaktik değişiklik değil, semantik-stilistik değişikliği de beraberinde getirir (2017: 64).

Sezer, Türkçedeki özgür öge dizilişinin matematiksel olarak gösterilebileceğine "Ali okula gitti." örneğinden hareketle dikkat çekmektedir (1991: 58):

Ali okula gitti.

Ali gitti okula.

Okula Ali gitti.

Okula gitti Ali.

Gitti okula Ali.

Gitti Ali okula.

Türkçede öğelerin seçimlik olarak cümlelerin herhangi bir yerine gidebilmesi, Türkçenin İngilizceye göre farklı tipolojik özelliklerinden biridir (Uzun 2000: 84).

Türkçede birleşik cümlelerin unsurları başka dillerdeki aynı yapılardan farklı olarak bağlaçsız birleşebilme özelliğine sahiptir. Aşağıdaki örneklerden görüleceği gibi Türkçede bağlaçsız kurulan birleşik cümle yapıları Rusça ve İngilizcede mümkün değildir çünkü bu dillerde birleşik cümlelerin bağlaçsız kurulması gramer hatası olarak kabul edilmektedir (Özkan ve Musa 2004: 114).

Türkçe: *Ben okula gelirken yağmur yağıyordu.*⁴

Rusça: *Şyol dojd' kogda ya (şyoşla) v şkolu.*

İngilizce: *It was raining when I was coming to school.*

Türkçe: *Bekledim, gelmedi.*

Rusça: *Jdal(a) (no) ne prişyol (prişla).*

İngilizce: *I waited but he (she) did not come.*

⁴ Örnekler Özkan'dan (2004: 114) alınmıştır.

Türkçede yardımcı cümlelerin yüklemeleri çekim ekleri almaz, fiilimsi eklerinden birini alır. Hint-Avrupa dillerinde bağlaçsız cümle kurulamadığı için Türkçedeki gibi sıralı cümle kavramı da yoktur.

Türkçe: *Doktor, hastalarını muayene edip hastaneden ayrıldı.*

Rusça: *Vrach osmotrel svoikh patsiyentov i pokinul bol'nitsu.*

İngilizce: *The doctor examined his patients and left the hospital.*

Örneklere de görüldüğü gibi Hint-Avrupa dillerinde genel itibarıyla asıl unsur yardımcı unsurdan önce gelir. Türkçede ise bu yapı tam tersine işleyerek “Doktor, hastalarını muayene edip hastaneden ayrıldı.” cümlesinde olduğu gibi yardımcı unsur olan “Doktor, hastalarını muayene edip” yan cümlesi “(Doktor) hastaneden ayrıldı.” asıl cümlesinden önce gelmektedir. Ancak Türkçede bu söz dizimi gerek yazı dilinde gerekse konuşma dilinde kesin bir kural olarak karşımıza çıkmamaktadır. Bu esneklik yukarıda da örneklendirdiğimiz gibi Türkçenin tarihi metinlerinde de sıkça görülmektedir.

Karahan’a göre cümle öğelerinin dizilişindeki bu hareketlilik Türkçenin anlatım gücünü ve imkânlarını genişleten bir özelliktir (2014: 12). Bu söz dizimi esnekliğini matematiksel olarak hesaplayıp örneklendirdiğimizde Türkçenin söz dizimi imkânlarının sınırlarını görmemiz mümkün olacaktır.

Öncelikle “Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da bugün partiye gelmeyecekmiş.” cümlesinin söz dizimi kombinasyonlarına matematiksel olarak cevap aramak yerinde olacaktır. Bu cümle, yapısı bakımından girişik birleşik bir özellikte olduğu için cümlelerin *yan cümle* ve *temel cümle* olmak üzere iki parçaya ayrılması gerekir. Yan cümlede *için* edatı *gitmediği* sıfat-fiiliyle birlikte kullanıma zorunluluğu taşıdığından dört, temel cümlede ise *da* bağlacı *Osman* öznesiyle birlikte kullanılacağı için dört unsur bulunmaktadır. Ayrıca yan cümle ve temel cümle de öncelik ve sonralık açısından yer değiştirilerek kullanılabilir. Bütün bu bilgiler ışığında yukarıdaki cümlelerin söz dizimi kombinasyonları açısından matematiksel izahı şöyledir:

Ayşe dün pikniğe gitmediği için: $4! = 4.3.2.1 = 24$

Osman da bugün partiye gelmeyecekmiş: $4! = 4.3.2.1 = 24$

$4! \cdot 4! \cdot 2! = 24 \cdot 24 \cdot 2 = 1152$

Bu işlem, verilen cümlelerin 1.152 farklı düzende yazılabileceğini göstermektedir. Chomsky’nin bir dil bilgisinin ürettiği cümlelerin dil bilgisel olsa bile anlamlı olmayabileceği görüşünün aksine bu 1.152 cümleyle Türkçede cümlelerin belli kurallara çerçevesinde üretildiğinde hepsinin anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır.

1. Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da bugün partiye gelmeyecekmiş.
2. Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da partiye bugün gelmeyecekmiş.
3. Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da partiye gelmeyecekmiş bugün.
4. Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da bugün gelmeyecekmiş partiye.
5. Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da gelmeyecekmiş bugün partiye.
6. Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da gelmeyecekmiş partiye bugün.
7. Ayşe dün pikniğe gitmediği için gelmeyecekmiş Osman da bugün partiye.
8. Ayşe dün pikniğe gitmediği için gelmeyecekmiş Osman da partiye bugün.

9. Ayşe dün pikniğe gitmediği için gelmeyecekmiş partiye Osman da bugün.
10. Ayşe dün pikniğe gitmediği için gelmeyecekmiş partiye bugün Osman da.
11. Ayşe dün pikniğe gitmediği için gelmeyecekmiş bugün Osman da partiye.
12. Ayşe dün pikniğe gitmediği için gelmeyecekmiş bugün partiye Osman da.
13. Ayşe dün pikniğe gitmediği için partiye gelmeyecekmiş Osman da bugün.
14. Ayşe dün pikniğe gitmediği için partiye gelmeyecekmiş bugün Osman da.
15. Ayşe dün pikniğe gitmediği için partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da.
16. Ayşe dün pikniğe gitmediği için partiye bugün Osman da gelmeyecekmiş.
17. Ayşe dün pikniğe gitmediği için partiye Osman da bugün gelmeyecekmiş.
18. Ayşe dün pikniğe gitmediği için partiye Osman da gelmeyecekmiş bugün.
19. Ayşe dün pikniğe gitmediği için bugün Osman da partiye gelmeyecekmiş.
20. Ayşe dün pikniğe gitmediği için bugün Osman da gelmeyecekmiş partiye.
21. Ayşe dün pikniğe gitmediği için bugün partiye Osman da gelmeyecekmiş.
22. Ayşe dün pikniğe gitmediği için bugün partiye gelmeyecekmiş Osman da.
23. Ayşe dün pikniğe gitmediği için bugün gelmeyecekmiş Osman da partiye.
24. Ayşe dün pikniğe gitmediği için bugün gelmeyecekmiş partiye Osman da.

...

1129. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da Ayşe dün gitmediği için pikniğe.
1130. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da Ayşe dün pikniğe gitmediği için.
1131. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da Ayşe pikniğe dün gitmediği için.
1132. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da Ayşe pikniğe gitmediği için dün.
1133. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da Ayşe gitmediği için dün pikniğe.
1134. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da Ayşe gitmediği için pikniğe dün.
1135. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da gitmediği için Ayşe dün pikniğe.
1136. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da gitmediği için Ayşe pikniğe dün.
1137. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da gitmediği için pikniğe dün Ayşe.
1138. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da gitmediği için pikniğe Ayşe dün.
1139. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da gitmediği için dün pikniğe Ayşe.
1140. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da gitmediği için dün Ayşe pikniğe.
1141. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da pikniğe dün gitmediği için Ayşe.
1142. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da pikniğe dün Ayşe gitmediği için.
1143. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da pikniğe Ayşe dün gitmediği için.
1144. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da pikniğe Ayşe gitmediği için dün.
1145. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da pikniğe gitmediği için dün Ayşe.
1146. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da pikniğe gitmediği için Ayşe dün.
1147. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da dün gitmediği için Ayşe pikniğe.
1148. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da dün gitmediği için pikniğe Ayşe.
1149. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da dün Ayşe pikniğe gitmediği için.
1150. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da dün Ayşe gitmediği için pikniğe.
1151. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da dün pikniğe gitmediği için Ayşe.
1152. Partiye bugün gelmeyecekmiş Osman da dün pikniğe Ayşe gitmediği için.⁵

⁵ 1.152 cümlelerin tamamına şu bağlantıdan erişilebilir:

https://drive.google.com/file/d/1uV2IT2Zm48QWLSvjuLy_NJtGQYXnNtIn/view?usp=sharing

Cümlede vurgu, anlama müdahale etmek amacıyla değiştirildiği için bu 1.152 cümlenin her birinin farklı anlam taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca bu cümlelerin her biri, cümle vurgusu söyleyişle değiştirilerek 8 farklı anlam taşıyabilir ve bu cümleden $1152 \cdot 8 = 9216$ farklı anlam elde edilebilir.

Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da bugün partiye gelmeyecektmiş. (*Ayşe gitmemiş, başkası değil.*)

Ayşe **dün** pikniğe gitmediği için Osman da bugün partiye gelmeyecektmiş. (*Dün gitmemiş, başka bir gün değil.*)

Ayşe dün **pikniğe** gitmediği için Osman da bugün partiye gelmeyecektmiş. (*Pikniğe gitmemiş, başka bir yere değil.*)

Ayşe dün pikniğe **gitmediği için** Osman da bugün partiye gelmeyecektmiş. (*Gitmediği için, başka bir sebepten değil.*)

Ayşe dün pikniğe gitmediği için **Osman da** bugün partiye gelmeyecektmiş. (*Osman gelmemiş, başkası değil.*)

Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da **bugün** partiye gelmeyecektmiş. (*Bugün gelmeyecektmiş, başka bir gün değil.*)

Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da bugün **partiye** gelmeyecektmiş. (*Partiye gelmeyecektmiş, başka bir yere değil.*)

Ayşe dün pikniğe gitmediği için Osman da bugün partiye **gelmeyecektmiş.** (*Başka bir eylem değil.*)

Bu cümleye yeni bir unsur eklediğimizde,

$5! \cdot 4! \cdot 2! = 5 \cdot 4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 2 \cdot 1 = 5.760$ anlamlı cümle elde edilebilir:

*Ayşe dün pikniğe **bilerek** gitmediği için Osman da bugün partiye gelmeyecektmiş.*

*Ayşe dün **bilerek** pikniğe gitmediği için Osman da bugün partiye gelmeyecektmiş.*

*Ayşe **bilerek** dün pikniğe gitmediği için Osman da bugün partiye gelmeyecektmiş.*

...

*Osman da bugün partiye gelmeyecektmiş Ayşe dün pikniğe **bilerek** gitmediği için.*

*Osman da bugün partiye gelmeyecektmiş Ayşe dün **bilerek** pikniğe gitmediği için.*

*Osman da bugün partiye gelmeyecektmiş Ayşe **bilerek** dün pikniğe gitmediği için.*

...

Cümleye iki yeni unsur eklediğimizde,

$5! \cdot 5! \cdot 2! = 5 \cdot 4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 5 \cdot 4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 2 \cdot 1 = 28.800$ anlamlı cümle yazılabilir.

*Ayşe dün pikniğe **bilerek** gitmediği için Osman da bugün **ona karşılık** partiye gelmeyecektmiş.*

5. Sonuç

Türkçe; köklü tarihi, bilim ve medeniyet dili olması ve çok geniş bir coğrafyada konuşulmasıyla büyük bir dil olmasının yanı sıra bazı özellikleri bakımından da birçok dilden ayrılır. Cümle öğelerinin dizilişindeki özgür hareketlilik bu özelliklerden biridir. Öğelerin özgür hareket edebilmesi, Türkçenin anlatım gücünü genişletmekte ve aynı

cümleden farklı anlamlar elde etme imkânı sunmaktadır. Türkçenin bu özelliği tarihî Türk lehçelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Cümle öğelerinin yerleri değiştirildiğinde anlama da müdahale edilmekte ve semantik açıdan yeni cümleler elde edilmektedir. Cümle öğelerinin yer değiştirebilmesi, bazı dillerde de bulunmakla birlikte öğeler Türkçedeki gibi özgür değildir.

Chomsky'nin bir dil bilgisinin ürettiği cümlelerin dil bilgisel olsa bile anlamlı olmayabileceği görüşünün aksine Türkçede cümlelerin belli kurallar çerçevesinde üretildiğinde hepsinin anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, birçok dil bilimci tarafından hayranlıkla dile getirilen Türkçenin matematiğe dayalı yapı özelliğinin ve anlatım gücünün genişliğinin göstergesi olarak değerlendirilmelidir

Kısaltma ve İşaretler

akt.	Aktaran	T	Tümleş
bkz.	Bakınız	Y	Yüklem
Haz.	Hazırlayan	ytb.	Yayın tarihi bilinmiyor
Der.	Derleyen	.	Çarpı işareti
Ö	Özne	!	Faktöriyel işareti.

Kaynakça

- ADAMCZEWSKI, Henri (1991). *Le Français Déchiffré clé du langage et des langues*. Armand Colin Paris.
- AYDIN, Özgür (1997). "Anadili Eğitimi, Yabancı Dil Öğretimi ve Evrensel Dil Bilgisi". *Dil Dergisi*, 54, 23-30.
- BALYEMEZ, Sedat (2021). "Unsurları Yer Değiştirmiş İsim Tamlamalarının Yüklem Olduğu Cümleler Üzerine". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 959-969.
- BASKAKOV, N. Aleksandroviç (1965). *Struktura Prostogo Predlojeniya v Tyurkskih Yazıkah* (Türk Dillerinde Basit Cümlelerin Yapısı) Frunze 1956; *Tyurkskiye Yazıki* (Türk Dilleri) Moskova 1960; *Nekotorye Nablyudeniya Nad Sintaksisom Karaimskogo Yazıka* (Karaim Dilinin Sentaksisi ile İlgili Bazı Gözlemler), Moskova.
- BASKAKOV, N. Aleksandroviç (2017). *Çağdaş Türkçede Cümle* (Çev. Oktay Selim Karaca). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CHOMSKY, Noam (2002). *Syntactic Structures*. New York: Mouton Press.
- DELİCE, H. İbrahim (2012). *Türkçe Sözdizimi*, 4. Baskı. İstanbul: Kitabevi.
- DUMAN, Musa (2003). "Devrik Cümle ve Vasiyetname'deki Örnekleri Üzerine". *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 30, 209-233.
- EDİSKUN, Haydar (1967). "Devrik Cümle Üzerine Bir Araştırma". *Dilbilgisi Sorunları-I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERCİLASUN, A. Bican (1986). "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 34, 13-16.
- ERCİLASUN, A. Bican (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 5. Baskı. Ankara: Akçağ.
- GENCAN, T. Nejat (1971). *Dilbilgisi*, 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HENGİRMEN, Mehmet (1998). *Türkçe Dilbilgisi*, 3. Baskı. Ankara: Engin.
- İBNÜ'D-DEVÂDÂRÎ (1992). *Kenzü'd-dürrer* (Haz. Dorothea Krawulsky). Wiesbaden-Beyrut.
- KARAALIOĞLU, S. Kemal (1995). *Sözlü/Yazılı Kompozisyon Konuşmak ve Yazmak Sanatı*, 26. Baskı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- KARABULUT, Ferhat (2007). "Türk Diline Kuramsal Yaklaşım". *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı-Bildiriler*, s.: 1255-1270, (Ed.: Fikret Türkmen, Gürer Gülsevin). İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları.
- KARAHAN, Leyla (2014). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.

- KOCAOĞLU, Timur (2017). “Karaycanın Bugünkü Durumu: Mykolas Firkovičius ile Mark Lavrinovičius’lerin Anısına”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5/12, 1-16.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- NALÇAKAN, Zübeyt (2008). *Arapça ve Türkçede İsim ve Fiil Cümlesinin Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi.
- ÖZKAN, Fatma; BAĞDAGÜL, Musa (2004). “Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi”. *Bilig Dergisi*, 30, 95-139.
- ÖZKAN, Nevzat (2021). “Gagavuzlara Türkiye Türkçesi Öğretimi”. *Erciyes Akademi*, özel sayı, 837-854.
- SEZER, Ayhan (1991) “Türkçe Sözdizimi”. *Dilbilim Yazıları*. (Der. Ayhan Sezer, Sabri Koç). Ankara: Usem, 56-69.
- SHERRİL, Charles H. (ytb.). *Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal* (Çev. Alp Ilgaz). Tercüman 1001 Temel Eser-23.
- SIMONS, Gary (2021). “Welcome to the 24th edition”. *ethnologue.com*, USA, February 22.
- TOPALOĞLU, Ahmet (2019). *Karşılaştırmalı Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Dergâh.
- TORUN, Yeter (2000). *Gazavat-ı Sultan Murad bin Mehemed Han’da Cümle*. Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TUNA, O. Nedim (1997). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- UZUN, N. Engin (2000). *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil..

Özbek Türkçesinde Geçen Erkekle İlgili Adlandırmaların Toplumdilbilimsel Açıdan İncelenmesi

Sociolinguistic Examination of the Nomenclature of Males in Uzbek Turkish

Ezgiya Malkoç

Arş. Gör., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ardahan/Türkiye

e-posta ezgiyamalkoc@ardahan.edu.tr

orcid 0000-0001-5305-3841

doi 10.54316/dilarastirmalari.1038068

Atıf

Citation

Malkoç, Ezgiya (2022).
Özbek Türkçesinde Geçen
Erkekle İlgili Adlandırmaların
Toplumdilbilimsel Açıdan
İncelenmesi.

Dil Araştırmaları, 30: 169-
182

Başvuru

Submitted

17.12.2021

Revizyon

Revised

05.01.2022

Kabul

Accepted

09.01.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

Öz

Dil ve toplum birbirini etkileyen bir ilişki içerisinde. Dil; yaşam biçimleriyle, tarihle, coğrafyayla, kültürle ve toplumların geçmişte yaşadığı deneyimlerle iç içe olduğundan her dilde ait olduğu toplumun yansımaları görülür. İnsanların yaşayış tarzı, düşünceleri ve davranış biçimleri dili hem değiştirir hem de dönüştürür. Toplumdilbilim ise bu değişim ve dönüşümleri, karşılıklı ilişkilerini göz önünde bulundurarak inceleyen toplumbilim ve dilbilimin kesişim noktasıdır. Toplumdilbilimin inceleme alanını temelde dil ile toplum arasındaki karşılıklı ilişkiler ağı oluşturur. Sözvarlığı ise dilsel düzlemde bu inceleme örneklerinden en somut ve değişime en açık olan olgudur. Dilin ürünü olan sözvarlığına bakılarak bir milletin tarihi, coğrafyası, kültürü ve yaşayış şekli hakkında bilgi sahibi olunabilir. Aynı zamanda çok katmanlı bir toplumsal yapıda toplumdaki dil cinsiyet ilişkilerinin boyutlarının görülmesine de olanak tanır. Bu çalışmada “erkek” ile ilgili söz varlığı Özbek Türkçesi sözlükleri taranarak tespit edilmiştir. Tespit edilen ögeler anlamlarına göre sınıflandırılarak toplumsal cinsiyet çağrışımları, toplumdilbilimsel açıdan çözümlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: erkekle ilgili söz varlığı, Özbek Türkçesi, söz varlığı, toplumdilbilim

ABSTRACT

Language and society are in a reciprocal relationship. Language is interwoven with lifestyles, history, geography, culture and past experiences of societies; therefore, the reflections of the society it belongs to are observed in every language. People's lifestyles, thoughts and behaviors change and transform language. Sociolinguistics, which examines these changes and transformations regarding their mutual relations, is the junction of sociology and linguistics. The study field of sociolinguistics is essentially the network of interrelationships between

language and society. Vocabulary is the most substantial and open to change among these study samples at the linguistic level. By examining the vocabulary, which is the product of the language, information about the history, geography, culture and lifestyle of a nation can be obtained. At the same time, it also allows the dimensions of language and gender relations to be noticed in a multi-layered social structure. In this study, the vocabulary related to "males" was determined by scanning the Uzbek Turkish dictionaries. The identified items were classified according to their meanings, and gender connotations were tried to be analyzed in terms of sociolinguistics.

Keywords: sociolinguistics, Uzbek Turkish, vocabulary, vocabularies about male

0. Giriş

Duygularımızı ve düşüncelerimizi dil aracılığıyla karşımızdakine yansıtmaya çalışırız. Toplumsal bir olgu olan ve aynı dili konuşan bireyler arasında bir iletişim aracı olan dil, toplumun ortak değerleriyle oluşmuştur. Dil toplumsal bir yapı olduğu için sürekli bir değişim ve gelişim içindedir. Örneğin, bazı sözcükler kullanımdan çıkar, bazıları anlam kaymasına uğrar, sözvarlığına yeni sözcükler eklenir. Tarihsel süreçte bu değişimler çok daha yoğundur. Dil-toplum ilişkisini önemli ölçüde etkileyen söz varlığının gözlemlenebilir oluşu, sözvarlığına bakılarak toplumsal değerlendirmelerde bulunulabilmesine olanak sunar. Söz varlığı içinde bulunan toplumun kültürünü yansıttığı gibi toplumsal cinsiyetin dil üzerinden aktarımında da önemli görevler üstlenmektedir. Toplumdilbilimin inceleme konularından biri olan kadın ve erkek ile ilgili söz varlığı kadın ve erkeğe yönelik toplumsal bakış açısını yansıtmaktadır.

Çalışmada, zamanın derinliklerinden mekânın genişliğine doğru yayılmış, zengin bir dil olan Türkçenin lehçelerinden Özbek Türkçesinde erkeklere yönelik kullanılan dil tanımlamalarına giren ögeler saptanarak bunların toplumsal yansımaları ele alınmıştır. Özbek Türkçesinde erkek ve erkek ile ilgili sözlük maddelerinin ve atasözlerinin toplumdilbilimsel incelemesinin değerlendirildiği çalışmanın ilk bölümünde, toplumdilbilim ve dil-cinsiyet ilişkileri ile ilgili kuramsal bilgiye yer verilmiştir. İkinci bölümde, genelde Türk toplumu, özelde ise Özbek toplumunda toplumsal cinsiyet ile ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur. Çalışmanın üçüncü kısmı ise inceleme bölümüdür. Söz konusu lehçedeki erkek ile ilgili ögeler sınıflandırılarak dil-cinsiyet ilişkisi, toplumdilbilimsel açıdan değerlendirilmiştir. Çalışmanın sınırlılıkları çerçevesinde Emek Üşenmez tarafından hazırlanan *Özbekçe-Türkçe Sözlük* (2016) ile Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından basılan, Nasiba Yusupova'nın hazırladığı *Özbekçe-Türkçe Sözlük* (2018) ve Şeydanur Uğurtürk tarafından hazırlanan *Özbek Atasözlerinin Konuları Açısından Sınıflandırılması* (2021) başlıklı yüksek lisans tezi esas alınmıştır. Tespit edilen maddelerde özellikle toplumsal cinsiyet ile ilgili ögeler üzerinde değerlendirme yapılmıştır. Erkek ile ilgili ögelerden hareketle Özbek toplumunun toplumsal cinsiyet algısı ile ilgili değerlendirmelerde bulunulmaya çalışılmıştır.

1. Toplumdilbilim ve Dil-Cinsiyet İlişkisi

Dil ve toplum ayrı kaynaklardan değil aynı kökten gelen ve birbirlerini besleyen iki olgudur. Toplumsal yapıda meydana gelen değişim ve dönüşümler dilde kendini ortaya koyar. Dil, toplum tarafından üretilen ve kendisini üreten toplumların sayesinde var olan bir yapıdır. Dili oluşturan yapısal mekanizmalar, bir dilin çok katmanlı yapısını oluşturur ve temelde iletişimi sağlamak için vardır ancak yeterli değildir. İletişimin sağlanabilmesi ve dilin temel dinamiklerinin anlaşılabilmesi için o dilin içinde oluşturulduğu toplum ile olan bütün etkileşimlerini inceleyen bir çalışma alanına ihtiyaç duyulmuştur. “Bu alan Türkçede toplumsal dilbilim, toplumdilbilim, toplum dilbilimi, sosyal dilbilim, sociolinguistics gibi birçok isimle ifade edilir” (Demirci 2020: 13). Toplumdilbilim; dil olgularıyla toplumsal olgular arasındaki ilişkileri, bunların birbirini etkilemesini, birbirinin değişkeni olarak ortaya çıkmasını, bir başka deyişle, bu tür iki olgu arasındaki eşdeğişirliği inceleyen karma dal olarak tanımlanır (Vardar 2007: 196). Toplumdilbilimin temel sorunu ise bir kimsenin, ortaya çıkan bir durumu neden söylediğinin bilinmesi isteğidir (Labov 1982: 163). Toplumdilbilimin temel konusu; “Kim, ne zaman, hangi konu üzerinde konuşmaktadır; böyle bir konuşmanın amacı nedir, özünde ne vardır ve bunun toplumsal sonucu nedir? sorularına cevap aramaktır (İmer 1990: 17). Dil-toplumla karşılıklı ilişkiler içinde gelişip değişen bir olgudur. Bu nedenle dilin toplumsal boyutu yapısal boyutundan önce gelir. W. von Humboldt, dilin gelişmesini toplumda olan değişimler ve kültür alanındaki gelişmelerle açıklamaktadır (1955, Akarsu 1990: 87). Toplumdilbilim ise en geniş tanımlama ile dil ile toplum arasındaki ilişkiyi inceleyen bilim dalıdır.

Dil insanlar arasında anlaşmayı sağlayan bir olgudur. Aksan’ a göre bir topluluğun topluma dönüşmesi, insanların bir arada yaşamaları, anlaşabilmeleri dil sayesinde gerçekleşir (2015: 13). Bir toplumun yaşayışı, kültürü, coğrafyası o toplumun konuştuğu dilde kendini gösterir. Bu açıdan bakıldığında dil toplumun aynasıdır, denebilir. Çolak, kişilerin içine doğdukları toplum, onlara kimlik ve bu kimliklere uygun roller sunmakla birlikte bu kimliğin kaynağı ve çeşitlilik iç içedir diyerek kadın ve erkek kimliklerinin bu çeşitliliği oluşturan değişkenlerden olduğunu vurgulamıştır (2020: 29). Kadın ve erkek kimlikleri, toplumsal cinsiyete işaret eder ve dil kullanımlarında da oldukça farklılaşır. Kadınların ve erkeklerin kullandığı dil birbirinden farklıdır. Bu farklılık temelde toplumsal yapıya, geleneklere, göreneklere, dil ve kültüre göre değişmekte ve oluşmaktadır. Toplumdaki bu farklılık bireylere özgürlük sağladığı ölçüde aynı zamanda onları bir kalıba sokmaya da zorlar. Cinsiyetin biyolojik ve toplumsal olarak ayrılması bu sebebe bağlanabilir. Kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılıkları ifade eden cinsiyet kavramı toplum bilimlerinde biyolojik ve toplumsal olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Çolak 2020: 29). Bireyler üzerinde farklılıklar oluşturan biyolojik cinsiyetin yanında toplumun değer yargılarına göre oluşturulan toplumsal cinsiyet de kişilerin farklı toplumsal rolleri benimsemelerine sebep olur. Toplumdaki bu yaptırımlar dile de yansımaktadır. Kadınların ve erkeklerin kullandığı sözcükler, iki grup arasındaki telaffuz farklılıkları, vurgu ve tonlamalar dil kullanımını belirlemekle birlikte toplumda var olan toplumsal cinsiyet vurgulamasının da bir sonucudur.

Toplumsal cinsiyet göstergelerini hem kadın hem de erkekten söz edilirken kullanılan dilde görmek mümkündür. Dil cinsiyet ilişkisi bağlamında bakıldığında modernleşen toplum algısına rağmen cinsiyet ayrımı ortadan kalkmamış aksine değişik

biçimler olarak varlığını devam ettirmiştir (Ağaçsaban 1989: 12). Ataerkil toplumlarda erkekler kadınlara göre daha bağımsız, daha güçlü ve başkalarının etkisinde daha az kalarak daha az konuşan kişiler olarak görülmekte, kadınlar ise bakıcılık, eğiticilik, insanlarla ilişki kurma gibi özellikleri gerektiren işleri öğrenmeye ve yapmaya daha yatkın sayılmaktadır. Bu cinsiyete özgü rol kalıp yargılarına göre kadın özellikleri erkek özelliklerine göre daha olumsuz olma eğilimine girmiştir (König 1992: 26). Kadını dış toplumdan soyutlayarak erkek egemen bir toplumsal yapının oluşmasına olanak sunan bu dil ve düşünce şekilleri toplumsal cinsiyetin erkek baskın modele evrilmesinde büyük paya sahiptir. Toplumda, “eksik etek, saçı uzun aklı kısa” gibi deyim ve sözler kadınlar için kullanılmış, yine kadınlar üzerinden küçümseyici anlamlar çıkarılan “kadın gibi ağlama, karı kılıklı” sözleri kadınların toplumdaki yerinin erkeklerden daha aşağıda olduğu izlenimini vermiştir. Ataerkil toplumlarda kadınlardan söz ederken kullanılan sözcük ve deyimler genellikle olumsuz çağrışımlara yol açmaktadır. Bir erkeği aşağılamak için de “kadın gibi, kadın kılıklı” sözleri kullanılmaktadır. Kadınların işlerini belirtirken genelde başına kadın ibaresi konulur: *kadın doktor, kadın yargıç* gibi. Ancak erkeklerin işleri belirtilirken bu ayrıma ihtiyaç görülmez (König 1992: 26). Çünkü toplum o işi erkeğe yakıştırmış kadın için ise istisna görmüştür. Olumsuz adlandırmaların da büyük bir kısmı kadın dili için geçerlidir. Erkekler daha cesur, daha korkusuz olarak düşünülmemekte ve bu da toplumların diline yansımaktadır. Toplumsal cinsiyete özgü roller ,toplumların diline de yansımış ve cinsiyete özgü rol kalıp yargılarını ortaya çıkarmıştır. Buna göre erkek dili kadın diline göre daha olumlu adlandırmaların ve övgünün ön planda tutulduğu bir yapı içerisinde sunulmuştur.

2. Genelde Türk Toplumunda Özelde Özbek Toplumunda Toplumsal Cinsiyet

Toplumların geçmişten getirdikleri kalıp yargılar kadın ve erkeğin psikolojik ve fiziksel olarak farklı olduğunu kabul eder. Ataerkil toplumlarda ise bu farklılık, erkeğe bir üstünlük sağlar. Orta Asya ülkelerinde de durum değişmemiştir ve kadın ile erkek arasındaki, sosyal farklılıklar erkek egemenliğine doğru yön değiştirmiştir. Özsoy, *Türk Cumhuriyetlerinde Kadın Sorunsalı: Uluslararası Raporlar Işığında Türk Cumhuriyetlerinde Kadınların Mevcut Durumu* başlıklı yazısında: Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte kadın erkek eşitliğinin sağlanamadığını; kadınların erkeklerden daha az ücret aldıklarını, önemli pozisyonlara erkeklerin getirildiği, erkeklerin olmadığı savaş ve zorunlu durumlarda ise kadınların ağır çalışma şartlarına maruz kaldığını belirtmiştir (2019: 172). Bu durum günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Orta Asya’da Bolşevik Devrimi’nden sonra karameler çıkarılmış ve bu sayede kadın erkek eşitliği sağlanmaya çalışılmıştır. Rosenberg, bunun bir sonucu olarak, kadınlara seçme hakkı tanındığını, aile reisi otoritesine karşı çıkıldığını ve kadınlara erkeklerle eşit ödeme, eşit çalışma, ücretli doğum izni gibi haklar verildiğini söyler (1990, Özsoy 2017: 172). Cafer Mustafalı (2019) *Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler* başlıklı yazısında; Uludağ ve Serin’e göre; Sovyet idaresi döneminde Türk toplumlarındaki kadınlar sosyal hayatta aktif olmuşlardır. Bunun sebebi ise kadınların evde kalarak çocuklarını kendi kültürlerine göre yetiştirmelerinin engellenmesi ve genç nüfusun Sovyet kültürüne uyumunun sağlanmasıydı. Kadınların iş gücünden faydalanmak isteyen Sovyetler, onların sosyal hayatta etkin bir şekilde yer almalarını istemiştir. Bu amaçla kız çocuklarının okula gitmelerini sağlamışlardır. Sovyetler bu

çalışmaları kendi çıkarları doğrultusunda yapsalar da, sonuç olarak kadınların sosyal hayattaki duruşları güçlenmiştir. Ancak Sovyet döneminde teoride gerçekleştirilen kadınların sosyal hayattaki varlıklarına yönelik bu tutumlar kadın erkek eşitliği anlamında sağlanamamıştır. Buna göre kadınlar erkeklerden daha az ücret almış ve erkeklerin olmadığı zorunlu durumlarda daha ağır işlerde çalışmışlardır. (1990, Özsoy 2017: 172). Bu durum ataerkil Türk toplumlarında İslamiyetin kabulüyle birlikte, Ortadoğu toplumunun kültürel ve yapısal özelliklerinin örnek alınmasından kaynaklanıyor denilebilir. Erkeği kadından üstün gören ataerkil Türk toplumlarında erkeğin fiziksel olarak kadından güçlü olması bunu bir üstünlüğe çevirmiş ve mitolojide anlatılan güçlü erkek motifleriyle de bu durum desteklenmiştir.

Blackburn, 1991 yılında Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla yaşanan dil ve kültür alanındaki önemli değişikliklerden en çok etkilenen grubun, sosyal ve ekonomik anlamda haklarını kaybeden kadınların olduğunu belirtmektedir (2011, Özsoy 2017: 172). İbrahim'e göre yasal eşitliğin olduğu, dışarıya kapalı bir yapısı olan ve resmî verilerin kısıtlı olduğu Özbekistan'da katı toplumsal yargıların olması cinsiyet ayrımcılığının ve erkek egemen anlayışın sürdürülmesindeki en büyük etkendir (2013, Özsoy 2019: 50). Ataerkil bir yapıya sahip olan Özbek toplumu erkek egemen anlayışa göre varlığını sürdürmektedir. Kadınlar ikinci planda tutulmakta ve sosyal alanlarda geri plana atılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Özbekistanda cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve eğitim, sağlık, çalışma gibi temel alanlarda kadın varlığının artırılması yönünde henüz bir ilerleme yaşanmamıştır. Bunu *İnsani Gelişim Raporu ve Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporlarındaki* göstergelerdeki kadın oranlarının oldukça düşük olmasından anlamaktayız (Özsoy 2019: 183). Özbekistan'da sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında geri planda tutulan kadınlar, işgücü piyasasında da ayrımcılığa maruz kalarak, erkeklerden daha az kazanç elde etmektedirler (Özsoy 2019: 179). Özbekistanda bunun gibi katı toplumsal kalıpların varlığını sürdürmesi cinsiyet ayrımcılığına ve erkek egemen anlayışın devam etmesine sebep olmaktadır. Yukarıdaki veriler ışığında Özbek toplumunda görünürde her ne kadar eşitlikçi bir yapı olsa da erkeklerin kadınlardan daha üstün tutulduğu, durumun sayısal verilerle desteklendiği görülmektedir.

3. Özbek Türkçesinde Erkek İle İlgili Adlandırmalar

Dil kullanımında toplumsal cinsiyet bir güç sahibidir (Çolak 2020: 29). Dil kullanımına bakarak toplumsal cinsiyetin belirlenmesi, kadın ve erkeğin toplumsal konumu ile ilgili çıkarımlarda bulunmada önem arz etmektedir. Kadın ve erkek toplumsal normlar ışığında farklı roller edinmiştir. Toplum onların bu roller öncülüğünde davranmalarını ister (Çolak 2020: 29). Edindikleri bu farklı roller dilde de kendini gösterir ve sözcüklerin sahip olduğu cinsiyetçilik bağlamında kadınların ve erkeklerin kullandığı dilin inşası gerçekleşir. Buna göre sözcüklere yüklenen anlamlar üzerinden bir cinsiyet kategorisine gönderimde bulunan erkeklerden bahsederken kullanılan dil, toplumsal cinsiyetin dil üzerindeki etkisinin bir sonucudur.

Özbek Türkçesinde erkek ile ilgili adlandırmalar, sözcüklerdeki toplumsal cinsiyet izlerinin erkek için varsayılan boyutunu yansıtmaktadır. Çalışmada erkek ve erkekle ilgili anlatımlar toplumdilbilimsel açıdan incelenmiştir. Çalışmada kullanılan Emek Üşenmez'in hazırladığı *Özbekçe-Türkçe Sözlük* ve Nasiba Yusupova'nın hazırladığı

Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından basılan *Türkçe-Özbekçe Sözlük*, ölçünlü dilin söz varlığını içermesi sebebiyle seçilmiştir. Saptanan sözcükler; 3.1. Bir Cinsiyet Ayırıcı Olarak Erkeği Adlandırmada Kullanılan Sözcükler, 3.2. Erkek ve Akrabalık İlişkisi İle İlgili Adlandırmalar, 3.2.1. Kan Bağıyla Oluşan Akrabalık Sözcükleri, 3.2.2. Evlilik Yoluyla Oluşan Akrabalık Sözcükleri ve 3.3 Erkeklerin Toplumdaki Statüleriyle İlgili Adlandırmalar ve son olarak 3.4. Özbek Türkçesi Atasözlerinde Erkek İle İlgili Adlandırmalar, şeklinde sınıflandırılmıştır. Saptanan sözcükler toplumdilbilimsel açıdan incelenmeye çalışılmıştır. Özbek Türkçesinde Erkek İle İlgili Adlandırmalar’ da dil kullanımındaki toplumsal cinsiyetin yansımaları ele alınmıştır.

3.1. Bir Cinsiyet Ayırıcı Olarak Erkeği Adlandırmada Kullanılan Sözcükler

Çalışmanın bu kısmında toplam 12 sözcük tespit edilmiştir. Saptanan sözcükler genellikle erkek dilinin olumlu yönlere tasvir etmektedir. “Erkek” vurgusunun ön planda tutulduğu bu kısımdaki sözcüklerde toplumun erkeğe yüklediği cinsel rol ölçüleri görülmektedir. Aşağıda Özbek Türkçesinde cinsiyet ayırıcı öge olarak kullanılan adlandırmalara yer verilmiştir:

er “1. Erkek, adam, er. 2. Koca, eş. 3. Kahraman, yiğit” (ÖTS 2016: 141).

erkak kishi “Erkek” (ÖTS 2016: 236).

erkak zoti “Erkek nesli, erkek soyu” (ÖTS 2016: 520).

erkak,er “Ayvaz” (TÖS 2018: 58).

erkak “1. Erkek, adam. 2. *sf.* Erkeğe ait, erkek. 3. Eril, erkeksi” (ÖTS 2016: 142).

erkaklik, erkakchilik “Erkeklik” (TÖS 2018: 188).

nar “Erkek” (ÖTS 2016: 316).

odam “Adem, insan” (TÖS 2018: 22).

yiğit, er kishi, jasur odam, mard “Efe” (TÖS 2018: 176).

Genel olarak erkek adlandırmasının karşılığı olan bu sözcükler, temelde bir cinsiyet bildirici olarak yetişkinlik ile de ilişkilendirilir. *Erkek* anlamına gelen sözcüklerin yan anlamları çoğunlukla olumlu çağrışım alanına sahip sözcüklerdir: *kahraman, yiğit* gibi. Hatta günümüzde sadece *erkak* cinsiyetine özgü bir sözcük olarak kullanılan *odam* sözcüğü ataerkil toplumun anlayışına uygun olarak doğrudan doğruya *insan* anlamına da gelmektedir.

erkakchasiğa gplashmoq: “Erkekçe konuşmak” (ÖTS 2016: 142) anlamındaki bu fiil ise erkeğe özgü bir özelliği tasvir ettiği gibi erkeğe yüklenen toplumsal bir yüceltici özelliğe de denk gelir. Çünkü *erkakchasiğa gplashmoq*, toplumsal bir statüye ve saygıya da karşılık gelmektedir. Erkeğe yüklenen *cesaret, korkusuzluk* vb. özellikleri de çağrıştıran niteliktedir.

erkaklik “Erkeklik, erkeğe özgülük” (ÖTS 2016: 142), *erlik* “Erkeklik, mertlik” (ÖTS 2016: 142) sözcüklerinde erkek olmak, doğuştan gelen bir cinsiyet kategorisi değil, yetişkinlikle elde edilen bir davranış biçimi olarak yansıtılmaktadır. Graddol ve Swann’a göre kişilerin sosyal yaşantılarına, eğitimlerine, kültürlerine göre kazandıkları bakış açıları cinsiyetçiliğe yükledikleri anlamlar ile doğrudan bağlantılıdır (1998, Şimşek

2006: 66). Toplumun bakış açısı üzerinden konumlandırılan bu toplumsal cinsiyet rollerine göre erkekler kendilerine bir pay çıkarırlar. Bu doğrultuda giyim kuşamdan davranış şekillerine kadar kendilerini tanımlayan toplumun yapısına uymak zorunda hissederler. Bu yapılar erkeği güçlü gibi gösterse de aslında onun da toplumun şekillendirdiği bir yapıya uymak zorundalığı kaçınılmazdır.

erkaksimon “Erkek gibi, erkekçe, erkeksi” (ÖTS 2016: 142), *erkakchalish* “Erkek gibi, erkekçe, erkeksi” (ÖTS 2016: 142) sözcükleri ile genel olarak baskın erkek gücünün ifade edildiği görülmektedir. Bu ögeler, erkek varlığını ve erkekliği yüceltir niteliktedir. Böyle söylemlere genel manada daha çok erkek için rastlanır. Sebebi ise toplumun kadınları toplumsal sınıflamada ikincil olarak değerlendirmesidir. Lakoff, kadın dilinin “güçsüzlüğün” dili olarak görüldüğünü ve bu bakımdan da kadınların konuştuğu dilin dildeki cinsiyetçiliğin devamı sayılabileceğini vurgular (1975, Şimşek 2006: 76). Bu bağlamda incelendiğinde, toplumun hem kadın hem erkeklere özgü şekillendirici bir dil yapısı oluşturduğunu ve toplumsal cinsiyet rollerinin dil ile ifade edilen ögeler doğrultusunda oluştuğunu söylemek mümkündür. Toplumun kadınlara ve erkeklere yüklediği roller dil kullanımları konusunda da farklılaşır. Kadınlardan yumuşak huylu olmaları ve bir ortamda kendini ifade ederken alçak sesle konuşması beklenirken erkeklerden ise zıt bir tutum beklenir. Bu ölçütlere toplumsal yapı içinde değer görürler.

Kadın ve erkeğin toplumsal yaşam içindeki davranışları dil tutumları tarafından belirlenir. Toplum tarafından bireye yüklenen davranış modelleri, sorumluluklar ve beklentiler toplumsal cinsiyetin ayrışmasında bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır (Çolak 2020: 56). Toplumsal cinsiyetin ortaya çıkmasında büyük etkisi olan bu durum Türkistan coğrafyasının eski Türk boylarından olan Özbek toplumunda da kendini göstermiş ve toplumda erkek çocuğu bir adım öne çıkmıştır (Solmaz 2018: 135). Toplumsal bir ayrımın daha doğuştan ortaya çıktığı bu toplumlarda kadının daha nahif, yumuşak huylu ve daha az konuşması beklenirken, erkeğin daha sert görünümü ve kendini daha iyi ifade eden bir yapıda olması beklenmiştir. Olumsuz adlandırmaların kadına yüklendiği bu toplumlarda erkekler cesur ve korumacı tavırlarıyla tasvir edilmiştir.

3.2. Erkek ve Akrabalık İlişkisi İle İlgili Sözcükler

Toplumu oluşturan bireyler arasında konuşulan dil toplumsal belleğin yansıtıcısıdır. Toplamların yapısı onların kültürlerine yansır, kültürde olan her şey de dilde karşılığını bulur. Bu duruma örnek olarak akrabalık terimleri verilebilir. Türkçe Sözlük’te *akraba*; “1. Kan bağıyla birbirine bağlı olan kimseler. 2. Oluşma yönünden aynı kaynağa dayanan şeyler. 3. Biri, diğerinin doğurduğu sonuç veya olgular” (TS 2020: 72) olarak açıklanmaktadır. “Akrabalık bireyleri, kan bağı, evlilik ya da evlat edinme yoluyla birbirine bağlayan bir ilişkidir” (Emiroğlu 2021: 1693). Kuvvetli akrabalık bağlarını seven Türk toplumu (Günay 2016: 196) bu yüzden akrabalık ifade eden sözcükler bakımından zengindir. Toplumda daha güçlü olmak ve var olmak için yakınlaşan insanlar akrabalık adı altında bir araya gelmişlerdir. Bu yakınlaşmalar toplumsal bellekte yerini almıştır. Akrabalık terimleri bakımından dünyanın en zengin dillerinden biri olan Türk dilinde, bazı tarihî ve çağdaş lehçelerde akrabalık terimlerinin birden çok akrabalık kavramı için kullanıldığı görülmektedir (Li 1999: 319). Günlük hayatta fazlaca yer bulan

bu terimler, tanışmayan insanların bile birbirlerine *amca*, *teyze*, *yenge* gibi sözcüklerle hitap etmelerine olanak tanımıştır. Türk toplumunun bir kolunu oluşturan Özbek toplumunda da durum değişmemiş ve akrabalıkla ilgili çok sayıda sözcük saptanmıştır.

“Akrabalık genel olarak; kan akrabalığı ve kayın akrabalığı olmak üzere ikiye ayrılır” (Emiroğlu 2019: 1692). Çalışmada Emiroğlu’nun sınıflandırması temel alınarak akrabalık terimleri iki grup altında incelenmiştir.

3.2.1. Kan Bağıyla Oluşan Akrabalık Sözcükleri

“Sözlüksel cinsiyet, biyolojik cinsiyet farklılığını sözlüksel boyutta ifade eder; anne, baba, kız, erkek örneklerinde olduğu gibi sözlükbirimlerin tanımında, kadın ya da erkek cinsiyetinde olmaya dair açıklamalarda bulunur” (Çolak 2020: 97). Türkçedeki akrabalık isimleri sözlüksel cinsiyetin görünümüne birer örnektir. Soyağacının erkeğe göre belirlendiği ataerkil Özbek toplumunda erkeğin otoritesinin olduğu bir sistemin varlığı göze çarpmaktadır. Cinsiyete göre algılama ve tanımlamanın olduğu bu kısımda toplam 7 sözcük saptanmıştır.

aka-singil “Ağabey-kız kardeş” (ÖTS 2016: 24).

aka “Ağabey; büyüklere saygı seslenmesi” (ÖTS 2016: 24).

bobo “Dede, büyükbaba” (ÖTS 2016: 89).

bobokalon “Büyük büyükbaba, büyük dede, ata” (ÖTS 2016: 89).

dada “Baba, ata, peder” (ÖTS 2016: 109).

og’il “Oğul, erkek çocuk” (ÖTS 2016: 90).

ota tarafı “Baba tarafı” (TÖS 2018: 61).

padar “Peder, baba” (ÖTS 2016: 353).

Saptanan sözcüklerin bir cinsiyet ayırıcı olarak değil erkeklerin biyolojik olarak akrabalık sistemindeki tanımlamalarına yer verecek şekilde kullanıldığı görülmüştür. “Ağa, baba, oğul” (Li 1999: 319) gibi kan bağıyla oluşan akrabalık sözcüklerinin ise Türk dillerinin çoğunda ortak terim olarak bulunduğu görülmektedir. Temel bir akrabalık sisteminin var olduğu görülen Özbek toplumundaki çeşitli akrabalık ilişkileri ele alınmış ve akraba sınıflarının her birine ayrı bir isim verildiği tespit edilmiştir.

3.2.2. Evlilik Yoluyla Oluşan Akrabalık Sözcükleri

Toplumda akrabalık kan bağı yoluyla oluşur ancak Türklerde ailenin temelini evlilik oluşturmaktadır. Bu yüzden dilimize evlilik yoluyla girmiş fazlaca sözcük türevi bulunmaktadır. Toplumsal yapının oluşmasında temel etken olan dilin varlığı sosyal değişimin de temelini oluşturur. Bu yüzden akrabalık isimleri de cinsiyet bağlamında farklılık gösterir. Bu grupta toplam 29 sözcük saptanmıştır.

er xotin “Karı koca” (ÖTS 2016: 486).

kuyok “Damat, güvey” (ÖTS 2016: 251).

O’gay ata “Babalık” (TÖS 2018: 61).

otalik “Babalık” (TÖS 2018: 61).

padar “Baba” (TÖS 2018: 61)

pochcha “Enişte” (TÖS 2018: 186).

qaynota “Babalık” (TÖS 2018: 1).

rahnamo “Baba” (TÖS 2018 61).

zavj “Koca, eş; adam” (ÖTS 2016: 517).

Saptanan sözcükler genel olarak erkeklerin evlendikten sonra kazandıkları akrabalık sıfatlarını temel almaktadır. Lakoff, “Kadınların medeni durumlarını gösteren Mrs. ve Miss olarak farklılık göstermesinin yanında, erkeklerin medeni durumu fark etmeksizin tek bir kelimenin kullanılıyor olmasını örnek göstermiştir” (1975, Şimşek 2006: 76). Çalışmada tespit edilen sözcüklerde yukarıda bahsedilen konuya eş değer olarak erkeklerin medeni durumunun değerlendirilmediği sadece toplumun erkeğe yüklediği cinsel akrabalık isimlerine rastlandığı saptanmıştır.

3.3. Erkeklerin Toplumdaki Statüleriyle İlgili Sözcükler

Erkekler fiziksel olarak daha güçlü oldukları kadınlara karşı, geçmişten gelen alışkanlıklarıyla baskın bir güç oluşturmuşlardır. Spender’in açıklamasıyla, toplumsal yapıdaki güç istikrarının şekillenmesinde etkili olan bu denge, erkeklerin kendilerini merkeze aldıkları temel bir güç odağı oluşturmuşları ve bu sayede dili kendi çıkarlarını korumak için kullanmaları dolayısıyla tek bir cinsiyetin elinde şekillenmektedir. Bu baskın güç dili ve düşünceyi üretme ve bu üretimde tüm erkekler söz sahibi olmasa da üretilen yapılar tüm erkekleri kapsamaktadır. (1998, Şimşek 2006: 76). Bunun sebebi kadınların pasifliği değil, erkeklerin baskın yapılarından kaynaklanmaktadır. Günay: geçmişten süregelen bilgiler ışığında görülmektedir ki tarihin hiçbir döneminde kadın ve erkek aynı işi yapmamıştır. Tarım öncesi topluluklarda bile erkekler avcılık yaparken, kadınlar toplayıcılık yapmıştır. Erkek çocuklar savaş için yetiştirilirken kız çocuklar ev işlerine yardımcı olmuşlardır. Günümüzde de hâlâ kadınlar yemek pişirme, toz alma gibi ev işlerini çoğunlukla üstleniyorlar açıklamasıyla kadına yüklenen rollerin geçmişten geldiğini vurgulamaktadır (2016: 198)

amir “1. Komutan, lider. 2. Padişah, hükümdar” (ÖTS 2016: 33).

bek (I) “1. Bey (küçük bir toplumun veya devletin başkanı). 2. Erkek adlarından sonra kullanılan saygı sözü; bay” (ÖTS 2016: 74).

biy “Kabile reisi; asilzade, bey” (ÖTS 2016: 89).

davlat arbobi “Devlet adamı” (ÖTS 2016: 39).

fan arbobi “Bilim adamı” (ÖTS 2016: 39).

sartarosh “Erkek berberi” (TÖS 2018: 188).

Babaya toplumsal ya da geleneksel rollerin düştüğü özelde Türk toplumu genelde Özbek toplumunda soy babadan devam etmektedir. Bu toplumlarda anneye daha anlamsal roller yüklenmiştir. Toplumun temelini oluşturduğu varsayılan toplumsal bağa göre baba insanın var olabilmesi için temel güçtür. İnsanın evi onun kaalesidir, korunduğu alandır. Yurt, ev gibi sözcüklerin babayla ilişkilendirilmesinin sebebi geçmişten gelen toplumsal algıya göre babanın koruyuculuğu ve güven veren tavrıdır. Bu yüzden Özbek

toplumunda da bağışlayan, koruyan ve ev, yurt olma özelliği taşıyan sözcükler baba kavramıyla mecaz anlam kazanmıştır.

amaki (is.mec.) “Baba yarısı” (TÖS 2018: 61).

babacıl (sf.) “Babasını çok seven” (TÖS 2018: 61).

botir, mard, pahlavon (is.mec.) “Babayiğit” (TÖS 2018: 61).

ota merosi “Baba mirası” (TÖS 2018: 61).

ota nasihati “Baba nasihati” (TÖS 2018: 61).

ota uy, ota makon (mec.) “Babaevi” (TÖS 2018: 61).

ota yurt (is.mec.) Baba yurdu” (TÖS 2018: 61).

ota yurt, ota makon (mec.) “Baba diyarı” (TÖS 2018: 61).

otajonlik “Babacılık” (TÖS 2018: 61).

otalarcha (sf.) “Babaca” (TÖS 2018: 61).

otameros (sf.) “Babadan kalma” (TÖS 2018: 61).

Köklü bir tarihe sahip olan Özbek Türklerinin gelenek, görenek ve yaşantılarının sonucunda ortaya koydukları zengin dil mirası, bu toplumun dil bağlantılarını güçlendirerek ortak bir kültürün oluşmasına katkı sağlamıştır. Erkeğin toplumdaki varlığının ne şekilde konumlandırıldığını inceleyen bu çalışmada toplumdilbilimsel yaklaşımın toplumdaki kadın erkek dengesini aydınlatması bakımından önemli bir yere sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bir toplumun dilini araştırırken sadece sözvarlığına bakmak bile o toplum hakkında pek çok bilgi edinilmesine olanak sunacaktır. Dil ve kültürün ortak kanıtlarından olan atasözleri de toplumbilim çalışmaları açısından önem arz etmektedir. Geçmişle günümüz arasında köprü görevi gören atasözleri toplumdaki bireyler tarafından ortak olarak benimsenen kalıpları vurgulamaktadır. Atasözleri, aile içi iletişimden toplumsal iletişime, akrabalık ilişkilerinden ekonomik varsayımlara kadar pek çok konuyu içinde barındırmakla birlikte toplumdaki bireylere karşı takındığı tavır ve gösterdiği tutumla dönemin toplumsal yapısını çözmemize olanak tanır.

4. Özbek Türkçesi Atasözlerinde Erkek İle İlgili Adlandırmalar

Dil ve kültür iç içe geçmiş yapılarıdır. Dil kültürün yansıtıcısıdır. Toplumda var olan olaylar kendini dille açığa vurur. Atasözleri ise sözlü dilin yansıtıcısı ürünlerdir. Toplamların geçmişten getirdiği kültürel varlığın dil aracılığıyla toplumda yer bulmasıyla kendini açık ederler. Günay, dilsel olaylardaki kültürel dokuyu ortaya çıkarmak için deyimsel anlatımı incelemenin uygun olacağını belirtmiştir (2016: 207). Deyimlerdeki sözcükler paylaşılan toplumların alt belleğinin belirlenmesinde önemli rol oynar. Toplamların geçmiş dönem zihinlerinin aydınlatılmasında atasözleri ve deyimlerin yeri büyüktür. “Deyim türü sözcüklerin ortak kimliği açıklayan özne ile dil arasında zorunlu bir ilişki kuran bir gücü vardır” (Günay 2016: 207). Birçok türden örnekler barındıran atasözleri ve deyimler ait oldukları toplumların gündelik yaşamlarından, eğitim, iletişim ve toplumsal olaylara kadar birçok konuda bilgi sahibi olmamızı sağlarlar. Günay’ a göre Türk toplumlarında yaşanan somut olaylar

atasözlerinin çıkış noktası olmuştur (2016: 209). Özbek toplumunda da durum değişmemiştir. Özbek Türklerinin sosyal yaşam prensiplerinde, erkeği konumlandıkları yeri, geçmişle bağlantılandırarak daha iyi anlamak amacıyla çalışmaya Özbek Türkçesi atasözleri de dahil edilmiştir.

Genel manada tüm toplumlarda olan kahramanlık, yiğitlik gibi anlamları barındıran atasözleri erkeklere yüklenmektedir.

Toplumun güçlü tarafını temsil eden erkek algısı Özbek toplumunda da değişmemiş, kahramanlık ve yiğitlik önemli bir yer tutmuştur. Özellikle erkeklere yüklenen bu sıfatlar, savaşlarda ve avlarda önemli bir yer teşkil ederek toplumun erkeğe daha çok saygı duymasını sağlamıştır.

Kahramanlık, güç, yiğitlik, koruyuculuk, fiziksel güçlülük, erlik, sözünde durma gibi olumlu anlamlar içeren atasözleri erkekler için kullanılmıştır.

Otdan otniň çöpisi ortiq, erdan erniň topişi ortiq “Attan atın koşusu fazladır, erden erin buluşu fazladır” (Uğurtürk 2021: 101).

Ovçiniň zōri şer otar, erniň zōri yer oçar “Avcının iyisi arslan vurur, erin güçlüsü yer açar” (Uğurtürk 2021: 101).

Oy tōlganın bilmas, yigit bōlganın bilmas “Ay dolduğunu bilmez, yiğit olduğunu bilmez” (Uğurtürk 2021: 102).

Botir - botir emas, jon saqlagan – botir “Kahraman kahraman değildir, can koruyan kahramandır” (Uğurtürk 2021: 102).

Botirga tayoq ham – yaroq “Batura dayak da silahtır” (Uğurtürk 2021: 102).

Bir yigit qirq yilda bino bōladi “Bir yiğit kırk yılda bir bina yetişir” (Uğurtürk 2021: 102).

Bitmas işniň boşiga, botir kelar qoşiqqa “Bitmez işin başına, batur gelir karşına” (Uğurtürk 2021: 102).

Er molsiz bōlmas, yigit yorsiz bōlmas “Er malsız olmaz, yiğit yarsız olmaz” (Uğurtürk 2021: 102).

Er bōl, bōlmasañ qaro yer bōl “Er ol, er olmazsan kara yer ol” (Uğurtürk 2021: 102).

Er sözidan qaytmas, şer izidan “Er sözünden dönmez, arslan izinden” (Uğurtürk 2021: 102).

Çiqorga kelsa er yomon, qōyarga kelsa xotin yomon “Erden ayrılana er yaman, hatundan ayrılana hatun yaman” (Uğurtürk 2021: 102).

Erga tegiş oson etik tortiş qiyin “Ere değmek kolaydır, çizme çıkarmak zordur” (Uğurtürk 2021: 102).

Erga bersañ oşini, erler silar boşini, itga bersañ oşini itlar tortar loşini “Ere versen başını, erler siler başını; ite versen aşını, itler sürükler leşini” (Uğurtürk 2021: 102).

Toplumsal cinsiyet rollerinin belirlendiği sözlü kültürel araçlardan olan atasözlerinde toplumun kadına ve erkeğe nasıl davranması gerektiğini benimsediğini görmekteyiz. Kişiler cinsiyetlerine göre davranış modelleri oluştururlar ya da toplum tarafından oluşturulan davranış modellerine göre davranırlar ve bu tutumlar onları bir cinsiyet grubuna dahil ettiği gibi bir cinsiyet kimliği de kazandırır (Çolak 2020: 78). Toplumsal

rollerin kazanılmasında etkin olan cinsiyet kimliği kadını olumsuz daha edilgen bir kalıba soktuğu gibi erkeği de farklı bir biçimde şekillendirir. Bu biçimlendirme her zaman olumlu değildir. Erkeğe güç veren toplum aynı zamanda erkeğin bir birey olarak özgür eylemlerine de bir sınırlama getirir ve belirli koşulları yerine getirmesi beklentisini taşır (Akata, 2019: 947). Erkek de toplumun ona attığı role girmek ve hep güçlü olmak zorundadır. Aksi durumda toplumdan soyutlanır ve saygıgörmez. Aşağıdaki atasözlerinde toplumsal cinsiyetin sözlü kültür ürünleriyle kişilere attığı anlamları görmekteyiz.

Yigitga yiği yaraşmas: Yiğide ağlamak yaraşmaz (Uğurtürk 2021: 103).

Yigitniñ yaxşı yoldoşi – mardlik: Yiğidin en iyi yoldaşı, mertliktir (Uğurtürk 2021: 103).

Yigitniñ kuçi - quyun şamol: Yiğidin gücü, fırtınadır (Uğurtürk 2021: 103).

Yigitniñ sazosi singunça, hōkizniñ şoxi sinsin: Yiğidin şevki kırılacağına, öküzün boynuzu kırılınsın (Uğurtürk 2021: 103).

Yigit orif bōlsa, aslini sōrama: Yiğit arif olsa, aslını sorma (Uğurtürk 2021: 103).

Yigit degan er bōlur, mehnat kōrsa şer bōlur: Yiğit dediğin er olur, iş görürse aslan olur (Uğurtürk 2021: 104).

Yigit sōzi bir bōlur, mehnat kōrsa şer bōlur: Yiğit sözü bir olur, bir olsa da kesin olur (Uğurtürk 2021: 104).

Özbek Türkçesinde “er, erkek” sözcüklerinin anlamları arasında yiğitlik de vardır. Söz konusu sözcüğün erkek adlandırmalarıyla doğrudan bir ilgisi olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden yiğit, yiğitlik içeren atasözleri erkekle ilgili adlandırmalar sınıfında gösterilmiştir.

5. Sonuç

Özbek Türkçesinde Geçen Erkek ile İlgili Adlandırmaların Toplumdilbilimsel Açıdan İncelenmesi başlıklı bu çalışmada erkek ögesi, Özbek Türkçesinin ölçünlü dilinin sözlükleri esas alınarak dil-toplumsal cinsiyet ilişkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Çalışmanın temelini Özbek Türkçesinde erkekle ilgili sözvarlığının tasnifi ve erkeğe yönelik toplumsal cinsiyet algısının değerlendirilmesi oluşturmuştur. Yapılan değerlendirmelerde dil kullanımının toplumsal cinsiyet açısından bir eleştirisi de yapılmıştır. Toplum tarafından biçilen rollerin kadın ve erkekten bahsederken kullanılan dilde farklılaştığı gözlemlenmiştir.

Çalışmada tespit edilen sözcükler; 3.1. Bir Cinsiyet Ayırıcı Olarak Erkeği Adlandırmada Kullanılan Sözcükler, 3.2. Erkek ve Akrabalık İlişkisi İle İlgili Adlandırmalar, 3.2.1. Kan Bağıyla Oluşan Akrabalık Sözcükleri, 3.2.2. Evlilik Yoluyla Oluşan Akrabalık Sözcükleri ve 3.3 Erkeklerin Toplumdaki Statüleriyle İlgili Adlandırmalar ve son olarak 3.4. Özbek Türkçesi Atasözlerinde Erkek İle İlgili Adlandırmalar, şeklinde sınıflandırılmıştır.

Tespit edilen öğelerde erkeklerin kadınlara göre toplumda daha olumlu bir dille karşılandığı görülmektedir. Toplum tarafından biçilen roller kadın ve erkekten bahsederken kullanılan dili farklılaştırmıştır. Bu rollere göre oluşturulan sınıf ve sosyal

statünün önemine göre toplumda kadın ve erkeklere karşı farklı hitap sözcükleri türemiştir. Bu hitap sözcükleri erkeğin toplumda saygın bir şekilde var olmasına olanak sağlamıştır. Toplumsal ve biyolojik cinsiyet farklılığının sözlüksel boyutuna değinildiği akrabalık bildiren sözcüklerde Türkçedeki akrabalık isimlerinin sözlüksel cinsiyetin görünümüne birer örnek teşkil ettiği vurgulanmıştır ve tespit edilen sözcüklerde erkeğin medeni durumunun tespit edilmediği sadece toplumun erkeğe yüklediği cinsiyete gönderimde bulunan akrabalık vurgusunun yapıldığı belirtilmiştir.

Kadın ve erkeğe toplum tarafından yüklenen roller bu iki cinsin dilinin belirginleşmesine ve değişmesine temel sağlamıştır. Cinsle bağlı değişik dil kullanımlarının yarattığı etkiye dayanarak toplum tarafından erkek için kullanılan olumsuz adlandırmaların sayıca sınırlı olduğu görülmektedir. Bunun sebebinin ise erkeğin toplumun olumlu yanını yansıtmaması olduğu düşünülmektedir. Toplumda baskın grup olan erkeklerin kullandığı dil toplum tarafından birincil dil olarak kabul edilmiş ve kadınların bu norma uymaları beklenmiştir. Bundan dolayıdır ki “amir, komutan, devlet adamı” vs. denilince akla ilk “erkek” gelir. Kadınların uğraşlarını belirtirken ise bu sözcüklerin başına “kadın” ibaresi eklenir.

Toplumdilbilimsel bir yaklaşımla incelenen Özbek Türkçesindeki erkeklerle ilgili adlandırmalar da toplumsal cinsiyetin erkek rollerini belirleyici bir işlev üstlendiği söz varlığı temelinde gösterilmiştir. Söz varlığına bakarak toplumun cinsiyetlere yüklediği anlamları görmek mümkündür. Bunun bir örneği Özbek Türkçesindeki *erkek* ile ilgili söz varlığı örneğinde sunulmak istenmiştir.

Kaynakça

- AĞAÇSABAN, A. (1989). *Kız ve Erkek Öğrencilerde Cinsiyetten Kaynaklanan Farklı Dil Kullanımı (Ahmet Kanatlı Lisesinde uygulamalı)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- AKATA, Z. H. (2020). *Güncel Türkçe Sözlük'te Kadın Kavramı ve Toplumdilbilimsel Sezdirimleri*. 2020 XII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Ankara, 940-948.
- AKSAN, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÇOLAK, G. (2020). *Toplumdilbilimi Toplumsal Cinsiyet ve Dil*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- DEMİRCİ, K. (2020). *Dilin Sosyokültürel Hâlleri Toplumsal Dilbilim Referans Kitabı*. İstanbul: Paradigma Akademi.
- EMİROĞLU, S. (2012). “Türkçe Sözlükteki Akrabalık Adlarının Tasnifi”. *Electronic Turkish Studies*, 7 (4): 1691-1710.
- GÜNAY, V. D. (2016). *Kültürbilime Giriş: Dil, Kültür ve Ötesi*. İstanbul: Papatya Bilim.
- İMER, K. (1990). *Dil ve Toplum*. İstanbul: Gündoğan.
- KÖNİĞ, G. Ç. (1992). “Dil ve Cins: Kadın ve Erkeklerin Dil Kullanımı”. *Dilbilim Araştırmaları*, 3: 25-36.
- LABOV, W. (1982). “Dilin, Toplumsal Bağlamı İçinde İncelenmesi”. (Çev. Veysel Kılıç). *Dilbilim Seçkisi (Edt. Doğan Aksan)* Ankara: Türk Dil Kurumu, 163-187.
- Lİ, Y. S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul: Simurg.
- MUSTAFAİLİ, C. (2019). “Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler”. *Турецкий журнал российских исследований, TRAD-Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, 1: 18-33.
- ÖTS: ÜŞENMEZ, E. BOLTABAYEV, S.-TUĞLACI, G. (2016). *Özbekçe Türkçe Sözlük*. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı.
- ÖZSOY, B. (2019). “Türk Cumhuriyetlerinde Kadın Sorunsalı: Uluslararası Raporlar Işığında Türk Cumhuriyetlerinde Kadınların Mevcut Durumu”. *Bilig*, 89: 171-192.

- SOLMAZ, E. (2018). “Özbek Halk Kültüründe Doğum ile İlgili Pratikler”. *Folklor Akademi Dergisi*, 1 (1): 127-136.
- ŞİMŞEK, B. (2006). *Kadınlararası Konuşma Sürecinde Toplumsal Cinsiyetin Dil Üzerinden Sergilenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TEKE, T. (2020). “Özbek Türklerine Ait Destanlarda Kadın İmgeleri Üzerine Değerlendirmeler”. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 8: 160-177.
- TÖS: YUSUPOVA, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TS: *Türkçe Sözlük* (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- UĞURTÜRK, Ş. (2021). *Özbek Atasözlerinin Konuları Açısından Sınıflandırılması* Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi.
- VARDAR, B. vd. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Avertive marking in Turkmen and Uyghur: On some characteristic features

Türkmençe ve Uyğurcada Yaklaşma: Bazı Özellikleri Üzerine

Gulshen Sakhatova

Ass. Prof., Department of Turkish and Middle Eastern Studies

University of Cyprus, Nicosia / Cyprus

e-posta gulshen.sakhatova@ucy.ac.cy

orcid 0000-0001-7642-035X

doi 10.54316/dilarastirmalari.1103035

Atıf

Citation

Sakhatova, Gulshen (2022).
Avertive marking in Turkmen
and Uyghur: On some
characteristic features.
Dil Araştırmaları, 30: 183-
197

Başvuru

Submitted
13.04.2022

Revizyon

Revised
18.04.2022

Kabul

Accepted
21.04.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online
31.05.2022

Öz

T Bu çalışmada Doğu Oğuz Türk dilleri grubunda yer alan Türkmencede ve Karluk Türk dilleri grubunda bulunan Uyğurcada ‘yaklaşan eylemin gerçekleşmesine az kaldı(ydı)’ anlamını şekillendiren dil bilgisel ve sözlüksel mekanizmalar incelenecektir. Her iki dilde de bu anlamı ifade eden yapıların {tas} işaretleyicisini içermesi ilgi çekicidir. Bu benzerliğin yanı sıra, yapılarda biçimsel ve anlamsal değişiklikler görülmektedir: {tas} işaretleyicisinin Türkmencede özerk olduğunu ve fiile bağlı olmadığı görülürken, Uyğurcada onun, Kal- fiilin bir bileşeni, yani {tas Kal-} ‘az kalmak/yaklaşmak’ şeklinde kullanıldığını görmek mümkündür. Ayrıca, Uyğurca kompleks bir fiil yapısı sunarken, Türkmencedeki fiil biçimleri oldukça basittir. Çalışmada, yukarıda adı geçen özelliklerin incelenmesi ve karşılaştırılmasıyla birlikte, {tas} işaretleyicisinin iki dilde farklı işlevleri üstlendiğini, onun çeşitli gramerleşme sürecinden geçmiş olduğu ve Türkmencedeki kökü {tas/taz/tis} kökenli fiillere dayanabileceğine dair başlangıç niteliğinde varsayımlar öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türkmençe, Uyğurca, Türkmencede ve Uyğurcada yaklaşma, Türk dillerinde kip ve kiplik

ABSTRACT

The following paper aims to draw attention to grammatical markers and lexical units that shape the avertive meaning ‘action narrowly averted’ in two Turkic languages: Turkmen as an East Oghuz Turkic language, and Uyghur as a Karluk Turkic language. It is attested that in both languages the speakers to express this meaning use the marker {tas}. In Turkmen {tas} occurs autonomously and is not bound to the verb form, while in Uyghur it appears as an integral constituent of the analytical verbal form {tas Kal-} ‘to be near/little left’. As far as for the verbal forms, Uyghur offers a weight-bearing verbal structure, while the verbal

form in Turkmen is rather simple. Describing and contrasting these formal and semantic properties, the paper discusses that: a) the functions of the marker {tas} differ in both languages, b) {tas} in Turkmen has become a grammaticalized marker and its conceivable lexical origin are likely the Turkmen motion verbs with the roots {tas/taz/tis}..

Keywords: Turkmen, Uyghur, avertive in Turkmen and in Uyghur, avertive in Turkic languages, mood and modality in Turkic languages

0. Introduction

Languages of the world apply different lexical units and/or grammatical morphemes, when expressing the meaning ‘action narrowly averted’. Scholars have paid substantial attention to these mechanisms across languages. Some authors have drawn attention to lexical and morphological means and have analyzed those within the domains of tense/aspect. Other scholars have confined their investigations to semantics, that is from the modality point of view. Different perspectives on the phenomenon have resulted in different definitions and have led to the emergence of various terminological denotations and interpretations. Some terms, such as ‘avertive’ which has offered by Kuteva (1998), Kuteva et al. (2019), ‘prospective’/‘immediate or imminent future’ by Comrie (1976), Talmy (1985), Bybee et al. (1994), ‘anti-resultative’ by Plungian (2001), are better known than others.

Limited to the Turkic languages, for the phenomenon under discussion, Johanson (2017) offers the term ‘propinquities’, emphasizing the aspectual value of the meaning.

Speaker’s attitude toward a probable event along with his assessment of it are considered defining characteristics in this discussion in studies by Lichtenberk (1995), Dobrushina (2006), Kuteva et al. (2019). The term ‘apprehensive’ has been used here to refer primarily to modality domain - speaker judgment of a probable event with unwelcome consequences (Plungian 2011, p. 337), or as ‘non-realization of an undesirable verb situation’ (Kuteva et al., 2019, 852, 859). Dobrushina, among the forty different languages has examined apprehensive constructions in Turkic languages such as in Altai, Kumyk, Mishar, and Tatar.

In recent years, among the avertive, prospective and proximative categories, grammaticalization and modality issues have naturally attracted interest in Turcological linguistics, too. A number of scholars have conducted research on analytical/auxiliary verbal forms in both contemporary Turkic languages such as in Turkish and its varieties, Turkmen, Noghay, Uyghur as well as in historical languages as Old Turkic, Old Uyghur, etc. (Gökçe, 2007, 2013; Aslan Demir, 2013; Demir, 1993; Karakoç, 2017; Rentzsch, 2015, 2006; Deveci, 2021; Günşen, 2011; Doğan, 2015; *inter alia*). Following the tradition, that is, treating the meaning ‘action narrowly averted’ primarily as a modal phenomenon, Sakhatova (2018) identifies grammatical and lexical means that express apprehension in Turkish as spoken in Cyprus, and compares the findings with both in Standard Turkish, Turkmen as well as in Azerbaijani.

In addition to these particular studies, the collective volume by Korn and Nevskaja and (2017) contains contributions, addressing the linguistic categories of Prospective

and Proximative in Turkic, and investigating the encoding of their semantics. Among studies on these categories in different Turkic languages and beyond, the volume includes Memtimin's case study, describing the Proximative in Modern Uyghur and Uzbek (2017, p. 359-370), the investigation by Nevskaya and Tazhibayeva, drawing parallels between the Proximative in Kazakh and Kirghiz (2017, p. 347-359).

Turning back to the avertive and its correlation with the categories mentioned above, according to Kuteva et al. (2019, p. 852, p. 859), the semantics of the avertive are elaborate, especially when compared with the 'Proximative' category (expressions for the non-realization of different degrees of the verb situation); in other words, for Kuteva (1998, p. 127) the Proximative indicates a temporal phrase located close before the initial boundary of the situation described by the main verb and indicates a moment shortly before the possible occurrence of the given verbal situation. It is emphasized further, that it is purely an aspectual gram, its essential semantic characteristic being imminence. I will return to the issue later, highlighting TAS in Turkmen and its relation to the Proximative.

The review of the Turcological research literature in terms of the avertive category has shown the following aspects:

- a) discussions over whether or not the avertive in Turkic is associated with the Prospective or Proximative have just begun;
- b) a recent line of research has focused on examining this correlation, taking tense/aspect categories as the most central grammatical parameters;
- c) little is known about both the marker {tas} in Turkic as well as its lexical origin in Turkmen or Uyghur;
- d) to the best of our knowledge, to date, no study has looked specifically at the avertive construction in Turkmen;
- f) concerning Uyghur, little research has been done on the avertive in Uyghur; Memtimin (2017, p. 368-370), primarily describing the Proximative, has yielded some important insights into the grammatical realization of the avertive meaning in Uyghur. Comparing morphosyntactic mechanisms in the proximative inventory in Uyghur and Uzbek, the study underlines that the verb *tas qal-* 'to nearly happen' is used as a mean to mark avertive. In addition, the scholar notes out that both 'avertive' and 'proximative' carry the notion of an imminent event.

Consider the following examples from Turkmen and Uyghur, showing not merely different word positions of the marker {tas}; they also vary in terms of the verbal formations:

Turkmen

a)	taθ	meni	gör-üp-di
	AVER	me	see-PST-PRF3SG
	S(h)e almost saw me		

Uyghur

b)	öl-gili	tas	kal-dï
	die-PROSP	AVER	stay-PRF3SG
	He nearly died		

Using language data collected from both languages, the aim of this paper is fourfold:

First, expanding the term for the meaning ‘action narrowly averted’ to the term ‘approaching action narrowly averted’ (shortly, AANA) to identify the key grammatical and lexical variables, shaping AANA in both languages;

second, drawing a particular attention to the marker {tas} (afterwards also TAS) to highlight the functional differences between TAS in Turkmen and TAS in Uyghur;

third, to describe the morphologic-semantic properties of the weight-bearing verbal structure in Uyghur, shaping AANA;

fourth, to initiate a discussion, assuming conceivable lexical origin of the marker {tas} in Turkmen (on the relevance of studying diachronic sources of grammatical indicators see in Kuryłowicz, 1965; Bybee et al., 1994, p. 4-9; Haspelmath, 1989, p. 303; *inter alia*).

Thereby, I discuss mainly that:

- a) AANA in Uyghur is encoded by {-GILI + tas Kal-DI}, while AANA in Turkmen is encoded only by TAS;
- b) both languages evaluate differently ‘the degree of realization’ (Talmy, 1985, pp. 130-131) of an approaching event;
- c) TAS and its grammaticalization degrees differ in both languages as well;
- d) following the theories of grammaticalization mechanisms and paths across languages offered and analyzed by Lehmann (1986), Heine et al. (1991), Hopper and Traugott (1993, p. 132), Haspelmath (1999), Maysak (2005), and for Turkish by Gökçe (2007, 2013), to propose the motion verbs with the roots {tas-/daz-/tis-} as the conceivable lexical origin of the marker TAS in Turkmen. These verbs contain information about both the speed and manner of motion as well as the emotional state of animates involved in the movement, such as fear, anxiety.

Regarding to the first-hand language data for this study, the Turkmen examples represents a convenience sample collected during field research in Turkmenistan; the speakers were between forty and sixty years of age, residents from Eastern and Southwestern language continua. The Uyghur examples were recorded through in-person and online interviews. The speakers were between thirty-five and sixty-five years of age, residents of Northwestern China, in the Xinjiang, Urumçi continuum. In addition, one example is taken from the *Uyghur-Russian dictionary* by Nadžip (1968). Examples will be given in the common Turcological transcription; comparative linguistics methods are used.

The remainder of this paper is structured as follows. Section 1 provides an overview of how currently existing grammars, dictionaries and studies treat TAS. The examples from both languages and their formal characteristics are presented in section 2. Section 3 then deals with the morpho-semantic properties of the verbal forms in Uyghur. A closer look at *Kal-*, functioning as an auxiliary verb in several Turkic languages, is also shortly given. Section 4 presents the Turkmen motion verbs with the stems {*tas-/daz-/tis-*} which are proposed to be seen as the conceivable lexical origin of TAS in Turkmen. The last section summarizes and discusses both the most relevant findings as well as preliminary concluding remarks.

1. TAS in grammars, dictionaries and studies: A short overview

Before proceeding, a brief overview of how grammars, studies, and dictionaries treat TAS is in order. Note that Turkmen grammars describe TAS traditionally either among the modal words (Baýjanow and Petjikowa 2014, p. 353-354; Clark, 1998; *inter alia*) or among the particles (Baskakov and Khamzaev, 1964, p. 272-273). Further, Clark (1998, p. 385), referring to an action that was possible but did not come about, mentions its equivalent to English as ‘nearly, almost, hardly’. Several grammars note that modal words such as TAS emphasize the speaker’s attitude towards the event and are semantically empty (Nyýazow, 2009, p. 218-219; Esenmedowa, 2010, p. 343; Petjikowa et al., 2018, p.157). In contrast, Baskakov and Khamzaev (1964, p. 273) classify TAS as a quantitative particle, determining its equivalents in Russian as ‘almost, nearly’.

As far as descriptions of TAS in Uyghur are concerned, the *Uyghur-Russian dictionary* by Nadžip (1968, p. 275) classifies it as an adverb ‘little/almost’. In contrast, Raquette’s *Eastern Turki grammar* (1912, p. 188) describes TAS as a part of the verb complex <*tas qalmâk*> ‘to be near’. As it already mentioned earlier, Memtimin (2017, p. 368-370), comparing morphosyntactic mechanisms in the proximative inventory in Uyghur and Uzbek, notes that ‘*tas qal-/nearly happen*’, indicating a counterfactual event express ‘avertive’ in Uyghur.

To sum up the brief overview, Turkmen grammars define the marker TAS more as a modal word which does not indicate any semantic denotation and less than as a particle. In Uyghur, there seems to be general agreement that TAS currently appears to us as an adverbial add-on to the verb *Kal-*.

2. AANA constructions in Turkmen and Uyghur

In the following, the data collected from Turkmen and Uyghur are presented:

Turkmen

(1)	taθ	elimden	yačir- ip-dim
	AVER	my hand from	fall-PST-PRF1SG
	(It) almost fell from my hand		

- (2) **taθ** **ukla-p** **γal-jar-dīm**
 AVER asleep-CONV stay-CONT-PRF1SG
 I almost fell asleep
- (3) **taθ** **gül-üp-dik**
 AVER laugh-PST-PRF1PL
 We almost laughed
- (4) **ilga-p** **taθ** **öl-üp-dik**
 run-CONV AVER die-PST-PRF1PL
 We nearly died running

Further, the Turkmen language data contains an example from a speaker who resides in the Lebap continuum (an eastern border area between Turkmenistan and Uzbekistan):

- (5) **tas** **taman** **jikil-a** **otr-an-tim**
 AVER completely fall-CONV sit-PRTC-PRF1SG
 I almost fell completely (*was falling/doing fall*)

Let's look at the Uyghur examples below:¹

Uyghur

- (6) **jıqıl-ıp** **çüş-kini tas** **qal-dīm** (Nadzip, p.275)
 fall-CONV fall-PROSP AVER left-PRF1SG
 I almost fell down
- (7) **men** **jıqıl-ıp** **ket-kili** **tas** **qal-dīm**
 I fall-CONV go away-PROSPAVER stay-PRF1SG
 I almost fell / I was close to falling?
- (8) **sen** **uhl-ap** **qal-yılı** **tas** **qal-dıñ**
 you asleep-CONV stay-PROSP AVER stay-PRF2S
 You almost fell asleep
- (9) **öl-gili** **tas** **qal-dīm**
 die-PROSP AVER stay-PRF1SG
 I almost died

From the examples in both languages, the following formal properties can be specified:

- a) TAS in both languages can be considered as an essential indicator, when expressing AANA;

¹ I would like to express my thanks to the colleague Abdurishid Yakup from the Academy of Sciences in Berlin for reviewing transcriptions of the examples from Uyghur. He confirmed that example (6) is originally from the Kashghar dialect of Uyghur. All remaining errors are mine.

b) the word position of TAS varies, indeed. TAS in Turkmen usually at the head and free, introducing AANA attracts listener's attention, while in the Uyghur material, TAS occurs at the end of the expression, within the verb formation with Kal-;

c) as for the verbal designs, the Turkmen examples include the simple verbal forms: the formant {-IpDI} (1, 3, 4) or by the definite imperfective or past continuous marker {-ýArdI} (2). In contrast, the Uyghur examples contain an analytical verb design, consisting of both the grammatical markers as well as the lexical unit: {-Ip} + {-GILI} + {tas Kal + -DI};

d) the Uyghur verb formation {tas Kal-} 'be close/little left/nearly happen' occurs in all examples marked with the perfective {-DI}.

As far as for the example from the Lebap continuum is concerned, it is interesting first of all due the complexity of its verbal form which distinguishes from the forms we have seen in previous Turkmen examples. The appearance of TAS with the intensifier *taman* 'whole/completely/end/final' on the one hand, and the morphologic combinations {An + DI} in *otrandim* and {-A + ot(u)r-} which are not characteristic for the standard and koine Turkmen on the other hand, make this example unique. In the standard Turkmen the verb *otur-* in the first meaning 'to sit down to live/ to be/to stay in a certain position/ to state', functioning within an analytical verbal formation occurs with the marker

{-Ip}, indeed. Besides, the Lebap speaker uses it together with the verb *jikil-* 'to fall' to express a dynamic event 'to fall'. In any case, the verbal construction {tas taman + -A + -otr-An-DI-} raises questions. To this issue I will turn my attention again in Section 6.

The next chapter looks closer at the Uyghur verb formation.

3. Analytical verb design in Uyghur

We have seen above that verbal forms in both Turkmen and Uyghur demonstrate various grammatical settings. Let's look closer at the Uyghur verbal formation {-Ip} + {-GILI} + tas Kal + -DI}.

The perfective {-Ip}, marking certain taxis forms and indicating either a preceding action or a simultaneous flow of an action accompanies the purposive prospective marker {-GILI} which conveys the meaning 'an action has not yet taken place, but it is expected'.

Notice that the prospective marker {-GILI} also known as {-(K)ALAX} is existent in different contemporary and historical Turkic languages. A number of studies has turned their attention to the marker and proposed different explanations, such as Borgoyakova and Burnakova (2021), Schönig (2007), Gökçe (2007), Deveci (2021), etc. There are also attempts to define its semantics. While Johanson (2017, p. 31) describes the marker {-GILI} as a *proximative* marker, referring to a pre-phase 'imminent', Benzing and Menges (1959, p. 4) classify it as 'a participle -yalaq', meaning 'not yet

having done’ (< * -yan ele yoq), providing several examples from Khakas *paryalax*, from Tuvan *baryalaq* ‘not yet gone’ (on the marker {-gAII} in Old Turkic, see Erdal, 2004). Nevskaya (2010), notes out that the Old Turkic form {-gAII}, having prospective non-factive semantics, can have different functions such as the infinitive occurs in modal, prospective, emotional constructions, etc.

As far as for the perfective marker {-DI} in {tas Kal-} is concerned, it indicates within {tas Kal-} the meaning ‘little left/remaining for an approaching event to be realized’.

The following chapter shortly highlights the verb *-Kal*, its function and semantics as an auxiliary verb in the common Turkic.

3.1. *Kal-* as an auxiliary verb in Turkic

The verb *Kal-* ‘to stay, to remain, to stop, to interrupt (the course/progression of an action)’ appears also as an auxiliary verb in various Turkic languages. There are a number of studies which have written extensively about the verb in questions and its functions as an auxiliary verb in several Turkic languages (Graščenkov, 2015, pp. 55, 63-64; Džanmamov, 1967, p. 214-216; Tekujev, 1979, p. 33, 50-52; Sadvakasov, 1976, p. 199). They have yielded insights into its semantics in different lexical settings in Kumyk, Kazakh, Kyrgyz, Karachai-Balkar, and Uyghur as spoken in Fergana which can be summarized as follows:

- (1) change from dynamic to static / onset of stiffness:

KRB: *arıp kaldı* ‘become tired’
karap kal- ‘to stare’

- (2) action that happens suddenly / unexpectedly / accidentally / a rapid flow of an action / an action almost happened / ‘onset of unexpected and prompt action’:

KUM: *ole kalyan*
‘he almost died’

KRB: *tas bolup kaldı*²
lost/disappeared’

- (3) determination of an action / an irreversible event:

KRB: *jelüp kaldı* ‘he died’

- (4) incompleteness of an action:

Fergana UYG: *toxtap kaldım*
I (suddenly) stopped’

Yakup (2005, p. 111), describing semantics of the verb *Kal-*, when functioning as an auxiliary verb in the Turfan dialect of Uyghur in China underlines that the combination of {-(X)p + qal-} indicates “an unexpected naturally completed action”, such as in *uxlap qal-* ‘asleep naturally/completely sleep/fall asleep (and stay in this state)’.

² With thanks to an anonymous reviewer which notes out that *tas bol-* is in fact, an individual lexeme in the given language.

Notice that – as an anonymous reviewer points out – the verb forms ‘to get lost, disappear, go astray’ can easily evolve into the semantic ‘to die’ in any language.

4. Plausible lexical origin of TAS in Turkmen: motion verbs with the stems {tas/daz/tis}

Maysak (2005, p. 95), analyzing the paths of transformation of motion verbs to grammatical markers across languages, including also Turkic languages emphasizes the importance of considering the initial meaning of an entire construction as a whole (the lexical semantics of the auxiliary verb, its grammatical form, as well as the forms of the semantic verb), when embarking on the path of grammaticalization. If we presuppose that TAS is a modal word, aforementioned correlates with the statement made also by Tenišev (2002, p. 322-323) that modal words do not completely lose the semantic substance of their lexical origins, when they become grammaticalized units, still preserving also grammatical abilities.

Is it possible to reconstruct the etymology and all grammaticalization paths of TAS in Turkic, or in particular in both languages under discussion?

A small number of scholars such as Tatarinzev (2000, p. 103-105),

Shcherbak (1961, p. 99), Pekarskij (1959, pp. 2588-2599, 2601-2602), Radlov (1905, p. 915-917) have attempted to identify the origin of TAS in Turkic. Explanations and assumptions have been offered in which some of the studies argued in favor of the hypothesis of its Mongolian origin.

Concerning the Turkmen data analyzed here, TAS how it currently appears to us, is to be most probably seen as a marker, resulting from different stages of the grammaticalization paths, from once being a full-valued lexical item to becoming an obligatory marker. A diachronic evidence can be found that TAS has already occurred in the Middle and Early Modern Turkmen literary texts from the 16th and the 18th centuries: *Bezirgen aldi hayini, tas sindiripdi yayini* ‘Bezirgen took the traitor, and he almost inserted his bow’ (see Baýjanow and Petjikowa, 2014, p. 354).

I will save the examination of the grammaticalization paths of TAS based on diachronic data in Turkmen and Uyghur for future discussions, indeed. At this point, I only draw attention to the motion verbs with the roots {tas-/daz-/tis-} as the most likely origin of TAS in Turkmen. Among the phonological proximity, as already mentioned above, these verbs contain information about both the speed and manner of motion as well as the emotional state of animates involved in the movement, such as fear, anxiety. The dictionary entries on the verbs in question are presented below (Khamzaev, 1962, p. 235, 254, 648):

Table 1

(1) taθamak ³	'to frighten and run away'

³ An anonymous reviewer has remarked that this verb might very likely derive from a noun base TAS with +A- which is a denominal verb formative.

(2) taθatmak	'to scare and make them run away'
(3) dađ ýasamak	'to walk very fast, creating noises / to rush'
(4) dağlamak	'to start moving very quickly, to run with quick steps, to rush with strong noise'
5) tisginmek ⁴	'to start moving suddenly / unexpectedly, flinch/shudder, e.g. while sleeping'

Emphasizing in addition, that the Turkmen speaker judges such as movements as unpleasant, noisy and inappropriate, there are also adverbs, such as *taθdan* 'suddenly, unexpected', and *deθtine* 'at once, immediately, promptly, right now, quickly' (Čaryjarov and Altajev, 1987, pp. 254, 648, 639-640).

The illustrated motion verbs contain information about:

- a) the manner of motion, indicating rapid or hasty motions, or fleeing in space with unfavorable sounds, and
- b) emotional states such as fear, being scared, experienced by animates.

Emphasizing the importance of a systematic investigation, for now, I argue in favor of the assumption that TAS in Turkmen inherited and kept its aspectual and emotional-modal features from its *ancestors*, the motion verbs with the roots {tas/daz/tis} roots.

5. Preliminary concluding remarks / discussions

The observations specified above allow us to make some general and particular preliminary conclusions:

1. TKM and UYG share TAS as a common formal marker, when expressing AANA.
2. Speakers of both languages, expressing AANA report further, a fragment of a dynamic action retrospectively, encoded in Turkmen by the markers {-IpDI} or {-ýArdI} and in Uyghur by {-DI} which at the moment of speech has already been averted.
3. There is a functional overlap, though more in Turkmen than in Uyghur; TAS in Turkmen demonstrates its highly complex and interwoven functions situated at the nodal point of at least two domains:
 - a) the mood (grammatical-aspectual) and
 - b) the modality (emotional states/speaker's attitude toward the approaching event).

⁴ Referring to this lexeme an anonymous reviewer proposes further, to look up closer the Old Turkic lexeme *tegzin* 'to revolve, rotate, travel about', see Clauson (1972, p. 488) and assumes that most probably it does not descend from a verb root {tis-}. This and other similar matters should be research objects for future examinations, indeed.

4. TAS in Turkmen is therefore both a grammatical as well as a modal-emotional marker, possessing the threefold capacity to encode:

a) the manner of an action which has hasty/suddenly/unexpected started and rapidly ended;

b) the emotional state of fear (due to unwelcome consequences), and

c) the emotional state of relief (since the action was not realized / narrowly averted).

5. The argument that TAS is a grammatical and a modal-emotional marker in Turkmen is based on its conceivable lexical origin in Turkmen, the motion verbs with the stems {tas-/daz-/tis-}.

5. The event is differently evaluated; while Uyghur focuses on the real degree of realization, quantifying the realization grade of the **expected event** marked by the prospective marker {-GILI} with TAS within the auxiliary verb form with *Kal-*, as ‘for an approaching event little left to be realized’, Turkmen directs attention to evaluate the event, qualifying it as an event which have started suddenly, that is, it is **an unexpected event**. Moreover, TAS in Turkmen usually at the head, indicating the short presence of an unpredicted change in the course of an event specifies in addition, the speaker’s attitude towards the impending event as one with unwelcome consequences. With TAS at the head, the Turkmen listener knows already at the beginning of the speech that the speaker was afraid for a moment and then relieved since an unexpected event with unwelcome consequences narrowly averted.

Therefore, Uyghur, shaping AANA reports the degree of event’s realization, Turkmen on the contrary, evaluates it more toward the emotions associated with this event.

6. As far as for the degrees of grammaticalization of TAS in both languages concerned, the following can be seen. Haspelmath (1999, p. 1058), following Lehmann notes that functional elements becoming obligatory, they are fixed in their position, that is, speakers are no longer free to choose them in certain contexts. Most of the research on the grammaticalization has acknowledged that the factor of ‘obligatoriness’/‘obligatorification’ is one of the parameters in the high stage of grammaticalization (for important treatments, see Lehmann, 2002, p. 124-125). According to the scale of the grammatical development shown by Haspelmath (1999, p. 1058) *extravagance* > *increased frequency* > *routinization* > *obligatoriness* > *rule*, TAS in Turkmen, becoming an obligatory marker and occurring autonomously has arrived at a fairly high stage of its grammaticalization. With respect to TAS in Uyghur, becoming obligatory and being an integral part within the auxiliary verb formation with *Kal-*, it has currently arrived a formal property which is evocative of an advanced grammaticalization stage (for important approaches on grammaticalization stages in languages of the world, see also in Hopper and Traugott, 1993; Heine et al. 1991; *inter alia*).

7. The verbal designs vary in both languages. Uyghur, shaping AANA offers however, a complex morphological and semantical extensive verbal formation, while in the standard and koine Turkmen, on the contrary, it is strict. The example from the Lebap

continuum illustrates both a complex verbal formation as well as a morphological combination which distinguishes from those that exist in the standard Turkmen.

8. The semantics and encodings of AANA in both languages can be illustrated as follows:

Table 2

<u>Semantics AANA Uyghur:</u> <for expected/approaching action little left> is encoded grammatically and lexically by: {(-Ip) + -GILI} + {tas Kal-DI}	<u>Semantics AANA Turkmen:</u> <an unexpected event with unwelcome consequences suddenly begun but narrowly averted> is encoded by: TAS + ({-IpDI} or {-ýArdI})
<u>Semantics AANA Turkmen Lebap variety</u> <event was ongoing but narrowly averted> is encoded by: TAS taman + {-A + -An + -DI}	

9. With regards to the meaning nuances of AANA in both languages, future studies should classify these, being inspired, e.g. by the already existing classifications by Kuteva et al. (2019, such as ‘frustrated initiation’, ‘V was about to’, ‘frustrated completion’ and/or ‘inconsequential’, etc.), Plungian (2001) as ‘anti-resultative’.

10. The issue of the correlation of the avertive in both languages with the categories ‘Prospective and Proximative’ could be the next research object as well. For the present, however, the formal properties show the following. The occurrence of the marker {-GILI} to express an expected event in Uyghur demonstrates the correlation with the Prospective meaning ‘an event is expected’. At the same time, the Proximative meaning ‘an event/a subject was going to/was about to’, that is, ‘an event is in its pre-stage’ may hold for TAS in Turkmen.

11. With respect to the construction {tas taman + -A + -otr-An-DI} from the Lebap province in Turkmenistan further studies are needed, considering the following points.

The actional verbal formation {-A otr-} is of interest for two reasons. Firstly, Turkmen grammars define the verb -otr ‘to sit /to live/ to be/to stay in a certain position/ to state’ together with the verbs *dur-* ‘stay’, *otur-* ‘sit’, *ýat-* ‘lie’, and *ýör-* ‘go’ either as ‘status verbs’ (Grunina, 2005, p. 82) or as ‘contracted/ descriptive’ verbs (Clark, 1998, p. 224). They are used as a part of an analytical verb formation to express an event in progress at the moment of speech, that means, the verb *otur-*, specifies an ongoing action. As it already mentioned earlier, in the standard and koine Turkmen it occurs however, as a default with the {-Ip} converbs, e.g. *ol işläp otirdi* ‘she was working ~ was doing work’. Kuteva (2001, p.43-74), regarding the auxiliatation of the verb forms ‘sit/stand’/‘lie’ across languages has proposed chains of grammaticalization, having arisen as an extended usage of the lexical encoding of spatial position of physical objects. Secondly, upcoming studies should look closer at the verb *ot(u)r-* in the common Turkic which obviously has moved along an auxiliatation path away from its initially lexical

meaning towards a grammaticalized aspectual meaning, that is, towards the continuative/durative/progressive.

12. Does the Lebab construction {tas taman + -A + -otr-An-DI} reflect an intermediate stage of grammaticalization of TAS in Turkic varieties from the language area? The examination of similar phenomena in other Turkic varieties, including Turkic languages in the neighborhood such as Uzbek, Karakalpak, with reliance on aspects of grammaticalization could assist further explanations listed.

13. Examining diachronic data can we outline grammaticalization paths and possible chains of TAS in Turkic, for instance, the scenarios of auxiliation in Uyghur?

14. What differences and similarities exist between the grammaticalization paths of TAS in TKM and UYG?

15. Currently being tied to the verb Kal-, will TAS drop off from the verb due to the progression of grammaticalization? Which circumstances will motivate this process?

Crucial for further discussions is therefore, whether or not these results hold true for all Turkic languages in which TAS appears and has arrived different stages of the grammaticalization.

Acknowledgments

My deeply-felt thanks for valuable suggestions go to two anonymous reviewers.

Abbreviations

1SG	first person singular	KUM	Kumyk
1PL	first person plural	PST	past
3SG	third person singular	PRF	perfective
AVER	avertive marker	PROSP	prospective
CONT	continuous	PRTC	participle
CONV	converb	TKM	Turkmen
KRB	Karachai-Balkar	UYG	Uyghur

References

- ASLAN DEMİR, S. (2013). Türkmencede Kılınış İşlemcisi olarak Art-Fiiller. *Türkbilig*, 26, 67-90.
- BASKAKOV, N.A. & KHAMZAEV, M. Ya. (1964). *Sravnitel'naja grammatika russkogo i turkmenskogo jazykov*. Ashkhabat: Turkmenskoje izdatel'stvo.
- BAJANOW, B. & PETJKOWA, M. (Eds.) (2014). *Häzirki Zaman Türkmen Dili - Morfolojiya (Okuw Gollanmasy)*. Aşgabat: Türkmen Bilim Ministrligi.
- BENZING, J. & MENGES, K. H. (1959). Classification of the Turkic languages. In J. Deny et al. (Eds.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Band 1, (pp. 1-10). Wiesbaden: By Franz Steiner Verlag.
- BORGOYAKOVA, K. N. & BURNAKOVA T. N. (2021). Peculiarities of the semantics and functions of the Khakas from -galah in a sentence. *Turkic Studies Journal*, vol. 3 (2), 54-63.
- BYBEE, J. L., PERKINS, R., PAGLIUCA, W. (1994). *The evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. The University of Chicago Press.
- CHARYJAROV, B. & ALTAJEV, S. (Eds.) (1987). *Bolshoj russko-turkmenskij slovar' v 2 tomach* [The Big Russian-Turkmen dictionary]. Moscow: Russkij jazyk.
- CLARK, L. *Turkmen Reference Grammar* (1998). Wiesbaden: Harrassowitz.
- CLAUSON, G. Sir (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At the Clarendon Press.

- COMRIE, B. (1976). *Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DEMİR, N. (1993). *Postverbien im Türkentürkischen. Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- DEVEÇİ, B. C. (2021). Eski Uyğur Tükçesinde -gAll kılın- Birleşik Fiil Yapısı Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 28, 143-159.
- DOBRUSHINA, N. R. (2006). Grammatičeskiye formy i konstrukcii so značenijem opasenija i predostereženija” [The grammatical forms and constructions with the meaning of apprehension and warning], *Voprosy jazykoznanija*, 2, 28–67.
- DOĞAN, T. (2015). Mut Yöresi Ağzında „Yaklaşma“ Bildiren -DI oldu- ve -(y)IK oluğ Yapıları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15 (1), 105-114.
- DZHANMAMOV, Ju. D. (1967). *Dejepričastija v kumykskom literaturnom jazyke sravnitel’no s drugimi tjurkskimi jazykami”* [Gerundivs in the Kumyk literary language comparing to different Turkic languages]. Moscow: Nauka.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- ESENMEDOWA, A. (2010). *Häzirki zaman Türkmen dili. Morfologiya*. Ashgabat: Türkmen döwlet neşiryat gullugy.
- GÖKÇE, F. (2007). Eski Türkçede {-GalIr / -KAlIr} Eki Üzerine. *Türkbilgi*, 14, 97-115.
- GÖKÇE, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- GRASHCHENKOV, P. V. (2015). *Tjurkskije konverby i serializacija: sintaksis, semantika, grammatikalizacija* [The Turkic converbs and serialization: syntax, semantics, grammaticalization]. Moscow: Jazyki slavjanskoj kultury.
- GRUNINA, E. A. (2005). *Turkmenskij Jazyk* [Turkmen language]. Moscow: Vostočnaja literatura RAN.
- GÜNŞEN, A. (2011). Divānu Lugati’t-Türk’ta „Yaklaşma“ Bildiren Füller. *Turkish Studies*, 6 (1), 235-248.
- HASPELMATH, M. (1989). From Purposive to Infinitive – A universal path of Grammaticization. *Folia Linguistica Historica*, 10, 287-310.
- HASPELMATH, M. (1999). Why is grammaticalization irreversible? *Linguistics*, 37(6), 1043-68.
- HEINE, B. & CLAUSI, U. & HÜNNEMEYER, F. (1991). *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- HEINE, B. & KUTEVA, T. (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOPPER, P. J. & TRAUGOTT, E. (2003). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JOHANSON, L. (2017). Prospectives and proximatives. In A. Korn & I. Nevskaya (Eds.), *Prospective and Proximate in Turkic, Iranian and beyond* (pp. 29-35). Wiesbaden: Reichert Verlag.
- KARAKOÇ, B. (2017). Nogayca Çokfiilli Yüklemeler: Füllerden Gelişmiş Dilbilgisel Biçimlere Bütüncül Bir Bakış. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 189-216.
- KHAMZAYEV M.Ya. (1962). *Türkmen diliniñ sözlügi*. Ashchabad: Iz-vo AN TSSR.
- KORN, A. & NEVSKAYA, I. (2017). *Prospective and Proximate in Turkic, Iranian and beyond*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- KURYŁOWICZ, J. (1965). The Evolution of Grammatical Categories. *Diogenes*, 13(51), 55-71.
- KUTEVA, T. (1998). On Identifying an Evasive Gram: Action Narrowly Averted. *Studies in Language*, 22(1), 113-160.
- KUTEVA, T. (2001). *Auxiliation. An Enquiry into the Nature of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- KUTEVA, T. et al. (2019). The Grammar of ‘non-realization’. *Studies in Language*, 43(4), 850-895.
- LEHMANN, Chr. (1986). Grammaticalization and linguistic typology. *General Linguistics*. 26 (1), 3-22.
- LEHMANN, Chr. (2002). *Thoughts on Grammaticalization*. Munich: Lincom Europa. (First Published [1982] as akup 48, University of Cologne.)
- LICHTENBERK, F. (1995). Apprehensional epistemics. In J. L. Bybee & S. Fleischman (Eds.), *Modality in Grammar and Discourse*, (pp. 293-327). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

- MAYSAK, T. A. (2005). *Tipologija grammatikalizaciji konstrukcij s glagolami dviženija i glagolami pozicii* [Typology of grammaticalization of constructions with verbs of motion and position]. Moscow: Iz-vo Yazyki slavjanskoj kultury.
- MEMTIMIN, A. (2017). The Proximative in Modern Uyghur and Uzbek. In A. Korn & I. Nevskaya (Eds.), *Prospective and Proximative in Turkic, Iranian and beyond* (pp. 359-371). Wiesbaden: Reichert Verlag.
- NADZHIP, E. N. (1968). *Ujgursko-russkij slovar'* [The Uyghur-Russian dictionary]. Moscow: Iz-vo Sovetskaja Enciklopedija.
- NEVSKAYA, I. & TAZHIBAYEVA, S. The Category of Proximative in the North-Western Turkic languages. Kazakh and Kirghiz in a Comparative Perspective. In A. Korn & I. Nevskaya (Eds.), *Prospective and Proximative in Turkic, Iranian and beyond* (pp. 347-359). Wiesbaden: Reichert Verlag.
- NEVSKAYA, I. (2010). The Old Turkic form -gall. In M. Kappler et al. (Eds.), *Trans-Turkic Studies. Festschrift in Honour of Marcel Erdal*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 49, (pp. 155.166). İstanbul: Mehmet Ölmez.
- NYÝAZOW, S. (2009). *Türkmen dili*. Aşgabat.
- PEKARSKIJ E.K. (1959). *Slovar' jakutskogo jazyka*. Tom III, 2-je izd., Moscow: Nauka.
- PETJIKOWA, M. et al. (2018). *Türkmen Dili. Morfoloģiýa*. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
- PLUNGIAN, V. A. (2003). *Obščaja morfoloģija. Vvedenije v problematiku* [The common morphology. Introduction to issues], 2.izd. Moscow: Editorial URSS.
- PLUNGIAN, V. A. (2011). *Vvedenije v grammatičeskuju semantiku. Grammatičeskije značenija i grammatičeskije sistemy jazykov mira* [Introduction to the grammatical semantics. Grammatical meanings and grammatical systems of languages of the world]. Moscow: Iz-vo RGGU.
- PLUNGIAN, V.A. (2001). Antirezultativ: do I posle rezultata. In V.A. Plungian (Ed.), *Glagol'nyje kategorii* (pp. 50–88). Moscow: Russkie slovari.
- RADLOV V.V. (1905). *Opyt slovar'a t'urkskich narechij*. 3 (1). Sankt-Petersburg: Typographija Rossijskoj Imperatorskoj Akademii nauk.
- RAQUETTE, G. (1912). *Eastern Turki grammar: practical and theoretical with vocabulary*. Berlin: Reichsdruckerei.
- RENTZSCH, J. (2006). Actionality Operators in Uyghur. *Turkic Languages*, 10 (2), 193-219.
- RENTZSCH, J. (2015). *Modality in the Turkic Languages. Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- SADVAKASOV G. (1976). *Jazyk ujugurov ferganskoj doliny: leksika, morfoloģija i jazykovaja interferencija* [The language of Uyghurs of Ferghana Valley: Lexicon, morphology and language interference]. Moscow: Nauka.
- SAKHATOVA, G. S. (2018). Apprehensive in Cypriot Turkish. *Vesnik of Saint Petersburg University. Asian and African Studies*, 10 (3), 315-329.
- SCHÖNIG, C. (2007). Notizen zum Partizip auf -GalAk. *Journal of Turkish Studies*, 31 (II), 225–230.
- SHCHERBAK A.M. (1961). Nazvanija domashnich i dikich zhivotnych v t'urkskikh jazykach. In *Istoricheskoje razvitije leksiki t'urkskikh jazykov* (pp. 82-172). Moscow: Nauka.
- TALMY, L. (1985). Lexicalization Patterns. Semantic Structure in Lexical Forms. In T. Shopen (Ed.), *Language Typology and Syntactic Description*, 3, *Grammatical Categories and the Lexicon* (36-149). Cambridge: Cambridge University Press.
- TATARINZEV, B.I. (2000). *Etimologičeskij slovar' tuvinskogo jazyka*. Novosibirsk: Nauka.
- TEKUJEV, M.M. (1979). *O glagol'nom slovosloženiji v karačajevo-balkarskom jazyke* [On verbal compounding in Karachai-Balkar]. Nalchik: Elbrus.
- TENISHEV, È. R. (Ed.) (2002). *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov: regional'nyje rekonstrukcii* [Comparative grammar of Turkic languages: Regional reconstructions]. Moscow: Nauka.
- YAKUP, A. (2005). *The Turfan Dialect of Uyghur*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Kırgız Türkçesi Akrabalık Terimlerinde Alt Anlamlılık

Hyponymy in Kyrgyz Family Terms

Oğuz Alparslan Çatal

Öğr. Gör., Ahmet Yesevi Üniversitesi, Hazırlık Fakültesi, Türkistan / Kazakistan

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara / Türkiye

e-posta oguz_alparslan@hotmail.com

orcid 0000-0003-0806-5768

doi 10.54316/dilarastirmalari.1050066

Atıf

Citation

Çatal, Oğuz Alparslan (2022).
Kırgız Türkçesi Akrabalık
Terimlerinde Alt Anlamlılık.
Dil Araştırmaları, 30: 199-
212

Başvuru

Submitted

29.12.2021

Revizyon

Revised

21.02.2022

Kabul

Accepted

28.02.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

Öz

Dil ile kültür bir bütünün parçalarıdır. Bir milletin yaşam biçimi, kültürü ve dili etkiler. Akrabalık yoluyla güçlü bir toplum yapısının korunacağı düşüncesinden dolayı akrabalık ilişkilerine oldukça önem verilmiştir. Bunun sonucu olarak terimlerin zenginliği dile yansımıştır. Genelde Türk lehçeleri özelde Kırgız Türkçesi akrabalık terimleri bakımından oldukça zengindir.

Tarih boyunca göçebe-kabilecilik biçiminde yaşayan Kırgızlar, güçlü bir Sovyet-Rus etkisine rağmen akrabalık ilişkilerini koruyabilmişlerdir. Akrabalık ilişkilerinde büyük aile modeli esas aldığı için terimleri etkilemiştir. Bundan dolayı terim çeşitliği oldukça fazladır.

Alt anlamlılık, genel olarak bir kelimenin anlam çerçevesi içinde incelenmesidir. Anlam ilişkileri düşey veya yatay biçimde ele alınan leksikal parçanın anlamı, diğer parçalarla bağlantılı bir şekilde bir bütün olarak ele alınır. Özel bir terimin genel terim içinde kapsanması incelenir.

Bu çalışmada, Kırgızların akrabalık terminolojisi ve akrabalık ilişkileri alt anlamlılık bağlamında değerlendirilmekte ve akrabalık ilişkileri bakımından topluma etkileri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: alt anlamlılık, Kırgız Türkçesi, akrabalık terimleri, sözcüklüğü

ABSTRACT

Language and culture are parts of a whole. The way of nations of life affects its culture and language. Considering that a strong social structure will be preserved through kinship, great importance has been attached to kinship relations. As a result, the richness of terms is reflected in the language. In general, Turkic languages, especially Kyrgyz, are substantial in terms of family terms.

The Kyrgyz, who have lived in the form of nomadic-tribalism throughout history, have been able to maintain their family relations

despite a strong Soviet-Russian influence. Due to the large family model being taken as a basis in kinship relations, the variety of terms is quite high.

Hyponymy is the study of a word in terms of meaning in general. The meaning of the lexical part, whose meaning relations are discussed vertically or horizontally, is considered as a whole in connection with other parts. The inclusion of a particular term in the general term is examined.

This study evaluates the family terminology and kinship relations of the Kyrgyz in the context of hyponymy and approaches its in terms of kinship effects on society.

Keywords: hyponymy, Kyrgyz, family terms, vocabulary

0. Giriş

Alt anlamlılık, daha genel bir kelimenin kapsadığı alan içindeki daha özel bir kelimenin üstte bulunan daha genel anlamlı bir sözcük ile olan ilişkisidir. Alt anlamlılığın en önemli unsurlarından birisi *içindeleme* olmasıdır. Bu anlam ilişkisinde üst anlamlı kelimeler, kendi aralarında tasnif edilirken alt anlamlılar da onların alt başlıklarında kendi aralarında sınıflandırılmaktadır.

Lyons, alt anlamlılık konusunun genel olarak bir kelimenin anlam çerçevesi içerisinde ele alındığını belirterek “leksikal parçanın anlamı’ını”, diğer parçalarla bağlantılı bir şekilde, anlam ilişkilerinin bir bütün seti olarak kabul eder (Lyons 1983: 382).

Doğan Günay’a göre; alt anlamlılık üst anlamlı sözcükler ve onların altında yer alan alt anlamlı sözcükler arasındaki ilişkinin basit bir sınıflandırma şeklidir. Bu sınıflandırmalar yapılırken aynı zamanda alt ve üst anlamlı sözcükler kendi aralarında sınıflandırılmaktadır. Her iki sınıflandırmada da aynı söz dizimsel sıraya ait sözcükler vardır. Üst anlamlılık cinse (Fr. genre), alt anlamlılık ise türe (Fr. espece) eşittir. İki sözcük arasındaki ilişkinin, sözcüksel birimin gösterilenini ilgilendiren bir içindeleme ilişkisi içerisinde olması gerekir. “Hayvan” ile “köpek” arasında anlamsal olarak bir içindeleme ilişkisi vardır. “Köpek”, “hayvan”ın alt anlamlısıdır (Günay 2007: 64).

Lyons “Alt anlamlılık” kavramının geleneksel olduğunu fakat terim olarak yeni ele alındığını ifade ederek, bütün dillerin sözvarlıklarının düzenlenmesinde, kurucu ilkelerden birisi olarak kabul edildiğini ve sık sık kapsama (inclusion) olarak anıldığını belirtmektedir (Lyons 1983: 404).

Zeynel Kıran ve Ayşe Eziler Kıran (2000) çalışmalarında alt anlamlılığı sözlüksel birimler, yani sözcükler arasındaki anlamsal içerilme ilişkisi olarak açıklamışlardır. Örnek olarak elma, portakal ve meyve sözcüklerini şu şekilde ele almışlardır:

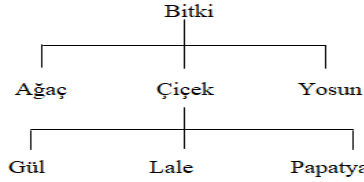
- 1 Bu bir “elma” ise, “meyve” sözcüğü tarafından içerilir.
- 2 Bu bir portakal ise, “meyve” sözcüğü tarafından içerilir.
- 3 Bu bir meyve ise, “elma” sözcüğünü içermez (Bir portakal da olabilir).

Görüldüğü üzere bu üç kelime arasında anlam ilişkisi mevcuttur. Meyve, “elma” ve “portakal” arasında üst anlamlılık ilişkisi kurarken aynı şekilde “elma” ve “portakal” da “meyve”nin alt anlamlıdır (s.297).

Melek Erdem, alt anlamlılık ilişkisini, daha özel bir terimin daha genel bir terim içinde kapsanması veya daha genel bir terimin içindeki türlerin çeşitliği olarak açıklamıştır (Erdem 2002: 65).

Gross, aralarında anlamsal ilişki bulunan ya da aynı kavram alanındaki göstergelerin bir üst kavram altında toplanıp betimlenmesi olarak açıkladığı “alt anlamlılık” terimi için şu şemayı örnek vermiştir:

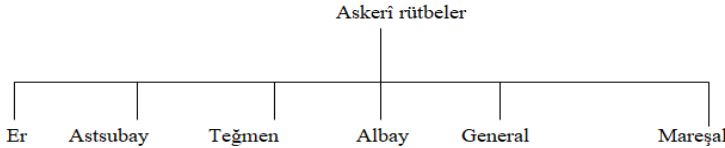
Tablo1.

Bu şekilde gül, lale ve papatya, çiçeğin, ağaç; çiçek ve yosun ise bitkinin alt anlamlıları olarak gösterilmiştir. Bitki ise tümünün üst anlamlısı olarak ifade edilmiştir (Gross 1998: 111, akt.:Toklu 2015: 135-136).

Berke Vardar (1982), *hiponimi* terimini, anlam bakımından birbiriyle ilişkileri bulunan sözcüklerde, bu ilişkiyi doğuran ortak özellikler olarak açıklamıştır. Aşağıda, askerliğin ortak bir özellik olarak ele alındığı sözcüklerin şeması örnek gösterilmiştir.

Tablo 2.

“Alt anlamlılık”, genel nitelikli bir anlam birimin, göreceli olarak daha özel nitelikte bir anlam birimiyle kurduğu tek yanlı bir içerme bağıntısıdır (Vardar 1982: 98).

Çalışmanın giriş bölümünde alt anlamlılık konusu çeşitli kaynaklarla açıklanmaya çalışıldı. Alt anlamlılıkta genel nitelikli bir birimin daha özel birimi kapsamı üzerine durulmakta bizde buradan bakışla da tematik bakımından akrabalık terimleri üzerine değerlendirme yapmayı faydalı gördük. Bu sebeple özelde alt anlamlılık bakımından Kırgız Türkçesinde akrabalık ilişkilerini değerlendirmeye çalıştık.

1. Kırgız Türkçesinde Akrabalık Terimleri

Akrabalık ilişkileri, biyolojik temelli olarak kurulsun da bu ilişkileri etkileyen birçok unsur mevcuttur. Kültür, toplumsal kurallar, aileler, boylar, sülaleler arası ilişkiler gibi birçok faktör akrabalık ilişkilerini etkilemektedir. Bu faktörler neticesinde akrabalık

terimleri etkilenmektedir. Bu terimlerle, o topluma ait dünya görüşü, akrabalık ilişkilerinde yakınlık uzaklık değerleri içinde akrabalara verilen önem açıkça görülebilir.

Akrabalık, Türk kültürü içinde ayrı bir öneme sahip olarak insanın en yakın çevresi olan ailesi ve akrabalık ilişkileri ile ortaya çıkan, ferdin mensup olduğu milletin dünya görüşünü yansıtan, aileye ve akrabalara verilen öneme göre şekillenen, temel söz varlığı içinde bir terim grubudur. Batı Literatüründe *kinship* olarak da nitelendirilen bu terim grubu kültürle sıkı bir ilişki içerisinde (Erdem 2000: 187).

Kendine has özellikleri olan akrabalık sistemleri için antropologlar, temel 6 akrabalık sistemi kategorisi oluşturmuştur: *Eskimo, Hawaii, Iroquois, Omaha, Krovve Sudan sistemleri*. Topluların üretim biçimleriyle akrabalık sistemleri arasında bir ilişki kurulamayacağı gibi aynı şekilde bu toplumların teknolojik gelişmişlikleriyle akrabalık sistemleri arasında da bir ilişki kurulamaz. Örneğin İngilizlerin akrabalık terminolojisi, Eskimo akrabalık sistemi içine girerken Türklerin akrabalık terminolojisi ise Sudan akrabalık kategorisinin içinde yer alır (Turar 2007: 157).

Harris Gellner', akrabalık teriminin sadece roller, durumlar ve ilişkiler topluluğuna bağlı kalmakla yetinmediğini, fiziki nesil durumuna da bağlı olduğunu belirtir. Akrabalık ile ilgili araştırmaların büyük bir kısmının bu iki grup arasında kurulan bağlantıya bağlı olduğunu, yani; biyolojik ilişkilerin etik kategorileri ile akrabalık terimlerinin emik kategorileri arasındaki bağların akrabalık terimini kurduğunu gösterir. Böylece gözleyici ve iştirakçilerin, her biri soy ilişkileri şeklinde verilmiş bir bağlantılar dizisini teşkil edici bir rolde bulunduğunu, fakat bu iki rolün de bir şekilde bağımsız olarak ortaya çıktığını dile getirmektedir (Harris 1990: 28).

Akrabalık terimlerinde her ne kadar genellemeler görülse de Türk diline mahsus olarak bir ayrıntı göze çarpmaktadır. Her bir akrabalık terimi, o dili konuşanların muhayyilesinde o toplumdaki değerleriyle birlikte yer alır (Erdem 2000: 188). Doğan Aksan da akrabalık terimindeki zenginliğin, Türklerde aile bağlarının güçlülüğü ve her bağın ayrı bir kavram haline getirilmesiyle ilgili olduğunu belirtmiştir (Aksan 2009: 109).

Tuncer Gülensoy da akrabalık terimleri üzerine olan çalışmasında terimleri aşağıdaki beş grupta toplamış ve onları ayrıntılı olarak açıklamıştır (1974: 287-290).

- I. Aile içi yakınlık,
- II. Baba tarafından akrabalık
- III. Anne tarafından akrabalık
- IV. Evlilikle olan akrabalık
- V. Dede veya babaanne/anneanneye göre akrabalık

Kırgız Türklerinde de akrabalık sisteminin oluşumunda genel Türkler için belirtilen özellikler söz konusudur. Ancak diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi kendi içinde bazı kurallar ile diğerlerinden ayrıldığı noktalar da vardır. Kırgız Türkçesinde akrabalık terimleri yukarıda belirtildiği gibi yaş ve cinsiyet farkı doğrultusunda çeşitli şekillerde oluşturulmakla birlikte bazı toplumsal kurallar gereği kendi içinde farklı isimlendirmeler de meydana getirilmektedir.

Kırgız Türkçesinde akrabalık terimlerini belirleyen toplumsal etkenlerden birisi, baba soyundan gelenlerin yedi göbek geçmeden evliliğini yasaklayan kuraldır. Bu kural babasoylu akrabalığı şekillendirmekle yetinmeyip soy dışı akrabalıkları da kendine göre şekillendirmiştir (Cumakunova 2013: 212). Akrabalık sistemi, toplumsal kurallara sıkı bir şekilde bağlı olduğundan çiftler evlenebilmek için boy içindeki kurallara uymak zorundalar. Örneğin bir erkeğin aynı boyun kızıyla evlenebilmesi için kızın ondan yedi babalık mesafede bulunması gerekmektedir. Fakat bu mesafe uzaklıkları boylara göre değişebilmektedir: Örneğin; “Çerik” boyunda dört babalık mesafede evlenilebilir (Aynakulova 1997: 174).

Kırgızlarda akrabalık sistemi “Teksoy çizgili (unilineal)” bir yapıya sahip olup ferdin kimliği veya grup üyeliği “ata soy çizgisi” (patrilinealdescent) tarafından tahsil edilmektedir. Ata soy sisteminde, kızların grup dışından birileriyle evlenmeleri durumunda buradan türeyecek olan nesiller kızın soyuna değil söz konusu kızın gelin olarak gittiği gruba ait olarak gelişir. Grubun gerçek üyeleri her zaman erkek soyundan gelenler olarak ele alınır (Turar 2007: 159).

Abramzon (1946), Kırgız Türkçesinin, akraba ilişkileri sisteminde iki grup olduğunu belirtmektedir. İlk grup “atalaş” da denilen baba tarafından akrabalık, ikinci grup ise anne tarafından akrabalıktır. Anne tarafından akrabalığa rahim anlamına gelen “catındaş” veya göbek anlamına gelen “gindiktaş” da denilir. Eskiden beri akrabalığın temelinde baba tarafından geldiği kabul edilmektedir. Kamuoyunda da resmi olarak bu akrabalık grubu daha yasal ve daha yakın olarak kabul edilir, fakat günlük hayatta anne tarafından akrabalar daha yakın sayılır. Buna örnek olarak bir Kırgız atasözü; *Atalaştan alto bolgonçok, eneleştin eköo boş* “Babadan altı akraba olacağına anneden iki tane olsun” verilebilir. Bu akrabalık grupları dışında üçüncü bir akrabalık grubu ise evlilikten türemiş nikâh akrabalığıdır. Bu akrabalık ilişkilerine Kuda “dünür”, söök “kemik” anlamlarına gelen “kuda-söök” da denilebilir (Aynakulova 1997: 174).

Tarih boyunca göçebe-kabilecilik biçiminde yaşamış olan Kırgızlar, bu yaşam tarzına bağlı olarak akrabalık ilişkilerini ve akrabalık terminolojisini oluşturmuşlardır. Akrabalık evlilik bağı veya kan (soy) bağı ile meydana gelmektedir. Kan bağına dayanan akrabalık ilişkileri baba, anne, erkek ve kız kardeşleri, kişinin oğullarını ve kızlarını kapsarken evlilik yoluyla meydana gelen akrabalık ilişkisi ise kadın ve erkek eşin akrabalarını kapsayan bir yapıdan oluşur. Kırgızlarda temel akrabalık statülerini sanal bir kişi (ego) etrafında tanımlayacak olursak bu tanımlama kişinin baba ve anne soyuna bağlı olarak terimleştirdiğini söyleyebiliriz (Turar 2007: 159).

Kırgız Türklerinde, aile bağları ve toplumsal kurallar gibi etkenlerin etrafında şekillenen akrabalık ilişkilerinin baba soylu olduğu görülür. Akrabalık ilişkileri, kadın ve erkeğe göre bazı terimlerde farklılık göstermektedir, bu yüzden gruplandırılmalar yapılırken bunlara dikkat edilmiştir. Akrabalık ilişkileri üzerine yapılan çalışmalar arasında, akrabalık durumunu en uygun şekilde yansıtabilecek olanın, Melek Erdem’in (2000) çalışmasındaki tasnif olduğu düşünülmektedir:

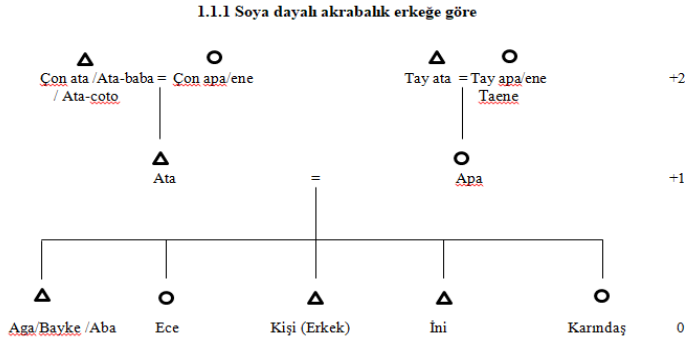
1. Soya dayalı akrabalık terimleri (kadına ve erkeğe göre)
2. Soyun izlenmesine göre akrabalık terimleri (kadına ve erkeğe göre)
3. Ferdin nikâh yoluyla kurduğu akrabalık terimleri (kadına ve erkeğe göre).

Çalışmanın bu kısmından sonra KIRGIZ Türkçesindeki akrabalık terimleri üç başlık altında, alt anlamlılık bakımından kadına ve erkeğe göre ele alınacaktır. Değerlendirme yapılırken Melek Erdem'in "Türkmen Türkçesinde Akrabalık Terimleri Üzerine" isimli çalışmasındaki, tablo ve tasnif sisteminden yararlanılmıştır. Bizde çalışmamızda bu makaledeki tablolama şekillerini, KIRGIZ Türkçesindeki akrabalık terimlerine göre oluşturmaya çalıştık.

1.1.Soya dayalı akrabalık terimleri (kadına ve erkeğe göre):

Soya dayalı akrabalık terimleri altında KIRGIZ Türklerinde çekirdek aile yapısının ne şekilde ortaya çıktığı, hangi terimleri kapsadığı gösterilmektedir. Bu terim grubu altında KIRGIZ Türklerinin çekirdek aile yapısı, akrabalık ilişkilerinin oluşumunda temel nokta olarak ele alınmıştır. Akrabalık ilişkileri mekanizması soya dayalı akrabalık ilişkileri altında çeşitli etkenlerle gelişmiştir. Soya dayalı akrabalıkta erkek ve kadın fertlerle ilgili terimler şu şekildedir:

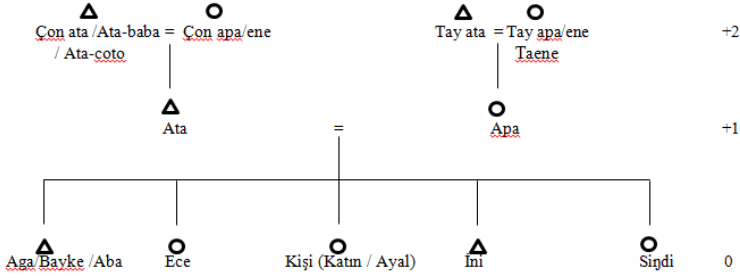
Tablo 3. 1.1.1. Soya dayalı akrabalık erkeğe göre

Tablo 4. 1.1.1. Soya dayalı akrabalık erkeğe göre

Kırgız Türkçesindeki Akrabalık Terimleri	Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları	Kişiyeye göre Göre Konumu
Çon ata / Ata-baba / Ata-coto	Dede	+2 ferдин babasının babası
Çonapa/ene	Babaanne	+2 ferдин babasının annesi
Tay ata	Dede	+2 ferдин annesinin babası
Tay apa/ene / Taene	Anneanne	+2 ferдин annesinin annesi
Ata	Baba	+1 ferдин babası
Apa/ Ene	Anne	+1 ferдин annesi
Aga / Bayke / Aba	Ağabey	0 ferдин kendisinden büyük erkek kardeşi
Ece	Abla	0 ferдин kendisinden büyük kız kardeşi
İni	Erkek kardeş	0 ferдин kendisinden küçük erkek kardeşi
Karındaş	Kız kardeş	0 ferдин kendisinden küçük kız kardeşi
Erkek	Erkek	0 ferдин kendisi

Tablo 5. 1.1.2. Soya dayalı akrabalık kadına göre

Tablo 6. 1.1.2. Soya dayalı akrabalık kadına göre

Kırgız Türkçesindeki Akrabalık Terimleri	Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları	Kişiyeye göre Göre Konumu
Çon ata/ Ata-baba / Ata-coto	Dede	+2 ferdin babasının babası
Çonapa/ene	Babaanne	+2 ferdin babasının annesi
Tay ata	Dede	+2 ferdin annesinin babası
Tay apa/ene / Taene	Anneanne	+2 ferdin annesinin annesi
Ata	Baba	+1 ferdin babası
Apa	Anne	+1 ferdin annesi
Aga / Bayke	Ağabey	0 ferdin kendisinden büyük erkek kardeşi
Ece	Abla	0 ferdin kendisinden büyük kız kardeşi
İni	Erkek kardeş	0 ferdin kendisinden küçük erkek kardeşi
Sıñdi	Kız kardeş	0 ferdin kendisinden küçük kız kardeşi
Katın / Ayal	Kadın	0 ferdin kendisi

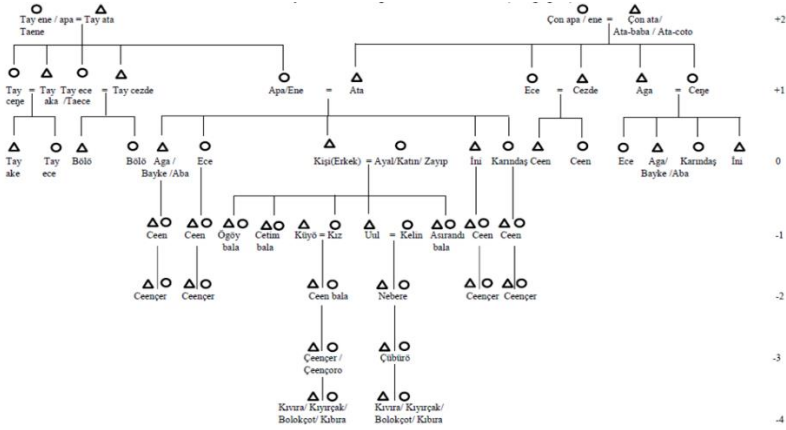
Bu akrabalık terimlerinde kadın ve erkek fertler için ortak terimler olduğu gibi farklı terimler de bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinde *bir tuğan / boordoş* “kardeş” terimleri yaş ve cinsiyet durumuna göre farklı isimler alabilmektedir. Örneğin kişinin kendisinden küçük erkek kardeşi için *ini* denilirken, kendisinden büyük erkek kardeşi *aga/ bayke/ aba* “ağabey” denilmektedir. Kadın ve erkek fertlerde kendisinden büyük kız kardeş için *ece* “abla” terimi kullanılırken, küçük kız kardeş için erkek fertler *karındaş*, kadın fertler ise *sıñdi* terimini kullanmaktadır. Daha önce belirttiğimiz Türklerdeki akrabalık terimlerinin cinsiyete ve yaşa göre değişimini burada görebilmekteyiz. Diğer terimler; soya dayalı akrabalık terimleri kadın ve erkeklerde ortak olarak kullanılmaktadır.

1.2. Soyun izlenmesine göre akrabalık terimleri (erkeğe ve kadına göre):

Kadına ve erkeğe göre farklı tablolarda verilmiş olan en geniş akrabalık grubudur. Kadın ve erkeğin evlilik yoluyla genişlettikleri aile yapıları, bu akrabalık ilişkileri altında genişleyerek kadına veya erkeğe göre farklı terimler alabilmektedir. Kırgız Türkleri arasında evlilik için bazı keskin toplumsal kurallar olduğunu daha önce belirtmiştik, bu kurallar neticesinde ortaya çıkan akrabalık ilişkileri, akrabalık terimlerini etkilemiştir. Ayrıca Kırgızlarda akrabalık ilişkilerinin baba soylu olarak esas alınması özellikle soyun izlenmesine göre akrabalık terimlerini etkilemiştir. Kırgız Türklerinin geniş aile yapısını

gösteren soyun izlenmesine göre akrabalık terimleri kadın ve erkek fertler için şu şekildedir:

Tablo 7. 1.2.1. Soyun izlenmesine göre akrabalık terimleri (erkeğe göre)

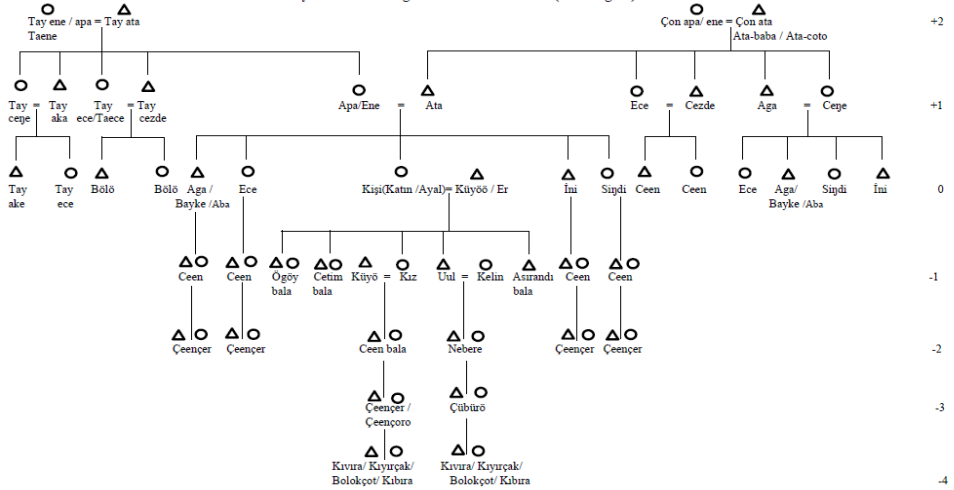

Tablo 8. 1.2.1. Soyun izlenmesine göre akrabalık terimleri (erkeğe göre)

Kırgız Türkçesindeki Akrabalık Terimleri	Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları	Kişiyeye göre Göre Konumu
Çon ata / Ata-baba / Ata-coto	Dede	+2 ferdin babasının babası
Çonapa/ene	Babaanne	+2 ferdin babasının annesi
Tay ata	Dede	+2 ferdin annesinin babası
Tay apa/ene / Taene	Anneanne	+2 ferdin annesinin annesi
Ata	Baba	+1 ferdin babası
Apa/Ene	Anne	+1 ferdin annesi
Tay çeçe	Yenge	+1 ferdin annesinin dayısının eşi
Tay aka	Dayı	+1 ferdin dayısı
Tay cezde	Enişte	+1 ferdin teyzesinin eşi
Tay ece / Taece	Teyze	+1 ferdin teyzesi
Ece	Hala	+1 ferdin halası
Cezde	Enişte	+1 ferdin halasının eşi
Aga	Amca	+1 ferdin amcası
Çeçe	Yenge	+1 ferdin amcasının eşi
Aga / Bayke	Ağabey	0 ferdin kendinden büyük erkek kardeşi
Ece	Abla	0 ferdin kendinden büyük kız kardeşi
İni	Erkek kardeş	0 ferdin kendinden küçük erkek kardeşi
Karındaş	Kız kardeş	0 ferdin kendinden küçük kız kardeşi
Ayal / Katın/ Zayıp	Kadın eşi	0 ferdin kadın eşi
Tay eke	Dayı oğlu	0 ferdin dayısının büyük veya küçük oğlu
Tay ece	Dayı kızı	0 ferdin dayısının büyük veya küçük kızı
Bölö	Teyze oğlu	0 ferdin teyzesinin büyük veya küçük oğlu
Bölö	Teyze kızı	0 ferdin teyzesinin büyük veya küçük kızı
Ceen	Hala oğlu	0 ferdin halasının büyük veya küçük oğlu
Ceen	Hala kızı	0 ferdin halasının büyük veya küçük kızı
Ece	Amca kızı (büyük)	0 ferdin amcasının kendinden büyük kızı
Aga / Bayke /Aba	Amca oğlu (büyük)	0 ferdin amcasının kendinden büyük oğlu
Karındaş	Amca kızı (küçük)	0 ferdin amcasının kendinden küçük kızı

İni	Amca oğlu (küçük)	0 ferдин amcasının kendinden küçük oğlu
Ögöy bala	Üvey evlat	-1 ferдин üvey kız veya erkek çocuğu
Cetim bala	Yetim çocuk	-1 ferдин yetim kız veya erkek çocuğu
Küyöö	Damat	-1 ferдин damadı
Kız	Kız çocuk	-1 ferдин kız çocuğu
Uul	Oğlan çocuk	-1 ferдин oğlan çocuğu
Kelin	Gelin	-1 ferдин oğlunun eşi
Asırandı bala	Evlatlık çocuk	-1 ferдин evlatlık kız veya erkek çocuğu
Ceen	Yeğen	-1 ferдин kardeşlerinden kız veya erkek çocuğu
Ceençer	Yeğenin çocuğu	-2 ferдин yeğenin kız veya erkek çocuğu
Ceen bala	Kız çocuktan torun	-2 ferдин kız çocuğunun kız veya erkek çocuğu
Çeençer / Çeençoro	Kız Torunun çocuğu	-3 ferдин kız torununun kız veya erkek çocuğu
Nebere	Torunun torunu	-2 ferдин erkek çocuğunun kız veya erkek çocuğu
Çübürö	Erkek çocuktan torun	-3 ferдин erkek torununun kız veya erkek çocuğu
Kıvıra / Kıyırçak / Bolokçot / Kıbıra	Erkek torunun çocuğu	-4 ferдин kız veya erkek torunun torunu

Tablo 9. 1.2.2. Soyun izlenmesine göre akrabalık terimleri (kadına göre)

Tablo 10. 1.2.2. Soyun izlenmesine göre akrabalık terimleri (kadına göre)

Kırgız Türkçesindeki Akrabalık Terimleri	Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları	Kişiyeye göre Göre Konumu
Çon ata / Ata-baba / Ata-coto	Dede	+2 ferдин babasının babası
Çonapa/ene	Babaanne	+2 ferдин babasının annesi
Tay ata	Dede	+2 ferдин annesinin babası
Tay apa/ene / Taene	Anneanne	+2 ferдин annesinin annesi
Ata	Baba	+1 ferдин babası
Apa/Ene	Anne	+1 ferдин annesi
Tay cepe	Yenge	+1 ferдин dayısının eşi

Tay aka	Dayı	+1 ferdin dayısı
Tay cezde	Enişte	+1 ferdin teyzesinin eşi
Tay ece / Taece	Teyze	+1 ferdin teyzesi
Ece	Hala	+1 ferdin halası
Cezde	Enişte	+1 ferdin halasının eşi
Aga	Amca	+1 ferdin amcası
Çeçe	Yenge	+1 ferdin amcasının eşi
Aga / Bayke	Ağabey	0 ferdin kendinden büyük erkek kardeşi
Ece	Abla	0 ferdin kendinden büyük kız kardeşi
İni	Erkek kardeş	0 ferdin kendinden küçük erkek kardeşi
Şiñdi	Kız kardeş	0 ferdin kendinden küçük kız kardeşi
Küyöö / Er	Kadın eşi	0 ferdin eşi
Tay eke	Dayı oğlu	0 ferdin dayısının büyük veya küçük oğlu
Tay ece	Dayı kızı	0 ferdin dayısının büyük veya küçük kızı
Bölö	Teyze oğlu	0 ferdin dayısının büyük veya küçük oğlu
Bölö	Teyze kızı	0 ferdin dayısının büyük veya küçük kızı
Ceen	Hala oğlu	0 ferdin dayısının büyük veya küçük oğlu
Ceen	Hala kızı	0 ferdin dayısının büyük veya küçük kızı
Ece	Amca kızı (büyük)	0 ferdin amcasının büyük kızı
Aga / Bayke /Aba	Amca oğlu (büyük)	0 ferdin amcasının büyük oğlu
Şiñdi	Amca kızı (küçük)	0 ferdin amcasının küçük kızı
İni	Amca oğlu (küçük)	0 ferdin amcasının küçük oğlu
Ögöy bala	Üvey evlat	-1 ferdin üvey kız veya erkek çocuğu
Cetim bala	Yetim çocuk	-1 ferdin yetim kız veya erkek çocuğu
Küyöö	Damat	-1 ferdin damadı
Kız	Kız çocuk	-1 ferdin kız çocuğu
Uul	Oğlan çocuk	-1 ferdin oğlan çocuğu
Kelin	Gelin	-1 ferdin oğlunun eşi
Asırandı bala	Evlatlık çocuk	-1 ferdin evlatlık kız veya erkek çocuğu
Ceen	Yeğen	-1 ferdin kardeşlerinden kız veya erkek çocuğu
Ceençer	Yeğenin çocuğu	-2 ferdin yeğenin çocuğu
Ceen bala	Kız çocuktan torun	-2 ferdin kız çocuğunun kız veya erkek çocuğu
Çeençer / Çeençoro	Kız Torunun çocuğu	-3 ferdin kız torununun kız veya erkek çocuğu
Nebere	Erkek çocuktan torun	-2 ferdin erkek çocuğunun kız veya erkek çocuğu
Çübürö	Erkek torunun çocuğu	-3 ferdin erkek torununun kız veya erkek çocuğu
Kıvıra / Kıyırçak / Bolokçot / Kıbıra	Torunun torunu	-4 ferdin kız veya erkek torunun torunu

Kırgız Türklerinde akrabalık terimleri arasında en kalabalık grup, soyun izlemesine dayalı akrabalıktır. Akrabalık ilişkilerinde kadına ve erkeğe göre ortak ve farklı terimler kullanıldığı görülmektedir. Evlilik yoluyla genişleyen aile yapısında anne ve baba tarafına göre terimlerde farklılıklar vardır. Kırgız Türkçesinde genel olarak eş terimi için *tügöy*, *cubay*, *ömürlük coldoş* kullanıldığı gibi kadın eş için *ayal*, *katın*, erkek eş için *küyöö* / *er* terimleri kullanılır. Yukarıdaki tablolarda görüldüğü üzere kadın ve erkek fertler, baba tarafından akrabalıkları için *aga* / *bayke*, “amca” *çeçe*, “yenge” *ece*, “hala” *cezde* “enişte” terimlerini kullanırken anne tarafından akrabaları için başlarına anne

tarafından akraba anlamına gelen *tay* kelimesini getirerek *tay aka* “dayı”, *tay ceñe* “yenge”, *tay ece / taece* “teyze”, *tay cezde* “enişte” terimlerini kullanırlar. Baba tarafından akrabalar için terimleri eksiz olarak kullanırlarken, anne tarafı için ek bir sözcük kullanarak onları ayırt ederek ikincil duruma getirmişlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere aynı uzaklıkta olan akrabalarından, baba tarafından olan akrabalarını daha yakın görmektedirler.

Kırgız Türklerinde kadın ve erkek fertlerde ağabey için kullanılan *aga* terimi amca için de kullanılmaktadır. Yine aynı şekilde kardeşler için kullanılan terimler, amca çocukları için ortak olarak kullanılırken, dayı, teyze ve haladan olan çocuklar için farklı terimler kullanılmaktadır. Burada görüldüğü üzere Kırgız Türkleri arasında amca, ağabey gibi aynı kandan kabul edilen amca çocukları da kardeş olarak görülmekte bu yüzden farklı isimlendirmeler kullanılmamaktadır. Diğer kuzenlerle ise arada bir mesafe bulunduğundan farklı isimlendirmeler yapılmıştır. Yine kadın ve erkek fertlerde kız kardeş için olan ayırım küçük amca kızı için de kullanılarak ferdin cinsiyetine göre *siñdi* veya *karındaş* şeklinde ayrılır.

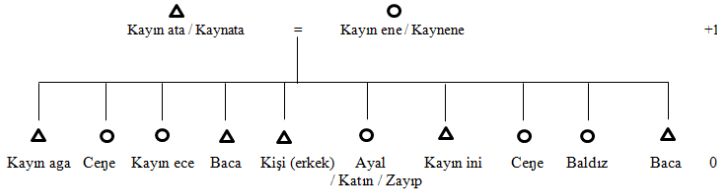
Kadın veya erkek kişinin dayı çocukları, yaş farkı gözetmeksizin kadını *tay ece*, erkeği *tay ake* olarak adlandırılmaktadır. Teyze çocukları ise yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin *bölö*, hala çocukları da aynı şekilde yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin *ceen* olarak adlandırılmaktadır. Dayı ve amca çocuklarında cinsiyet farkı gözetilirken teyze ve hala çocuklarında bu fark gözetilmez. Bu durum; kadın akrabaların çocuklarının ikincil sınıfa atıldığını, erkek akrabaların çocuklarına göre daha uzak akraba olarak görüldüklerini düşündürülebilir. Amca çocukları hariç diğer tüm kuzenlerde yaş farkının dikkate alınmadığı görülmektedir. Akrabalık sistemi içinde kuzenler arasında yakınlık dereceleri, kullanılan terimlerdeki ayrıntıya göre şöyle sıralanabilir; birinci derece amca çocukları, ikinci derece dayı çocukları, üçüncü derece ata soylu akrabalık olduğundan hala çocukları, dördüncü derece teyze çocukları. Kırgız Türkleri ata soylu bir akrabalık sistemine sahip olmasına rağmen dayı çocuklarının cinsiyet ayrımı gözetilirken, hala ve teyze çocuklarında bu ayırım gözetilmediğinden kadın akrabalardan olan kuzenlerin üçüncü ve dördüncü derece yakınlıkta olduğunu düşünüyoruz.

Soyun izlenmesine göre akrabalık terimleri için hazırlanan tablolarda görüldüğü üzere, torunlarda iki nesile kadar kadın veya erkek ferdin kız çocuğundan olan torunları ile erkek çocuğundan olan torunları arasında farklılıklar görülmektedir. Fertlerin erkek çocuğundan olan torunu için kullanılan *nebere* terimi Kırgız Türkçesinde genel olarak “torun” terimi içinde kullanılmaktayken, kız evlattan olan torun için *ceen bala* terimi kullanılır ki bu *ceen* kelimesi anne tarafından bir akrabanın çocuğu anlamında kullanılmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere erkek evlattan olan torun daha yakın olarak görülmektedir. Kırgız Türkçesinde torunlar yaşa ve cinsiyete göre ayrılmadan, kız ve erkek evlattan olma durumlarına göre ikinci nesile kadar farklı isimlendirilirken üçüncü nesilde ortak isimlere sahip olurlar.

1.3. Ferdin nikâh yoluyla kurduğu akrabalık terimleri (erkeğe ve kadına göre):

Kırgız Türkçesi akrabalık terimleri içinde üçüncü grup olarak ele aldığımız akrabalık terimleri, ferdin nikâh yoluyla kurduğu akrabalık terimleridir. Bu gruptaki kadın ve erkek ferde göre şekillenen akrabalık terimleri, şu şekildedir:

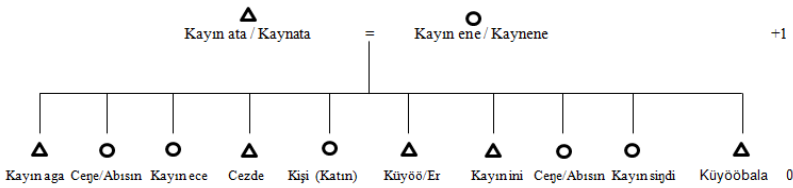
Tablo 11. 1.3.1. Erkek ferdin nikâh yoluyla kurduğu akrabalık

Tablo 12. 1.3.1. Erkek ferdin nikâh yoluyla kurduğu akrabalık

Kırgız Türkçesindeki Akrabalık Terimleri	Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları	Kişiyeye göre Göre Konumu
Kayın ata / Kaynata	Kaynata	+1 ferdin eşinin babası
Kayın ene / Kaynene	Kaynana	+1 ferdin eşinin annesi
Ayal / Katın / Zayıp	Kadın eş	0 ferdin kadın eşi
Kayın aga/ Kaynaga	Kayın (Büyük)	0 ferdin eşinin kendinden büyük erkek kardeşi
Ceçe	Yenge	0 ferdin eşinin büyük veya küçük erkek kardeşinin eşi / görümcesi
Kayın ini/ Kayni	Kayın (Küçük)	0 ferdin eşinin kendinden küçük erkek kardeşi
Ceçe	Yenge	0 ferdin eşinin büyük veya küçükerkek kardeşinin eşi / görümcesi
Baca	Bacanak	0 ferdin eşinin büyük veya kız kardeşlerinin eşleri
Kayın ece / Kaynece	Baldız (Büyük)	0 ferdin eşinin kendinden büyük kız kardeşi
Baldız	Baldız (Küçük)	0 ferdin eşinin kendinden küçük kız kardeşi

Tablo 13. 1.3.2. Kadın ferdin nikâh yoluyla kurduğu akrabalık

Tablo 14. 1.3.2. Kadın ferdin nikâh yoluyla kurduğu akrabalık

Kırgız Türkçesindeki Akrabalık Terimleri	Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları	Kişiyeye göre Göre Konumu
Kayın ata / Kaynata	Kaynata	+1 ferdin eşinin babası
Kayın ene / Kaynene	Kaynana	+1 ferdin eşinin annesi
Küyöö / Er	Erkek eş	0 ferdin erkek eşi
Kayın aga/ Kaynaga	Kayın (Büyük)	0 ferdin eşinin kendinden büyük erkek kardeşi
Ceçe / Abısın	Yenge / Elti	0 ferdin eşinin büyük veya küçük erkek kardeşinin eşi, elti

Kayın ini/ Kayni	Kayın (Küçük)	0 ferdin eşinin kendinden küçük erkek kardeşi
Ceçe / Abısın	Yenge / Elti	0 ferdin eşinin büyük veya küçükerkek kardeşinin eşi, eltisi
Cezde	Enişte (Büyük)	0 ferdin eşinin kız kardeşinin kendinden büyük eşi
Kayın ece / Kaynece	Görümce (Büyük)	0 ferdin eşinin kendinden büyük kız kardeşi
Küyöö bala	Enişte (Küçük)	0 ferdin eşinin kız kardeşinin kendinden büyük eşi
Kayın sıjdi	Görümce (Küçük)	0 ferdin eşinin kendinden küçük kız kardeşi

Kırgız Türkçesinde, *kayın* terimi kadın eşe göre erkek eşin, erkek eşe göre kadın eşin akrabalarının genel ismidir. Ayrıca erkek düdüre *kuda*, kadın düdüre ise *kudagıy* denilmektedir.

Evlilik yoluyla oluşan bu akrabalık grubunda ortak terimler olduğu gibi farklı terimler de mevcuttur. Kadın ve erkek fertler, eşinin babası için *kayın ata / kaynata* terimlerini, eşinin annesi için *kayın ene / kaynene* terimlerini ortak olarak kullanmaktadır. Kadın ve erkeklerde eşlerinin, ağabeyleri için *kayın aga* terimi, kendisinden küçük erkek kardeşleri için *kayın ini* terimi ve fertlerin eşlerinin, ablaları için *kayın ece* terimleri ortak olarak kullanılmaktadır. Yenge anlamında kullanılan *ceçe* terimi ferdin cinsiyeti ve yaşı gözetilmeksizin eşinin erkek kardeşlerinin hanımları için ortak olarak kullanılır. Ancak diğer terimler ise cinsiyete ve yaşa göre farklı isimlendirilmelerle kullanılır. Erkek fert eşinin kendisinden küçük kız kardeşi için *baldı* terimini kullanılırken kadın fert, *kayın sıjdi* terimini kullanmaktadır. Erkek fert eşinin büyük veya küçük kız kardeşlerinin eşlerine *baca* terimiyle seslenirken; kadın, eşinin kendisinden büyük kız kardeşinin eşi için *cezde* terimini, kendisinden küçük kız kardeşinin eşi için damat çocuk anlamıyla *küyöö bala* terimlerini kullanmaktadır. Burada görüldüğü üzere kadın ve erkek fertlerin evlilik yoluyla oluşturduğu akrabalıklar cinsiyet ve yaş durumlarına göre şekillenmiştir. Kadın ferdin eşinin ailesi için, baba tarafından akrabalarda kullanılan *ceçe* “yenge” *cezde* “enişte” terimlerini ve damat çocuk manasıyla kullanılan “*küyöö bala*” terimini kullanmasından aileyi ne denli benimsediği, eşinin ailesini nasıl sahiplendiği görülmektedir.

Sonuç

Diğer Türk akrabalık sistemlerinde olduğu gibi Kırgız Türklerinin akrabalık sisteminin de cinsiyet, yaş ve diğer toplumsal kurallar etrafında ayrıntılı bir şekilde olduğu görülmektedir. Kullanılan detaylı akrabalık sistemi içerisinde yapılan incelemede 75 adet akrabalık terimi tespit edilmiştir. Tek soy çizgili ataerki bir akrabalık sistemine sahip Kırgız Türklerinin akrabalık ilişkilerinde ata soyundan gelen akrabaları ayrı bir önem arz etmektedir. Örneğin; amca çocukları ve kardeşler için aynı isimlendirmeleri kullanmaları onların diğer akrabalarına nazaran daha yakın, kardeş gibi hissettiklerini düşündürür.

Akrabalık ilişkilerinde terimler, birçok etkenle birbirinden farklılaşabilmektedir; erkek ve kadın bireyler kız kardeş terimini farklı şekilde kullanmaktadırlar. Baba

tarafından amca, yenge, hala, enişte ile anne tarafından dayı, yenge, teyze, enişte akrabalık terimlerini ayırt etmek için tay “anne tarafından akraba” kelimesi getirilerek ayırt edilmiş ve uzaklaştırılmıştır. Akrabalık ilişkilerinde kuzenlerin yaş ve cinsiyetlerine göre detaylandırılmasını yakınlık derecesi olarak düşünmekteyiz. Bu durumda amca çocuklarını birinci, dayı çocuklarını ikinci, baba soylu olduğundan hala çocuklarını üçüncü, teyze çocuklarını ise dördüncü sırada düşünebiliriz. Ata soylu akrabalık sistemi kullanılmasına rağmen, dayı çocuklarının hala çocuklarından daha detaylı isimlendirilmesi erkek akrabalara daha çok önem verildiğini gösterir. Dikkat çekici başka hususta genel torun manasında kullanılan “nebere” teriminin birinci nesil erkek evlattan torunlar için kullanması erkek akrabalara verilen önemi gösterir. Nikâh yoluyla kurulan akrabalık terimlerinde en dikkat çeken unsur erkek ferdin kullandığı *ece*, “*abla*” *cezde* “enişte” ve *küyöö bala* “damat çocuk” terimlerinin eşleriyle ortak olarak kullanması kadının eşinin ailesini ne derece benimsediğini göstermektedir.

Tarih boyunca, göçebe olarak yaşamış olan Kırgızlar, kırgına-sürgüne uğradığı dönemlerde dahi boy töresini, boy ve klan yapısını sağlıklı bir şekilde korumuşlardır. Tarihten günümüze bakıldığında çekirdek ailelerin genişleyerek *urugları* boyları oluşturduğu görülmektedir. *Kırk ip* Kırgızların “kırk boydan” geldiklerini ve oradan birleştiklerini ifade etmek için kullanılır. Boyların ciddi bir kontrol mekanizması olarak toplumu idare etmesi ve boy ilişkilerinden dolayı bazı toplumsal kurallar oluşturmuşlardır. Akrabalık ilişkilerini de bu boy ilişkileri toplumsal kurallar nezdinde etkilemiştir. Ancak yine de uzun yıllar Rus baskısı ve politikası altında kalan Kırgızların akrabalık, boy, kabile ilişkileri Sovyet modernleştirme çalışmaları, Komünist bir toplum oluşturma çabalarıyla etkilenmiştir. Bu çalışmaların etkisini yok etmek ve birlikteliği sağlamak adına kimlik ve akrabalık çalışmaları üzerine yoğunlaşılması Rus politikası karşısında halka güç verip tekrar eski akrabalık ilişkilerinin hatırlatılmasında fayda sağlayacaktır.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2009). *Anlambilim Anlambilim konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin.
- AYNAKULOVA, Gülniza (1997). “Kırgızlarda Evlilik ve Aile”. *Bilgi*, 6/Yaz: 174-179.
- CUMAKUNOVA, Gülzura (2013). “Türkçe-Kırgızca Akrabalık Terimleri”. *I.Uluslararası Ankara-Kazan ve Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. 06-07 Kasım. Kazan: 209-218.
- ERDEM, Melek (2000). “Türkmen Türkçesinde Akrabalık Terimleri Üzerine”, *Kök Araştırmaları, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*. II/1: 187-204.
- ERDEM, Melek (2002). “Türkmen Türkçesinde Alt Anlamlılık (Hyponymy)”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 63-73.
- GÜLENSOY, Tuncer (1974). “Altay Dillerindeki Adları Üzerine Notlar”. *TDAY- Belleten 1973-1974*: 283-318.
- GÜNAY, Doğan (2007). *Sözlük Bilimine Giriş*. İstanbul: Multilingual.
- KIRAN, Zeynel ve KIRAN, Ayşe Eziler (2013). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin.
- LYONS, John (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş*. (Çev. Ahmet KOCAMAN). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TOKLU, M. Osman (2015). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ.
- TURAR, Hüseyin (2007). “Kırgızlarda Akrabalık Terminolojisi ve Akrabalık İlişkileri”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, 6: 155-169.
- VARDAR, Berke (1982). *Dil Biliminin Temel Kavramları ve İlkeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

E 147b, E 148 ve E 150 numaralı Yenisey Yazıtları Üzerine

On Yenisei Inscriptions number E 147b, E 148 and E 150

Argen Şabdanov

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Bölümü, Bişkek / Kırgızistan

e-posta shabdanovargen05111997@gmail.com

orcid 0000-0002-9478-8534

doi 10.54316/dilarastirmalari.1079883

Atıf

Citation

Şabdanov, Argen (2022). E 147b, E 148 ve E 150 numaralı Yenisey Yazıtları Üzerine.

Dil Araştırmaları, 30: 213-223

Başvuru

Submitted

27.02.2022

Revizyon

Revised

24.03.2022

Kabul

Accepted

28.03.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Eski Türk yazıtlarının içinden sayısı bakımından en çok olan Yenisey Yazıtları'dır. Yenisey Yazıtları'nın sayısı ile ilgili kesin ve net bir bilgi bugün bile bulunmamaktadır. Bilim dünyasında Yenisey Yazıtları'nın numaralandırılmış olanları daha çok bilinmiş durumda. Fakat numaralandırılmamış birçok Yenisey bölgesinde bulunan yazıtlar da mevcuttur. Numaralandırılmış 154 Yenisey yazıtının içinde numarası veya adı geçen ama hiçbir bilgi bulunmayan yazıtlar da vardır. E 146, E 148, E 150 ve E 151 numaralı yazıtlarıyla ilgili bilgiler neredeyse hiç yoktur. E 121, E 132 ve E 133 yazıtlarıyla ilgili bilgilerin olmasına rağmen yazıtların metinleri şimdilik bilim dünyasına sunulmamıştır. Numaralandırılmış Yenisey Yazıtları'nın bu tür sorunları halihazırda mevcuttur.

Bu makalede Yenisey Yazıtları'ndan E 147b (Ongar-Hovu I) yazıtının birinci kez, E 148 (Ongar-Hovu II) ve E 150 (Kurbustu-Taş II) yazıtlarının yeniden okuma ve anlamlandırma önerisi yapılmaya çalışılmış, söz konusu yazıtların metinlerinin özellikleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yenisey Yazıtları, Ongar-Hovu I, Ongar-Hovu II, Kurbustu-Taş II

ABSTRACT

Among the Old Turkic Inscriptions, Yenisei Inscriptions are the most numerous in terms of number. There is no definite or clear information about the number of Yenisei inscriptions even today. In the scientific world, the numbered ones of the Yenisei inscriptions are widely known. However, there are inscriptions found in many unnumbered Yenisei regions. In the numbered 154 Yenisei inscriptions, there are also inscriptions with numbers or names but without any information. Information with the inscriptions E 146, E 148, E 150 and E 151 is almost absent. Although there is information about the E 121, E 132 and E 133 inscriptions, the texts of the inscriptions have not been presented

to the scientific world for now. Such problems of the numbered Yenisei inscriptions already remain.

In this article, an attempt was made to re-read and interpret the Yenisei Inscriptions E 147b (Ongar-Hovu I) for the first time, and the E 148 (Ongar-Hovu II) and E 150 (Kurbustu-Tash II) inscriptions, and the features of the texts of these inscriptions were emphasized.

Keywords: Yenisei Inscriptions, Ongar-Hovu I, Ongar-Hovu II, Kurbustu-Tash II

Giriş

Yenisey Yazıtları, günümüz Rusya Federasyonu'na bağlı Tuva ve Hakasya'nın sınırları içerisinde bulunan eski Türk yazıtlarına verilen addır. Kendi ismini bulunduğu Yenisey Nehri'nin adından alan Yenisey Yazıtları, eski Türk yazıtları içerisinde bulunduğu bölgeye göre sayısı bakımından en çok olan yazıtlardır.

Yenisey Yazıtları'nın büyük bir bölümü, yukarı Yenisey Vadisi'nde, doğuda Tuva'nın başkenti Kızııl'dan 60 km. uzaklıkta bulunan Sargal-Aksı'dan başlayarak batıda Hemçik Irmağı yakınındaki Şançi bozkırlarına kadar, 200 km'lik bir alanda toplanmaktadır (Aydın 2013: 17; Aydın 2019: 17).

Yenisey Yazıtları üzerinde yapılmış çalışmalar bugüne kadar birçok bilim adamı tarafından yapılmış olsa da, onların kapsamlı olarak okumalarını yapan bilim adamları sayılıdır. Bu okuma ve anlamlandırma çalışmalarını yapan ilk dönem bilim insanları W. Radloff, H. N. Orkun, S. Ye. Malov, D. D. Vasilyev ve İ. V. Kormuşin'dir. Aynı yazıtların kapsamlı çalışmaları yapan son dönem bilim insanları N. Useev ve E. Aydın'dır. Yukarıda sayılan isimler Yenisey Yazıtlarının çoğunluğunu bir araya getirmişler ve onların okuma anlamlandırmalarını yapmışlardır. Bunların dışında söz konusu yazıtlara ilişkin makaleler, bildiriler ve tezler mevcuttur.

Bilim dünyasında Yenisey Yazıtları kavramı söz konusu olduğunda ilk olarak bu yazıtların sayısı, numaralandırılması ve şimdiki durumu ile ilgili birbirinden farklı bilgiler ve görüşler kendini gösterir. Günümüzde kullandığımız numaralandırmayı ilk kullanan araştırmacı S. Ye. Malov'dur. Yenisey anlamına gelen E harfinden sonra sayı numaralarının verilmesi bilim dünyasındaki bu yazıtların dağınıklığı sorununu çözmüştür. Ancak bu numaralandırma her ne kadar araştırmacılar tarafından kullanılmış olsa da, yeni bulunan yazıtlar için numaralandırma işi devam ettirilmemiştir. "E" kısaltması ile yapılan numaralandırma E 154 ile sona ermektedir. Bunun dışında da birçok yazıtın bulunmasına rağmen bu numaralandırma şimdilik devam ettirilmeden kalmaktadır.

Numaralandırma verilmemiş yazıtlar için İ. L. Kızlasov (1994: 43) *Güney Yenisey Yazıtları* (Bunların içerisinde numaralı yazıtlar da mevcuttur), E. Aydın (2013: 241; 2019: 237) *Numaralandırılmamış Yenisey Yazıtları, Numarasız Yenisey Yazıtları* terimlerini kullanmaktadır.

Bugünkü durumda yeni bulunmuş ve numaralandırılmamış birçok yazıt olmasına nazaran numaralandırılmış yazıtların arasında eksikler yok değildir. Yenisey Yazıtları'nın kapsamlı kısmını bir arada getiren 1983 yılında yayımlanan D. D.

Vasilyev'in *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya* adlı çalışmasında 145 yazıtın ismi geçmektedir. Ancak, Haya-Baı (E 24), Taş Ağırşak I (E 87), Övür I (E 89), Övür II (E90), Yir-Sayır I (E 93), Tugutüp II (E 121), Uybat VIII (E 132), Kopön Altın Küp (E 133), Mugur-Sargol III (E 145) yazıtlarına ait metinler bulunmamaktadır (Aydın 2019: 25). Bilindiği gibi "E" kısaltması ile numaralandırılmış yazıtların hepsinin metni tam değildir. Diğer bir ifadeyle kimi yazıtların metinleri mevcut değildir. İ. V. Kormuşin 2008'de yayımladığı *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii: Grammatika, Tekstologiya* adlı eserinde yazıtlara verilen son numaralandırma E 154'tür. Fakat bu, burada numaralandırılmış Yenisey Yazıtları'nın 154'nün de metni mevcuttur anlamına gelmez. Son dönem Yenisey Yazıtları çalışmalarını yapan bilim adamlarından N. Useev, *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana Tekstter* adlı çalışmasında E 145, E 146, E 148, E 150 ve E 151 yazıtlarıyla ilgili hiçbir bilgi edinemediğini (Useev 2011: 37) dile getirir. E. Aydın'ın Yenisey Yazıtları ile ilgili son eseri ve sözkonusu yazıtlara ilişkin bilim dünyasındaki en son kapsamlı araştırma olan *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları* çalışmasında E 146, E 148, E 150 ve E 151 (Aydın 2019: 231, 233, 234) yazıtlarının bölümleri boştur. Bu ise adı geçen yazıtlarla ilgili hiçbir bilgi olmadığını gösterir. Bunun yanısıra bu hiçbir bilgi olmayan yazıtlar dışında adı ve numaralandırılması olan ama metni bulunmayan yazıtlar da mevcuttur. Örneğin, numaralandırılmış yazıtlardan E 121, E 132 ve E 133 yazıtlarının runik metni son zamanlarda yapılmış eserlerin içinde yer almamaktadır.

Bu makalede E 147b yazıtının ilk kez, E 148 (a, b) ve E 150 yazıtları metnlerinin ise yeniden okuma ve anlandırılması yapılmaya çalışılacaktır.

1. Ongar-Hovu I (E 147) Yazıtı

Ongar-Hovu I Yazıtı, ilk kez bilim dünyasına Eerbek I adıyla İ. V. Kormuşin (1997: 252) tarafından tanıtılmış ve yayımlanmıştır. O günden bugüne aynı adlandırma kullanılmıştır. Ancak D. D. Vasilyev ve A. D. Vasilyev'in 2020 yılında yayımlanan *Pamyatniki Dinastii "Gramoteev" Pravoberej'ya Ulug-Hema (Verhniy Yenisey, Respublika Tıva)* adlı makalesinde bu yazıtın ismi Ongar-Hovu I olarak geçmektedir. Buna ek olarak, Tuva Cumhuriyeti Aldan-Maadır Millî Müzesi'nden alınan bilgi ve belgeye (Resim 1) göre D. D. Vasilyev'in kullandığı adlandırma örtüşmektedir. Bunun yanısıra yazıtın ilk tanıtıldığı ve 1986'da D. D. Vasilyev (1986: 127) tarafından Uluslararası Altayistik Konferansı'nda sunulan bildiri de aynı adlandırma kullanılmıştır. Dolayısıyla bu adlandırmayı kullanma daha da uygun olacaktır. Aynı zamanda dikkati çeken durum ise, söz konusu yazıtının müze envanter kaydını dolduranın İ. V. Kormuşin'in kendisi olmasıdır. Onun bu belgeyi doldurup ama kendi eserinde farklı bir adlandırmayı kullanması ilgi çekici bir durumdur.

Yazıt, 1985 yılında bulunmuş, 1986'da Taşkent'te gerçekleşen Uluslararası Altayistik Konferansı'nda ilk kez tanıtılmış ve tahmini okuma ve anlandırılması yapılmıştır (Vasilyev ve Vasilyev 2020: 173). Bir de bu bildiri de E 147 (Ongar-Hovu I) yazıtı ile birlikte E 148 (Ongar-Hovu II, E 149 (Kurbustu-Taş I), E 150 (Kurbustu-Taş II) ve E 151 (Torgalık kabasının etrafında bulunan taş heykel) yazıtları hakkında ilk bilgiler sunulmuştur (Vasilyev ve Semenov 1986: 127-128). E 147 yazıtının bugüne dek belli olan beş satırlık metni mevcuttur. Bu metin okumalarının hepsi İ. V. Kormuşin'in

1997’de yayımladığı metne dayanmaktadır. Fakat İ. V. Kormuşin’den sonraki yapılan okuma ve anlamlandırma çalışmalarında bu yazıtın sadece beş satır olduğu dile getirilmekte ve diğer iki satırı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Oysaki İ. V. Kormuşin’in (1997: 252) çalışmasında aşağıdaki gibi bilgiyi bulmak mümkündür:

“Kırlı pembe renkli, küçük taneli kum taşından yontulmuş anıt üzerindeki yazı, yüksekliği 3,5 m (toprak üstündeki yüksekliği 328 cm) dip genişliği 42 cm, ortasındaki genişlik 31 cm, kalınlığı 29-30 cm’dir. Ulug-Hem’in sağ tarafındaki Ongar-Hovu bölgesinde, Eerbek kasabasından 19 km batıda bulunmuş olup halen Tuva Müzesi’nde koruma altındadır. Satırın yönü dikey ve yukarı doğrudur, iki cepheye Kazınmıştır. Ön cephesi geniş yüzeye kazınmış olan damgadan belli olmaktadır. Buradaki beş satırın yönü sağdan sola doğrudur (Tip II). Ön cephenin beş satırında 237 runik işaret bulunuyor (satır sırasına göre 45+47+49+47+49). Tamamı 57 kelimeden oluşmuştur. Bazı yerler hariç hepsi okunaklıdır. Yan cephede yaklaşık 100 runik işaret kalmıştır. Fakat hepsini belirleyemediğimiz için metnini aşağıda gösteremiyoruz.” (Açıkgöz 1998: 227)

Yazıtın İ. V. Kormuşin’in belirttiği yan cephe resimlerine bakıp runik işaretleri de fark etmek mümkündür. Söz konusu 100 işaret yan cephedeki iki satırın okunaklı olarak kalmış olduğu işaretleridir. Bu runik işaretlerin bulunduğu yazıt kısmına D. D. Vasilyev, E 147b adlandırmasını vermiş (2020: 176) ama daha okuma ve anlamlandırmasını yapmadan vefat etmiştir. E 147 yazıtının bu kısmına ait 100 runik işaret olduğunu İ. V. Kormuşin kendi çalışmasında belirtmiş olsa da D. D. Vasilyev’in yayımladığı eserdeki yazıtın çiziminden sadece 23 runik işareti görmek mümkündür (Resim 2).

1.1. Yazıtın Metni

Çizim 1. E 147b yazıtının metninin çizimi

1.2. Metnin Transliterasyonu

- 1) <...> y¹ <...> mk¹s²/ş <...> m
- 2) b²ü/öb² <...> s²/ş s²/ş t²ñr²l²İmş <...> şy²ü/özd²m // şk²ü/özd²m

1.3. Metnin Transkripsiyonu

- 1) <...> (a)y <...> m(a)k(e)s²/ş <...> m
- 2) (e)bü/öb(e) <...> (e)s/ş (e)s/ş t(e)ngr(i) (e)lim (e)ş(i)[m] (e)ş yüzd(i)m // (e)ş küz(e)d(i)m

1.4. Anlamlandırma

- 2) <...> kutsal devletimi/milletimi, karı[mı] yoldaşımı öldürdüm // korudum

1.5. Okuma ve Anlamlandırma Üzerine

Yazıtın satırlarının tam okumasını gerçekleştirebilmek ve tam anlamı ortaya koyabilmek için runik işaretlerin de eksiksiz olması önemlidir. Ancak runik işaretler eksik olması nedeniyle ilk satırdaki runik işaretlerin sadece transliterasyonu verilmiştir.

İkinci satırdaki son 13 runik işaretten az çok anlam çıkarmak mümkündür. Yukarıdaki okumada dikkat çekilmesi gereken bazı durumlar mevcuttur. İlk olarak, *teñri* kelimesinin yazılışı bu yazıtta daha hiçbir yazıtta görülmediği bir yazılışa sahip. Daha doğrusu sonraki *i* sesini veren runik işaret kullanılmadan *teñri* kelimesi yazılmış. Oysaki bu yazıtın diğer beş satırlı yüzünde *teñri* kelimesi sondaki *i* sesi için kullanılan işaretle yazılmışken yazıtın bu yüzünde yazılmaması, aynı zamanda diğer bilinen eski Türk yazıtları metinlerinde de bu tür yazılışın bulunmaması, *teñri* kelimesinin sondaki ünlüsü olmadan da yazılabilir sonucunu ortaya koymaktadır. Söz konusu yazıttaki *teñri* kelimesinin bu tür yazılışının çekime girmemiş kök halindeki ilk örneği olarak değerlendirmek mümkündür. Buradaki *tenri* kelimesinin kutsal, değerli olarak anlamlandırılması, E 147a yazıtındaki aynı yapının başka bilim insanları tarafından bu şekilde okunmasından kaynaklanmaktadır. N. Useev, E 147a yazıtının ilk satırındaki *teñri elimke* ifadesindeki söz konusu kelimeyi *kutsal* (2011: 600) olarak anlamlandırmıştır. Bu açıdan hem anlam hem yapı olarak hem aynı yazıt olması nedeniyle bu okuma önerisi benimsenmiştir.

İkinci değinilmesi gereken husus, cümlemin yüklemidir. Yüklemin tek başına okumasını yapınca *yüzdüm* olarak okumak mümkündür. Yüklemdaki fiilin kökü *yüz-*dir. Bundan yola çıkarak öldürmek anlamına gelen *yüz-* fiili kullanılmıştır denilebilir. Fakat cümlemin genelini ve yazıtın diğer satırlarını dikkate alınca anlam bakımından *yüz-*fiilinin buraya tam oturmadığı söylenebilir. Bir de yazıtın çizimleri doğrudan yazıtın kopyası değil elle çizilmiş olduğunu göz önünde bulundurunca ince *y* sesi için kullanılan runik işaretin yerinde ince *k* sesi için kullanılan runik işaretin olabileceği da vardır. Ya da ince *y* sesi için kullanılan işaret aynı zamanda ince *k* sesini de karşılayabilir. Çünkü *y* yerine *k* sesini getirerek okunulduğunda cümle anlam bakımından daha anlamlı cümleyle dönüşmektedir:

1) t(e)ngr(i) (e)lim (e)ş(i)[m] (e)ş yüzd(i)m

kutsal devletimi/milletimi, karı[mı] yoldaşımı öldürdüm (seferlere çıkıp başarılı olamadım, böylece devletimin, karımın, yoldaşımın ölmesine neden oldum).

2) t(e)ngr(i) (e)lim (e)ş(i)[m] (e)ş küz(e)d(i)m

kutsal devletimi/milletimi, karı[mı] yoldaşımı korudum (seferlere çıktım, sonunda savaşta devletimi, eşimi, yoldaşımı koruyarak onlar için can verdim).

Şayet cümlemin yüklemi *küze-* ise, Yenisey Yazıtları'ndaki tek örnek olup E 28 yazıtının 6.satırında geçen ve *koruyucu* (Aydın 2013: 43) anlamına gelen *küzençü* kelimesinin kökü olan fiil söz konusu olur.

Bu satırın yüklemi okuma ve anlamlandırmada her iki varyantta da anlam vermesi nedeniyle yazıtın orijinali bulunarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak şimdilik eldeki bilgi ve kaynaklara göre yukarıdaki gibi sonuçlara ulaşılmıştır.

2. Ongar-Hovu II (E 148) Yazıtı

E 148 yazıtı da E 147, E 149 ve E150 yazıtlarıyla beraber 1985'te bulunmuştur. Fakat E 148 numaralı Yenisey Yazıtı'nın müzeye taşınıp tanışmadığı ile ilgili bir bilgi

yoktur. Yazıtın numarası çok senedir belli olsa dahi yazıtın ismiyle ilgili bir bilgi yoktu. Yazıtın ismi ilk kez D. D. Vasilyev ve V. A. Semenov'un bildirisinde Ongar-Hovu II (1986: 127) olarak geçmektedir.

Yazıtın metni (transliterasyonu) ve çizimi ilk kez 2020 yılında D. D. Vasilyev ve D. A. Vasilyev tarafından yayımlanmıştır. Yazarların yukarıda adı geçen makalesinde E 148 yazıtının ilk satırının okuması yapılmış ve Rusça çevirisi sunulmuştur.

Yazıt, Türk mezarlığının kazısı sırasında aynı yolun 24 km uzaklığında kurgan yakınında bulunmuştur. Yüksekliği 81 sm olan yazıt yamuk durumdadır. İki yüzeyindeki dört satırın işaretleri/çizimleri ayırt edilebilir konumdadır (Vasilyev ve Vasilyev 2020: 175). Bu bilgiler dışında makale sonunda E 148a ve E 148b şeklinde D. D. Vasilyev'in çizimleri sunulmuştur (Resim 3). Bu çizimlere göre taşın boyutunu 81x23x120x33 olarak tanımlamak mümkündür.

D. D. Vasilyev bu yazıtın ilk satırının okuma ve anlamlandırma önerisini kendi makelesinde sunmuştur:

Transkripsiyonu: $Er^2 er^2 d^2 emim d^1 e: b[eg]$

Rusça çevirisi: *В моей воинской доблести - б[е2]* (Benim erlik kahramanlığında – bey) (2020: 175).

Diğer satırların sadece transliterasyonunu vermiş fakar okuma ve anlamlandırma denemesinde bulunmamıştır.

2.1. Yazıtın metni

Çizim 2. E 148a ve E 148b yazıtlarının metinlerinin çizimleri

2.2. Metnin Transliterasyonu

- 1) $r^2 r^2 d^2 m m n^1 o / u: b^2 <...>$
- 2) $<...> d^1 <...>$
- 3) $\text{ş} r^2$
- 4) $<...> l^2 ü / ö d^1 y^2 l^1 <...>$

2.3. Metnin Transkripsiyonu

- 1) (e)r (e)rd(e)m(i)m (a)no/u: b(e)[g]
- 2) $<...> d(e) <...>$
- 3) (e)ş (e)r

2.4. Anlamlandırma

- 1) Kahramanlığım onu be[y yaptı].
- 3) dost yoldaş / karı koca

2.5. Okuma ve Anlamlandırma Üzerine

E 148 yazıtı eldeki resimlere göre dört satırdan oluşmaktadır. Bunların içerinden 1. ve 3.satırlar üzerinden bir anlam çıkarmak mümkündür. 2. ve 4.satırlardaki runik işaretlerden bir anlam çıkarılamamıştır.

Er erdemim ifadesi Yenisey Yazıtları'nda en sık kullanılan yapılardandır. Yenisey Yazıtları'nda geçen *er erdem* ifadesindeki kelimelerin eşanlamlı olmaları sebebiyle ikileme oluşturarak "kahramanlık, yiğitlik" anlamında kullanıldığı görülür (Tokay, 406). İkilemelere ait özelliklerin biri, yakın anlamdaki kelimelerin bir arada kullanılarak bir bütün anlamı vermesidir. Bu durumda da *er erdemim* ifadesi *kahramanlık* veya *erlik* anlamını veren ikileme olarak değerlendirilmiştir. Bir de D. D. Vasilyev tarafından kalın *d* olarak okunan 1.satırdaki runik işaretler resimlere dayanılarak ince *n* ve *u* olarak okunarak önerilmiştir. Bu okuma anlamlandırma açısından satırı daha da anlamlı kılmaktadır.

3. satırdaki iki runik işaret *eş er* şeklinde okunarak ikileme olarak değerlendirilmiştir. Yazıtın metni eksik olması nedeniyle kesin bir öneriyi sunmak mümkün değildir. Fakat okuma anlamlandırma sonucunda *dost yoldaş* ve *karı koca* ikilemeleri olabileceği düşünülerek önerilmiştir.

3. Kurbustu-Taş II (E 150) Yazıtı

E 150 numaralı Yenisey Yazıtı olarak bilinen bu yazıtın ismi Kurbustu-Taş II (Vasilyev ve Semenov 1986: 128; Vasiliev ve Vasiliev 2020: 176) olarak tanımlanmıştır. Yazıt tek satırdan oluşmaktadır. E 147, E 148 ve E 149 yazıtlarıyla beraber 1985 yılında bulunmuş ve tanıtılmış, 2020'de D. D. Vasilyev tarafından çizimi yayımlanmıştır (Resim 4). D. D. Vasilyev yazıtın metninin okuma anlamlandırma denemesini yapmış fakat çeviri önerisinde bulunmamıştır.

D. D. Vasilyev'in okuma önerisi:

- 1) Et²üz er² siz (2020: 176).

3.1. Yazıtın Metni

Çizim 3. E 150 yazıtının metninin çizimi

3.2. Metnin Transliterasyonu

- 1) t²zr²s²z

3.3. Metnin Transkripsiyonu

1) (e)t(ö)z (e)r (e)s(i)z

3.4. Anlamlandırma

1) Bedenli er değerlidir.

3.5. Okuma ve Anlamlandırma Üzerine

Bu yazıtın tek satırı üç kelimden oluşan cümledir. Buradaki ilk dikkat çeken kelime *etöz* idir. *Etöz* kelimesi *Drevnetyurkskiy Slovar*'da *etüz* (beden) (1969: 189) şeklinde geçer. Runik harfli metinlerde *etöz* ile karşılaşılmaz. Kelimenin ilk kez kullanım sahasına çıkması Maniheist Uyгур çevresi metinlerinde olmuştur (Uçar 2018: 79). E 150 yazıtının metnin okunması sonucunda yukarıdaki görüşe çelişkili bir sonuç elde edilmiştir. Çünkü söz konusu kelime hem yapı hem anlam bakımından örtüşmektedir. Cümledeki anlamı da Maniheist Uyгур metinlerindeki asıl anlama hem düz (beden) hem mecaz (can) anlamda neredeyse birebir yakındır. Bu bize bu yazıtların Maniheist Uyгур çevresi metinlerinin yazıldığı zaman taşa kazındığından haber vermektedir.

Daha önceki Yenisey Yazıtları'nın okuma anlamlarını yapan araştırmacıların önerilerine ve cümlelerin anlamına dayanılarak yazıttaki *esiz* kelimesi acınma ünlemi olarak değil, *değerli* (Useev 2019: 39) anlamında kullanılmıştır. Bunun nedeni hem cümlelerin genel yapı ve anlamına hem yazıtın Yenisey bölgesine ait olmasındandır. Çünkü bu bölgeye özgü yazıtların birçoğunda *esiz* kelimesi *değerli*, *kıymetli* anlamlarında kullanılmaktadır.

4. Sonuç

Yenisey Yazıtları'nın içerisinden numaralı yazıtlardaki eksik olan E 147b, E 148 ve E 150 yazıtlarının içerikleri, yapı bakımından kısa olmasına karşın Eski Türkçe çalışmalarına az çok katkıda bulunabilecek özelliğe sahiptir. E 147b yazıtındaki *teñri* kelimesinin yazılış biçimi, daha önceki mevcut yazıtlardaki bu kelimenin yazılışından farklılığı, bunların yeniden değerlendirilmesi gerektiğinden haber verir. Aynı yazıttaki yüklemdeki durum yazıtın aslının bulunması ve yeniden runik metnin çizimlerinin alınması zarruriyetini ortaya koymaktadır. E 148 yazıtındaki ikilemeli anlatımlar, E 150 yazıtındaki *etöz* kelimesi bilim dünyasına yeni görüş ve bilgileri sunmaktadır. *Etöz* kelimesinin runik metinlerdeki ilk örneği olması açısından E 150 yazıtının, *teñri* kelimesinin sonundaki sesli harfinin eksik yazılış biçimini ve *küze-* fiiline ilişkin özellikleri içerimesi bakımından E 147b yazıtının önemi büyüktür. Bunların yanısıra bütün yazıtların adlandırmasını kesinleştirmek için müzelerdeki yazıtların arkeolojik pasaportları incelenmelidir.

Teşekkür

Makale yazım sürecinde bilgilere edinmeme yardımcı olan Tuva Cumhuriyeti Aldan-Maadır Millî Müzesi ekibine, Mongush Chechena Ayir-Sanaayevna'ya, Ondar Choygan Gennadievich'e, Erkinai Baktybek Kyzy'na, yazıtların yeni çizimlerini elde etmeme yardımcı olan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Arkeoloji ve Etnografya Müzesi-Laboratuvarı araştırmacıları Dr. Künbolot Akmatov'a ve Varlık Taş'a teşekkür ederim.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- AÇIKGÖZ, Halil (1998) “Yenisey Yazıtları Hakkında Bir Kitap ve İlk Defa Neşredilen, Yeni Bulunmuş Üç Yazıt”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 112: 221-236.
- AYDIN, Erhan (2013). “Yenisey Yazıtlarındaki Tek Örnekler”. *Türkbilgi*, 26: 37-50.
- AYDIN, Erhan (2019). *Sibirya’da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Drevnetyurkskiy Slovar (1969). Leningrad: “Nauka”. / Древнетюркский словарь (1969). Ленинград: “Наука”.
- KIZLASOV, İgor (1994). *Runiçeskiye Pismennosti Evraziyskih Stepey*. Moskva: “Vostochnaya literatura” RAN. / Кызласов, Игорь (1994). *Рунические письменности евразийских степей*. Москва: “Восточная литература” РАН.
- KORMUŞIN, İgor (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii: Tesksti i İsledovaniya*. Moskva: Nauka. / Кормушин, Игорь (1997). *Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования*. Москва: Наука.
- KORMUŞIN, İgor (2008). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii: Grammatika, Tekstologiya*. Moskva: Nauka. / Кормушин, Игорь (2008). *Тюркские енисейские эпитафии: грамматика, текстология*. Москва: Наука.
- TOKAY, Yaşar (2017). “Yenisey Yazıtlarında Geçen Er Erdem İfadesi Üzerine”. *IV.Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. 26-28 Nisan. Niğde-Türkiye*. Niğde: 403-408.
- UÇAR, Erdem (2018). “Kutadgu Bilig Dizinindeki Bir Kelime Hakkında: etöz ‘vücut’ Üzerine”. *Türkolojiya*, 4: 78-86.
- USEEV, Nurdin (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana tekstter*. Bişkek: Turar. / Усеев, Нурдин (2011). *Енисей жазма эстелитери I: лексикасы жана тексттер*. Бишкек: Турар.
- USEEV, Nurdin (2019). “Köktürk Harfli Yazıtlardaki ‘Esiz’ Kelimesi Üzerine”. *Dil Araştırmaları*, 13/24, 31-42.
- VASILYEV, D(mitriy). D.; SEMENOV, V(ladimir). A. (1986). “Noviye nahodki pamyatnikov tyurkskoj runičeskoj pismennosti”. *İstoriko-kulturniye kontakti narodov Altayskoj yazıkovoy obşnosti, Tezisi dokladov XXIX sessii Postoyannoj Mejdunarodnoj Altaistiçeskoj konferentsii*, PIAC, T.1, Taşkent, M., 127-128. / Васильев, Д. Д.; Семенов, В. А. (1986). “Новые находки памятников тюркской рунической письменности”. *Историко-культурные контакты народов Алтайской языковой общности, Тезисы докладов XXIX сессии Постоянной Международной Алтаистической конференции*. PIAC, T.1, Ташкент, М., 127-128.
- VASILYEV, D(mitriy). D. (1983). *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*. Leningrad: Nauka. / Васильев, Д. Д. (1983). *Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисей*. Ленинград: Наука.
- VASILIEV, Aleksandr; VASILIEV, Dmitriy (2020). “‘Monuments of literates’ dynasty on the Right bank of the Ulug-Khem (Upper Yenisei, Tuva Republic)”. *Oriental Epigraphy*, XXXV: 172-180. / Васильев, А. Д.; Васильев, Д. Д. (2020). “Памятник династии «грамматеев» Правобережья Улуг-Хема (Верхний Енисей, Республика Тыва)”. *Эпиграфика Востока*, XXXV: 172-180.
- YILDIRIM, Fikret; AYDIN, Erhan; ALIMOV, Rysbek (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig*. Ankara: BilgeSu.

Ekler

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ РСФСР
ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
КУЛЬТУРЫ И ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЙ
ОТДЕЛ ОХРАНЫ ПАМЯТНИКОВ

Форм. № 1

11874 67

ПАСПОРТ
ПАМЯТНИКА АРХЕОЛОГИИ

Вид памятника (гробница, курган, могильник, мостик и др.) стела с дубовыми-
ореховыми надписями и тамгой

№ _____ по списку памятников археологии, утверждённому _____
_____ 196 г. № 10890/15

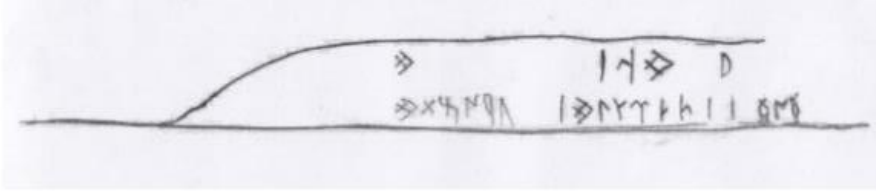
I. Наименование памятника, а также название, под которым памятник известен у населения: _____
E-147, Огзар-Хову!

II. Местонахождение памятника:

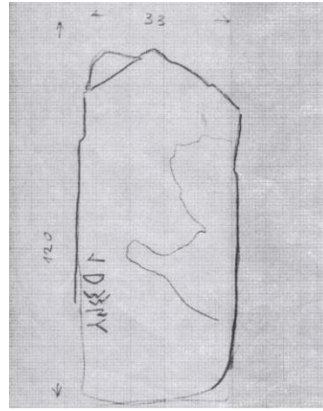
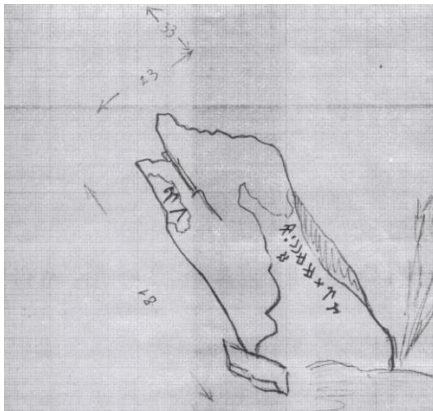
1) Подробный адрес ТРКМ, двор, слева от крыльца, 4-й этаж,
5-е место

2) Местоположение памятника с уточнённой топографией (схематический генеральный план)
рядом с домом Улу-Хеме, 19-й км дороги от пос. Эзрбек
в местности Огзар-Хову

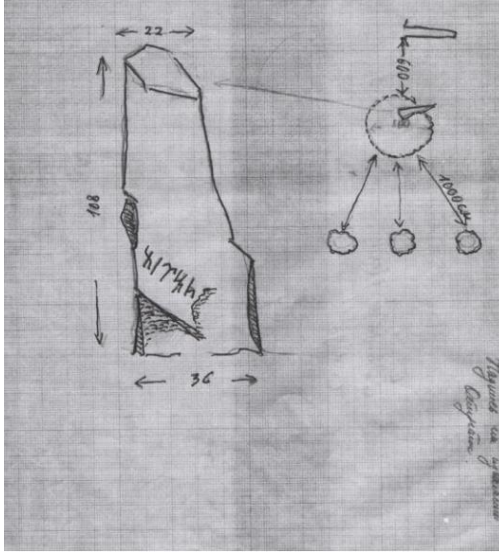
Resim 1. Tuva Cumhuriyeti Aldan-Maadır Milli Müzesi'ne aittir, E 147 numaralı yazıtın pasaportunun 1.sayfası

Resim 2. E 147b yazıtının Vasilyev tarafından yayımlanan çizimi (Vasilyev, 2020: 176)

Resim 3. E 148 yazıtının Vasilyev tarafından yayımlanan çizimleri (Vasilyev, 2020: 178)

Resim 4. E 150 yazıtının Vasilyev tarafından yayımlanan çizimi (Vasilyev, 2020: 180)

Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümesi Meşhed Nüshası'nda [293 No.] İkili Kullanımlar

Binary Uses in the Khwarezm Turkish Qur'an Translation Mashhad Manuscript
[293 No.]

Filiz Kaynak

Doktora Öğrencisi, Giresun Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Giresun / Türkiye

e-posta filiz55kaynak@gmail.com

orcid 0000-0003-2900-6943

doi 10.54316/dilarastirmalari.1059118

Atıf

Citation

Kaynak, Filiz (2022). Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümesi Meşhed Nüshası'nda [293 No.] İkili Kullanımlar. *Dil Araştırmaları*, 30: 225-246

Başvuru

Submitted

17.01.2022

Revizyon

Revised

14.02.2022

Kabul

Accepted

24.02.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Harezm-Altın Ordu Türkçesi ile yazılan eserlerde Oğuz ve Kıpçakçanın etkisiyle ses ve şekil özelliklerinde birtakım ikili kullanımları görmek mümkündür. Bu eserler arasında yer alan satırasarı Kur'ân Tercümelelerinden Meşhed Nüshası [293 No.], Türk dili ve tarihi açısından oldukça önemlidir. Eser, farklı lehçelere ait karakteristik özellikleri bir arada bulundurmasından dolayı ses ve şekil bilgisi açısından karma bir dil yapısına sahiptir. Bu sebeple eserde yer alan ikili kullanımlar çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu makalede ilgili nüsha ses bilgisi açısından incelenerek ünlü değişimleri (/a/ ~ /ı/, /a/ ~ /o/, /a/ ~ /u/, /e/ ~ /i/, /e/ ~ /ö/, /i/ ~ /ı/, /u/ ~ /ı/, /ü/ ~ /e/, /ü/ ~ /i/); ünsüz değişimleri (/b/ > /w/, /d/ > /y/, /ğ/ > /k/, /g/ > /v/, /g/ > /w/, /k/ > /h/, /t/ > /z/, /t/ > /d/, /w/ > /v/ > /f/, /z/ > /s/); ünlü ve ünsüz düşmeleri (/a/, /e/, /ı/, /u/ ve /ğ/, /g/, /v/, /n/, /w/), ünsüz türemesi (/y/), göçüşmesi ve ikizleşmesi (/t/, /k/) gibi ses olaylarında ortaya çıkan ikili kullanımlar ele alınacak, eserde farklı lehçelere ait özellikler belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Harezm Türkçesi, Meşhed Nüshası [293 No.], ikili kullanım

ABSTRACT

In the works written in Khwarezm-Golden Horde Turkic, it is possible to see some binary uses in phonetic and morphological features with the influence of Oghuz and Kipchak. Mashhad Manuscript [293 No.], one of the interlinear Qur'an translations, is very important in terms of Turkic language and its history. The work has a mixed language structure in terms of phonetics and morphology, as it contains the characteristic features of different dialects. Thus, the binary uses in the work constitute the main subject of our study. In this article, the related

copy is examined in terms of phonetics and vowel changes (/a/ ~ /ı/, /a/ ~ /o/, /a/ ~ /u/, /e/ ~ /i/, /e/ ~ /ö/, /i/ ~ /ı/, /u/ ~ /ı/, /ü/ ~ /e/, /ü/ ~ /i/); consonant changes (/b/ > /w/, /d/ > /y/, /g/ > /k/, /g/ > /v/, /g/ > /w/, /k/ > /h/, /t/ > /z/, /t/ > /d/, /w/ > /v/ > /f/, /z/ > /s/); vowel and consonant reductions (/a/, /e/, /ı/, /u/ and /g/, /g/, /l/, /n/, /w/), consonant derivation (/y/), the binary uses that occur in sound events such as metathesis and gemination (/t/, /k/) will be discussed, and the features of different dialects will be determined in the work.

Keywords: Khwarezm Turkish, Mashhad Manuscript [293 No.], binary use

Giriş

Eski Anadolu Türkçesi ile Orta Türkçe döneminin başlangıç yazı dillerini oluşturan Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesi temelinde gelişmiş Çağataycanın ilk devir Türkçesidir. Bölgeye yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğeri Türk boylarının ağız özelliklerinin etkisiyle Harezmi Türkçesinin hem Şekil bilgisi hem de kelime hazinesi bakımından elde ettiği farklı yapı, onun dil özelliğini ortaya koymaktadır (Ata 2014: 17).

İslamiyet'in ilk dönemlerinde Harezmi'de konuşulan dil, İrani olmakla birlikte Harezmi Türkçesidir. XIII. yüzyıla kadar devam eden Harezmi'nin Türkleşmesi hadisesinden sonra yavaş yavaş bir yazı dili oluşturulmaya başlanmıştır. Harezmi'nin Türkleşmesinde önemli rol oynayan Oğuzlar, Kıpçaklar ve bunların yanı sıra Kalaçlar, Kimekler, Bayavutlar ve Kanglılar bölgenin kendine has lehçesinin oluşmasında da oldukça etkilidirler. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş özelliği gösteren Harezmi Türkçesi her iki dönemin dil özelliklerini bir arada bulundurması bakımından dikkate değerdir (Sağol Yüksekkeya 2002: 804). Sirderya ve Kâşgar'ın yanında edebî bir merkez olan Harezmi bölgesinde XIII. yüzyıl sonlarında gelişen kültür faaliyetlerine XIV. yüzyılda Saray ve Kırım'ın da katılmasıyla birlikte Türk yazı dili değişip gelişerek Altın Ordu sınırlarına kadar yayılmıştır. Bu kadar geniş sahada kullanılan edebî dil, eski ve yeni Şekillerin yerli ağız özellikleriyle karışması sonucu birlik sağlanamamış, Timurular devrinde yerini Çağataycaya bırakmıştır (Ata 2014: 17-18).

Harezmi döneminde yazılmış eserler bazı özellikleri sebebiyle hem Karahanlı hem de Çağatay dönemi eserleri ile benzerlik gösterse de ilk dönemin devamı olmamakla birlikte son dönemin başlangıcı da değildir. 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Harezmi bölgesinin yanı sıra Saray ve Kırım da dâhil olmak üzere bu bölgelere farklı Türk boylarının göçüyle birlikte özellikle Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinin tesiri altında yeni bir yazı dili oluşmuştur (Ağca 2020: 63). Bu dönemde ortaya konulan eserlerde fonetik tekillik söz konusu değildir. Çünkü eserin yazarı hem kendi dilindeki değişkeleri yazıya aktarmış hem de bir kelimeyi gösteren Karahanlı Türkçesi ya da Oğuzca varyantını belli bir düzene bağlı kalmadan kullanmıştır (Doğan 2020: 106). Bu tercih neticesinde dönemin ses bilgisi, Şekil bilgisi ve söz varlığında birtakım ikili kullanımlar ortaya çıkmıştır. Dönemin ses bilgisi özelliklerine bakıldığında /d/’li ve /y/’li Şekillerin bir arada bulunduğu (*ağır- ~ ayır-; boğ ~ boy; koç- ~ koy-; uçı- ~ uyı-*); birden fazla heceli kelimelerin sonundaki /-ğ/ ve /-g/ sesleri çoğunlukla korunsa da Oğuzcanın tesiri ile ara ara dışmeler yaşandığı (*körklüg ~ körklü; türlüg ~ türlü vb.*); /w/ sesinin genellikle korunmakla birlikte seyrek de olsa /v/ veya /f/’ye dönüştüğu (*çewür- ~ çevür-; öbke >*

öwke ~ öfke (Sağol Yüksekaya 2002: 804); kelime tabanlarında (*bulut > bulut; yavız > yavuz*), iyelik eklerinde (*tamuş "tamın"*), ilgi eklerinde (*kimnüñ "kimin"*), zarf-fiil eki -p'den önce (*evüp "acele edip"*) yuvarlaklaşmaların yaşandığı görülmektedir. Harez m Türkçesinde görülen ikili kullanımlar, farklı lehçe özelliklerinin yazı diline tesiri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Harez m Türkçesi ile yazılan eserlerdeki ikili kullanımların tespit edilmesi, yazı diline etki eden lehçelerin tespitini ve ne derecede etki ettiklerini anlamamıza olanak sağlamaktadır.

Harez m Türkçesinde görülen ikili kullanımlar, dönem üzerine hazırlanan gramer çalışmalarında işlenmiş olmakla birlikte bu konuda hazırlanan müstakil çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Filiz Meltem Erdem Uçar'ın "Nehcü'l-Ferâdis'te İkili Kullanımlar" başlıklı makalesinde Nehcü'l-Ferâdis'teki ikili kullanımlar tespit edilmiş; eser ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından ele alınıp incelenmiştir. Okan Celal Güngör'ün "Gülistan Tercümesi'nin Ses ve Şekil Bilgisinde İkili Kullanımlar ve Bu Kullanımların Bugünkü Oğuz ve Kıpçak Lehçelerindeki Görünümü" başlıklı çalışmasında Gülistan Tercümesi'ndeki ikili kullanımların *düzlük-yuvarlaklık uyumu*, /e/ ~ /i/ seslerinin kullanımı, *ünlü değişimleri*, *ünlü kaynaşması*, *ünsüz değişimi ve uyumu*, *benzeşme*, *ikizleşme* ve *göçüşme* gibi sebeplerle ortaya çıktığı tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir. Semra Canan'ın çalışması ise "Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiyasında İkili Kullanımlar" başlığını taşımaktadır. Eserde ikili kullanım özelliği gösteren kelimeler ortaya çıkarılarak "Ünsüzlerin İkili Kullanımı", "Ünlülerin İkili Kullanımı" ve "Ses Olayı Sonucunda İkili Kullanım Görülmesi" olmak üzere üç başlık altında toplanıp incelenmiştir. Yaşar Tokay'ın "Hüsrev ü Şirîn'de İkili Kullanımlar" adlı çalışmasında ise eser "Seslik (Fonetik) İkilikler", "Biçimlik (Morfolojik) İkilikler" ve "Söz Varlığında İkili Kullanımlar" başlıkları altında ele alınarak mevcut söz varlığı ortaya konulmuş; ikili kullanımlara neden olan unsurlar üzerinde durulmuştur. Bunların yanı sıra Esin Ağca'nın "Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi – Harez m – Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme" adlı doktora tezinde XIII-XIV. yüzyıllarda Harez m-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış eserlerde diyalektikal özellikler tespit edilerek eserler fonolojik (ses bilgisi), morfolojik (yapı bilgisi) durumlara göre sınıflandırılmış; dönem eserleri üzerinden diyalektoloji araştırması yapılarak tespit edilen unsurların hangi lehçeye ait olduğu belirlenmiştir. Cihan Doğan'ın "XIV-XV. Yüzyıl Tarihi Türk Yazı Dillerinde Dil Karışmaları" adlı doktora tezinde ise Harez m ve Memluk sahalarında meydana gelen dilsel değişimler karşılaştırmalı olarak ele alınıp bu sahalarda yazılan eserlerde görülen lehçe karışması bilimsel açıdan değerlendirilmiştir. Temas sahasının oluşmasına sebep olan sosyal faktörler, temas lehçelerinin özellikleri ve bunlara ait ortak yazı dilinin olup olmadığı, yine bu lehçelerin sahadaki varlığı ile ilgili konularda tespitlerde bulunulmuştur. Bu çalışmalarda Harez m Türkçesi yazı diline etki eden farklı lehçelere ait özellikler değerlendirilmiş, ancak eserin yeni bulunup yayınlanmış olması sebebiyle Meşhed Nüshası Kur'ân Tercümesi, ilgili çalışmalara dahil edilmemiştir.

Harez m Türkçesi Kur'ân Tercümesi [Meşhed Nüshası]

Harez m Türkçesi ile yazılan edebî metinlerin dışında bu dönemde ortaya konan Mukaddimetü'l-Edeb ve İbni Mühennâ Lügati gibi sözlükler ile Altın Ordu, Kırım ve

Kazan sahasına ait Yarlık ve Bitikler de dönemin dil özelliklerini yansıtmaktadır. Harezmi Türkçesi ile yazılan Kur'an tercümeleleri ise dönemin dil özelliklerini yansıtmakla kalmayıp Türkçenin dinî söz varlığı serüvenini takip etmemize olanak tanımaktadır.

Geçmişten bugüne Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık gibi birçok dini benimseyen Türkler, X. yüzyılın ortalarında İslamiyet'i kabul ettikten sonra bu dinin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'i anlamaya çalışmışlardır. İbadetlerini daha bilinçli yerine getirmek ve dinin getirdiği esaslar doğrultusunda hayatlarını düzenlemek için Kur'an'ı, satırlı denilen yöntemle kelime kelime tercüme etmişlerdir. Bunu yaparken kelimelere verilen karşılıklar titizlikle seçilmiş, her birinin tam anlamının verilmesine büyük bir özen gösterilmiştir. Türklerde ilk kez Uygurlar döneminde yapılan çeviri faaliyetleriyle birçok dinî eser günümüze kadar gelmiştir. Bu faaliyetler Karahanlılar döneminde yerini Kur'an tercümelelerine bırakmıştır. Hatta bu dönemde İslami kavramları karşılamak amacıyla dinî açıdan zengin birikime sahip olan Uygurcanın imkânlarından da oldukça yararlanılmıştır. Literatürde Rylands ve TIEM 73 nüshası adıyla bilinen nüshalar Karahanlı Türkçesi ile; Özbekistan ve Hekimoğlu Nüshaları, Anonim Kur'an Tefsiri ise Harezmi Türkçesi ile yazılmıştır. Son yıllarda bulunup yayımlanan Meşhed Nüshası (293 No.), hem satırlı tercüme hem tefsir ihtiva etmesi yönüyle diğer tercümelelerden ayrılmaktadır. Ayrıca bu nüsha hazırlanırken müellif, Kur'an kavramlarına birden fazla karşılık yazarak lehçe farklarını özellikle göstermiştir (Şimşek 2019: 16).

İran'da Âstan-i Quds-i Razavi Kütüphanesi 293 numarada kayıtlı olan bu eserdeki lehçe farkları ve ikili kullanımlar üzerinde daha önce hiç durulmamıştır. Nüsha, düzenleniş şekli ile XIV. yüzyıl Türk lehçe bilgisi çalışmaları için çok değerlidir. Bu çalışmada eserdeki ikili kullanımlar tespit edilerek eserin diline etki eden farklı lehçe özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

1. Kelime Kök ve Gövdelerindeki İkili Kullanımlar

1.1. Ünlülerde İkili Kullanımlar

1.1.1. /a/~/ı/ İkiliği

Kıpçak Türkçesi metinlerinde özellikle *n*, *η*, *ş* ve *y* seslerinin geniş ünlüleri daraltmasıyla (*yalduz* > *yılduz* "yıldız"; *yalan* > *yalın* "yalın") meydana gelen ses değişimidir (Güner 2013: 82). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] iç seste iki örnekte bu durum ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kelimelerdeki /a/~/ı/ ikiliğinde /a/ lı örneklerin daha fazla olduğu görülmektedir: "ıvdiler, kaçan bu accқа бармақ tiledi erse telim **tawarlar** özi birle" [120b/2] ~ "taķı ol kim yarattı cüfilerni kamuğnı taķı kıldı sizke kimidin taķı **twarlardın** anı kim müner siz" [13a/4]; "Tanrı şenbe küin **tayandı** [152a/1] ~ "taķı tahtlar altun birle anıng üze **tyanurlar**" [86a/2].

Tablo 1. İç seste /-a-/~/ı-/ ikiliği

	İç seste	Anlamı
tawar ~ twar	19 – 8	mal
tayan- ~ tyan-	3 – 2	yorgun düşmek

1.1.2. /a/~/o/ İkiligi

Daha çok Harez m-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde görülen /a/ ~ /o/ ikili kullanımına *barķ* ~ *borķ*; *avuç* ~ *owuç* gibi örneklerde görülmektedir (Ata 2002: 49). Kıpçak Türkçesi metinlerinde de özellikle Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde diş ve dudak ünsüzlerinin etkisiyle rastlanmaktadır. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye adlı eserde *avlaķ* > *ovlaķ* “av”, Codex Cumanicus'ta *kağun* > *kovun* “kavun”; *yarağ* > *yarov* “gerekli olan, teçhizat” gibi kelimelerdeki değişimler konuya örnek olarak verilebilir (Güner 2013: 81-82). Söz konusu ikili kullanım Çağatay Türçesinin karakteristik özelliğidir: *asru* > *osru* “çok, fazla”; *aşuk-* > *oşuk-* “acele etmek, acele ettirmek” vb. kelimelerde /a/ > /o/ ikili kullanımı bulunmaktadır (Eckmann 2012: 33). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] ise ön ses ve iç seste birer örnekte rastlanmakla birlikte kelimelere bakıldığında /a/'lı örneklerin /o/'lu örneklere göre daha fazladır. Metinde görülen /a/ > /o/ değişimi Çağatayca bir özellik olarak iki örnekte karşımıza çıkmaktadır: “*yime Loķmān öz kurbānını boğuzladı ojun tirigkil boldı*” [272b/9], “... *tigrü ol aĵun yıllarından mundağ belgüler belgürtmiş turur* ...” [55b/2]; “... *kölige tapa üç butaķlıĵ king ermes taķı ignā kılmas (yime yığmas koyaşdın)*” [301a/5], “*Fir'avnnıng kişilerining allarıngā köki uruĵı kyaşanı*” [41b/2].

Tablo 2. Ön seste /a-~/o-/ ikiliği

	Ön seste	Anlamı
ajun ~ ojun	92 – 1	dünya

Tablo 3. İç seste /-a-~/o-/ ikiliği

	İç seste	Anlamı
kayaş ~ koyaş	5 – 1	arkadaş, dost

1.1.3. /-a-~/o-/ ikiliği

/a/ sesinin kendinden önceki yuvarlak ünlüden dolayı /u/ olması, Türk dili tarihinde Eski Türkçeden itibaren izlenebilmektedir. Bunun Karahanlı Türkçesinde örnekleri mevcuttur (Hacıeminoglu 2008: 3). Çağatay Türkçesi metinlerinde de düzleşme hadisesi çokça yaşanırken bunların bir bölümü kelime tabanlarında bir bölümü de eklerde gerçekleşir (Argunşah 2017: 104). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] iç seste dört, son seste ise bir olmak üzere toplamda beş örneğe rastlanmakla birlikte /a/'lı biçimlerin çoğunlukla korunduğu görülmektedir: “... *Cebr'ıl 'aleyhi's-selām tengizdin bir ança balıķ ketürdi taķı anıng boğazına soķtı*...” [66a/9] ~ “*taķı boğuzda tıķılĵan ta'ām taķı iglig kın*...” [286a/3]; “*taķı kemişgenler birle zikrni 'özr aytaķ üçün (umunç mü'minlerĵa) yā korkutmaķ üçün haķıķat üze ol nirse kim*” [300a/4] ~ “...*'ımleri taķı 'amelleri taķı körlüĵ kılıķları tiriglikli umanç birle turur*” [15a/2]; “... *barçasını yumaķılarnı*...” [88b/1] ~ “...*kişiler yumuķı ol kuğuğdın suw içer erdiler*...” [53a/4]; “*bir ekindike turdılar mu anlar anlar bir gürüh tururlar boynağalar*” [156b/6] ~ “*kemişing ikeĵü tamuĵ iğinge tigme bir küfr ketürgen boynağanı*” [148a/7]

Tablo 4. İç seste /-a-~/o-/ ikiliği

	İç seste	Anlamı
bağarsuķ ~ bağursuķ	1 – 1	bağırsak
boğaz ~ boğuz	2 – 1	boğaz

umanç ~ umunç	6 – 1	umut
yumakı ~ yumuķı	1 – 2	hepsi

Tablo 5. Son seste /-a / ~ /-u / ikiliği

	Son seste	Anlamı
boynağa ~ boynağu	3 – 1	âsi, kızgın

1.1.4. /e / ~ /i / İkiliği

Ana Türkçede ünlü sayısı ile ilgili iki farklı görüş Runik harfli metinlerin okunması esnasında ortaya çıkmıştır. W. Radloff Ana Türkçede sadece *e* ünlüsünü kabul edip bu ünlünün daha sonra farklı diyalektlerde *i*, *é*, *ie* biçimlerinde gelişim gösterdiğini savunmasına karşın V. Thomsen, Orhon Yazıtları'ndaki *beş*, *yer*, *yeti* gibi sözcüklerin bazen yazılıp bazen de yazılmamasının nedeni olarak /e/ ~ /i/ arasında bir ünlünün olabileceği yönündeki görüşünü izah etmektedir (Yılmaz 1991: 151).

Eckmann ise Karahanlı Türkçesinde ilk hecede yer alan /e/ sesinin XIV. yüzyıl ortalarına kadar Harezmi Türkçesinde de kendisini koruduğunu, ilerleyen dönemlerde ise *ı* ile gösterilen bir sese dönüşmeye başladığını belirtmektedir. Yine bu işaretin /e/ ve /i/ seslerinden farklı olarak yarı açık bir /é/’yi temsil ettiğini ve ilk hecedeki sesin ya modern Kazan Türkçesi telaffuzuna uygun biçimde /i/ olarak [ir, ışık, kis-, kil-] veya modern Asya Türk şivelerinde olduğu gibi /é/ olarak [ér, eşik, kés, kél-] okunduğunu dile getirmektedir (Eckmann 2012: 33).

Karamanlıoğlu, “Nehcü’l-Ferâdis’in Dil Hususiyetleri I” adlı makalesinde bu eserin /e/ ~ /i/ değişimi bakımından oldukça karışık olduğunu ve bundan dolayı da bu değişimler hakkında kesin bir karar vermenin zor olduğunu dile getirmektedir. Bu karışıklığı ortaya koymak için eserin ilk 50 sayfasında ikilik oluşturan kelimelere yer vermiş, metnin yazısının /i/, harekesinin ise /e/ tarafında olduğunu belirtmiştir (Karamanlıoğlu 1968: 64-65).

Türk dilinin gerek imlâ gerekse fonetik bakımından hâlâ çözülmemiş olan bu durumu Karahanlı Türkçesinden sonra hem Harezmi-Altın Ordu Türkçesi hem de Çağatay Türkçesi metinlerindeki kelimelerin ilk hecelerinde de kendini göstermektedir. Bu ses olayı ayrıca Kıpçakça ile ilgili ses hadisesini de yansıtmaktadır (Ata 2016: 60). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] ön seste biri Arapça (emîn-imîn) olmak üzere on üç, iç seste yirmi dokuz, son seste ise bir örnekte olmak üzere toplamda kırk üç kelimedede /e/ ~ /i/ ikiliğine rastlanmaktadır. /e/’li örneklerin /i/’li örneklere göre fazla oluşu dikkat çekicidir: “*kullarning arasında ol nirse içinde kim **erdiler** aning içinde hilâf kılurlar*” [24b/6] ~ “*bulduķ anı şabr kılğan neme yahşı kul haķıķat üze ol **irdi** ...*” [7b/6]; “*keldi anlarka **erte** tölengen kın tatinglar...*” [173b/1] ~ “*aydı: andağ kalı ol ođ kim körgeyler uluğ kün saķınurlar dünyâ içinde bir **irte** turdılar*” [79b/5]; “*yalıng ajunda kayda kerek erse **beringler***” [213b/5] ~ “*mülkini taķı **birdük** anga Zebür kitâbını taķı sözning açuķ ayra kese bıça* [4a/5]; “*... ol turur kim iwe tiledingiz anı **yel** aning içinde kın iglig turur* [109a/3] ~ “*ün birle katığ esgen **yil** naħs künler içinde tatturđu için kının*” [58a/4]; “*iki kat kılınmış ot içinde taķı aydılar **ne** turur bizke*” [9a/6] ~ “*... bolup osallıķ birle namâz vaķtındın keçti irse atlarning yazuķı **ni** irdi kim anlarning*” [13a/11]

Tablo 7. Ön seste /e-/~/i-/ ikiliği

	Ön seste	Anlamı
egtüle- ~ igtüle-	1 – 1	beslemek
ekin ~ ikin	8 – 2	ekin
emdi ~ imdi	7 – 22	şimdi
emjn ~ imjn	1 – 4	emin, güvenilir
emgek ~ imgek	5 – 8	bela, sıkıntı
er- ~ ir-	76 – 5	olmak, bulunmak
er ~ ir	76 – 1	adam
erkek ~ irkek	10 – 2	erkek
erklen- ~ irklen-	12 – 1	gücü yetmek
erte ~ irte	6 – 5	tan vakti
esrük ~ isrük	1 – 1	sarhoş
etmek ~ itmek	6 – 1	ekmek
ew ~ iw	8 – 50	ev

Tablo 8. İç seste /-e-/~/-i-/ ikiliği

	İç seste	Anlamı
beg ~ big	3 – 5	bey
ber- ~ bir-	6 – 183	vermek
bekit- ~ bikit-	6 – 2	sağlam hâle getirmek
belgü ~ bilgü	11 – 16	kanıt
belek ~ bilek	1 – 16	armağan
ferište ~ firişte	2 – 38	melek
ilekle- ~ ilikle-	1 – 1	alay etmek
keç- ~ kiç-	44 – 2	geçmek
kimi ~ kemi	7 – 6	gemi
kengeş- ~ kingeş-	3 – 1	müşavere etmek
key- ~ kiy-	1 – 2	giymek
men ~ min	787 – 17	ben
neçe ~ niçe	3 – 7	nasıl, nice
neme ~ nime	12 – 43	ne, çok, nasıl
neng ~ ning	16 – 1	şey
nerse ~ nirse	4 – 270	şey, bir şey
teg ~ tig	71 – 1	gibi
teg- ~ tig-	27 – 64	ulaşmak, erişmek
tegre ~ tigre	1 – 11	çevre, etraf
temür ~ timür	2 – 7	demir
tetik ~ titik	1 – 1	akıllı
tezigin- ~ tizgin-	7 – 1	gezmek
yengen ~ yingen	8 – 1	dişi deve
yel ~ yil	3 – 14	rüzgâr
yer ~ yir	2 – 55	yeryüzü
yedi ~ yiti	1 – 26	(sayı adı) yedi
yetmiş ~ yitmiş	1 – 4	(sayı adı) yetmiş

Tablo 9. Son seste /-e/ ~ /-i/ ikiliği

	Son seste	Anlamı
ne ~ ni	110 – 18	ne

1.1.5. /e/ ~ /ö/ İkiliği

İkinci hecede yuvarlak ünlü bulunduran kelimelerde /e/ > /ö/ değişmesi, Harezmi Türkçesinde bazı örneklerde görülürken bu durum daha çok Çağatay Türkçesine özgüdür. /-v/ ve /-w/ ile biten kelimelerde /-e-/ Harezmi Türkçesinde çoğunlukla korunurken bazı örneklerde /-ö-/ olduğu da görülür. Bu değişme de Harezmi Türkçesinde görülen ikili kullanımlara güzel bir örnektir. Çağatay Türkçesinde söz konusu değişim esrük > ösrük “sarhoş”; telmür- > tölmür- “araştırmak”; teşük > töşük “delik” vb. kelimelerde sıkça rastlanmaktadır (Eckmann 2012: 34). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] bununla ilgili iç seste bir örnek yer almaktadır. “sew-” fiili yirmi üç örnekte kendini korurken beş örnekte “söw-” şeklinde yazılmıştır: “... aralarında tüzlük birle tağı ‘adl kıling haķıķat üze Tangrı sewer” [140b/3] ~ “munung birle kim anlar uydılar ol nirse kim öfkeke ketürdi Tangrını tağı söwmediler” [118a/5].

Tablo 10. İç seste /-e- / ~ /-ö- / ikiliği

	İç seste	Anlamı
sew- ~ söw-	23 – 5	sevmeκ

1.1.6. /i/ ~ /ı/ İkiliği

Harezmi Türkçesi eserlerinde karşılaşılan /i/ ~ /ı/ ikiliği, “isig ~ ısıg; silig ~ sılg” gibi örneklerde görülmektedir (Ata 2002: 49). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] iç seste bir örnekte bulunmaktadır: “Nüşurvân yarlıķadı: anıng atını tutung, kulaķı kıyruķını bıçinglar [143b/1] ~ “andın sağ elig birle andın song kesgey (biçgey) erdüκ” [271b/7].

Tablo 11. İç seste /-i- / ~ /-ı- / ikiliği

	İç seste	Anlamı
biç- ~ bıç-	5 – 1	kesmek

1.1.7. /u/ ~ /ı/ İkiliği

Eski Türkçe ve sonraki dönemlerde dudak uyumuna girmeyen bazı kelimeler, Harezmi Altın Ordu Türkçesi döneminde bir yandan uyumsuz biçimleri devam ederken diğer yandan da uyuma girmiş örnekleri yer almaktadır (Ata 2002: 50-51; Sağol Yüksekaya 2011: 132). Çağatay Türkçesi metinlerinde ünlü düzleşmesi sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Bunlar arasında /u/ ~ /ı/ ikili kullanımı da yer almaktadır. Buna örnek olarak ağu > ağı “ağu, zehir”; içkur > içkıır “uçkur” gibi kelimeler verilebilir (Argunşah 2017:104). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] ise iç seste on bir, son seste ise dört olmak üzere toplamda on beş kelimedede bu ses değişimine rastlanmaktadır. Ayrıca /u/’lu örneklerin /ı/’lı örneklere göre daha fazla olduğu görülmektedir: “... ‘Amr bin Ümeyye bizdin iki kişini yazuksız öldürdi ol kişike diyet birgil azu uruşķa anıtgil” [212b/10] ~ “... muyanları anutmuş turur ol ajunda yime Tangrı ‘azze ve celle yalavaç birle ‘itâblar kılmış tağı ...” [30a/4]; “uzun bolğay kim bulutdın başı keçgey tağı tengizler suwı anıng tizindin yoķaru...” [54a/11] ~ “içer siz siz mü indürdüngüz anı bulutdın...”

[186b/3]; “aydı: Ebū Bekrdin öngin ya'ni Ebū Bekrdin özge kim anı **okı**dım erse ...” [32a/4] ~ “...yığmağı tağı okımağı ol vaqtın kim **okı**duğ anı uyğıl...” [294a/3]

Tablo 12. İç seste /-u- /~ /-ı- / ikiliği

	İç seste	Anlamı
anut- ~ anıt-	1 – 11	hazırlamak
boyun ~ boyun	10 – 10	boyun
boyunağa ~ boyınağa	1 – 1	âsi, boyun eğmeyen
bulut ~ bulıt	11 – 8	bulut
çoğulaş- ~ çoğılaş-	2 – 4	(karşılıklı) husumet kılmak
kıvan- ~ kıvan-	2 – 1	böbürlenmek
okun- ~ okın-	3 – 2	çağrılmak
unut- ~ unıt-	7 – 1	unutmak
yapuş- ~ yapış-	2 – 1	yapışmak
yulduz ~ yılduz	15 – 5	yıldız
yoruğ ~ yorık	1 – 1	(yörünge) ilerleme

Tablo 13. Son seste /-u- /~ /-ı- / ikiliği

	Son seste	Anlamı
karşu ~ karşı	2 – 1	karşı
oku- ~ okı-	4 – 33	çağırarak
tutaşu ~ tutaşı	2 – 1	sürekli
yanaşu ~ yanaşı	1 – 1	art arda, devamlı

1.1.8. /ü /~ /e / İkiliği

İkili kullanım özelliği gösteren /ü/ ~ /e/ ses değişimine Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti't-Türk gibi Karahanlı Türkçesi eserlerinde *kötür-* > *köter-* “götürmek, kaldırmak, yok etmek”; *ötkür-* > *ötger-* “sürdürmek, göndermek” gibi kelimelerde rastlanırken (Hacıeminoğlu 2008: 4) Harez m Türkçesi metinlerinde de genellikle kelime kökünde (*süngük* ~ *süngek*, *töpü* ~ *töpe* karşılaşılmaktadır. Meşhed Nüshası'nda [293 No.] ise iç seste iki örnekte bulunurken daha çok /ü/ lü örneklerin varlığı söz konusudur: “*Fir'avn körgeszmes men sizke meger anı kim körer men tağı köndürmes men sizni...*” [38b/6] ~ “*Cebril 'aleyhi's-selâm kendü özini yalavaçka körgüzdi*” [291b/4]; “*terâzüni (ölçükni ölçekni) tağı yirni aşak kıldı*” [176b/7] ~ “*zencir içinde bağlang arşun endâzesi (ölçekki karyesi) yitmiş ar<şun> kiwürüing anı*” [271a/4].

Tablo 14. İç seste /-ü- /~ /-e- / ikiliği

	İç seste	Anlamı
körgüz- ~ körgez-	24 – 4	göstermek
ölçük ~ ölçek	1 – 3	ölçek, terazi

1.1.9. /ü /~ /i / İkiliği

Harez m-Altın Ordu Türkçesinde, ilerleyici ve gerileyici ünlü benzeşmesiyle ya da dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşan /ü/ > /i/ ses değişimi düzenli değildir. Dönem metinlerinde *tilkü* ~ *tülki*; *berü* ~ *beri*; *eçkü* ~ *eçki*” gibi kelimelerdeki ses değişimleri konuya örnek olarak verilmektedir (Ata 2016: 62). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] ise

bu ses değişimine ön seste bir, iç seste on üç, son seste ise beş tane olmak üzere toplamda on dokuz kelime rastlanmaktadır ve /ü/’lü kullanımların daha sık olduğu görülmektedir: “ziyān **ündedi** bizni andın song ol vaqtın kim birdük” [25a/6] ~ “taķı kim azganraq ol kim ersedin kim **ündeyür** (inder oķır oķısa) iķidin” [105a/ 2]; “taķı yalavaçlarımız anlarning üskinde **büterler**” [90b/6] ~ “... bu sözni kimke ayayın manga kim **büter**” [31a/8-9]; “... Ebū Bekr eṣ-Şiddīķ sözleri bar taķı anung müsülmān bolmaqı yime Tangrı **ögdüsi**” [30a/3] ~ “mülk taķı anga oķ ögmek (**ögdü ögdi**) taķı ol ķamuğ nirse üze yarağlıg turur” [242a/4].

Tablo 15. Ön seste /ü- /~ /-i / ikiliği

	Ön seste	Anlamı
ünde- ~ inde-	54 – 3	çağırmaq

Tablo 16. İç seste /-ü- /~ /-i / ikiliği

	İç seste	Anlamı
beküt- ~ bekit-	6 – 6	sağlam hāle getirmek
büt- ~ bit-	95 – 18	inanmak
bügüçi ~ bügiçi	3 – 1	büyücü
bütün ~ bitün	4 – 23	doğru, gerçek
çevür- ~ çevir-	10 – 13	döndürmek, devirmek
ewün ~ ewin	4 – 2	tane, tohum
kigür- ~ kigir-	15 – 1	sokmak
mün- ~ min-	5 – 9	binmek
öngün ~ öngin	2 – 116	başka, diğer
semüz ~ semiz	1 – 1	semiz
sewünç ~ sewinç	5 – 1	müjde
sewün- ~ sewin-	14 – 1	sevinmek
üstün ~ üstin	11 – 1	üst, üzeri, yukarı

Tablo 17. Son seste /-ü /~ /-i / ikiliği

	Son seste	Anlamı
kirtü ~ kirti	1 – 1	doğru, gerçek
ödründü ~ ödrüdi	2 – 1	seçilmiş kişi
ögdü ~ ögdi	9 – 5	hamd, medih
sürü- ~ süri-	2 – 2	sürümek

1.2. Ünsüz Değişimleri¹

1.2.1. / b / > / w / Değişimi

Köktürkçede söz içi ve söz sonunda korunan /b/ sesi Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde /w/’ye, Çağatay Türkçesinde ise /v/ sesine dönüşmüştür (Eckmann 2012: 37). Köktürkçedeki “eb” sözcüğü Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde “ew”, Harezmi Türkçesinde hem “ew” hem de “ev”e, Çağatay Türkçesinde ise “öy”e dönüşmektedir. Kâşgarlı Mahmut bu ses değişimi için “Arap fe’ si ile gerçek be arasında telaffuz edilen gerçek Türkçedeki her fe (w), Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav’a

¹ Bu bölümde yalnızca ikili kullanımı olan değişimler değerlendirilmeye alınmıştır.

(v) dönüşür. Türklerin *ew*, onların *ev* dedikleri gibi. Yine Türklerin *āw*, onların *vav*'la *av* demeleri gibi.” şeklinde açıklama yapmaktadır (Ercilasun; Akkoyunlu 2014:12). Meşhed Nüshası'nda /b/ > /w/ ikili kullanımı ile ilgili yalnızca bir örneğe rastlanmaktadır: “*Tangrıka yalbarıp du'ā kıldı* [240a/5]; *katınga yügürdi. Benī İsrā' ilüg yalwardı* [51b/6]”

Tablo 18. İç seste /-b- /> /-w- / değişimi

	İç seste	Anlamı
yalbar- ~ yalwar-	3 – 4	yalvarmak

1.2.2. /d /> /y / Değişimi

Eski Türkçede kelime içi ve sonundaki /d/ sesi Karahanlı ve Harez m Türkçelerinde /d/ iken Çağatay Türkçesinde /y/ye dönüşmüştür (Eckmann 2012: 39). Kâşgarlı Mahmut bununla ilgili “Yağma, Toksı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar bütün zelleri (d)'ye çevirmekte birleşmişlerdir. Bunlar zel'i hiç kullanmazlar. Bu grupların dışında olanlar kayın ağacına *kağın*, bunlar *kayın* derler.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 12) açıklamasını yaparak Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinde sesin /y/li olduğunu vurgulamaktadır. /-d-/li örnekler ise Doğu sahasında Nevayî'ye kadar; Memlûk sahasında Harez m yazı dilinin devamı olan eserlerde; Batı sahasında ise Karışık Dilli Eserlerde görülür” (Şimşek 2021: 190). Meşhed Nüshası'nda [293 No] ikili kullanımı olan /d/li ve /y/li örnekler iç seste on bir, son seste ise yedi tanedir. Eserde, /d/> /y/ ikili kullanım açısından /d/li örneklerin /y/li örneklere göre fazla olması metnin daha çok Karahanlı Türkçesine yakın olduğunu göstermektedir: “*üç adağağı üze turğanlar yorğa tazi atlar aydı*” [6a/7]; “*bu ve'n-necm süresini başdın ayağka teği anlarka eşittürdi*” [169a/1]; “*aning için yelini tağı kuğrukını kesmek*” [13b/10]; “*Nüşurvān yarlıkadı: aning atını tutung, kulağı kuyrukını bıçinglar*” [143b/1].

Tablo 19. İç seste /-d- /> /-y- / değişimi

	İç seste	Anlamı
adağ ~ ayak	24 – 5	ayak
ağır- ~ ayır-	8 – 5	ayırarak
ağrıl- ~ ayrıl-	1 – 3	ayrılmak
beğük ~ büyük	13 – 4	büyük
eğgü ~ eygü	55 – 1	iyi, güzel
kağgur- ~ kaygur-	14 – 3	kaygılanmak
keğür- ~ keyür-	1 – 2	giydirmek
kuğruk ~ kuyruk	3 – 1	kuyruk
küde ~ küye	2 – 3	mühlet
öğür- ~ öyür-	16 – 1	seçmek, üstün tutmak
yağıl- ~ yayıl-	3 – 1	(haber) yayılmak

Tablo 20. Son seste /-d /> /-y / değişimi

	Son seste	Anlamı
boğ ~ boy	4 – 13	boy, vücut
ıđ- ~ iy-	181 – 2	göndermek
keç- ~ key-	3 – 1	giymek
koç- ~ koy-	76 – 36	bırakmak

küd- ~ küy-	1 – 10	beklemek
ud- ~ uy-	1 – 30	uymak
yad- ~ yay-	4 – 10	yaymak, dağıtmak

1.2.3. /ğ/ > /k/ Değişimi

Eski Türkçede birden fazla heceli kelimelerin sonunda veya eklerde yer alan /ğ/’lar Batı Türkçesinde düşerken Doğu Türkçesinde ise ötümsüzleşerek /d/’ya dönüşmektedir (Timurtaş 2005: 67). Kâşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâtî’t-Türk adlı eserinde bu ses değişimini “(Oğuzlar) hafifletmek maksadıyla isimlerde ke’f’i düşürürler; fiillerde de aynı anlamda kullanılan ve *gayın* yerine geçen ke’f’i düşürürler.” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014: 13) şeklinde izah etmektedir. Genellikle Çağatay Türkçesinde rastlanan /ğ/ > /d/ değişimi Harezmi Türkçesi için de söz konusudur: *ağrığ* > *ağrık*; *tarığ* > *tarık*; *uluğ* > *uluk*; *yarlığ* > *yarlık* vb. (Ata 2016: 70). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] iç seste iki, son seste de dört kelimedede bu ses değişimi saptanmıştır: “*ajun karanğu kalğay*” [263a/8], “*tağı karanğu tünnü<ng şe>rrindin karanğu ol vaktın kim karanğu kirdi*” [356a/1]; “*ya’ni aydı: kaçan kim sindin rûh sözün isteseler ayğil. Rûh Tangrı yarlığındın turur.*” [55b/4], “*tafsîl kılınıdî âyetleri Kur’ân atlığ yarlığ Tâzîçe ol öğürke kim bilürler*” [56a/3]

Tablo 21. İç seste /-ğ-/ > /-k-/ değişimi

	İç seste	Anlamı
karanğu ~ karanğu	1 – 3	karanlık
salğum ~ salkum	1 – 1	serap, hayal

Tablo 22. Son seste /-ğ/ > /-k/ değişimi

	Son Seste	Anlamı
ayığ ~ ayık	1 – 3	söz
toğ- ~ tok-	14 – 1	(canlı) doğmak
tutuğ ~ tutuk	4 – 4	kapalı, kapanmış
yarlığ ~ yarlık	38 – 3	(Tanrı) emir, buyruk

1.2.4. /ğ/ > /v/ Değişimi

Kıpçak Türkçesini diğer lehçelerden ayıran önemli ses özelliklerinden biri, kelime içi ve sonu /ğ/’ların sızıcılaşarak /v/’ye dönüşmesi hadisesidir. Özellikle Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde ve Codex Cumanicus gibi eserlerde bu değişime sıkça rastlanmakla birlikte Tuhfetü’z-Zekiyye, Kitâbü’l-İdrâk gibi eserlerde de bu değişim söz konusudur: *ağır* > *avur* “ağır”; *ağız* > *avuz* ~ *ovuz* “ağız; ilk süt, ağız”; *bağır sak* > *bavur sak* “aziz”; *oğlan* > *ovlan* “oğlan” (Güner 2013: 94-95). Ayrıca bu ses hadisesi yalnızca Kıpçak Türkçesinde değil, Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde de rastlanılan bir durumdur (Ata 2002: 55). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] bir örnekte karşımıza çıkmaktadır: “... ol **yağuk** ödge tegi kim yawuğ ...” [238b/4] ~ “...tatturdu anlarga Tangrı horlıknı bu yakınrağ (**yavuk**) tiriglik içinde...” [21a/7].

Tablo 23. İç seste /-ğ- > /-v-/ değişimi

	İç seste	Anlamı
yağuk ~ yavuk	3 – 11	yakın

1.2.5. / ğ / > / w / Değişimi

Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça rastlanılan bu ses olayı, hem ince sıradan [*sögle- > söwle-* “söylemek”] hem de kalın sıradan kelimelerde [*kagurmaç > kawurmaç* “kavrulmuş buğray”] görülmektedir (Hacıeminoğlu 2008: 7). Harez m Türkçesinde de görülen ses değişiminin izlerine Meşhed Nüshası'nda [293 No.] iç seste üç örnekte rastlanmaktadır. İkili kullanım açısından değerlendirildiğinde /w/’li kullanımların daha fazla olduğu göze çarpmaktadır: “*tö lengen tağlar yükseker tağı suğarduğ sizni tatlığ suwnı tatlığ*” [301a/2] ~ “*koylarını suwardı*” [53b/3]; “*soyurkağan kim secde fermānladı secde içinde özinge yağuttı*” [35a/6] ~ “*iğdilerindin öngin dostlar tapunmas biz anlarğa meger munung üçün kim yawutsalar bizni*” [16a/3].

Tablo 24. İç seste / -ğ- / > / -w- / değişimi

	İç seste	Anlamı
suğar- ~ suwar-	1 – 2	sulamak
yağuk ~ yawuk	3 – 9	yakın
yağut- ~ yawut-	3 – 3	yaklaştırmak

1.2.6. / k / > / ħ / Değişimi

Harez m Türkçesinde kelime başı ve ortasında /k/ ünsüzü çoğunlukla korunsa da birkaç örnekte /k/ > /ħ/ değişimi söz konusudur: *katır* “katır” ~ *haçır* ~ *hatır* ~ *hatır*; *akit-* ~ *aħıt-*; *saksık* ~ *saħsık* (Ata 2016: 71). Kelime başında /k-/ ünsüzünün sızıcılaşmasıyla meydana gelen bu ses olayı genellikle Memlük Kıpçak sahası metinlerinde görülmekle birlikte özellikle Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde sıkça rastlanan durumdur: *ka bul* > *ħa bul* “kabul, kabul etme”; *kaç-* > *ħaç-* “kaçmak” (Güner 2013: 89). Kıpçak Türkçesi eserlerinde yaygın olan bu ses hadisesi Memlük Türkçesi eserlerinden bazılarında çok az görülmesi, Harez m-Kıpçak ve Kıpçak-Oğuz iç içeliğinin bir sonucu olarak düşünülmektedir: *ışık* > *ışħ* ‘ışık’ (Öztürk 2018: 179). Bu değişime Meşhed Nüshası'nda [293 No.] bir örnekte tanıklanmaktadır: “*uçmağğa (uçmaħğa) siz tağı çiftleringiz sewündürülür siz*” [89b/7], “*bu ajunda uçmağ tağı tamu özi birle tutğay*” [54a/12].

Tablo 25. Son seste / -k / > / -ħ / değişimi

	Son seste	Anlamı
uçmak ~ uçmaħ	64 – 1	cennet

1.2.7. / r / > / z / Değişimi

Harez m Türkçesi'nde az sayıda örnekte görülen bu ses değişimi Meşhed Nüshası'nda [293 No.] eklerde iki örnekte görülmektedir: “... *üstünindin hücreler bar turğurmış akar astınundın* [20a/1] ~ “*buyrukadın çıkğan erenler yime kökni binā kılduğ (turğuzdımız) kuvvet birle yime biz*” [156a/5]; “*ħağk birle ol çıkmağ küni ħağkağat üze biz tırgürür miz*” [150a/2] ~ “*tağı ka bardı ħağkağat üze ol iğdi kim tırgüzdi anı ölüğlerining tırgürgeni teg ħağkağat üze ol Tangrı*” [61b/6].

Tablo 26. Eklerde / -r / > / -z / değişimi

	Eklerde	Anlamı
tırgür- ~ tırgüz-	9 – 13	diriltmek
turğur- ~ turguz-	2 ~ 3	yapmak, inşa etmek

1.2.8. /t/ > /d/ Değişimi

Harezmi Türkçesinde kelime başında /-t/ ünsüzü genellikle korunurken Oğuz grubu Türk lehçelerinde sayılı kelimelerin bazılarında /t/ > /d-/ değişimine rastlanmaktadır. Kâşgarlı Mahmut “Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki ت harfini د harfine çevirirler. Türkler deveye “tewey”, bunlar “devey” derler.” diyerek bu durumun Oğuzlara mahsus bir özellik olduğunu dile getirmiştir (Ata 2016: 72). Çağatay Türkçesinde kelime başı /t/ sesleri korunsa da metinlerde sık sık /d/’li örneklerle rastlanmaktadır. Bu sesteki tonlulaşma Oğuz Türkçesinin Çağatay Türkçesine etkisidir: *tağ* > *dağ* “dağ”; *tan-* > *dan-* “inkâr etmek”; *til* > *dil* “dil” (Argunşah 2017: 114). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] ön seste üç, iç seste bir, eklerde de üç örnek olmak üzere toplamda yedi kelimedeki bu ikili kullanıma rastlanmaktadır: “*oğullar yâ tiler mü siz anlardın ter (der) anlar lâzım bolğan nirsedin*” [161a/1]; “*tağı eger bitsengiz tağı sakınsangız birgey sizge ter der yanut*” [119b/1] “... *Fir‘avn anlarını kul kılmış erdi kayu kim erse kim angar kerekmes bolsa yedi öz tapuğularına birür erdi ...*” [48a/5] ~ “*kanatını yir astınına kigürdi tağı ol yiti kindni kötürdi yiri birle yime kölge ağurdi*”[65b/12].

Tablo 27. Ön seste /t-/ > /d-/ değişimi

	Ön seste	Anlamı
tar ~ dar	1 – 1	dar
ter ~ der	10 – 6	karşılık
tögül- ~ dögül-	4 – 1	dağıtılmak

Tablo 28. İç seste /-t-/ > /-d-/ değişimi

	İç Seste	Anlamı
yiti ~ yedi	26 – 1	yedi

Tablo 29. Eklerde /-t/ ~ /-d/ değişimi

	Eklerde	Anlamı
ağdur- ~ ağtur-	2 – 1	çıkarmak
köytür- ~ köydür-	6 – 6	yakılmak
öltür- ~ öldür-	3 – 137	öldürmek

1.2.9. /w/ > /v/ > /f/ Değişimi

Köktürkçede kelime sonu /-b/ sesi Uygurcada yerini /-w/ sesine bırakmıştır. Eski Anadolu Türkçesi, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde ise /w/ sesi, /v/’ye çevrilir. Meşhed Nüshası’nda [293 No.] bu ses değişimine iç seste on sekiz, son seste ise üç örnekte tanıklanmaktadır. Metinde /f/’li biçimler iç seste “*ewün ~ efin*” kelimelerinde yer alırken son seste ise “*sew- ~ sev- ~ sef-*” kelimelerinde görülmektedir: “*işlerine iwmesünler*” [157a/5] ~ “*ıvdiler, kaçan bu hacca barmağ diledi*” [120b/2]; “*tağı zâyi kıldı amellerini munung birle kim anlar sewmediler kim anı*” [115a/3] ~ “*sarâyını tağı imânnı aşnularından sewerler (severler) ol kim erseni kim hicret kıldı*” [207a/7] ~ “*bu iki nirseni seferler tağı düşmenlerini bu iki nirse birle kahr kıurlar*” [12a/11].

Tablo 30. İç seste /-w- /> /-v- /> f değişimi

	İç seste	Anlamı
awurta ~ avurta	6 – 1	süt anne
çewür- ~ çevür-	10 – 8	çevirmek, döndürmek
ewün ~ efin	1 – 4	tane, tohum
iwüt- ~ ivüt-	2 – 1	acele ettirmek
kawurt ~ kavurt	3 – 1	sık, yoğun
kıwan- ~ kıvan-	1 – 1	böbürlenmek
kiwür- ~ kivür-	20 – 1	sokmak
kuwar- ~ kuvar-	3 – 2	(ağaç) sararmak
öwke ~ öfke	2 – 11	öfke
sawuk ~ savuk	5 – 3	soğuk
sewün- ~ sevün-	14 – 2	sevinmek
suwar- ~ suvar-	2 – 1	sulamak
tawar ~ tavar	19 – 1	mal
yalawaç ~ yalavaç	2 – 967	peygamber
yawlaç ~ yavlaç	14 – 6	çok
yawuk ~ yavuk	9 – 11	yakın
yawuz ~ yavuz	26 – 10	kötü
sewüg ~ sevüg	4 – 1	sevme

Tablo 31. Son seste /-w/> /-v/> f değişimi

	Son seste	Anlamı
ew ~ ev	8 – 2	ev
iw- ~ iv-	16 – 9	acele etmek
sew- ~ sev- ~ sef-	23 – 6 – 4	sevme

1.2.10. /z/> /s/ değişimi

Son seste yer alan diş ötümsüzü /-z/'nin /-z/ > /-s/ olarak ötümsüzleşmesi olayı, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinden itibaren görülen bir durumdur: Etü. *bolmaz* > Kıp., Çağ. *bolmas* 'olmaz'; Etü. *kelmez* > Kıp., Çağ. *kelmes* 'gelmez' vb. (Karaağaç 2010: 231). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] bu değişime yalnızca bir kelimedede rastlanmaktadır: “*tağı Tangrı bilgenrek turur anı kim yığarlar kögüzleri içinde*” [318a/7] ~ “*ton özüdün ırattı, kögsin bilgürtti* [123a/10].

Tablo 32. Son seste /-z/> /-s/ değişimi

	Son seste	Anlamı
kögüz ~ kögüs	1 – 9	göğüs

1.3. Ünlü Düşmesi

Karahanlı Türkçesi metinlerinde vurgusuz orta hece ünlüsünün düştüğü görülmektedir. Bunun yanı sıra birleşik sözler oluşturulurken de hecedeki ünlünün düşmesi söz konusudur. Vurgusuz orta hecenin dar ünlüsünün düştüğü örnekler *ogırı* > *ogrı* “hırsız, hırsızlık, gizli”; *örileş* > *örleş* “yükselmek”; *sekiz on* > *seksen* “seksen sayısı” iken geniş ünlüsünün düştüğü örnekler ise *tutaşı* > *tutşı* “yakın, komşu”dur (Hacıeminoğlu 2008: 4). Türkçenin hemen her döneminde görülen ünlü düşmesi Harez m

Türkçesinde de birkaç durumda ortaya çıkmaktadır. Ünlüyle biten bir kelimeye ünlü ile başlayan bir kelime getirildiğinde ya ilkinin ya da ikincinin başındaki ünlünün düşmesiyle “*ne-erse > nerse; şu-ol > şol; niçe-ök > niçük*”; ünlü ile biten fiil köklerine 1. çoğul şahıs emir eki geldiğinde iki ünlüden birinin düşmesiyle “*izde-eling > izdeling, tile-eling > tileling* vb.; birleşik zamanlarda kullanılan -i cevherî fiilinin başındaki ünlü çekim sırasında bazı örneklerin düşmesiyle “*bolsa-idi > bolsadı, urur-idi > ururdu*”; vurgusuz orta hece ünlüsünün kelimeye ünlü ile başlayan bir ek getirilmesi “*ilig-i > ilgi; burun-ı > burnu, alın-ı > alnı*” gibi durumlarda düşme yaşanmaktadır (Toparlı-Vural 2007: 27-28). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] /a/ ~ /o/ ; /e/ ~ /ø/ ; /ı/ ~ /ø/ ; /u/ ~ /ø/ ünlülerinin düştüğü örnekler saptanmıştır. Bunlar; “*barçasını yumağıklarını*” [88b/1] ~ “*yumkı yalavaça kıtinga keldiler*” [92a/7]; “*bū Cehil la’netu’llāh aydı biz bu aytgularını Mekke tapa ilteling ...*” [78a/9] ~ “*oğulnu manga birsengiz men munı iwke ileteyin*” [50a/7]; “*...kahr kılğan (boynağaların boynın sılğan) yarattı köklerni...*” [16b/2] ~ “*boynağa bodunlar yā ayturlar mu çattı anı bilmesler*” [160b/1]; “*Tangrı öldürür nefslerni ölümünün vaktında taķı ol kim ölmedi uyķusu içinde tutar anı kim kaçā kılduk aning üze ölümni*” [23b/7] ~ “*taķı kılduk uyķunguznu ölmek*” [303b/2]’dir.

1.3.1. / a / Düşmesi

Tablo 33. İç seste / -a- / ~ / ø /

	İç seste	Anlamı
yumakı ~ yumkı	1 – 14	hepsi

1.3.2. / e / Düşmesi

Tablo 34. İç seste / -e- / ~ / ø /

	İç seste	Anlamı
ilet- ~ ilt-	34 – 19	götürmek

1.3.3. / ı / Düşmesi

Tablo 35. İç seste / -ı- / ~ / ø /

	İç seste	Anlamı
boynağa ~ boynağa	1 – 3	âsi, kızgın

1.3.4. / u / Düşmesi

Tablo 36. İç seste / -u- / ~ / ø /

	İç seste	Anlamı
tamuduk ~ tamduķ	1 – 1	(cehennem) yakıt
uyukı ~ uyķu	1 – 1	uyku

1.4. Ünsüz Düşmesi

1.4.1. / ğ / ~ / g / Düşmesi

Eski Türk yazı dili ile Oğuz Türkçesini birbirinden ayıran önemli özelliklerden biri de /ğ/ ~ /g/ seslerinin durumudur. Eski Türkçede birden fazla heceli sözcüklerin sonlarındaki /-ğ/ ~ /-g/ ünsüzleri ile ek ve hece başlarındaki /-ğ/ ~ /-g-/ ünsüzleri XIII. yüzyıl sonlarına doğru Oğuz Türkçesinde kaybolmuştur (Korkmaz 2013: 59). Kıpçak

Türkçesinde hem kelime içinde (“ağız > avuz > aız “ağız”; buğday > buyday > buday “buğday”) hem de tek ve birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan /-g/ ve /-ğ/ ünsüzleri çoğunlukla kendilerini korurken bazı örneklerde (“bég > bi “bey”; boğ- > bo- “boğmak”; açığ > açı “acı”; bişig > bişi “pişmiş yemek”; katığ > katı “sert”) düştüğü görülmektedir (Güner 2013: 103). Klasik öncesi ve klasik dönem Çağatay Türkçesinde /g/ sesi birden fazla heceli kelimelerin sonunda genellikle kendini korurken, klasik dönem sonrası metinlerinde düşme eğilimi göstermektedir (Argunşah 2017: 116). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] ise iç seste beş, son seste ise on bir olmak üzere toplamda on altı örnekte /ğ/ ~ /g/ sesinin düştüğü görülmekle birlikte /ğ/ ~ /g/ sesinin korunduğu örnekler düşen örneklere göre fazla olmasına rağmen bu durum Oğuzca unsurların belirgin olduğunu gösteren önemli bir ses olaydır: “tağı **kopğarduk** üstünnüğüzde yiti muhkem kökni” [303b/3] ~ “Tangrı ol turur kim kıldı sizke yirni amrulğu yir yime kökni **kopardı** tağı şüret kıldı” [44a/7]; “kara kılınmış yok mu **tamuğ** içinde ikâmet yiri uluğsınanlarğa” [27a/4] ~ “azze ve celle koş yâd kılınmış nirselerni uçmak sözi uçmaqlıklar birle; **tamu** sözi tamulluğ” [182a/12]; **açı** tuzluğsıman [186b/5] ~ “bağırsak kim **açığ** üküş birür” [98a/5].

Tablo 37. İç seste /-ğ- / ~ / -g- / ~ / ø /

	İç seste	Anlamı
eşgek ~ eşek	3 – 1	eşek
kazğan- ~ kazan-	18 – 5	kazanmak
kopğar- ~ kopar-	1 – 5	yapmak, bina etmek
kutğar- ~ kutar-	24 – 10	kurtarmak
satğaş- ~ sataş-	8 – 6	karşılaşmak, kavuşmak

Tablo 38. Son seste /-ğ- / ~ / ø /

	Son seste	Anlamı
açığ ~ açı	4 – 1	(mecaz) acı
kalıng ~ kalın	1 – 2	kalın
katığ ~ katı	55 – 1	katı, sert
kiçiğ ~ kiçi	5 – 1	küçük
körklüg ~ körklü	33 – 1	güzel
türlüg ~ türlü	10 – 1	türlü
tamuğ ~ tamu	49 – 21	cehennem
toluğ ~ tolu	2 – 13	boş olmayan

1.4.2. /l/ Düşmesi

Harez m Türkçesinde nadir rastlanılan bir durumdur: “keltür- ~ keldür- ~ ketür, oltur- ~ oldur- ~ otur-” (Sağol Yüksekaya 2011: 137). Tarihî ve çağdaş Türk dili alanında birkaç kelime de iç seste /-l- / > /ø/’nin düştüğü görülürken Çağdaş Kıpçak sahasında, özellikle Tatar Türkçesinde bu ses düşmesi bazı fiillerde (toltur- “doldurmak”; oltur- “oturmak”; oltur-, otur-: “oturmak”; olturtu- “oturtmak”) görülmektedir (Özyetgin 2001: 108). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] bu ses düşmesiyle ilgili bir örneğe rastlanmaktadır: “aydı: bat biçek **keltür**ünger munı boğazlayın.” [50b/2] ~ “tengizdin bir ança balık **ketür**di tağı anıng boğazına soқты [66a/9].

Tablo 39. İç seste /-l/~ /-ø-/

	İç seste	Anlamı
keltür- ~ ketür-	53 – 2	getirmek

1.4.3. / n / Düşmesi

Meşhed Nüshası'nda [293 No.] söz konusu düşme hadisesi üç örnekte tanımlanmaktadır: “*anınğ katında turukmuş, bir kılıç üze tayanmış bir aşak başı üze...*” [134b/5] ~ “*biz sini bildimiz edğü kılığlılar beğük ünçlar birle az kalmış turur...*” [267b/8].

Tablo 40. İç seste /-n-/~ /-ø-/

	İç seste	Son seste
kılınç ~ kılıç	1 – 9	kılıç

1.4.4. / w / Düşmesi

Meşhed Nüshası'nda [293 No.] bir örnekte rastlanmaktadır: “*köktin suwnı (sunı) kiwürdi anı çeşmelerke yir içinde*” [20a/4] ~ “*suw içinde andın song ot içinde karınlarını toldururlar*” [45b/4].

Tablo 41. Son seste /-w/~ /ø-/

	Son seste	Anlamı
suw ~ su	60 – 2	su

1.5. Ünsüz Türemesi

1.5.1. / y / Türemesi

Korkmaz'a göre Eski Türkçede /y/’li ve /y/’siz örnekler bir arada bulunmaktadır ve bu dönemdeki /y/’siz örnekler Oğuzcanın yazı diline aktarılmış bir görüntüsüdür (Korkmaz 1995: 210). Türkçenin tarihî devirlerinden beri takip edilen bu ses olayı Kıpçak Türkçesinde genellikle kelime başında /i/, /e/, /é/ seslerinin yer aldığı kelimelerde bir /y/ sesi (*alda-* > *yalda-* “aldatmak”, *Ar. “âşıq” > yaşıq* “âşik”; *ékiz* > *yékiz* “ikiz”; *ığaç* > *yığaç* “ağaç”) türemesiyle karşılaşılmaktadır (Güner 2013: 104). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] ise az sayıda örnekte /y/’li ve /y/’siz şekiller bir arada görülmektedir: “*Mūsī irakdın köründi erse*” [51b/5] ~ “*yırak hilâf içinde terk körgüzgey miz âyetlerimizni kök kırığlarında...*” [64a/7]; “*ol yirde kim telim ağaçlar <bar> erdi*” [49a/10] ~ “*tağı zeytünü tağı hurmā yağaçlardın* [309b/4]; “*Medînedin bir ağaç turur bizke tigrü [...]*” ~ [284a/12] ~ “*... ayurlar bir Mu’âviyedin bir yağaç yer erdi...*” [212a/1]

Tablo 42. Ön seste /y-/ Türemesi

	Ön seste	Anlamı
yırak ~ irak	8 – 10	uzak
yağaç ~ ağaç	1 – 24	ağaç
yağaç ~ ağaç	3 – 1	bir uzunluk ölçüsü

Tablo 43. Son seste /-y/ Türemesi

	Ön seste	Anlamı
yay ~ ya	1 – 1	yay (silah)

1.6. Ünsüz Göçüşmesi

Düzensiz ses olayları arasında yer alan göçüşme, bir kelime içerisindeki iki sesin yer değiştirmesidir. Türkçede çoğunlukla /ç/ ~ /d/ ~ /f/ ~ /n/ ~ /s/ ~ /ş/ ~ /t/ ~ /v/ ~ /y/ ~ /z/ gibi diş ve dudak ünsüzleri ile özellikle /l/ ~ /r/ akıcı ünsüzlerin yer aldığı kelimelerde görülür (Karaağaç 2010: 77). Karahanlı Türkçesi metinlerinde hem yan yana bulunan iki sesin yer değiştirmesiyle (*adguk* < *agduk* “bozuk, belirsiz, değişik”; *çamgur* < *çağmur* “çamur”) hem de yan yana olmayan seslerde (*kargılaç* > *karlıgaç* “kırlangıç kuşu”; *ogru-la-* < *ogır-la-* “hırsızlamak”) görülmektedir (Hacıeminoğlu 2008: 9). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] bununla ilgili bir örneğe rastlanmaktadır: “*anınğ üze tağı ahestelik birle oğugul kur'ānı (tağı akrun ~ arkun tüz bitün oğugıl kur'ānı)*” [285b/1].

Tablo 44. Ünsüz göçüşmesi

	İç seste	Anlamı
akrun ~ arkun	1 – 1	yavaş

1.7. İkizleşme

Bünyesinde /-r-/ , /-k-/ , /-s-/ , /-k-/ , /-t-/ gibi ünsüz bulunduran kelimelerde, telaffuz, vurgu ve şive özelliğinden dolayı bu ünsüzlerin ikizleştiği görülür. Karahanlı Türkçesi eserlerinde “*arrıg* < *arıg* “pek temiz”; *bakku* < *baku* “tepe, yüksekçe yer”; *tokkız* < *tokuz* “dokuz sayısı”; *essig* < *esig* “acıma anlatır, yazık, vah” gibi örnekler yer almaktadır (Hacıeminoğlu 2008: 10). Türk dili tarihinde oldukça sık karşılaşılan bir durum olan ikizleşme olayı Meşhed Nüshası'nda [293 No.] ise /k/ ve /t/ ünsüzlerinde görülmektedir: “*meger bir çakırmak yok anga iki sağmak arasınğ emdāzesinçe turuğmakdın...*” [3b/5] ~ “*iki namāz turur tağı bu ikki iki <namaz> arasında ikindü namāzı orta namāzı bolur*” [12b/3] ~ “*... anınğ kötürmeki tağı adırmakı otuz ay ançağa tigrü kim ol vağtın kim tegdi küçinge...*” [107a/1] ~ “*ottuz āyet turur Hiçāzliglerde söz tört āyette turur*” [277a/4].

1.7.1. /k/ Sesinin İkizleşmesi

Tablo 45. İç seste /-k-/ ikizleşmesi

	İç seste	Anlamı
ikki ~ iki	111 – 32	iki
sekkiz ~ sekiz	8 – 4	sekiz
tokkuz ~ tokuz	12 – 4	dokuz

1.7.2. /t/ Sesinin İkizleşmesi

Tablo 46. İç seste /-t-/ ikizleşmesi

	İç seste	Anlamı
ottuz ~ otuz	4 – 1	otuz

Sonuç

Harezmi Türkçesi, her ne kadar Karahanlı Türkçesinin devamı olsa da farklı lehçe özelliklerini bir arada barındırması yönüyle Karahanlı Türkçesinden ayrılmaktadır. Harezmi Türkçesi ile yazılan eserlerde bir yandan Karahanlı Türkçesi dil özellikleri devam ederken diğer taraftan Oğuz, Kıpçak ve Çağatay Türkçesine ait özellikler yer almaktadır. Çalışmamıza konu olan Meşhed Nüshası [293 No.], Oğuzca, Çağatayca ve Kıpçakça özellikler açısından değerlendirilecek olursa şunlar söylenebilir:

1. Eski Türkçede kelime içi ve sonunda görülen /b/ sesi, Harezmi Türkçesi metinlerinde hem /w/ hem de /v/ ile yazılmıştır. /v/’li şekiller Oğuz, Kıpçak ve Çağatayca’nın ortak özelliğidir. Yine Eski Türkçedeki /d/ ünsüzü ilerleyen dönemlerde yerini /y/ ünsüzüne bırakmıştır. Metinde /d/’li örneklerin fazla olması, Harezmi Türkçesinin Karahanlı Türkçesinin doğrudan devamı olması ile ilgilidir. /y/’li örnekler de tek bir lehçeyi işaret etmez, /d/ > /y/ değişmesi Oğuz, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi için ortaktır. Eserin imlâ hususiyetleri genel olarak değerlendirildiğinde /w/ ve /d/’li örneklerin /v/ ve /y/’li örneklere göre çok daha fazla olduğu görülür.

2. Eserde az sayıda da olsa yer alan /a/ > /o/ ve /e/ > /ö/ değişmelerini Çağatayca bir özellik olarak değerlendirmek mümkündür: *kayaş* > *koyaş*; *sew-* > *söw-*. Bunun dışında /-g/ > /-k/ ses değişimi de yine bu dönemin özelliği olarak görülmeyle birlikte metinde iç seste iki, son seste ise dört kelimedeki karşılaşmaktadır. Son seste *ayığ* > *ayık*; *toğ-* > *toğ-* örneklerinde yer alan ses değişimi eserdeki az sayıda Çağatayca bir özellikten biridir. Bir diğer ses hadisesi ise Harezmi Türkçesinde ön seste yer alan /e/ sesinin /i/ olması durumudur. Bu da Çağatay Türkçesinin temellendiği diyalektin bir özelliğidir. Metinde *er-* ~ *ir-*, *ew* ~ *iw*, *erte* ~ *irte* vb. değişimler buna örnektir.

3. Eserde Kıpçak Türkçesi etkisi ile oluşan ikili kullanımların başında /g/ > /v/ değişmesi gelmektedir. Metinde yalnızca *yağuk* > *yavuk* kelimelerinde görülen bu ikili kullanımda /v/’li örnekler sayıca daha fazladır. Yine *suğar* > *suwar*; *yağuk* > *yavuk* gibi kelimelerde görülen /-g-/ > /-w-/ değişmesi de Kıpçakça bir özellik olarak değerlendirilebilir.

4. Eserde Oğuzca bir özellik olarak /t/ > /d/ değişimi verilebilir: *tar* > *dar*, *ter* > *der*, *köytür* > *köydür*. Metindeki bir diğer Oğuzca unsur ise /g/ ünsüzünün düşme hadisesidir. Hem iç hem de son seste görülen bu durum *eşgek* ~ *eşek*, *kazgan-* ~ *kazan-*; *açığ* ~ *açı*; *katığ* ~ *katı* gibi kelimelerde karşımıza çıkmaktadır.

5. İlk hecede bulunan /e/ sesinin bazen /i/ bazen de /e/ şeklinde yazılması Eski Türkçe döneminden itibaren karşılaşılan bir durumken Türk dilinin diğer tarihî dönemlerinde de seyri devam etmiştir. Bu değişim diğer dönemlere nazaran daha çok Çağatay Türkçesi eserlerinde yer almaktadır. Metinde bununla ilgili birçok örneğe rastlanmaktadır: *er-* ~ *ir-*; *erte* ~ *irte*; *ekin* ~ *ikin*; *beg* ~ *big*; *ber-* ~ *bir-*; *key-* ~ *kiy-* vb.

Kaynakça

- AĞCA, Esin (2020). *Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi -Harezm-Altun Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme*. Doktora Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- ARGUNŞAH, Mustafa; SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülden; TABAKLAR, Özcan (2011). *Karahanlıca-Harezmce-Kıpçakça Dersleri*. Ankara: Kesit.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2017). *Çağatay Türkçesi*. Ankara: Kesit.
- ATA, Aysu (2002). *Harezm-Altun Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ATA, Aysu (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezm- Altun Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- CANAN, Semra (2017). “Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiyâsında İkili Kullanımlar”, *Turkish Studies*, 12/ 22: 199-214.
- DOĞAN, Cihan (2020). *XIV-XV. Yüzyıl Tarihi Türk Yazı Dillerinde Dil Karışmaları*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- ECKMANN, Janos (1958). “Çağatay Dili Hakkında Notlar”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 6: 115-129.
- ECKMANN, Janos (1964). “Memlük Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 12: 35-41.
- ECKMANN, Janos (2012). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ.
- ERCİLASUN, Ahmet B. ve AKKOYUNLU, Ziyat (2015). *Kaşgarlı Mahmud, Divânı Lugatî't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2016). “Nehcü'l-Ferâdis'te İkili Kullanımlar”. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 4/2: 74-101.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Kesit.
- GÜNGÖR, Okan Celal (2018). “Gülistan Tercümesi'nin Ses ve Şekil Bilgisinde İkili Kullanımlar ve Bu Kullanımların Bugünkü Oğuz ve Kıpçak Lehçelerindeki Görünümü”. *Erdem*, 75: 121-148.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARAHAN, Akartürk (2013). *Divânı Lugatî't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARAAĞAÇ, Günay (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt)*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 205-216.
- KORKMAZ, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli - Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dili Kurumu.
- MERT, Abdullah (2017). “Kutadgu Bilig Nüshalarının Eskiçilik Açısından Karşılaştırılması”. *Bilig*, 80: 179-215.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2018). “Memlük Türkçesi Bir Kıpçak Lehçesi midir?”. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 23: 173-203.
- ÖZYETGİN, Ayşe Melek (2001). *Ebü Hâyyân- Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk- Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav.
- SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülden (2002). “Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesi İle Yazılan Eserler”. *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 5: 804-813.
- ŞİMŞEK, Yaşar; SERTKAYA, Osman Fikri (2015), “Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'ân Tercümelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler- I”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/4:1382-1412.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2019a). *Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.] Giriş- Metin-Dizin)*, (2 Cilt). Ankara: Akçağ.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2019b). “Türkçe İlk Kur'ân Tercümelerinden Meşhed Nüshasının (293 No.) Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Önemi” *Belleten*, 67: 87-152.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2021). “Tarihi Diyalektoloji Araştırmalarında Yöntem Sorunları: Harezm Türkçesi ve ‘Kıpçakça’”. *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezm Türkçesi*. (Edt: Yaşar ŞİMŞEK). Ankara: Akçağ, 177-203.

- TOKAY, Yaşar (2021). “Hüsrev ü Şirin’de İkili Kullanımlar”. *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları Ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi*. (Edt. Yaşar Şimşek). Ankara: Akçağ, 309-328.
- TOPARLI, Recep; ARGUNŞAH, Mustafa (2014). *Mu’inü’l-Mürid*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TOPARLI, Recep; VURAL, Hanifi (2007). *Harezmi Türkçesi*. Ankara: Öncü.
- YILMAZ CEYLAN, Emine (1991). “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1: 151-165.

Farklı Dillerdeki Zaman Tümceleri ve “-DiğİNda ve -Diğİ zaman” Tümcelerinin Eylemcil veya Adcıl Uyuma Girmesinin Nedenleri Üzerine

Time Clauses on Different Languages and on the Reasons for “-DiğİNda and -Diğİ zaman” Sentences Harmony with Verbal or Nominal

Ayberk Kurtgel

Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Niğde / Türkiye

e-posta ayberkkurtgel@gmail.com

orcid 0000-0003-4813-2849

doi 10.54316/dilarastirmalari.1082540

Atıf

Citation

Kurtgel, Ayberk (2022). Farklı Dillerdeki Zaman Tümceleri ve “-DiğİNda ve -Diğİ zaman” Tümcelerinin Eylemcil veya Adcıl Uyuma Girmesinin Nedenleri Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 30: 247-267

Başvuru

Submitted

03.03.2022

Revizyon

Revised

11.04.2022

Kabul

Accepted

26.04.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Türkiye Türkçesinde, -Diğİ zaman/zamanlar(da)/gün/günler(de)/an/anlar(da)/sabah/ sabahlar(da)/akşam/akşamlar(da)/gece/geceler(de) öbeğiyle kurulan ana ve yan tümce öznelerinin farklı olduğu “(Sen) ben/ben+im Ankara’ya gel-diğim zaman/gün/an/sabah/akşam/gece amcana gitmişti-n.” ve “Patronum ben/ben+im işe geç kal-diğim zamanlar(da)/günler(de)/anlar(da) gergin olur.” örneklerinde yan tümcelerin hem iyelik hem de eylemcil zamirle uyuma girdiği görülmektedir. Ana ve yan tümce öznelerinin aynı olduğu durumlarda ise yan tümce yalnızca eylemcil zamirle uyuma girmektedir: “Ben/*Ben+im Ankara’ya gel-diğim zaman/gün/an/sabah/akşam/gece amcana gitmişti-m.”, “Ben/*Ben+im yorgun ol-duğum akşamlar(da) genellikle film izlerim.”. Çokluk biçimlerinin kaldırıldığı durumlarda ise tümcelerin yanlış olduğu gözlemlenmektedir: “*Kardeşim ben/ben+im ağrıdan uyuyama-dığim gece(ler)de bana masaj yapar.”, “*Ben/*Ben+im ağrıdan uyuyama-dığim gece(ler)de egzersiz yaparım.”. -DiğİNda ulacıyla kurulan yan tümcelerde ise ana ve yan tümcenin özneleri farklı da olsa aynı da olsa yan tümce yalnızca eylemcil zamirle uyum özelliği sergilemektedir: “(Sen) ben/*ben+im Ankara’ya gel-diğimde amcana gitmişti-n”, “Ben/*Ben+im Ankara’ya gel-diğimde amcana gitmişti-m.”. Tümceler, Yükseltme ve Denetleme Kuramı’na (Theory of Rising and Control) göre incelenmiş ve zaman bildiren sözcüklerle kurulan tümcelerin, Korecede tümleyici oluşturan kes sözcüğünden hareketle, “Ben [oku-duğum şey+i] biliyorum.” yapısındaki tümcelerle benzerliği saptanmıştır. Buna göre, özne denetleme tümcelerinin yalnızca eylemcil zamirle, nesne yükseltme tümcelerinin hem eylemcil hem de iyelik zamiriyle kurulabildiği

bulgusuna varılmıştır. -DIğINDA tümcelerinde ise yalnızca özne denetlemenin gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Bunların yanı sıra, Türkiye Türkçesindeki zaman tümcelerinin çoğunlukla sırasız (deranked), bazen de dengeli (balanced) tümcelerle kurulduğu tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinin bu bakımdan, Guatemala’da konuşulan Maya dil ailesine ait Tzutuhilce ve Brezilya’da konuşulan Canela-Krah ile benzer yönlere sahip olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: -DIğINDA, -DIğİ zaman, zarf-fiil/ulaç, yükseltme ve denetleme, eylemcil zamir, iyelik zamiri, zaman zarfı, dengeli ve sırasız

ABSTRACT

In Turkey Turkish, in the examples “(Sen) ben/ben+im Ankara’ya gel-diğim zaman/gün/an/sabah/akşam/gece amcana gitmişti-n.” and “Patronum ben/ben+im işe geç kal-diğim zamanlar(da)/günler(de)/anlar(da) gergin olur.” that is constructed with phrase -DIğİ zaman/zamanlar(da)/gün/günler(de)/an/anlar(da)/sabaha/ sabahlar(da)/akşam/akşamlar(da)/gece/geceler(de) in which subjects of main and subordinate clause are different, it is seen that the subordinate clauses are harmony with both possessive and verbal pronouns. In cases where the main and subordinate clause subjects are the same, the subordinate clause is only harmony with the verbal pronoun: “Ben/*Ben+im Ankara’ya gel-diğim zaman/gn/an/sabah/akşam/gece amcana gitmişti-m.”, “Ben/*Ben+im yorgun ol-duğum akşamlar(da) genellikle film izlerim.”. In cases where the plural morpheme is removed, it is observed that the sentences are incorrect: “*Kardeşim ben/ben+im ağrıdan uyuyama-diğim gece(ler)de bana masaj yapar.”, “*Ben/*Ben+im ağrıdan uyuyama-diğim gece(ler)de egzersiz yaparım.”. In the subordinate clauses formed with the gerund -DIğINDA, even if the main and subordinate subjects are the same or different, the clause only exhibits harmony with the verbal pronoun: “(Sen) ben/*ben+im Ankara’ya gel-diğimde amcana gitmişti-n”, “Ben/*Ben+im Ankara’ya gel-diğimde amcana gitmişti-m.”. Sentences, which were examined according to the Theory of Rising and Control and formed with time-indicating words, are based on the word kes, which forms a complement in Korean, and “Ben [oku-duğum şey+i] biliyorum.” similarity with the sentences in the structure was determined. According to this, it has been found that subject controlling sentences can only be formed with verbal pronouns, and object raising sentences with both verbal and possessive pronouns. In -DIğINDA sentences, only subject control was observed. In addition to these, it was determined that the time sentences in Turkey Turkish were mostly formed with deranked and sometimes balanced sentences. In this respect, Turkey Turkish is thought to have similar aspects with Tzutujil, which belongs to the Mayan language family spoken in Guatemala, and Canela-Krah, which is spoken in Brazil.

Keywords: -DIğINDA, -DIğİ zaman, gerund, rising and control, verbal pronoun, possessive pronoun, time adverb, balanced and deranked

0. Giriş

Türkiye Türkçesinde eylemcil ve adıl uyum olmak üzere iki türlü şahıs uyumu olduğu görülmektedir. Adıl uyum; iyelik biçimbirimlerinin, ad türünden sözcüklere biçimlenerek iyelik zamirleriyle uyuma girmesiyle oluşurken (ben+*im* çanta+*m*) eylemcil uyum; eylem kök veya gövdelerine; kip, görünüş, zaman biçimbirimlerinden sonra biçimlenen şahıs biçimbirimleriyle (ben gel-di-*m*) gerçekleşmektedir. Ancak Türkiye Türkçesindeki *-DIĞINDA* ulacının üzerinde iyelik biçimbirimi bulunmasına rağmen, eylemcil zamirle uyuma girdiği görülmektedir: *Sen (Sen+in) gel-di(ğ)+in+de yemek yeriz.*

Günay Karaağaç, *-DIĞINDA* ulacının yalnızca zaman bildirdiğini ifade etmektedir (2013: 385). Ulacın, ortaçların durum biçimbirimi almasıyla oluştuğu vurgulanmaktadır (Özkan vd. 2020: 90). Banguoğlu, ulaçların da ortaçlar gibi iyelik biçimbirimi alanlarının ve almayanlarının olduğunu belirterek “vardığımda” örneğini vermektedir (2019: 428). Yılmaz, yapının *-DiktE* ile aynı anlama sahip olduğu görüşündedir. Yılmaz’a göre *-DIĞINDA* ile bu ulaç arasındaki tek fark, iyelik biçimbiriminin kişi anlamı vasıtasıyla eylemin süjesinin bildirilmesidir (2019: 135). Korkmaz, *-Dik/-DUk* ortacının durum biçimbirimiyle genişlemesiyle, *-DiktA/-DUktA* biçiminde asıl fiildeki hareketin zamanını belirleyen zarfların türediğini ifade etmiştir. *-DiktA/-DUktA* ulacı, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde bolca kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde ise, ortaç ile durum biçimbirimi arasına iyelik biçimbirimi girmesiyle yeni bir ulaç oluşmuştur: “aldığımda, aldığımda, aldığımızda, vermediklerinde” (2014: 879).

Gülsevin *-DIĞINDA* ulacını, birleşik ulaç olarak incelemektedir. Ortacın, iyelik ve bulunma durumu biçimbirimlerinin işlevini yitirdiğini ve yapının artık eklendiği sözcüğü geçici olarak zarflaştırdığı görüşündedir (2001: 127). Göksel ve Kerlake, *-Dik* ve *-AcAk* biçimbirimlerini anlattığı bölümde, *-Dik* biçimbiriminin zarflaştırıcı işleve sahip olduğunu ve birtakım biçimbirimin bir araya gelmesiyle oluştuğunu belirtmektedir (2005: 85). Underhill, konuyu nesnel ortaçlar ana başlığı altında ele almış ve *when* alt başlığında incelemiştir. Nesnel ortaçların *zaman* ve *vakit* sözcükleriyle kullanılabilceğini belirtmiştir (1976: 291). Özdemir bu ulacın, üzerinde özne taşıdığını bildirmektedir. Öznenin ise iyelik biçimbirimi olduğunu ve iyelik biçimbiriminin şahıs biçimbirimi görevi üstlendiğini ifade etmektedir (2013: 204).

Türkçede yeni¹ zarf-fiillerin², fiilimsi üzerine gelen iyelik ve durum biçimbirimleriyle oluştuğu bilinmektedir (Yüceol Özezen 2018: 81). Adeylemler ve ortaçlarla oluşturulan ulaçların büyük bir bölümü, iyelik biçimbirimleriyle çekimlenerek devingen yapıları oluştururlar. Türkmencedeki “-kaa, -kÊÊ” ulacı, 3. tekil kişi haricinde iyelik biçimbirimleriyle uyuma girerken “-inça, -inçÊ” ulacı da “-inçam, inçÊk, inçÊñ, -inçañız ve inçÊler” olmak üzere iyelik kökenli kişi uyumlarıyla çekimlenmektedir (Yüceol Özezen 2018: 83). Tuvacada; “-r, -ar, -er” ve “-mak için, -maya, -meye”

¹ Yüceol Özezen, *yeni zarf-fiilleri*, bir fiilimsi üzerine yalnızca durum biçimbirimi veya hem iyelik hem de durum biçimbirimi gelmesiyle tanımlamaktadır.

² Söz konusu makalede *yeni zarf-fiil* bir tanımlama olduğundan buradaki aktarımda da zarf-fiil olarak ifade edilmiştir. Ancak yazımın devamında; zarf-fiil için ulaç, sıfat-fiil için ortaç, isim-fiil için adeylem terimi kullanılacaktır.

anlamını katan “-ràa, -rge / -aràa, -erge” ulaçları; “-dığında, -diğinde, -diği zaman, -ınca, -ince” anlamında kullanılmakta ve 1. ve 2. tekil kişi iyelik biçimbirimleriyle uyuma girmektedirler (Yüceol Özezen 2018: 86). Türkçedeki *-DIĞINDA* ulacı, yalnızca biçimlendiği sözcüğe iyelik ilgisi katmakla kalmaz; aynı zamanda sözcüğü kendisinden önceki sözcükle de ilişkilendirir: “[Ben] gördüğümde < [ben] gör-düğümde < [ben[im]] gör-dük-ü-m-de” (Yüceol Özezen 2018: 95).

Boz, birleşik ulaçları incelediği makalesinde, “fiil+sıfat-fiil+(iyelik eki+) hal eki” yapısıyla oluşan ulaçları, birleşik ulaçlar olmalarının yanı sıra başka görevlerde de kullanıldıkları için başlı başına birleşik ulaç olarak değerlendirmemiştir. *-DIK*’lı yapıları, “Zarf Tamlayıcısı” ve “Zarf Tamlayıcısı Dışındaki Diğer Tamlayıcılar Görevinde” olmak üzere iki başlık altında incelemiştir. *-DIĞINDA* biçimbirimindeki zaman anlamının ortaçağ, şahıs ifadesinin de iyelik biçimbirimiyle verildiği kanaatindedir. Türkiye Türkçesinde iyelik biçimbirimiyle oluşturulmuş yapıların daha fazla kullanılmasının nedenini, iyelik biçimbirimleriyle aktarılan şahıs uyumunun daha fazla önemszenmesiyle açıklamaktadır (2005: 46-48).

L. A. Pokrovskaya, Gagauzcadaki “-dınan” ulacının, “-dıı+lan” biçiminde; ortaç, 3.tekil kişi iyelik biçimbirimi ve “-lan/-nan (<ilen)” edatının birleşmesiyle meydana geldiğini aktarmaktadır. “-dıcaanan” ulacının biçimbilimsel analizini ise “-dıı+çaân+nan” olarak açıklamaktadır. Gagauzcadaki bu ulaç, iyelik biçimbirimiyle biçimlenen ortaç, eskicil vasıta biçimbirimiyle biçimlenmiş *zaman* sözcüğü *çak* (çaâ+ın) ve *-nan* edatıyla oluşmuştur. “-dıcaanan” ulacının Türkiye Türkçesindeki karşılığı, *-DIĞINDA* ve *-Inca* ulaçlarıdır (1963, Hünerli 2021: 75-76’dan).

Aydemir, ulaçları; *öncekilik*, *sonrakilik* ve *eşzamanlılık* olarak sınıflandırdığı makalesinde *-DIĞINDA* ulacını, “İçeri girdiğimde herkes yemek yiyordu” örneğinde *eşzamanlılık ilişkisi*; “Beyoğlu’na geldiğimizde vakit çoktan öğleyi bulmuştu” örneğinde ise *öncekilik ilişkisi* olarak incelemektedir (2013: 27). Zengin, Almanca ve Türkçedeki ulaçların eşdeğerliliklerini ele aldığı yazısında *-DIĞINDA* ulacını, temel ve yan tümcedeki eylemin aynı anda gerçekleşmesine göre *eş zamanlı yan tümceler* sınıfına dahil etmektedir (2018: 37).

Tiken, *-DIĞI zaman* yapısındaki *zaman* sözcüğünün, *-DIĞI* biçimbirimiyle birleşik ulaç oluşturmadığını ve *-DIĞI* biçimbiriminin *zaman* sözcüğünün sıfatı olduğunu ifade etmektedir (2003: 346). *-DIĞINDA* ulacını ise, “Gözlerimi açtığımda kapının vurulduğunu duydum” tümcesinde *zarf*; “Bu hiviyeti³ ile düşünülürdüğünde, gerçekten ‘güzel san’atlar’, akıl için olmaktan ziyade ‘gönül için’ vardır.” tümcesinde *şart*; “DTCF nüshasının, Hayri Akyüz’ün şahsî kütüphanesindeki nüsha olduğunda şüphe yoktur.” tümcesinde ise *konu* olarak değerlendirmektedir (2003: 348).

Türkmen Türkçesinde *-An+iyelik+-DA bulunma biçimbirimi*, *-DIĞINDA* ulacı işlevinde kullanılmaktadır: “Eger men gidenimde, başıma iş düşse, şu gılıçdan gan damar (Ben gittiğimde başıma bir şey gelirse bu kılıçtan kan damlar).” (Türkmen 2015: 49). *-DIĞINDA* ulacı, kendisinden sonraki fiilin gerçekleşme zamanını belirtmektedir. “Tatile gittiğimde seni de götüreceğim” tümcesindeki ulaç, fiilin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini bildirirken “Bu açıdan bakıldığında sevgilinin sitemi, cefası ve

³ Çalışmadan doğrudan alıntı yapıldığı için sözcük, “hüviyet” yerine “hiviyet” biçimiyle aktarılmıştır.

istiğnası, âşık için bir nimet yerine geçer.” tümcesinde ise şart anlamında kullanılmaktadır (Kurt 2006: 41).

Çalışmamızın konusu, Türkiye Türkçesindeki *-DIĞINDA* biçimbirimiyle sınırlandırılmıştır ancak Gagauzca ve Türkmencedeki yapıların da iyelik biçimbirimiyle oluşması nedeniyle burada kısaca değinilmek istenmiştir.

1. Çalışmanın Temelini Oluşturan Örnekler

Çalışmanın temelini, aşağıdaki örnekler oluşturmaktadır:

1. *-DIĞI zaman/gün/an/sabah/akşam/gece* öbeğiyle kurulan yan tümcenin öznesiyle ana tümcenin öznesi farklıysa yan tümce, hem eylemcil zamirle eylemcil uyuma hem de iyelik zamiriyle adıl uyuma girebilmektedir (1a-b). Oysaki *-DIK* üzerindeki iyelik biçimbirimi, ana tümce ve yan tümcenin özneleri aynı olduğunda yalnızca eylemcil zamirle uyuma girebilmektedir (1c-d):

- (1) a. *(Sen) ben+im* Ankara’ya gel-diğim zaman/gün/an/sabah/akşam/gece amcana gitmişti-n.
- b. *(Sen) ben* Ankara’ya gel-diğim zaman/gün/an/sabah/akşam/gece amcana gitmişti-n.
- c. *Ben* Ankara’ya gel-diğim zaman/gün/an/sabah/akşam/gece amcama gitmişti-m.
- d. **Ben+im* Ankara’ya gel-diğim zaman/gün/an/sabah/akşam/gece amcama gitmişti-m.

2. *-DIĞI zaman/gün/an/sabah/akşam/gece* öbeğiyle kurulan yan tümcelerde *-DIĞI* biçimbirimi, ana ve yan tümcenin öznesi farklı olduğunda hem eylemcil zamirle hem de iyelik zamiriyle uyuma girebiliyorken *-DIĞINDA* ulacıyla kurulan yan tümcelerde, ana ve yan tümcenin öznesi farklı da olsa (2a-b) aynı da olsa (2c-d) *-DIĞINDA* ulacının yalnızca eylemcil zamirle uyuma girebildiği görülmektedir:

- (2) a. *(Sen) ben* Ankara’ya gel-diğimde amcana gitmişti-n.
- b. **(Sen) ben+im* Ankara’ya gel-diğimde amcana gitmişti-n.
- c. *Ben* Ankara’ya gel-diğimde amcama gitmişti-m.
- d. **Ben+im* Ankara’ya gel-diğimde amcama gitmişti-m.

3. *-DIĞI* biçimbirimiyle öbek kuran; *zaman/gün/an/sabah/akşam ve gece* sözcükleri, çokluk ve bulunma durumu biçimbirimlerini alabilir. Bu öbek yapılarında yan ve ana tümcenin özneleri aynıysa yan tümceler eylemcil zamirle (4a-e-i-l); farklıysa hem iyelik zamiriyle hem de eylemcil zamirle (4c-g-j-n) uyuma girebilmektedir. Bulunma durumu, bu sözcüklerin üzerinden atılsa da tümcelerin anlamında bozulma görülmez. Ancak çokluk biçimbirimlerinin atıldığı durumlarda tümceler bozulmaktadır (4b-d-f-h-i-k-m-o):

- (3) a. *Ben/*Ben+im* işe geç kal-dığım zamanlar(da)/günler(de)/anlar(da) gergin olur-um.
- b. **Ben/*Ben+im* işe geç kal-dığım zamanda/günde/anda gergin olur-um.
- c. *Patronum ben/ben+im* işe geç kal-dığım zamanlar(da)/günler(de)/anlar(da) gergin olur.
- d. **Patronum ben/ben+im* işe geç kal-dığım zamanda/günde/anda gergin olur.
- e. *Ben/*Ben+im* yorgun ol-duğum akşamlar(da) genellikle film izler-im.

- f. *Ben/*Ben+im yorgun ol-duğum akşamda genellikle film izler-im.
- g. Evdekiler ben/ben+im yorgun ol-duğum akşamlar(da) sessiz olmaya özen gösterir.
- h. *Evdekiler ben/ben+im yorgun ol-duğum akşamda sessiz olmaya özen gösterir.
- i. Ben/*Ben+im ağrıdan uyuyama-dığım geceler(de) egzersiz yapar-ım.
- i. *Ben/*Ben+im ağrıdan uyuyama-dığım gecede egzersiz yapar-ım.
- j. Kardeşim ben/ben+im ağrıdan uyuyama-dığım geceler(de) bana masaj yapar.
- k. *Kardeşim ben/ben+im ağrıdan uyuyama-dığım gecede bana masaj yapar.
- l. Ben/*Ben+im uyuyakal-dığım sabahlar(da) kahvaltımı iş yerinde yapar-ım.
- m. *Ben/*Ben+im uyuyakal-dığım sabahta kahvaltımı iş yerinde yapar-ım.
- n. Kardeşim ben/ben+im uyuyakal-dığım sabahlar(da) beni işe bırakır.
- o. *Kardeşim ben/ben+im uyuyakal-dığım sabahta beni işe bırakır.

2. Araştırma Soruları

Yukarıda verilen örnek tümceler üzerinden çalışmada ele alınacak araştırma soruları şunlardır:

1. -DIğI biçimbirimi, sıfat işlevli yan tümcelerde ana ve yan tümcenin öznesi farklı olduğunda hem eylemcil zamirle hem de iyelik zamiriyle uyuma girebiliyorken her iki tümcenin de öznesi aynı olduğunda neden yalnızca eylemcil zamirle uyuma girmektedir?
2. -DIğINda biçimbirimi, ana ve yan tümcenin öznesi farklı veya aynı olduğu durumlarda neden yalnızca eylemcil zamirle uyuma girmektedir?
3. -DIğI zamanlar(da)/günler(de)/anlar(da)/sabahlar(da)/akşamlar(da)/geceler(de) öbek yapısında; zaman, gün, an, sabah, akşam ve gece sözcükleri, çokluk ve bulunma durumu biçimbirimiyle veya yalnızca çokluk biçimbirimiyle çekimlenebildiği halde neden -DIğI zamanda/günde/anda/sabahta/akşamda/gecede öbek yapısında sadece bulunma durumu biçimbirimiyle çekimlenememektedir?

3. Farklı Dillerden Örneklerle Zaman Tümcelerinin Yapısı

3.1 Dengeli (Balanced) ve Sırasız (Deranked) Tümce Yapıları

Dillerin; sözdizimsel, biçimbilimsel, sesbilimsel ve kullanımbilimsel özelliklerine göre işleyiş sistemleri farklıdır. Türkçe, eklemeli bir dil olduğundan sözcükler biçimbirimlerle işlerlik kazanır. Türkçedeki farklı birçok biçimbirimin sözcüklere kazandırdığı değişik anlamların yanı sıra, -DIğINda ulacı da eklendiği fiile zaman anlamı katmaktadır. Ancak her dil, tümcelere ya da sözcüklere biçimbirimlerle işlerlik kazandırmaz. (5)'teki örnekte görüldüğü üzere, İngilizcede zaman tümceleri *when* sözcüğüyle kurulur. *When* sözcüğüyle kurulan yan tümcelerdeki fiiller, ana tümceyle kurduğu ilişkiye göre *bitimli* (*finite*) ve *bitimsiz* (*non-finite*) olarak ikiye ayrılmaktadır.

Bir fiilin bitimli olması; zaman, görünüş ve kiplik unsurlarını içermesi ve kişi uyumuna girmesiyle gerçekleşir (Cristofaro 2003: 53). Bitimli ve bitimsiz fiil yapıları, ana hatlarıyla biçimbilimsel ölçütlere dayanmaktadır (e-WALS Purpose Clauses 27.02.2022) ve oluşum itibarıyla *dengeli (balanced) ve sırasız (deranked)* tümceler olarak ifade edilmektedir (Stassen 1985: 76-77; Cristofaro 2003: 54). Fiiller tümce düzeyinde bitimli fiil biçimbirimleri olan zaman, görünüş, kiplik ve kişi uyumuyla çekimlenip *bağımsız bildirim tümcesi (independent declarative clause)* haline geldiğinde dengeli olarak adlandırılmaktadır. Bu biçimbirimlerle hiç çekimlenmeyen veya adlaştırma işlevindeki ortaçlar, edatlar, durum işaretleyicileri ve *biçimcilerle⁴ (clitics)* çekimlenip bağımsız bildirim tümcesi kuramayan fiiller ise sırasız tümceleri oluşturmaktadır. Buna göre Türkçede, diğer biçimbirimlerle kurulan yan tümcelerde olduğu gibi, bitimsiz fiil biçimbirimi olan *-DIĞINDA*'nın sırasız tümce oluşturduğu görülmektedir. İngilizcede ise *when*le kurulan yan tümceler, hem dengeli hem de sırasız olarak tümcede yer alabilmektedir:

(5) a. “[When I go there], there is hardly anybody around.”
-DIĞINDA ben git- oraya yoktu neredeyse hiç kimse etrafta
 “When I go there, there is hardly anybody around.”

(e-WALS When Clauses 27.02.2022)

“Ben oraya gittiğimde etrafta neredeyse hiç kimse yoktu.”

b. “[When the Nazis came to power], several intellectuals left Germany.”
-DIĞINDA BEL Naziler GEÇgel- iktidara birçok aydın GEÇterk et- Almanya
 “When the Nazis came to power, several intellectuals left Germany.”

(e-WALS When Clauses 27.02.2022)

“Naziler iktidara geldi, birçok insan Almanya’yı terk etti.”

“Naziler iktidara geldiğinde birçok aydın Almanya’yı terk etti.”

c. “[When writing the next chapter], you should deal with these issues”
-DIĞINDA SÜRyaz- BELbir sonraki bölüm sen GERilgilen- bu konular
 “When writing the next chapter, you should deal with these issues.”

(e-WALS When Clauses 27.02.2022)

“Bir sonraki bölümü yazarken bu konularla ilgilenmelisiniz.”

(5a-b)'de görüldüğü üzere, İngilizcede zaman tümcelerini oluşturan fiiller, *when* sözcüğünün ardından, ana tümcelerdeki bitimli fiillerde olduğu gibi; kip, görünüş, zaman ve kişi uyumu unsurlarını içermektedir. (5c)'de verilen örnekte ise *write* fiiliyle kurulan yan tümce, görünüş kategorisinden sürerlik anlamı katan *-ing* biçimbirimiyle çekimlenmesine rağmen kişi uyumuna girmedığı için sırasızdır. Dolayısıyla İngilizcedeki zaman tümcelerinin hem dengeli hem de sırasız olduğu görülmektedir. Türkçedeki *-DIĞINDA* biçimbirimi ise adıl uyuma girse de kip, görünüş ve zaman unsurlarıyla çekimlenmediğinden yalnızca sırasız tümceler oluşturmaktadır. Burada

⁴ İMER, Kamile; KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY, A. Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. 53.

dikkati çeken ve vurgulanması gereken diğer bir husus, *when* sözcüğünün, tümceler dengeli veya sırasız olsa da her iki tümceyle de kullanılabilmesidir. Oysaki, Türkçedeki *-DIĞINda* ve İngilizcedeki gibi *zaman* sözcüğüyle öbeleşerek tümceye zaman anlamı katan *-DIK+iyelik zaman* yapısı, yalnızca sırasız tümceler kurabilmektedir. Türkçe, *-DIĞINda* biçimbirimi ve *-DIK+iyelik zaman* öbeği üzerinde aynı anda hem zamanı hem de tümcenin dengeli ve sırasız olma özelliğini işlerken İngilizce, *when* sözcüğüyle yalnızca zamanı ifade etmekte ve ardından gelen unsurlarla da tümce yapısını ortaya koymaktadır.

Guatemala'da konuşulan, Maya dil ailesine ait Tzutuhilcede, zaman tümceleri iki şekilde oluşmaktadır. (6a)'da *toq*, tümceye zaman anlamı katmaktadır ve yan tümce sırasızdır. (6b)'de ise ana ve yan tümcedeki fiillerin her ikisi de tam çekimlidir; dengelidir. Tümceye zaman anlamı katmak için herhangi bir biçimbirim veya dilbilgisel işaretleyici kullanılmamaktadır. Zaman anlamı, yalnızca kullanımbilimsel ve bağlamsal çıkarımlarla elde edilmektedir. *Marimba* sözcüğü, tümceye girdiğinde ana tümcenin gerçekleşmesini koşula bağlamakta ve eylemin yapılabilmesini belirli şartların elverdiği zaman dilimiyle sınırlamaktadır (e-WALS When Clauses 27.02.2022):

- (6) a. “[*Toq nok q’ojoom pan armita*], *neeq’ab’ari*
when ABS:3SG-begin marimba in brotherhood-house ABS:3PL-get drunk”
-DIĞINda YLN:3TKL-başla- marimba -DA kardeşlik evi YLN:3ÇOĞ-sarhoş ol-
“When the marimba begins in the brotherhood house, they get drunk.”

(Cristofaro 2003: 43; Dayley 1981: 513)

“Kardeşlik evinde marimba başlayınca sarhoş olurlar.”

- b. “*Kongáana q’ab’arik nb’ajni [k’o q’ojoom]*
tremendous drinking is-done exist marimba”
muazzam içki yapılır var marimba
“Tremendous drinking is on there being a marimba (when there is a marimba).”

(e-WALS When Clauses 27.02.2022; Dayley 1981: 509)

“Marimba varsa/marimba olduğunda muazzam içkiler yapılır.”

Brezilya'da konuşulan Canela-Krahô dilinde, ana ve yan tümceler dengelidir. Tzutuhilcede olduğu gibi, Canela-Krahô'da da zaman anlamını veren sözcük, biçimbirim veya herhangi bir dilbilgisel işaretleyici kullanılmaz. Tümcedeki fiillerin çekimlerine ve kullanımbilimsel olarak ifade ettikleri anlama göre tümcede zaman anlamının bulunup bulunmadığı konuşurlar tarafından anlaşılır (e-WALS When Clauses 27.02.2022):

- (7) “[*pê wa i-pým*], *pê inxê ty*
PAST 1 1-fall PAST mother die”
GEÇ 1 1-düş- GEÇ anne öl-
-tü ben m-düş- -dü anne öl-

“My mother died when I was born.”

(e-WALS When Clauses 27.02.2022; Popjes and Popjes 1986: 139)

“Ben doğdum, annem öldü.”

“Ben doğduğumda annem öldü.”

Uganda’da konuşulan Lango’da bitimsiz fiil, edat öbeğiyle sırasız tümce oluşturmaktadır (e-WALS Purpose Clauses 27.02.2022):

(8) “*lócə òbínò [mê càmmò gwènò]*

man 3SG.come.PERF for eat.INF chicken”

adam 3TKL.gel-.GEÇ için ye-BTSZ tavuk

“The man came to eat chicken”

(e-WALS Purpose Clauses 27.02.2022; Noonan 1992: 245)

“Adam tavuk yemek için geldi.”

Sırasız tümcelerde; kip, görünüş, zaman ve kişi anlamını aktarmaya özgü birtakım biçimbirimler vardır. İtalyancadan alınan (9). örnekte, *scriv-e* fiilindeki *e* biçimbirimi, hem kişiyi hem de ana tümcenin önermesini içermektedir. *accorg-a* fiilindeki *a* biçimbirimi ise kişi uyumuyla birlikte amaç tümcesinin gerçekleşmesine yönelik isteği ifade etmektedir (e-WALS Purpose Clauses 27.02.2022):

(9) “*Glie-lo scriv-e [affinché se ne accorg-a].*

to.him/her-it write-3SG.IND in.order.for REFL of.it realize-3SG.SBJV”

-nA.o yaz-3TKL.BİL -mAsI için DÖN onun fark et-3TKL.İST

“S/he writes that to him/her in order for him/her to realize that.”

(e-WALS Purpose Clauses 27.02.2022)

“Bunu fark etmesi için (onun) kendisine yazıyor.”

Finceden alınan (10). örnekte bitimsiz fiil olan *osta*, eylemcil kişi uyumuyla çekimlenmek yerine adcıl uyum biçimbirimi olan iyelik biçimbirimiyle uyuma girmektedir (e-WALS Purpose Clauses 27.02.2022):

(10) “*Men-en kauppa-an [osta-a-kse-ni ruoka-a].*

go-1SG shop-ILL buy-INF-TRASL-1POSS food-PRTV”

git-ITKL market-GİR al-BTSZ-OLŞ-1-İYE yiyecek-PAR

“I am going to the shop in order to buy food.”

(e-WALS Purpose Clauses 27.02.2022)

“Yiyecek almak için markete gidiyorum.”

Yuma dil ailesine ait, Arizona eyaletindeki Amerikan yerli dillerinden olan Maricopa’da, zaman tümcesi oluşturmak için kip, görünüş, zaman ve kişi uyumundan yoksun fiillere *henüz* anlamına gelen *-haay* ve *-DA* durum eki yerine kullanılan *-ly* biçimbirimleri getirilir (e-WALS When Clauses 27.02.2022):

(11) “[’ - *ashvar - haay - ly]* ’ - *nchen-sh iima-k*

1 - sing - yet - in 1 - old.sib-SBJV dance-REAL”

ben şarkı söyle- - henüz - -DA ben - büyük kardeş-İST dans-GRÇ

“When I sang, my brother started to dance.”

(e-WALS When Clauses 27.02.2022; Gordon 1986: 270)

“Şarkı söylediğimde büyük kardeşim dans etmeye başladı.”

Yeni Zelanda'nın yakınlarında yer alan Polinezya adasında konuşulan Maoricede, fiile isteme anlamı katan *kia* kipi mevcuttur. Bu kip, zaman ve görünüş bildirmez. Ancak tümceye zaman anlamı katar (e-WALS When Clauses 27.02.2022):

- (12) “[*Kia tae mai te moni*], *maa.ku e hoko mai he*
 SBJV arrive hither the money INTGEN.1SG T/A barter hither a
İST ulaş- buraya BEL para TAS.ITKL ZAM/GÖR takas buraya bir
 koha maa.u”
 gift INTGEN.2SG
 hediye TAS.2TKL

“When the money arrives, I'll buy you a present.”

(e-WALS When Clauses 27.02.2022; Bauer 1993: 64)

“Para ulaştığında sana bir hediye alacağım.”

Kuzeybatı Kafkasya'da konuşulan bir dil olan Abhazcadaki zaman tümcelerinde, fiillerin bitimli ve bitimsiz olmasına göre iki farklı biçimbirim bulunmaktadır. Bu dildeki bitimli ve bitimsiz biçimbirimlerden oluşan tümceler, aorist denilen geniş zaman çekimi içinde yer almaktadır. Ancak zaman tümcesindeki bitimsiz aorist, boş biçimbirimle çekimlenirken ana tümce fiilinin, bitimli aorist olan *-yt* biçimbirimiyle çekimlendiği görülmektedir (e-WALS When Clauses 27.02.2022):

- (13) “[*d - anə - z - ba*] *a - s°q°ə* (ə) - lə - s - ta - yt’
 her - when - I - see.NONFIN.AOR the - book it - to.her - I - give -
 FIN.AOR”

*onu - DIĞInDA - ben - gör-.BTSZ.GEN BEL-kitap onu - ona - ben -ver- -
 BTM.GEN*

“When I saw her, I gave her the book.”

(e-WALS When Clauses 27.02.2022; Hewitt 1987: 138)

“Onu gördüğümde, kitabı ona verdim.”

Baskçada ise *enean* biçimcesinin sözcüğe biçimlenmesiyle tümcede zaman anlamı oluşmaktadır (e-WALS When Clauses 27.02.2022):

- (14) “[*Etxe-ra irits-i n - in- - tz - enean*], *kontura-tu*
 house-ALL.SG arrive-PERF 1.SG.ABS - PST- AUX - (PAST)-when realize-PERF
ev-YÖNL.TKL var-BİT 1.TKL.YLN-GEÇ-YRDF-(GEÇ)-DIĞInDA fark et-BİT
 n- in - tz -en gatza eros - te - a
 1SG.ABS PST - AUX-(PST)-COMP salt(ABS.SG) buy-NMLZ-ABS.SG

ITKL.YLN GEÇ-YRDF-(GEÇ)-TÜM. tuz(YLN.TKL) satın al-ADLŞ-YLN.TKL

ahaz -tu z -i -tza -ida -la

forget-PERF 3.ABS-PST-AUX-1.DAT.SG-(PST)-COMP”

unut-BİT 3.YLN-GEÇ-YRDF-1.YÖN.TKL-(GEÇ)-TÜM

“When I arrived home, I realized that I had forgotten to buy salt.”

(e-WALS When Clauses 27.02.2022)

“Eve vardığımda tuz almayı unuttuğumu fark ettim.”

Dünyadaki farklı dillerden örneklerin verildiği bu bölümde, zaman tümcelerinin yapısı ve çeşitleri üzerinde durulmuştur. Buna göre; (5a-b), (6b) ve (7)’deki zaman tümceleri dengeli; (5c), (8), (9), (10), (11), (12), (13) ve (14)’teki zaman tümceleri ise sırasızdır. Tzutuhilceden örnek verilen (6b)’de zaman anlamı, belirli bir nesnenin varlığıyla sınırlandırılmakta; koşullandırılmaktadır. *Marimba* aslında Orta Amerika’da kullanılan Afrika kökenli vurmali bir çalgı aletidir (Kaya 2014: 12; Çuhadar 2016: 247). İçki yapımı sırasında bu aletin çalınmasıyla içki kalitesi arasında bağ kurulmaktadır. Tümcede, zaman anlamı katan herhangi bir dilbilgisel unsur kullanılmamasına rağmen *marimbanın* tümceye *olmazsa olmaz* gibi bir anlam katması, konuşurlara *muhteşem içki yapmanın* ancak *marimba* çalmayla eşdeğer zamanlarda gerçekleşeceği izlenimini yaratmaktadır.

Türkçede de bazen eksiltili tümcelere başvurduğumuz zaman Tzutuhilcedeki bu tümceye benzer tümceler kurmaktayız. Örneğin, “*nerede deniz orada ben.*” gibi bir tümcede karşı tarafa vermek istediğimiz anlam “*bir yerde deniz varsa/olduğunda ben oraya giderim.*”dir. “*Mehmet var, ben yok.*” türündeki eksiltili tümcelerde de aynı ifade yer almaktadır. Tümcce, “*bir yerde Mehmet varsa/olduğunda ben oradan ayrılırım, orada bulunmak istemem.*” anlamında kullanılmaktadır.

Canela-Krahô’daki tümcelerin benzerlerine de Türkçede rastlanmaktadır. “*ben içeri girdim. Hakan ayağa kalktı.*” örneğinde iki ayrı tümce vardır. “*Hakan’ın ayağa kalkması*”, “*ben içeri girdim.*” tümcenin gerçekleşmesiyle meydana gelmektedir. Bu tümce, aynı anlamı ifade etmek üzere “*ben içeri girdiğimde/girdiğim zaman Hakan ayağa kalktı.*” biçiminde de kurulabilmektedir. Öyleyse Türkçe de dengeli tümceler yoluyla zaman ifade edebilmektedir.

Maricopa’dan alınan (11). tümcede, *nchen* (büyük kardeş) ad öbeği, *-sh* isteme kipiyle çekimlenmektedir. *İsteme kipliği*; emir, istek, rica ve yalvarma gibi anlam alanlarından oluşmakta ve bunların dilbilgisel işaretleyicilerine de isteme işaretleyicileri adı verilmektedir (Aslan Demir, 2008: 15-17). *İsteme kipi (subjunctive mood)*, *gerçek dışı kipliğin (irrealis modality)* alt dalını oluşturmaktadır. Glossary of Linguistic Terms’te isteme kipinin; potansiyellik/güçüllük, belirsizlik, tahmin, zorunluluk ve arzu gibi anlamlardan oluştuğu ifade edilmektedir (e-SIL Subjunctive Mood 27.02.2022). Gerçek dışı kiplik ise geçmişte veya henüz gerçekleşmemiş ve gerçekleşmesi beklenen kiplikleri ifade etmektedir (e-SIL Irrealis Modality 27.02.2022).

Maricopa’da büyük kardeş *nchen* ad öbeği üzerindeki *-sh* biçimbirimi, şarkı söyleme eylemi gerçekleştiğinde büyük kardeşin dans etme potansiyelinin doğacağını bildirmek için sözcük üzerinde yer almaktadır. Ayrıca *nchen* ad öbeği üzerinde *-sh* biçimbiriminin

görölmesi kipliğin, yalnızca eylemler üzerinde değil, ad öbekleri üzerinde de gerçekleştiğini kanıtlamaktadır. *iima (dans)* sözcüğünün üzerindeki *-k* biçimbirimi, gerçeklik ifade etmektedir. *Dans* sözcüğünün yanına herhangi bir fiil eklenmeden ya da bu anlamı veren başka bir fiil kullanmadan gerçeklik kipi olan *-k* biçimbirimiyle *dans etme* eyleminin gerçekleştiği anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu da Maricopa dilinde kiplik biçimbirimlerinin, eyleme ihtiyaç duyulmadan onların yerine anlam ifade ettiğini kanıtlamaktadır. Tümcede *başlamak* ve *dans etmek* fiillerinin yer almaması da buna işaret etmektedir.

4. Kısıtlayıcı Zaman/Şart Tümcelerinin Kısıtlayıcı Sıfat İşlevli Yan Tümcelerle İlişkisi

Zaman tümceleri, *basit (ordinary)* ve *kısıtlayıcı şart/zaman tümceleri (restrictive if/when clauses)* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Farkas ve Sugioka 1983: 225):

(15)a. “John is grouchy when he is hungry.” ‘John aç olduğunda huysuzlaşır.’

b. “Lizards are pleased when the sun shines.” ‘Kertenkeleler güneş çıktığında mutlu olurlar.’

c. “Lizards are pleased when they are in the sun.” ‘Kertenkeleler güneşe çıktıklarında mutlu olurlar.’

d. “Bears are intelligent when they have blue eyes.” ‘Ayılar mavi gözlü olduğunda zekidir.’

e. “Small fish are widespread when big fish are rare.” ‘Büyük balık nadir olduğunda küçük balık yaygındır.’

f. “Canaries are popular when they are rare.” ‘Kanaryalar ender olduklarında popülerdir.’

(Farkas ve Sugioka 1983: 225)

(16) a. “When I entered the room Anna was knitting.” ‘Odaya girdiğimde Anna örgü örtüyordu.’

b. “Mary left when George came back.” ‘George geri döndüğünde Mary ayrıldı.’

(Farkas ve Sugioka 1983: 225)

(15)’teki tümcelerde *when*, *if*’le yer değiştirdiğinde tümcenin anlamında değişiklik olmaz ancak (16)’daki tümceler için aynı durum geçerli değildir:

(17) a. “John is grouchy if he is hungry.” ‘John aç olursa huysuzlaşır.’

b. “Lizards are pleased if the sun shines.” ‘Kertenkeleler güneş çıkarsa mutlu olurlar.’

c. “Lizards are pleased if they are in the sun.” ‘Kertenkeleler güneşe çıkarlarsa mutlu olurlar.’

d. “Bears are intelligent if they have blue eyes.” ‘Ayılar mavi gözlü olursa zekidir.’

e. “Small fish are widespread if big fish are rare.” ‘Büyük balık nadir olursa küçük balık yaygındır.’

f. “Canaries are popular if they are rare.” ‘Kanaryalar ender olurlarsa popülerdir.’

(Farkas ve Sugioka 1983: 227)

(18) a. “If I entered the room Anna was knitting.” ‘Anna’nın örgü ördüğü odaya girseydim.’

b. “*Mary left if George came back.” ‘George geri dönseydi Mary ayrıldı.’

(Farkas ve Sugioka 1983: 227)

(15) ve (17)'deki örneklerde, ana tümcede ifade edilenler belirli şartlar ve kısıtlamalarla sınırlı bir zamana dayandırıldığı için bu tümcelere kısıtlayıcı şart/zaman tümceleri denmektedir. Bu tümceler, sıfat işlevli yan tümcelerle anlamsal ilişki kurmaktadır (Declerck 1988: 140; Farkas ve Sugioka 1983: 241) ve bu özellikleri bakımından *zaman dışı (atemporal)* tümceleri oluşturmaktadırlar. Zaman dışı zaman tümceleri, anlamsal olarak sıfat işlevli yan tümceler gibi davransa da sözdizimsel olarak zarf tümcresi olarak karşımıza çıkmaktadır (Farkas ve Sugioka 1983: 229). (16) ve (18)'deki tümceler ise, sıfat işlevli yan tümcelere dönüştürülemediği için basit zaman tümceleri olarak değerlendirilmektedir. Kısıtlayıcı şart/zaman tümceleri, sıfat işlevli yan tümcelerle oluştuğunda *kısıtlayıcı sıfat tümceleri (restrictive relative clauses)* meydana gelmektedir (Farkas ve Sugioka 1983: 228):

(19) a. “Lizards that are in the sun are pleased.” ‘Güneşe çıkan kertenkeleler memnundur.’

b. “Bears that have blue eyes are intelligent.” ‘Mavi gözlü (olan) ayılar zekidir.’

c. “Canaries that are rare are popular.” ‘Ender olan kanaryalar popülerdir.’

(Farkas ve Sugioka 1983: 228)

(20) a. “Species of animals sometimes die out (if they do not adapt themselves).”

‘Hayvan türlerinin bazen nesli tükenir (eğer birbirlerine adapte olamazlarsa).’

b. “Some species of animals die out (if they do not adapt themselves).”

‘Bazı hayvan türlerinin nesli tükenir (eğer birbirlerine adapte olamazlarsa).’

(Declerck 1988: 146)

(21) a. “Species of animals die out when they do not adapt themselves.”

‘Hayvan türleri birbirlerine adapte olmadıklarında nesilleri tükenir.’

b. “Species of animals that do not adapt themselves die out.”

‘Birbirine adapte olamayan hayvan türlerinin nesli tükenir.’

(Declerck 1988: 146)

Bazen, *genellikle, daima* gibi zarflar, tümceleri *kapsayıcılıktan (generic)*⁵ çıkardığı ve onlara belirli zaman atfettiği için *zamansıl (temporal)*⁶ olarak adlandırılmaktadır. Zaman dışı tümceler ise zaman zarflarıyla sınırlandırılmadığı için kapsayıcılık içermektedir. (15a-e) kapsayıcılık içermeyişi, (16a-b) de şart tümcresiyle kurulamadığı için zamansıldır. Ayrıca, (15a-e)'deki tümcelerle kısıtlayıcı sıfat tümceleri oluşturulamamaktadır.

5. Yükseltme ve Denetleme Kuramı (Theory of Rising and Control)

5.1 Özneden Özneye Yükseltme ve Özne Denetleme

⁵ A.g.e., s. 167.

⁶ A.g.e., s. 346.

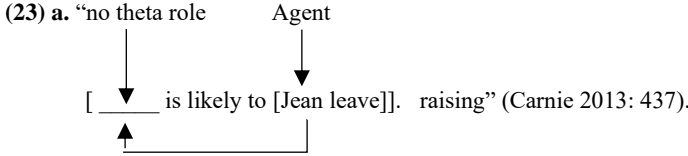
(22) a. “Jean_i is likely [_{t_i} to leave]” ‘Jean’in ayrılması muhtemeldir’.

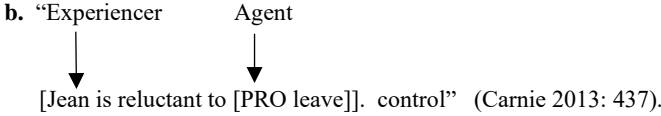
b. “Jean is reluctant [PRO to leave]” ‘Jean ayrılmakta/ayrılmak konusunda isteksiz’.

(Carnie 2013: 430)

(22a)’da ana tümce *is likely*, yan tümce ise *to leave*’dir. Ana tümce, rol yüklemeye özelliğine sahip değilken yan tümcedeki *leave* fiili bu özelliğe sahiptir. Yan tümce tam çekimlenmediği için *Jean*, özne durumundan yoksundur ve durum özelliği kazanıp ana tümcenin boş olan özne konumunu doldurmak için *tümleyici öbeğinden* (*complementizer phrase*) ana tümcenin *zaman öbeğine* (*tense phrase*) yükselmektedir (Carnie 2013: 437):

Kontrol yapılarında ise ana tümce, özne yüklemeye özelliğine sahip olduğu için yükseltme yoktur. Yan tümce, durumsuz olan boş büyük adıyla (PRO/ADL) çekimlenir (Carnie 2013: 437):

5.2 Öznedden Nesneye Yükseltme ve Nesne Denetleme

(24) a. “Jean wants Robert_i [_{t_i} to leave].”

b. “Jean persuaded Robert_i [PRO_i to leave].” (Carnie 2013: 443).

(24a)’daki *want* fiili geçişlidir ve üye yapısı gereği tümceye rol yüklemesi gerekmektedir. Ancak fiilin yüklemek zorunda olduğu üye tümcede yer almamaktadır. *Robert* de *to leave* yan tümcesinin öznesidir. *Want* fiili durum yüklemek için *Robert*’i özne konumundan yükselterek nesne konumuna taşımaktadır.

(24b)’de de *Robert*, *to leave* yan tümcesinin öznesidir. Ancak burada ana tümcenin nesnesi olmak için yan tümceden yükseltilmemektedir. *Robert* zaten ana tümcenin nesnesidir ve aynı zamanda yan tümcenin de özne konumunda yer almaktadır. Nesne konumundayken özneyi denetlediği için nesne denetleme gerçekleşmektedir. (24a-b), Türkçede şöyle açıklanabilir:

(25) a. Jean [*Robert ayrılısın*] istiyor.

b. (?) Jean *Robert+ik* [*ik ayrılısın*] istiyor.⁸

⁷ trace.

⁸ (?) : Doğruluğu daha az kabul edilebilir tümce.

- c. Jean Robert+in_k ayrılma+sı+n+t_m [ik i_m] istiyor.
- d. Jean Robert+ik [ADLi_k Robert+in ayrılması konusunda] ikna etti.
- e. Jean Robert+ik [ADLi_k Robert ayrılmaya] ikna etti.
- f. *Jean [Robert ayrılışın] ikna etti.
- g. *Jean [Robert ayrılışın konusunda] ikna etti.
- h. *Jean Robert+in_k ayrılma+sı+n+t_m [ik i_m] ikna etti.
- i.*Jean Robert+ik [ADLi_k Robert ayrılışın konusunda] ikna etti.
- i. *Jean Robert+ik [ADLi_k Robert ayrılışın] ikna etti.
- j. *Jean Robert+ik [ADLi_k Robert+in ayrılmasına] ikna etti.

(25a)'da ana tümcenin içine dengeli yan tümcenin gömüldüğü görülmektedir. Dengeli yan tümcenin öznesi olan *Robert*, gömülü tümceden tek başına ana tümcedeki *iste-* fiilinin nesne konumuna yükselmektedir (b). (c)'deki tümcenin (b)'ye göre daha kabul edilebilir olduğunu düşünürsek *Robert*'le birlikte *ayrıl-* fiilinin de nesne konumuna yükseldiği ve ikisinin +(n)In + (s)I öbek yapısıyla ana tümcenin nesnesini oluşturduğu gözlemlenmektedir (c).

(25d)'deki *ikna et-* fiili de *iste-* fiili gibi geçişlidir. Ancak (f-g)'deki tümceler (a)'daki gibi ana tümcenin içine gömülemez. (h)'deki tümcede de ana tümceye nesne yükseltilememektedir. (i-j)'de *Robert* ana tümcenin nesnesi konumundadır ancak *ayrılışın konusunda*, *ayrılışın* ve *ayrılmasına* tümceleri, dengeli ve sırasız da olsa bozuk tümcelerin üretilmesine sebep olmaktadır. Öyleyse *ikna et-* fiili tümceye, *iste-* fiili gibi yalnızca belirtme durumundan oluşan bir tümleş⁹ yüklememektedir. Belirtme durumunun yanı sıra (d-e)'de gösterildiği üzere *-mAsI konusunda* ve *-mAyA* tümleşlerinden oluşan ikinci bir nesne daha yüklemektedir. (d-e)'de hem ana tümcede hem de yan tümcede nesnelere aynı olduğu için yan tümcedeki *Robert+in* ve *Robert* sözcükleri silinmekte ve ana tümcenin nesnesi olan *Robert+i* tarafından boş büyük adilla denetlenmektedir. *-mAsI konusunda* ve *-mAyA*'nın tümleş oluşturmadığını varsayalım. O zaman (i-j)'nin bozuk olmaması gerekirdi. Ancak (i)'da *-sIn* bitimli fiil biçim biriminin *konusunda*'yla; (j)'de ise *-mAsInA*'nın bitimsiz fiil biçim birimi olan *adcıl uyumlu tümleş* oluşturmadığı açıktır.

6. Yükseltme ve Denetleme Kuramına Göre -DiğİNda ve -Diğİ zaman/gün/an/sabah/akşam/gece Tümceleri

Birçok dilde, İngilizcede olduğu gibi bağımlı tümceler *that* gibi tümleyicilerle oluşturulur. Ancak tümleyicilerin adillar ve adlardan oluştuğuna da rastlanmaktadır. (26a-b-c)'de Koreceden alınan örneklerde *kes* sözcüğü, *şey* anlamına gelmekte ve tümleyici görevinde kullanılmaktadır (Cristofaro 2003: 96):

⁹ Burada tümleşten kasıt, dolaylı tümleş ve zarf tümleci değildir. Tümleş, bir fiilin içerik yapısına göre tümcenin kurulumunda bulunması gereken zorunlu unsurlar olarak ele alınmaktadır. Geleneksel dilbilgisindeki dolaylı tümleş ve zarf tümleci ise her tümcede zorunlu olarak yer almamaktadır.

(26) a. “*ku kes chayk iey yo*

that thing is a book”

o şey -tur bir kitap

“That thing is a book”

“O şey bir kitaptır”

b. “*na nin ki ka o-ni kes li lal-nn-ta*

I he come-PRES thing ACC know-PRES-M”

Ben o gel-ŞİM şey BLR bil-ŞİM-E

“I know (the fact) that he is coming”

“Onun geldiğini biliyorum”

c. “[*na nin k ka-l kes*] *li myenglyengha-ess-ta*

I him go-FUT thing ACC order-PAST-M”

Ben ona git-GEL şey BLR emret-GEÇ-E

“I ordered him to go”

“Ona gitmesini söyledim”

(Cristofaro 2003: 96)

Türkçede de (26b)’ye benzer tümceler kurulmaktadır. (27a-c)’de Türkçede tümleyicilerin sıfat işlevli yan tümcelerle ve (27b-d)’de ise başı düşmüş öbek yapılarla ana tümceye bağlandıklarını görmekteyiz. Tümleyici baş unsuru, zamirden veya adlardan oluşabilmektedir:

(27) a. *Ben [oku-duğum şey+i] biliyorum.*

b. *Ben [oku-duğum+u] biliyorum.*

c. *(Sen) ben+im [oku-duğum şey+i] biliyorsun.*

d. *(Sen) ben+im [oku-duğum+u] biliyorsun.*

e. **(Sen) ben/ben+im [oku-duğum şey] biliyorum/biliyorsun.*

f. **(Sen) ben/ben+im [oku-duğum] biliyorum/biliyorsun.*

-*DIĞI zaman/gün/an/sabah/akşam/gece* öbeği de (27a-c) gibi sıfat işlevli yan tümcelerle tümleyici oluşturabilmektedir (28a-b):

(28) a. *Ben/*Ben+im Ankara’ya [gel-diğim zaman+ı/gün+ü/an+ı/sabah+ı/akşam+ı/gece+yi] biliyorum.*

b. *Ben Ankara’ya [gel-diğim+i] biliyorum.*

c. *(Sen) *ben/ben+im Ankara’ya [gel-diğim zaman+ı/gün+ü/an+ı/sabah+ı/akşam+ı/gece+yi] biliyorsun.*

d. *(Sen) ben+im Ankara’ya [gel-diğim+i] biliyorsun.*

e. **(Sen)ben/ben+im Ankara’ya [gel-diğim zaman/gün/an/sabah/akşam/gece] biliyorum/biliyorsun.*

f. *(Sen) ben/ben+im Ankara'ya [gel-diğim] biliyorum/biliyorsun.

-DIĞINDA ulacı ise ne sıfat işlevli yan tümcelerle (29a) ne de başı düşmüş öbek yapılarla (29b) tümleyici oluşturabilmektedir:

(29) a. *(Sen) ben/ben+im Ankara'ya [gel-diğimde zaman+ı/gün+ü/an+ı/sabah+ı/akşam+ı/gece+yi] biliyorum/biliyorsun.

b. *(Sen) ben/ben+im Ankara'ya [gel-diğimde+yi] biliyorum/biliyorsun.

-DIĞI zaman/gün/an/sabah/akşam/gece öbeğiyle kurulan sıfat işlevli yan tümceler, çokluk biçimiriyle çekimlendiğinde tümleyici olabilmektedir (30a-b) ancak çokluk ve bulunma durumuyla (30c) ya da yalnızca bulunma durumuyla (30d) çekimlendiğinde bu mümkün değildir:

(30) a. Ben/*Ben+im ağırdan [uyuyama-dığım zamanlar+ı/günler+i/anlar+ı/sabahlar+ı/akşamlar+ı/geceler+i] iyi biliyorum.

b. (Sen)*ben/ben+im ağırdan [uyuyama-dığım zamanlar+ı/günler+i/anlar+ı/sabahlar+ı/akşamlar+ı/geceler+i] iyi biliyorsun.

c. *(Sen) ben/ben+im ağırdan [uyuyama-dığım zamanlarda+yi/günlerde+yi/anlarda+yi/sabahlarda+yi/akşamlarda+yi/gecelerde+yi] iyi biliyorum/biliyorsun.

d. *(Sen) ben/ben+im ağırdan [uyuyama-dığım zamanda+yi/günde+yi/anda+yi/sabahta+yi/akşamda+yi/gecede+yi] iyi biliyorum/biliyorsun.

(28a-c) ve (30a-b) bize, ana tümceye genellikle zaman anlamı katan bu öbeklerin yeri geldiğinde (27a-c) gibi nesne işlevinde kullanılabildiğini de kanıtlamaktadır. (29a-b) ve (30c-d)'deki yan tümceler ise bu işlevde kullanılamamaktadır. Öyleyse, çalışmanın temelini oluşturan örnekleri, (27)'deki tümcelerden itibaren yükseltme ve denetleme kuramı çerçevesinde değerlendirelim:

(31) a. Ben_k [~~ben+im~~ oku-duğum şey+i] [ADL_k biliyorum].

b. Ben_k [~~ben+im~~ oku-duğum+u] [ADL_k biliyorum].

c. (Sen) [ben bir şey okudum] biliyorsun.

d. (Sen) ben+im_k oku-duğum şey+i_m [ik im] biliyorsun.

e. (Sen) [ben (bir) şey okudum] biliyorsun.

f. (Sen) *ben/ben+im_m oku-duğum+u_m [ik im] biliyorsun.

(32) a. Ben_k [~~ben+im~~ Ankara'ya gel-diğim zaman+ı/gün+ü/an+ı/sabah+ı/akşam+ı/gece+yi] [ADL_k biliyorum].

b. Ben_k [~~ben+im~~ Ankara'ya gel-diğim+i] [ADL_k biliyorum].

c. (Sen) [ben (bir) zaman/gün/an/sabah/akşam/gece Ankara'ya geldim] biliyorsun.

d. (Sen) ben+im_k Ankara'ya gel-diğim zaman+ı/gün+ü/an+ı/sabah+ı/akşam+ı/gece+yi_m [ik im] biliyorsun.

e. (Sen) [ben Ankara'ya geldim] biliyorsun.

f. (Sen) *ben/ben+im_k Ankara'ya gel-diğim+i_m [ik im] biliyorsun.

- (33) a. *Ben_k [~~ben+im~~ ağrıdan uyuyama-dığım zamanlar+ı/günler+i/anlar+ı/sabahlar+ı/akşamlar+ı/geceler+i]* [ADL_k iyi biliyorum].
- b. *(Sen) [ben (bazı) zamanlar/günler/anlar/sabahlar/akşamlar/geceler ağrıdan uyuyamadım] biliyorsun.*
- c. *(Sen) ben_k/ben+im_k ağrıdan uyuyama-dığım zamanlar+ı/günler+i/anlar+ı/sabahlar+ı/akşamlar+ı/geceler+i_m [ik im] iyi biliyorsun.*
- (34) a. *Ben_k [~~ben+im~~ Ankara'ya gel-dığım zaman/gün/an/sabah/akşam/gece]* [ADL_k amcana gitmişti-m].
- b. *(Sen) [ben (bir) zaman/gün/an/sabah/akşam/gece Ankara'ya geldim] amcana gitmişti-n.¹⁰*
- c. *(Sen) ben_k/ben+im_k Ankara'ya gel-dığım zaman/gün/sabah/akşam/gece_m [ik im] amcana gitmişti-n.*
- (35) a. *Ben_k [~~ben+im~~ Ankara'ya gel-düğimde]* [ADL_k amcana gitmişti-m].
- b. *(Sen) [ben Ankara'ya geldim] amcana gitmişti-n.*
- c. *(Sen) ben_k [ADL_k Ankara'ya gel-düğimde] amcana gitmişti-n.*
- (36) a. *Ben_k [~~ben+im~~ işe geç kal-dığım zamanlar(da)/günler(de)/anlar(da)]* [ADL_k gergin olurum].
- b. *Patronum [ben (bazı) zamanlar(*da)/günler(*de)/anlar(*da) geç kalırım] gergin olur.*
- c. *Patronum ben_k/ben+im_k işe geç kal-dığım zamanlar(da)/günler(de)/anlar(da)_m [ik im] gergin olur.*
- d. *Ben_k [~~ben+im~~ yorgun ol-duğum akşamlar(da)]* [ADL_k genellikle film izlerim].
- e. *Evdekiler [ben (bazı) akşamlar(*da) yorgun olurum] sessiz olmaya özen gösterir.*
- f. *Evdekiler ben_k/ben+im_k yorgun ol-duğum akşamlar(da)_m [ik im] sessiz olmaya özen gösterir.*
- g. *Ben_k [~~ben+im~~ ağrıdan uyuyama-dığım geceler(de)]* [ADL_k egzersiz yaparım].
- h. *Kardeşim [ben (bazı) geceler(*de) ağrıdan uyuyamam] bana masaj yapar.*
- ı. *Kardeşim ben_k/ben+im_k ağrıdan uyuyama-dığım geceler(de)_m [ik im] bana masaj yapar.*
- i. *Ben_k [~~ben+im~~ uyuyakal-dığım sabahlar(da)]* [ADL_k kahvaltımı iş yerinde yaparım].
- j. *Kardeşim [ben (bazı) sabahlar(*da) uyuyakalırım] beni işe bırakır.*
- k. *Kardeşim ben_k/ben+im_k uyuyakal-dığım sabahlar(da)_m [ik im] beni işe bırakır.*

7. Sonuç ve Tartışma

4. bölümde değinilen konu, bu çalışmada ele alınamayacak kadar kapsamlı olsa da zarf tümceleri üzerine gelecekte yapılacak çalışmalara ışık tutması düşüncesiyle ilgili bölümdeki terimleri ve örnek tümceleri paylaşmayı uygun gördük. (26b-c)'de Koreceden alınan örneklerde görüldüğü üzere, öbek başları adlar ve adılardan oluşan tümceler ana tümcenin tümleyicisi görevini üstlenebilmektedir. Geleneksel dilbilgisinde ise Türkiye Türkçesindeki *-DIĞINDA* biçimbirimi ve *-DIĞI zaman/gün/an/*

¹⁰ (34c) ve (36c-f-ı-k)'de *herhangi bir* anlamı olduğundan yan tümceler ana tümcenin içine gömülürken *bir* ve *bazı* sıfatları zorunlu olarak sözcükleri nitelemekte; sözcüklerin tümleyicisi görevini görmektedir. Ana tümceye yükselirken yine bir sıfat olan *-DİK* da aynı işlevi görmektedir.

sabah/akşam/gece öbeğinden oluşan tümceler, zaman zarfı işlevinde kullanılmakta ve bu yapılarla oluşan tümceler, ana tümcenin zorunlu unsurları arasında değerlendirilmemektedir. Ancak (27)’den (36)’ya kadar yapmış olduğumuz testlerde, -*DIĞI zaman/gün/an/sabah/akşam/gece* öbeğinin (27a-b-c-d)’deki yapılarla benzer özellikler taşıdığı tespit edilmiştir. (28a-c), (30a-b), (32a-d) ve (33a-c)’de, -*DIĞI zaman/gün/an/sabah/akşam/gece* öbeği, ana tümcenin tümleyicisi, zorunlu unsuru olarak tümcede yer almaktadır. (29a-b)’deki -*DIĞINDA* biçimbirimiyle kurulan tümcelerde, bu mümkün değildir. (32a-b) ve (33a)’da, ana ve yan tümcelerin öznelerinin aynı olduğu durumlarda özne denetlemenin; (32d-f) ve (33c)’de ana ve yan tümcelerin öznelerinin farklı olduğu durumlarda ise nesne yükseltmenin gerçekleştiği görülmektedir.

Çalışmamızın temelini oluşturan araştırma sorularına; (34), (36) arasında uygulanan testlerden ana ve yan tümcelerin öznelerinin aynı olduğu (34a), (35a) (36a-d-g-i)’de özne denetlemenin; öznelerin farklı olduğu (34c) ve (36c-f-i-k)’de ise nesne yükseltmenin gerçekleştiği gözlemlenmektedir. (35c)’de, ana ve yan tümcenin özneleri farklı olmasına rağmen özne denetleme gerçekleşmektedir. Bunun nedeni, (29b)’de -*DIĞINDA* biçimbiriminin ana tümcenin tümleyicisi işlevinde kullanılamamasındandır. Nesne denetlemenin görüldüğü (25d-e)’de, yan tümcenin özneleri *Robert+in* ve *Robert* olmak üzere iki şekilde tümcede yer almaktadır. Nesne yükseltme örneklerinde de bu duruma biraz benzer olarak *ben/benim* olmak üzere iyelik ve eylemcil zamir özne görevi görmektedir. (31f) ve (32f)’de ise aynı durum gerçekleşmemektedir. (35c)’de, ne nesne denetleme ne de nesne yükseltmeye ilişkin herhangi bir durum görüldüğünden yalnızca özne denetlemenin varlığından söz edilebilmektedir.

3. araştırma sorumuza göre, (36b-e-h-j)’de çokluk ve durum biçimbirimiyle çekimlenen tümce, ana tümce içerisine gömülememektedir yani tümleyici özelliğine sahip değildir. Bu açıdan -*DIĞINDA* ile benzerlik göstermektedir. Bulunma durumu, çokluk biçimbirimi üzerinden kaldırıldığında tümcede herhangi bir sorun yoktur. Ancak buna rağmen (36c-f-i-k)’de nesne yükseltme, ana ve yan tümcenin özneleri farklı olsa da gerçekleşmektedir. Oysaki -*DIĞINDA* ile kurulan tümcelerde bu mümkün değildir. Bunu, çokluk biçimbiriminin esasen yan tümceyi tümleyici yapabilme özelliğine sahip olmasıyla yani ana tümcenin nesnesi haline getirebilmesiyle; bulunma durumu biçimbiriminin ise çokluk biçimbiriminden sonra biçimce, yani seçimlik unsur işleviyle kullanılmasıyla değerlendirmekteyiz. Çokluk biçimbiriminin, *patronum ben/ben+im işe geç kal-dığım zamanlar+ı hiç unutmaz* gibi tümcelerde tümleyici oluşturabilme özelliği baskın olduğundan, *zamanlar(da)* gibi yapılarda da temelde bu özelliğini korumakta ve seçimlik olan bulunma durumu biçimbirimi, nesne yükseltmeyi engelleyememektedir. (3d-h-k-o)’daki yan tümceler, tümleyici olabilmek için ihtiyacı olan çokluk biçimbiriminden yoksun olduğundan bozulmaktadır. Geleneksel dilbilgisinde, -*DIĞINDA* ve -*DIĞI zaman/gün/an/sabah/akşam/gece* öbeği, anlambilimsel açıdan zaman zarfı işlevinde; sözdizimsel açıdan ise zarf tümlecisi, zorunlu olmayan unsurlar olarak değerlendirilse de -*DIĞI zaman/gün/an/sabah/akşam/gece* öbeğinin başını oluşturan sözcüklerin, (28)’de görüldüğü üzere asıl sözdizimsel işlevi, ana tümcenin tümleyicisi olmaktır. Korecedeki *kes* sözcüğü gibi, bu sözcükler de tümleyici oluşturmaktadır.

Bunların yanı sıra, 3. bölümde verilen örneklerden hareketle, Türkiye Türkçesindeki zarf tümcelerinin çoğunlukla sırasız; bir kısmının da dengeli tümcelerden oluştuğu

görmüştür. Ayrıca, Tzutuhilce ve Canela-Krahô'daki zarf tümcelerinin yapısıyla Türkiye Türkçesindeki zarf tümcelerinin yapısında benzerlikler olduğu saptanmıştır.

İngilizce Kısaltmalar

A:	aspect	NONFIN:	non-finite
ABS:	absolutive	PAST:	past
ACC:	accusative	PERF:	perfect
ALL:	allative	PL:	plural
AOR:	aorist	POSS:	possessive
AUX:	auxiliary	PRES:	present
COMP:	complementizer	PRO:	pronoun
DAT:	dative	PRTV:	partitive
FIN:	finite	PST:	past
FUT:	future	REAL:	realis
ILL:	illative	REFL:	reflexive
IND:	indicative	SBJV:	subjunctive
INF:	infinitive	SG:	singular
INTGEN:	intended genitive	T:	tense
M:	masculine	TRASL:	translative
NMLZ:	nominalizer		

Türkçe Kısaltmalar

ADL:	büyük adıl	GÖR:	görünüş
ADLŞ:	adlaştırıcı	GRÇ:	gerçeklik kipi
BEL:	belirleyici	İST:	isteme kipi
BİL:	bildirme kipi	İYE:	iyelik
BİT:	bitmişlik	OLŞ:	oluş durumu
BLR:	belirtme durumu	PAR:	parçacıl
BTM:	bitimli	SÜR:	sürerlik
BTSZ:	bitimsiz	ŞİM:	şimdiki zaman
ÇOĞ:	çoğul	TAS:	tasarı tamlayanı
DÖN:	dönüşlü	TKL:	tekil
E:	eril	TÜM:	tümleyici
GEÇ:	geçmiş zaman	YLN:	yalın durum
GEL:	gelecek zaman	YÖNL:	yöneliş durumu
GEN:	geniş zaman	YÖN:	yönelme durumu
GER:	gereklilik	YRDF:	yardımcı fiil
GİR:	giriş durumu	ZAM:	zaman

Kaynakça

- ASLAN DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafikler.
- AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2013). "Türkçede Zarf-Fiillerin Görünüş Değerleri". *Erdem*, 15-30.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2019). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BAUER, Winifred (1993). *Maori Descriptive Grammars*. London and New York: Routledge.
- BOZ, Erdoğan (2005). "Bir Birleşik Zarf-Fiil "Fiil+Sıfat-Fiil Eki+(İyelik Eki+) Hal Eki" Yapısı Üzerine". *İlmi Araştırmalar*, 191: 43-48.
- CARNIE, Andrew (2013). *Syntax A Generative Introduction*. USA: Blackwell.
- CRISTOFARO, Sonia (2003). *Subordination*. New York: Oxford.

- ÇUHADAR, Hakan Celil (2016). “Dünyadaki Profesyonel Müzik Eğitiminin İncelenmesi”. *Akademik Bakış*, 879: 243-251.
- DAYLEY, Jon Philip (1981). *Tzutuñil Grammar*. Berkeley: University of California.
- DECLERCK, Renaat (1988). “Restrictive “When”-Clauses”. *Linguistics and Philosophy*, 11/131-168.
- e-SIL = Glossary of Linguistic Terms (2003). “Subjunctive Mood”. <https://glossary.sil.org/term/subjunctive-mood> (Erişim Tarihi: 27.02.2022)
- e-SIL = Glossary of Linguistic Terms (2003). “Irrealis Modality”. <https://glossary.sil.org/term/irrealis-modality> (Erişim Tarihi: 27.02.2022)
- e-WALS = The World Atlas of Language Structures Online (2013). “Purpose Clauses”. <https://wals.info/chapter/125> (Erişim Tarihi: 27.02.2022)
- e-WALS = The World Atlas of Language Structures Online (2013). “‘When’ Clauses”. <https://wals.info/chapter/126> (Erişim Tarihi: 27.02.2022)
- FARKAS, F. Donka; SUGIOKA, Yoko (1983). “Restrictive If/When Clauses”. *Linguistics and Philosophy*, 225-258.
- GORDON, Lynn (1986). *Maricopa Morphology and Syntax*. Berkeley: University of California.
- GÖKSEL, Aslı; KERSLAKE, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.
- GÜLSEVİN, Gürer (2001). “Türkiye Türkçesindeki Birleşik Zarf Fiiller Üzerine”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler*, 2/122-143.
- HEWITT, Brian George (1987). *The Typology of Subordination in Georgian and Abkhaz*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- İMER, Kamile; KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY, A.Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ.
- KAYA, Mehmet (2014). *Klasik Gitarın Halk Müziğinde Kullanımının Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi.
- KORKMAZ, Zeynep (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KURT, Pinar (2006). *Zarf-Fiillerin Anlam Farklılıklarının Kavratılması*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.
- NOONAN, Michael (1992). *A Grammar of Lango*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- ÖZDEMİR, Hakan (2013). “Bir Nöbetleşme Hadisesi ve -sA Şart Ekine Yansımaları”. *Karadeniz Araştırmaları*, 37/227: 199-207.
- ÖZKAN, Abdurrahman; AŞCI, Ufuk Deniz; TOKER, Mustafa (2020). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya: Palet.
- POKROVSKAYA, L. A. (2021). “Gagauzcadaki Bazı Zarf-Fiiller Üzerine”. *Prof. Dr. S. Mahmut Kaşgarlı Armağanı* (Çev. Bülent Hünerli), (Edt. Ali İhsan Öbek, Levent Doğan, Sevgi Öztürk, Berhem Acar). Çanakkale: Paradigma Akademi, 71-77.
- POPJES, Jack; POPJES Jo (1986). “Canela-Krahô”. *Handbook of Amazonian Languages*, Berlin: Mouton de Gruyter, 128-199.
- STASSEN, Leon (1985). *Comparison and Universal Grammar*. New York: Oxford.
- TİKEN, Kamil (2003). “Türkiye Türkçesinde Basit ve Birleşik Zarf-Fiillerin İfade ve İşlevleri”. *Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten*, 47/279-364.
- TÜRKMEN, Emre (2015). *Türkmen Türkçesinde Zarf-Fiiller*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- UNDERHILL, Robert (1976). *Turkish Grammar*. England: The MIT Press.
- YILMAZ, Özlem Deniz (2019). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YÜCEOL ÖZEZEN, Muna (2018). “Türkçede Zarf-fiiller ve Zarf-fiillerde Yapılaşma Süreçleri”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 27/237: 79-97.
- ZENGİN, Eyüp (2018). “Türkçedeki Zarf-Fiil Gruplarının Almandadaki Eşdeğerlilikleri”. *Schriften zur Sprache und Literatur II*. London: Ijopoc, 31-42.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Bahar, Sayı: 30

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Çeviri Makaleler

Translations

Kitâb-ı Dede Korkud Üzerine

Über das Kitâb-i Dede Korkud

Hüseyin Namık Orkun

Çeviren

Eraslan Candan

Orijinal Künye

Orkun, Hüseyin Namık (1926). Über das Kitâb-i Dede Korkud. *Körösi Csoma-Archiv*, II: 3-12.

Arş. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı
Kütahya / Türkiye

e-posta eraslan.candan@dpu.edu.tr

orcid 0000-0002-4646-7568

doi 10.54316/dilarastirmalari.1111704

Atıf

Citation

Orkun, Hüseyin Namık (2022). Kitâb-ı Dede Korkud Üzerine (Çev. Eraslan Candan). *Dil Araştırmaları*, 30: 271-277

ÖZ

Bu yazı, Hüseyin Namık Orkun'un 1926'da *Körösi Csoma-Archiv*'in II. cildinde yayınlanan "Über das Kitâb-i Dede Korkud" başlıklı makalesinin çevirisidir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Kitâb-ı Dede Korkud, notlar

Başvuru

Submitted
30.04.2022

ABSTRACT

This article is a translation of Hüseyin Namık Orkun's article titled "Über das Kitâb-i Dede Korkud" published in second volume of *Körösi Csoma-Archiv* in 1926.

Keywords: Turkish, Kitâb-ı Dede Korkud, notes

Revizyon

Revised
19.05.2022

Kabul

Accepted
21.05.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online
31.05.2022

Ali Emîrî Efendi, Konstantinopol'de yaklaşık on yıl önce Avrupa kütüphaneleri kataloglarını tararken, Dresden Kütüphanesi Fleischer Koleksiyonu 86 numarada kayıtlı Kitâb-ı Dede Korkud isminde bir eserin, önemini öngörerek fotoğrafını çekirmiş ve fotoğraflarını Konstantinopol'e getirtmişti. Bir süre sonra

Konstantinopol’de, Âsâr-ı İslâmîyye ve Millîyye Tedkîk Encümeni isminde bir heyet kurulmuş ve başkanlığına da Ali Emîrî Efendi seçilmişti. Bu heyetin faaliyeti sürecinde, Kitâb-ı Dede Korkud eseri heyet üyelerinden Kilisli Rifat Bey’in gözetiminde 1916 (H. 1332) yılında devlet matbaasında bastırılmıştı.

Oğuznâme’nin bir bölümünü oluşturan eser* bana göre İslam öncesinde ortaya çıkmıştır. Bu durumu onaylayan en önemli kanıt, Oğuznâme’den söz eden Ebû Bekr el-Devâdârî’nin, bu eserdeki inanç sistemleri ve adetlerin İslam’la uyuşmadığından bahsettiği olgusudur. Ayrıca Oğuznâme, Hicri 221’de Farsçadan Arapçaya ve elbette, her hâlûkârda daha erken bir tarihte Farsçaya çevrilmişti ve çok daha erken bir zamanda da Türkçe metni düzenlenmişti. Ve bu zaman dilimlerinde Türklerin kendileri asla Müslüman değildi.

Yine, Kitâb-ı Dede Korkud’da yer alan hikayelerin tümü Müslüman olunmayan bir döneme aittir. Daha sonra İslamî bir dönemde Müslüman bir yazar tarafından İslamî bir şekle büründürülmüştür. Eğer eser dikkatlice okunursa, kitabın Müslüman olunmayan bir döneme ait olduğu açıkça görülür. Kitapta, Muhammed ve ibadetten bahsedilse de, içerdiği bazı adet ve geleneklerin bariz Türk adetleri olduğu ve İslam’ın dini öğretileri ile birleştirilemeyeceği gerçeği bu durumu açıkça aydınlatır. Aynı şekilde eserde örneğin; Oğuz beylerinin şarap içmeleri, üçüncü hikayenin ozanının kızları oynatması, dahası erkeklerin kızlarla kapışması İslam’ın inanç ilkeleriyle uyumsuz ve ayrıca Deli Domrul ismindeki bir Türk’ün (metnin 95. sayfasında) “Canı veren ve alan Allah mıdır?...” gibi bir soru sorması ve ölüm meleği Azrail ile mücadelesi, bu eserin tamamen İslam öncesi bir döneme ait olduğunu göstermektedir.

Kitâb-ı Dede Korkud’da bulunan hikayeler, temel açısından İslamiyet öncesi bir döneme ait olmasına rağmen, bu eserin tamamen İslamiyet etkisi altında oluşmuş bir nüsha olduğu da açıkça görülmektedir.

Kitabın başlığında ve içinde sözü edilen Dede Korkud, kitaptan öğrendiğimize göre zamanın ünlü bir kopuzcusudur. Fakat bu ozan aynı zamanda, hikayelerle iç içe geçmiş tam bir efsanevi kişilik olarak da görünmektedir. Bugün Asya’da Dede Korkud’un hala bir mezarının olduğunu, Kitâb-ı Dede Korkud’un dışında Câm-ı Cemâyîn, Selçuknâme ve diğer kaynakların bu şahsiyetten bahsettiğini düşünürsek, onun Dede Korkud adında bir Türk ozan ya da veli olduğunu gerçekten de kabul edebiliriz.

Hem sadece Kitâb-ı Dede Korkud’da her hikâyenin sonunda müteakip ifadenin

Dedem Korkud geldi; boy boyladı soy soyladı; bu Oğuznâmeyi düzdi

ددم قورقود کلدی بوی بویلدی ، صوی صویلدی ، بو اغوزنامه یی دوزدی

yer alması, eserin Dede Korkud’a isnat edilerek yazıldığı ihtimalini doğurur; hem de başka kaynaklar, Oğuznâme ile Dede Korkud arasında yakın bir ilişki olduğunu pekiştirmektedir. Ama bütün bu olasılıkları güçlü bir şekilde sonuca erdirecek bir kanıt yoktur, öyleyse bu noktadaki belirsizlik şimdilik kalmaya devam edecek.

* Bkz. Köprülü-zade Mehmed Fuad, İlk mut. ss. 277

Yukarıda da söylediğim gibi Kitâb-ı Dede Korkud, Doğu Anadolu’da yerleşik Bayundur boyuna ait destanlar bütünüdür. Farklı hikayelerde görülen kişiler, birbirleriyle özdeştir. Bir ve aynı kişi, farklı hikayelerde benzer rolü oynar. Hatta farklı hikayelerde mevcut ve sözü edilen özel isimlerle, bir ya da iki ailenin soy ilişkilerini belirlemek mümkündür.

Bütün hikâyeler, “Oğuz zamanında” sözüyle başlar ve olaylar Kara Dağ ile Ala Dağ arasında vuku bulur. “قارشى باتان قاره داغلر” (karşı yatan kara dağlar) ifadesi hemen hemen her hikâyede yer alır. En baştaki hikâyede, bir Kulbaş (قلباش) eri Handan bahsettiği sırada, “Ala Dağ’da çadırımı, otağımı kurdu.” der ve bu da Bayundur’un bu dağlarda konakladığını açıkça gösterir.

Bu eserde, Türklerin eski geleneklerini ve yaşamlarını daha iyi bir şekilde tanımak mümkündür. Öyle ki örneğin 12. hikâyede, bir Oğuz beyinin ölü atının kuyruğunu kestiğini, ak kıyafetlerini çıkarıp kara kıyafetlerini hazırladığını görürüz (s. 170). Bundan başka hikâyenin kahramanının nasıl atlara bindiği, Orhon Yazıtları’nda da gördüğümüz gibi birçok yerde not edilmiştir. Bunların dışında, yılda bir kez bir festival (*toy*) tertip edildiğini, her büyük beyin 40 yiğidinin olduğunu, onların altında *İç Oğuz* ve *Dış Oğuz* isimli yapıların bulunduğunu, bir kumandanın iznini almadan avlanmanın ve kuş tutmanın mümkün olmadığını öğreniyoruz. Ayrıntılı bir şekilde açıklamadığım daha bir sürü başka veri bulunmaktadır.

Son hikâyeden, *İç Oğuz* ve *Dış Oğuz* tabirlerinin *Üç Ok* ve *Boz Ok* tabirleriyle eş anlamlı olduğunu görüyoruz.

Eser, bazı başka noktalarda da benim dikkatimi çekmektedir. Kitabın birçok yerinde “*kaza benzer kız*” övgü ifadesi yer almaktadır. Kızın, övgü olarak bir kaza benzetilmesi gerçekten oldukça nadirdir. Zira Türkler, sadece aptal kişileri bir kaza benzetir. Eserde bu ifadenin tam zıt yönlü kullanımı, bu yüzden benim dikkatimi çekti. Sanırım, sonunda bu durumu Mahmûd-i Kâşgari’nin *kaz* maddesiyle açıklığa kavuşturacağım. Mahmûd-i Kâşgari III. cilt 110. sayfada açıklama olarak, Afrâsiyâb’ın kızının adının *Kaz* olduğu bilgisini verir, bu konu hakkında uzun açıklamalar ve daha başka hikayeler de aktarır. Bu nedenle, Afrâsiyâb’ın kızı için yapılan benzetme Kitâb-ı Dede Korkud’da da yapılabilmıştır.

Karanlık kalan bir nokta daha var; yani farklı durumlarda büyük beylerin övgüsü için kullanılan ifade:

اولاش اوغلى تولو قوشك ياورسى بزه مسكين امودى امت صوينك اصلانى قره حوغك قپلاذى

Bunun, Türkler arasında yaygın olan bir çeşit anlamsız *tekerleme* olduğunu düşünüyorum.

Yine *tulu kuşu* ifadesi güçlü bir şekilde dikkat çeker. Kâşgari’de ve başka yerlerde *tulu* adını bir kuş ismi olarak bulamadım. Bayundur boyunun işaretinin *şahin* olduğunu biliyoruz, bu nedenle belki bu kuş *şahini* işaret etmektedir. Yine benzer bir durumla örneğin 35. sayfada, totemciliğin bir kalıntısı olarak hissedilebilecek bir ifadeyle “چالفره “ قوش، اردملو karşılaşmaktayız.

Şimdi eserin içeriği konusunda da bir şeyler söylemek istiyorum. Kitap, Dede Korkud’un kısa bir takdimi ile başlar. Eseri basım sürecinde takip eden Kilisli Rifat

Bey, bu takdimin başka bilinmeyen bir yazar tarafından yazıldığını iddia eder. Bu takdimde, Peygamber dönemine yakın bir zamanda *Bayat* boyundan Korkud Ata adında bir adamın varlığından ve bu adamın *kerâmet*lerinden dolayı boyun içinde ün kazandığından söz edilir. Daha sonra Korkud Ata'nın günümüzde de atasözü olarak bulunan vecizeler niteliğindeki sözleri aktarılır.

Bunun ardından; Allah, Peygamber ve diğer dini şeyleri içeren nazım şeklinde bir dua (*münâcât*) gelir. Son olarak da kaç tür kadın olduğu üzerine bir açıklama gelir.

Bu girişten sonra doğrudan asıl hikayeler başlar. Burada vermek istediğim hikayelerin içeriği toplamda on iki parçadan oluşmaktadır.

1. Hikâye: Bayundur Han, her yıl yaptığı gibi Oğuz beylerine bir ziyafet vermeye karar verir. Bir tarafa ak, diğer tarafa kızıl ve yine başka bir tarafa da kara bir çadır kurdurur. Davetlilerden oğlu ve kızı olmayanların kara çadırdaki oturmalarını, altlarına kara keçe serilmesini ve kara koyun yahnisi verilmesini emreder. Sadece oğlu olanları ak çadıra, kızı olanları da kızıl çadıra oturtur.

Derse Han isimli bir beyin oğlu ve kızı yoktur. Ziyafete geldiğinde onu kara çadıra getirirler. Bunun üzerine gücenir, nedenini sorar. Ona sebebi söylenir. Hemen eve gider ve bu olayı karısıyla paylaşır. Karısının uyarısı üzerine açları doyurur, fakirleri giydiren ve çokça sadaka verir. Sonunda karısı gerçekten hamile kalır ve bir oğul doğurur. Oğlan on beş yaşına gelir. Bir gün arkadaşlarıyla oynadığı sırada, Bayundur Han'ın son derece güçlü boğasıyla boğuşmak zorunda kalır ve boğanın kellesini keser. Bunu duyan Oğuz beyleri, onu takdir ederler ve Dede Korkud tarafından ona Buğaç ismi verilir. Babası da beylik verir.

Bunun üzerine babasının kırk yiğidi onu kıskanır. Ona karşı babasını kışkırtırlar. Bir hile ile de oğlunu kötü bir şekilde yaralarlar. Bunun üzerine annesi çok üzülür ve oğlunu bulmak için yola koyulur. Onu bulur da. İyileştirir ve eve getirir. Fakat oğlanı babasından saklarlar. Kırk yiğidi haberi aldıklarında, Derse Han'ın hiddetinden korktukları için onu öldürmeye karar verirler. Ellerini bağlarlar ve onu esir alırlar. Anne bunu fark ettiğinde, oğlunu onu kurtarması için gönderir. Oğlan kırk yiğitle savaşarak babasını kurtarır.

2. Hikâye: Salur Kazan günün birinde beyleriyle içerken ava çıkmaya karar verirler. Oğlunu onun yerine geride bırakarak ava çıkarlar. Düşman, bu haberi aldığında, otağa saldırır ve Salur Han'ın oğlunu tutsak eder. Sonrasında düşman, Salur Han'ın koyunlarını da ganimet olarak ele geçirmek için altı yüz adamını yollar. Ancak koyunların bekçisi, gördüğü bir rüya üzerine bir terslik olacağını hisseder ve tetikte kalır. Düşmanla kapışır ve hepsini bozguna uğratar.

Aynı vakitte Salur Kazan da bir rüya görür ve *yurdu* için huzursuzlanır. Her şeyin yolunda olduğunu görmek ve sonrasında tekrar (avdakilerin yanına) dönmek için tek başına yola çıkar. Yolda tazıdan, sudan haber alır. Kurda da rastlar ve “yüzü mübarek kurt!” sözleriyle onun da bilgisine başvurur. Sonunda bekçiyi ve çobanı bularak gerçeği öğrenir. Öç almak için yola koyulurlar. Düşmanlarını alt eder ve oğlunu, malını mülkünü ve diğer bütün her şeyi geri alır. (s. 21-37)

3. *Hikâye*: Bayundur Han'ın beylerinden biri olan Bay Bura Bey, diğer beylerin duasıyla bir erkek evlada, Bay Bican Bey de bir kız evlada kavuşur. Günlerden bir gün Bay Bura Bey'in oğlu Bamsı Birek, bir av kovalarken bir kızla karşılaşır. Aralarında ok ve at ile gerçekleşen bir müsabaka vuku bulur. Sonrasında kızla güreşte çekişir ve kızı yener. İsimlerini öğrendiklerinde, babalarının nihayetinde onları birbirlerine vereceklerini bildikleri kişiler olduklarını anlarlar. Sonunda oğlan, kızı babasından eş olarak ister. Fakat kızın erkek kardeşi, kız kardeşini isteyen herkesi öldürmektedir. Bunun üzerine Oğuz beyleri toplanırlar. Kızı istemek üzere Dede Korkud'u yollarlar. Sonunda erkek kardeş, Dede Korkud'un kerameti sayesinde kız kardeşini belli koşullar altında vermek üzere anlaşır. Şartlar yerine getirilir.

Bu sırada, Bamsı Birek düşmanların eline düşer. Ancak uzun zaman sonra tutsaklıktan kurtulur ve yurduna geri döner. Bu sırada Bamsı Birek'i ölmüş gibi gösteren Yalancak, Birek'in nişanlısıyla evlenmek üzeredir. Birek de düğüne gelir. Düğünde, kızla bir kuğu suretinde karşılaştığında ona bazı olayları hatırlatır. Kendini tanıtır. Sonunda, kırk gün ve kırk gece süren bir düğünle evlenirler (s. 38-67).

4. *Hikâye*: Salur Kazan bir gün oğlunu, on altı yaşında olmasına rağmen hiçbir cesaret örneği göstermediği için, onu alıştırmak üzere ava götürür. Haberi alan düşmanlar, o vakit bir saldırı düzenler ve oğlu Uruz'u tutsak ederler. Büyük bir savaşın sonucunda babası, oğlunu kurtarır (s. 67-87).

5. *Hikâye*: Deli Domrul isminde bir adam bir köprü yaptırır. Köprüden geçen herkesten para alır. Köprünün yakınında bir gün, bir oba yas tutmaya başlar. Domrul, onlara giderek sorar ve onlardan birinin öldüğünü öğrenir. "Kim öldürdü?" diye sorar ve onlar da "Ölüm meleği Azrail, Allah'ın buyruğu üzerine canını aldı" derler. Bunun üzerine şu sözleri sarf eder "Bu Azrail de kim oluyor? Bir kere de benim köprüme gelsin, o zaman gösteririm ben ona!"

Allah'ın buyruğu üzerine Azrail, ona kendini gösterir. Deli Domrul, onu güç bela tanır, o anda kapıyı kapattırır ve kapışmaya hazırlanır. Ancak Azrail bir güvercin olur ve pencereden uçup gider. Deli Domrul onu takip etmeye başlar, bir iki güvercin öldürür. Cesaretinden şüphe etmediği anda, Azrail onun atına görünür. At ürker ve Deli Domrul'u yere serer. Domrul yere düştüğü anda, Azrail üzerine çöker, canını almaya davranır. Deli Domrul sonunda yalvarıp yakarmaya başlar. Allah, onu şimdilik bağışlar ve onun yerine başka birinin canını almanın mümkün olduğunu Azrail'e söyler. Deli Domrul hemen babasına gider. Babasına durumu anlatmaya çalışır, ancak babası canını vermeyi kabul etmez. Bu sefer annesine gider, ancak o da kabul etmez. Nihayetinde vedalaşmak için sevdiğine gider. Sevdiği, meseleyi öğrendiğinde, hemen onun yerine kendi canını vermeyi ister. Bu durum Allah'ın hoşuna gider. Onların ikisini de bağışlar. (s. 87-95)

6. *Hikâye*: Kanlı Koca'nın oğlu Kan Turalı, kendisi gibi son derece cesur ve savaşçı bir kızı eş olarak ister. Ancak yurdunda kendine layık bir kız bulamaz. Yakınlarındaki Trabzon tekfurunun kızı oldukça cesurdur. Fakat onu kazanabilmesi için, üç canavarı öldürmesi ve bu yolla cesaretini kanıtlaması gerekmektedir. Kan Turalı, canavarlarla mücadeleye girer ve sonunda zafer elde eder. Sonrasında kızla birlikte yurduna geri döner. Onlar daha yoldayken, kızı verdiği için Trabzon tekfuru çok üzülür.

Arkalarından askerlerini yollar. Kan Turalı ve kız, bu birliklerle savaşır. Onları yenerler ve en sonunda Kan Turalı kızla birlikte kendi yurduna döner (s. 96-113).

7. *Hikâye*: Kazılık Koca, Han Bayundur'un izni ile akın yapmak üzere yola çıkar. Bu akın sırasında esir düşer. Zaman içinde oğlu Birek büyür. Bir gün, babasının esir olduğuna dair bilgi alır. Babasının esir edildiği kaleye, onu kurtarmak üzere Han Bayundur'dan saldırma izni alır. Kale muhafızı onlarla teke tek çarpışarak onları alt eder. Sonunda Kazılık Koca'nın oğlu kale muhafızıyla girdiği mücadelede başarılı olur ve onu yener. Böylece babasını kurtarır (s. 113-120).

8. *Hikâye*: Bir gün Oğuz boyu düşmandan kurtulmak için göç ederken yolda Uzun Koca'nın bir oğlu kaybolur. Bir aslan onu bulur ve büyütür. Çocuk büyüdüğünde bir çoban sayesinde bulunur. Babasının evine tekrar gelir.

Bir gün Oğuzların Koñur Koca adındaki bir çobanı bir pınarda periler görür. Onlardan birini yakalar ve birlikte olur. Bir yıl sonra peri kızı, doğurduğunu getirir ve çobana verir. Peri kızının doğurduğu, kütle biçiminde bir şeydir. Çoban bu kütleli sapan taşı olarak kullanır. Onu ne kadar çok fırlatırsa, kütle de o kadar büyür. Bu sırada Bayundur Han gezmeye çıkmıştır. Halkıyla bu tuhaf kütleli görür ve onu tekmelerler. Ne kadar tekmelerlerse, o da bir o kadar büyür. Sonunda kütle yarılr ve eşi benzeri olmayan bir oğlan dışarı çıkar.

Uzun Koca, bu oğlanı yetiştirmek üzere Bayundur Han'dan ricada bulunur. Oğlanı evine getirir. Fakat çocuk hiç alışılmadık şekilde süt içmektedir. Çocuğa günlük bir kazan dolusu süt verilir.

Oğlan biraz büyüyüp çocuklarla oynamaya başladığında, arkadaşlarının kulaklarını ve burunlarını koparıp yemeye başlar. Evde olan babası, bu durum üzerine korkuya kapılır ve oğlunu döver. Onu evinden kovar. O vakit peri annesi gelir ve oğluna bir yüzük verir. Bu yüzük, hiçbir okun onun vücuduna işlememesini ve hiçbir kılıcın onu kesememesini sağlar. Bunun üzerine Tepegöz, Oğuzlarla savaşmaya başlar. Oğuzları alt eder ve onları haraç vermeye zorlar. Haraç, Tepegöz'ün yemesi için günlük iki insandır. Bir gün, Tepegöz'e teslim edilecek insan haracı sırası, Kapug Han ismindeki bir adamın oğluna gelir. Annesi, o sıralarda bir akından dönen Besât'tan oğlunun yerine bir esir istemek için yola koyulur. Besât, Uzun Koca'nın aslanlar tarafından büyütülen oğludur. Tepegöz'ün bu tutumu hakkındaki haberi aldığı anda, onunla savaşmak için hemen harekete geçer. Birçok mücadele ve hile sonunda Tepegöz'ü öldürür (s. 120-131).

9. *Hikâye*: Oğuz beylerinden Bekil isimli bir kişi, Han'ın onun bir sözüne, yani "Hüner atın mıdır yoksa erin midir?" sorusuna "atındır" diye verdiği cevaba sinirlenir. Divandan çekilir. Ne var ki bir gün avlanırken attan düşer ve ayağından yararlanır. Düşman, bunun haberini alır. Saldırıya hazırlanır. Casusu aracılığıyla haberi alan Bekil, oğlunu savaşa gönderir. Oğlu savaşı kazanır, düşmanlarını yener ve böylece babasının hayatını kurtarır (s. 131-142).

10. *Hikâye*: Üşün Koca Eyrek, bir gün ava çıkar ve esir düşer. Küçük kardeşi Seyrek, anne babası razı olmamasına rağmen kardeşini kurtarmaya gider. Kalede önce altmış, sonra da yüz kişiyi yener ve onları kaçırmaya zorlar. Bunun üzerine kale kumandanı, kendisiyle savaşan cesur Türkleri öldürmek üzere Seyrek'in kalede esir

tutulan kardeşi Eyrek'i gönderir. İki kardeş dövüşmeden önce birbirini tanır ve sonrasında kendi yurtlarına dönerler (s. 142-152).

11. Hikâye: Kazan Han bir gün avdayken pusuya düşer ve esir alınır. Onu bir kuyuya atarlar ve orada beslemeye başlarlar. Tekfurun karısı bir gün ona, orada ne yaptığını sorar. “Ölülerinize verdiğiniz yemekleri yiyorum. Sonrasında da onlara at yerine biniyorum” der. Bunun üzerine tekfurun karısının ısrarıyla, Kazan Han'ı kuyudan çıkarırlar. Başka bir yere hapsederler. Zaman içinde Kazan Han'ın oğlu, babasının esir olduğuna dair haberi alır ve bunun üzerine babasını kurtarmak için harekete geçer. Kale önüne gelir. Kalenin tekfuru Kazan Han'a, teke tek mücadelede kaleyi kurtarırsa onu serbest bırakacağını söyler. Kazan, art arda Oğuz ordusunun yiğitlerinin her biriyle savaşır ve hepsini yener. Ancak sonunda kendi oğluyla olan karşılaşmasında yenilir. O zaman kendini tanıtır. Beraberce yurtlarına dönerler (s. 152-165).

12. Hikâye: Bu son hikâye, İç Oğuz ve Dış Oğuz arasındaki bir savaş tasvirinden ibarettir. İç Oğuz hanı Kazan, bir yağmadan Dış Oğuz'a hiçbir pay vermediği için aralarında düşmanlık başlar. Birbirleriyle savaşır. İç Oğuz yener, Dış Oğuz beyi Uruz öldürülür, diğerlerine de diz çöktürülür (s. 165-172).

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Bahar, Sayı: 30

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Nekrolojiler

Necrologies

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Bahar, Sayı: 30

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

NEKROLOJİ
Necrology

Prof. Dr. Günay Karaağaç (1949-2021) -Hayat Hikâyesi ve Eserleri-

Mustafa Öner

Prof. Dr., Ege Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir / Türkiye

e-posta mustafa.oner@ege.edu.tr

orcid 0000-0002-2875-8409

Atrf

Citation

Öner, Mustafa (2022). Prof. Dr. Günay Karaağaç (1949-2021) -Hayat Hikâyesi ve Eserleri-. *Dil Araştırmaları*, 30: 281-290.

Başvuru

Submitted

21.04.2022

Revizyon

Revised

05.05.2022

Kabul

Accepted

05.05.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

Prof. Dr. Günay Karaağaç 20 Ağustos 1949 tarihinde İzmir'de doğdu. 1960'ta Cumaovası Alpaslan İlkokulunu, 1964'te Seferihisar Ortaokulunu ve 1967'de Karşıyaka Erkek Lisesini bitirdi. Aile kökeni İzmir'in Seferihisar ilçesi Doğanbey köyündedir; nüfus kayıtlarına göre 1839 doğumlu büyük dedesi Ahmet oğlu Hasan da, 1873 doğumlu dedesi Ahmet de Doğanbey kütüğüne kayıtlıdır. Şahsen tanıştığım "Kara Hasan" lakaplı babası (1914) ve annesi, Balkan muhaciri Güllü Hanım (doğ.

1926) 1980'li yılların sonuna kadar dağdaki bu eski yerleşimin güney eteklerinde yaşamaktaydı.

Lise sonuna kadar İzmir'de öğrenim gören Günay Karaağaç 1967'de girdiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden 1971'de mezun oldu. Tanıkların anlatımlarına göre, öğrenciliğinde parlak zekası ve çalışkanlığının hocalarının dikkatini çektiği anlaşılıyor. 1972-1975 yılları arasında Bergama Lisesinde, 1975-1978 yıllarında İstanbul Ticaret Lisesinde edebiyat öğretmeni olarak çalışmaya başladı.

G. Karaağaç, 1978'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Umumi Türk Dili Kürsüsüne asistan oldu. Kürsü Başkanı Prof. Dr. Muharrem Ergin (1923-1995) ve Doç. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu (1932-1996) onun hem Türk dili hem de Türk millî kültürü bakımından çok etkili olan hocalarıdır.

Ali Şir Nevai gibi Heratlı olan Çağatay şairi Mevlana Lutfi'nin divanı, danışmanı Muharrem Ergin tarafından doktora tezi konusu olarak verildi. Bu divanın 20 kadar nüshasına dayanarak kurduğu metni tenkitli neşre hazırlamıştır. 1983'te savunulan bu kapsamlı doktora tezi, çok sonra TDK yayınları arasında basılabilmıştır: *Lutfi Divanı: Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım* Ankara 1997, XXXIX + 732.s. (gözden geçirilen ikinci baskısı: *Mevlânâ Lutfî-Divân*, Hazırlayan: Günay KARAAGAÇ, Ankara 2020, 2. Baskı, 948 s.)

Bu yayının girişindeki *Oğuz-Kıpçak Unsurları; Eski Türkçedeki Gelişmelerin İzleri ve Çağatayca Hususiyetler* bölümleri; devrin diğer eserlerinden, *Mirâcnâme, Letâfetnâme, Muhabbetnâme, Gedâi Divanı, Mahzenü'l Esrâr* gibi metinlerden ses ve şekil bilgisi unsurlarının tesbiti ile karşılaştırmasına dayanmaktadır. G. Karaağaç, R. R. Arat'ın kurduğu ve *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakâyık* yayımlarıyla örneğini verdiği tarihî ve karşılaştırmalı filoloji yöntemleriyle Lutfi Divanı'nın metnini ve dizinini yapmıştır. R. R. Arat'ın vefatıyla eksik kalan *Kutadgu Bilig İndeksi* M. Ergin'in yönetiminde kürsüde hazırlanmış ve Ankara'da Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde 1979'da basılmıştı; işte bu gramer indeksi İstanbul Türkoloji mektebinin ve tabii olarak G. Karaağaç'ın sonraki bütün çalışmalarında, yaptırdığı tezlerde örnek aldığı bir yayın oldu. G. Karaağaç, *Lutfi Divanı*'nın giriş bölümünde de metnin ses ve şekil özelliklerini tek tek fişlemiş ve saydığı özelliklerin sıklık oranlarını göstermiştir. Türk üniversitelerinde klasik Türk edebiyatının birçok eserinin dizin veya sözlük yapılmadan sadece metin transkripsiyonlarının verildiği dikkate alınınca Lutfi Divanı'nın böyle işlenmesi dil araştırmaları için iyi bir örnektir.

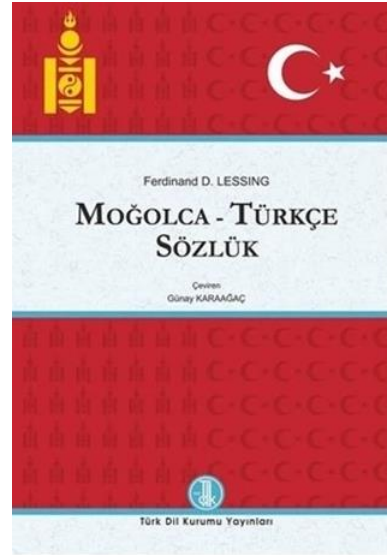
1983'ten itibaren TDK asli üyesi olan Dr. G. Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne pek yakın bir binada yerleşik olan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın çalışmalarına da aktif olarak katılmıştır. 1980'de Türk Dünyası'nın büyük bir kısmı henüz SSCB egemenliğinde iken kurulan bu vakıf, Prof. Dr. Turan Yazgan'ın

başkanlığında, eğitim, araştırma ve yayın esaslı geniş bir faaliyet yürütmüştür. Kuruluşundan itibaren bu sivil toplum kurumunda üye olan G. Karaağaç, özellikle bilimsel yayım organı olan *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinin hazırlığında çalışmış, bazı çeviri makaleler vermiştir. Halil Açıkgöz ile birlikte topladıkları Azerbaycan manileri külliyyatının da bu vakıfta biriktirildiği anlaşılmaktadır: Ülkemizde maalesef eksik olmayan şahsi rekabet duygularının kurbanı olarak çok gecikerek yayımlanma imkânı bulunan *Azerbaycan Bayatıları* (Haz. G. Karaağaç; H. Açıkgöz Ankara, 1998: TDK Yay. 706) başlıklı bu eserde 6000'den fazla Azerbaycan manisi vardır. Henüz 80'li yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti, İran ve Irak'tan derlenen Azerbaycan *bayatı* yayımları edisyon kritik ile birleştirilmiş ve 681 sayfalık özgün bir metin meydana getirilmiştir, yayına bir kılavuz sözlük de eklenmiştir. Vakıf, G. Karaağaç'ın bu yayın örneğinde de görüldüğü üzere, çağdaş Türk Dünyası kültürü ve özellikle dil varlığı üzerine doğrudan doğruya bilgi edinme odağıdır.

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından 1983'te basılan ve ülkede pek bezeri olmayan *Altay Dilleri Teorisi*'nin yazarı Osman Nedim Tuna'nın (1923-2001) o yayının dizgisini yapan Dr. G. Karaağaç'a çok etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Hocası Muharrem Ergin'in yakın dostu olan O. N. Tuna, ABD'de Prof. Dr. Nicholas Poppe'nin asistanı olarak yirmi yıl kadar çalışıp ülkeye döndüğünde, özellikle Moğolca bilgisiyle fark edilen bu hocanın Altayistik ufkundan G. Karaağaç'ın çok yararlandığını belirtmek gerekir. Nitekim 1983'ten itibaren birlikte üye oldukları TDK'de bağlantıları hep devam etmiştir. Türkiye Türkolojisi, Cengiz Han zamanından beri bilinen tarihî sebepler ve çağımızda Soğuk Savaş'ın doğurduğu ortam dolayısıyla Moğolcaya uzak iken G. Karaağaç'ın bu dile ve Türkçeyle tarihî ilgisine büyük bir dikkat vererek Ahmet Temir, Hasan Eren ve Tuncer Gülensoy gibi Türkiye'deki ilk Mongolistler kuşağına katıldığını görmekteyiz.

Bilim dünyasında büyük bir gelişme gösteren Altayistik çalışmalarının çağımızdaki en büyük bilgini olan Nicholas Poppe'nin (1897-1991) *Grammar of Written Mongolian* (Wiesbaden 1954) başlıklı kitabı da G. Karaağaç'ın İngilizceden dilimize kazandırdığı eserlerden biridir. İlk 1992'de Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayın bürosunun sınırlı imkânlarıyla metni elektrikli daktiloda dizilen ve basılan çevirinin TDK tarafından yeni bir basımı daha yapıldı: N. Poppe, *Moğol Yazı Dilinin Grameri* (Çev. Günay KARAAĞAÇ) Ankara, 2019: TDK Yay. 1182, 240 s.

Alman asıllı Amerikalı dilci Ferdinand D. Lessing'in (1882-1961) ilkin California'da 1960'da basılan 1226 sayfa hacmindeki büyük eseri *Mongolian-English Dictionary* de G. Karaağaç tarafından Türkçeye çevrilmiştir: Ferdinand D. Lessing; *Moğolca-Türkçe* (Çeviren: Günay Karaağaç) 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, xxiii+1769 s. Bunun, turistik yayınları hariç tutarsak Türkiye Türkolojisinde

başka bir Altay diline ait ilk ansiklopedik sözlük olduğunu söylebiliriz. Nitekim onun Moğolca yayınlarına, ortak hazırlanan bir konuşma kılavuzunu da eklemek gerekir: Günay Karaağaç; Yavuz Kartallıoğlu, *Moğolca Konuşma Kılavuzu*, İstanbul 2009: Kitabevi Yay., 233 s.

Böylece G. Karaağaç, İstanbul'da Muharrem Ergin'in başkanı olduğu Umumi Türk Dili Kürsüsü asistanı iken çevirdiği N. Poppe'nin “Orta Moğolcadaki Türkçe Kelimeler” (*Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 29 S., 1983) başlıklı makalesiyle girdiği bu alana binlerce sayfa hacminde Moğol grameri ve sözlüğü katkısı yapmıştır. Ömrünün sonuna kadar sürdürdüğü ve henüz yayımlanmadan kalan ve iki dilin tarih öncesi etimolojik ilişkisini ortaya koymak istediği Türkçe ve Moğolca karşılaştırmalı kökendeşler sözlüğü de bu yoldaki son çalışmasıydı.

İzmir'de devlet okullarında başlattığı İngilizce bilgisini İstanbul'da asistanlık yıllarındaki kişisel gayretiyle ilerletmeye çalışan G. Karaağaç; doktora tezi yaptığı Çığatayca üzerine dünya çapında tanınmış uzman olan János Eckmann'ın *Chagatay Manual* (Bloomington 1966: Indiana University Publications, pp. 340.) adlı mükemmel dil kılavuzunu da çevirmiştir: *Çığatayca El Kitabı*, İstanbul, 1988: İÜ. Ed. Fak. Bas., 288 s.) Böylece, ülkemizde daha XIX. yüzyılın sonlarından itibaren dikkat merkezinde olan Çığatayca üzerine birçok yayın yapılmış olsa da, Türkistan'daki büyük Türk edebî dilini öğretiminde çok ihtiyaç duyulan derli toplu bir gramer tasviri kazandırılmış oldu. Bu yayın, Türk üniversitelerindeki Çığatay edebiyatı ve grameri dersleri için on yıllardır defalarca basılan bir ders kitabıdır, son baskısı TDK yayınıdır: J. Eckmann, *Çığatayca El Kitabı* (Çev. G. Karaağaç) Ankara 2021, 232.s.

G. Karaağaç'ın daima değer verdiği yabancı dillerdeki Türkoloji birikimini dilimize kazandırma çabası açıkça görülür. İngilizce ve Macarcadan yaptığı makale çevirileri son zamanlarda, öğrencisi Ahmet Turan Türk tarafından yayıma hazırlanmıştır: *Türkçe Üzerine Çeviriler*, (Ankara, 2018: Akçağ, 320 s.) Böylece W. M. Austin, Gh. L. Constantin, J. Eckmann, Z. Gombocz, I. M. Kongur, K. H. Menges, A. Róna-Tas, N. Poppe, Th. A. Sebeok gibi dil bilimcilerin çevirileriyle alanımıza yaptığı katkıları bir ciltte toplanmıştır.

G. Karaağaç, 1984'te Macaristan'ın başkenti Budapeşte'deki Eötvös Loránd Üniversitesi'ne (ELTE) Türk dili okutmanı olarak atanmıştır: Hocası Muharrem Ergin'in "*Atilla'nın at koşturduğu topraklara yolluyorum seni..*" deyişini ömrünce aziz bir hatıra olarak saklayan G. Karaağaç, yoğun ve şevkli bir çalışma ile kısa sürede Macarcayı öğrenmiş ve burada Prof. Dr. Kara György'nin Moğolca ve Prof. Dr. Kakuk Zsuzsa'nın Çuvaşça derslerine katılmıştır.

Günay Bey, Varşova Pakti'nin ayakta olduğu, SSCB'de son başkan Mihail Gorbaçov'un hakimiyeti sürecinde Macaristan'da üç yıl geçirdi. Öğrencilik yıllarından beri Macaristan'daki Sovyet işgaline karşı bir Macar milliyetçisi olarak yetişen, István Mándoky Kongur (1944-1992) Günay Bey'in samimiyetle *ağabey* diye andığı bir dostu oldu. Çağımızın büyük bilgini Gyula Németh'in asistanı olan Altayist Türkolog I. Mándoky Kongur'un Turan halklarının ortak kültürüne entelektüel ve bilimsel bakışı,

Günay Hoca'da derin iz bırakmıştır. Mándoky'nin Türk Dünyasındaki Sovyet gerçekliğine doğrudan tanık olan, soydaşlarını diliyle, kültürüyle yaşayan bu tecrübenin Dr. G. Karaağaç'ta sadece siyasetle sınırlı olmayan bilimsel bir zenginlik ve derinlik oluşturduğu açıkça görülür. Macarca öğrenirken çevirisini defterine yazdığı ve sonra da ülkemizde yayımlanan şu benzersiz tarih kaynağındaki *nomadizm* tahlili, Mándoky Kongur ile G. Karaağaç'ın bakış ortaklığını yansıtır, sanırım: Karoly Czegledy, *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü* (İstanbul 2008).

G. Karaağaç, XX. yüzyıl başından beri Türkiye'de çok bereketli ve yararlı bir mektep oluşturan Macar Türkolojisinin samimi bir öğrencisi oldu. 1987'de ülkesine döndüğünden itibaren tarihçi Czegledy Karoly'nin yanı sıra Gombocz Zoltán, Budenz József, Ligeti Lajos, Róna-Tas András, Mándoky Kongur István gibi Türkologların eserlerini çevirmekle kalmamış, yüksek bir bilimsel kalitesi olan Macarca Türkoloji kaynakları yazdığı makalelerde de aktif olarak kullanmıştır. Elinden düşürmediği dört ciltlik mükemmel Macar etimoloji sözlüğü örnek aldığı bir ana kaynaktı: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Budapest: Akadémiai. 1967–1984.

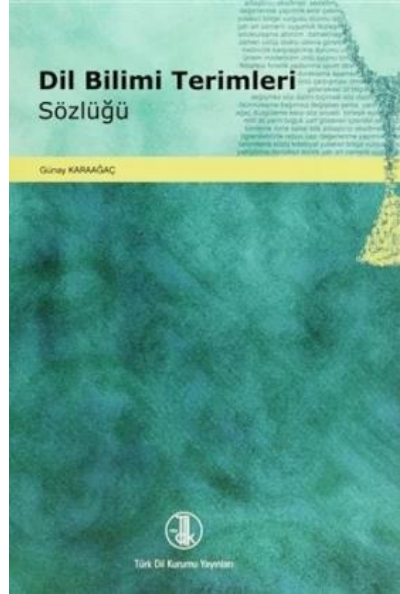
1987 yazında Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Yardımcı Doçent olarak öğretime başlayan Günay Karaağaç çok hızlı bir kariyerle 1989'da Doçent ve 1995 yılında Profesör olmuştur. Eski Türk Dili Anabilim Dalı Başkanı olarak göreve başlayan G. Karaağaç, 1996-1999 yılları arasında Bölüm Başkanı olarak da çalışıp 2001'de kendi isteğiyle Ege Üniversitesi'nden emekli olmuştur. Ege Türkoloji mektebine Selahattin Olcay ve Mehmet Akalın'dan sonra; metinlere dayalı tarihî ve karşılaştırmalı Türk dili araştırmaları, tarihî ve çağdaş leksikoloji ve ömrünce kafa yordduğu Türkçenin köken bilgisi (*etimoloji*) incelemeleriyle damgasını vurmuştur. Doktora babası olduğu asistanları Mustafa Öner, Özkan Öztekten ve Hatice Şirin bölümde kendisinden sonra da lisansüstü programları daima açık tutarak yeni akademisyenler yetiştirmektedir. G. Karaağaç, Ege Üniversitesi'nde çalıştığı dönemde (1987-2002) Dokuz Eylül Ü., Aydın Adnan Menderes Ü., Balıkesir Ü., Çanakkale Onsekiz Mart Ü. Türkoloji bölümlerinin kuruluş dönemlerinde ders veren konuk hocası olmuş, lisansüstü programlarına İstanbul-ve Budapeşte Türkoloji mekteplerinde biçimlenen kendisine has öğretimi, dilcilik bakış açısını taşımıştır.

Türklerin eski yurduna, Türkistan'a daha önce birkaç bilimsel seyahat yapan G. Karaağaç, 1999'dan sonra iki yıl boyunca Kazakistan'daki Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi'nde çalışmış, orada da Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanlığı

yapmıştır. Yıllar önce I. Mándoky'nin Macaristan'da hediye ettiği geniş neşriyata ek olarak yeni yayınlar kucaklayıp getirdiğine ve bu arada Kazakça konuşma pratiği de geliştirdiğine tanık olduk.

G. Karaağaç, İzmir'den ayrıldıktan sonra Kıbrıs'a gidip 2001-2006 yıllarında Lefke Avrupa Üniversitesinde bölüm başkanı ve dekan olarak görev yapmıştır. Adada çok verimli bir çalışma dönemi yaşadığını biliyoruz.

Macaristan dönüşünde Ege Üniversitesi Yardımcı Doçenti olarak İzmir Türk Ocağı'nda "*Türkçe ve Komşuları*" başlıklı konferansıyla başlayan kapsamlı tahlilini, Türkçenin bin yıllık tarih boyunca temas ettiği dillerde bıraktığı izlerini, yaklaşık 20 yıl toplayarak *Türkçe Verintiler Sözlüğü* (Ankara, 2008: TDK Yay. 919, 957 s.) adlı ansiklopedik ve etimolojik karakterde anıtsal bir esere dönüştürmüştür. Rusçadan Sırpçaya, Farsçadan Ermeniceye kadar yayılan binlerce Türkçe kaynaklı söz araştırma alanımızda yüz yıldan beri *Türkizmler* başlığı altında araştırılmıştır. Sözlük veya makale boyutundaki bütün bu köken çalışmalarının verimlerini bir araya toplayıp tahlil eden G. Karaağaç, böylece Türkolojiye daha önce benzeri olmayan bir eser kazandırmıştır. Burada ilk kez kullandığı *verinti* sözü, bilim alanında yaygın olan objektif *alıntı* teriminin yanı sıra, "Türkçenin verdiği sözler" idrak ve iddiasını taşıyan, yani Türkçenin etkin bir özne olduğu subjektif değeriyle okurlarınca da benimsenmiştir.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde, Lefke Avrupa Üniversitesi imkânlarıyla bazı bilimsel toplantılar düzenleyen G. Karaağaç, şöyle birini de kalıcı yayıma çevirmiştir: *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi*, Akçağ Yay., Ankara, 2004, 252 s. Burada Türkçeyi bir dünya dili hâlinde, bir kültürel mücadele konusu olarak takdim eden bu toplantının ve "Dünya Dili Türkçe" iddiasının fikir babasının, *Türkçe Verintiler Sözlüğü* başlıklı eserinin telifini o yıllarda tamamlamakta olduğuna tanık olmuştuk. Yine onun Lefke Avrupa Üniversitesi'nde dekan iken topladığı "Türk-Rus İlişkileri ve Sultangaliyev" (28-29 Nisan 2005) başlıklı sempozyum verimleri maalesef yayıma dönüşmeden kalmıştır.

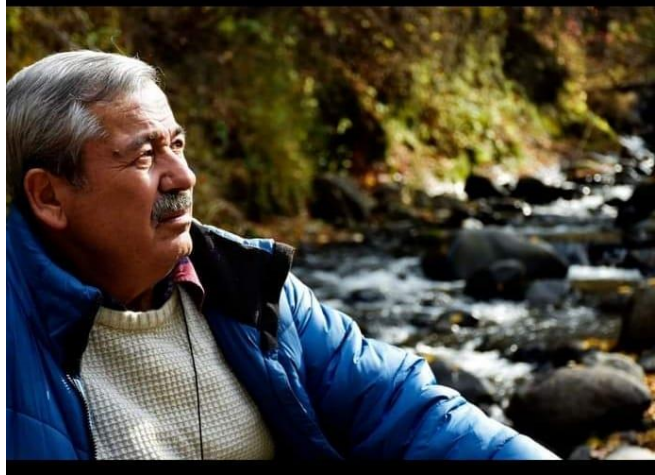
Kıbrıs'ta altı yıl kaldıktan sonra İstanbul'a dönen Prof. Dr. G. Karaağaç, 2006-2008 yıllarında Beykent Üniversitesinde ve 2008-2018 yılları arasında da İstanbul Aydın Üniversitesi'nde çalışmıştır. İstanbul Aydın Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı iken, "*özellikle Türk Dili konusunda öncü eserler hazırlayıp gerek Türkiye Türkolojisi, gerekse uluslararası Türkoloji için yaptığı çalışmalarından dolayı*" gerekçesiyle ve çok isabetli bir biçimde 2010'da Elginkan Vakfı Türk Kültürü Ödülüne layık görülmüştür.

Günay Karaağaç genel dil bilimi eserlerinin samimi bir takipçisiydi, bu ilgisi yaptırdığı tezlerde de yankısını bulmuştur. Nihayet bu alanda ansiklopedik bir sözlük

yazdı: *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* (Ankara 2013, TDK Yay. 1066). Binlerce madde içeren 936 sayfalık bu sözlüğü, Türkçede yazılmış en kapsamlı genel dil bilimi kaynağı olmuştur, diyebiliriz. Türkiye'de özel dil bilimi uzmanlarına, Türkolog dilcilere çoğunlukla soğuk gelen ve kapalı kalan genel dil bilimi, onun için hep bir araştırma ve öğrenme alanıydı. Öğrencisi Ahmet Turan Türk tarafından bir araya getirilip yayımlanan *Türkçe Üzerine Yazılar* (Ankara, 2017: Akçağ) başlıklı makalelerinde onun bu genel dil bilimiyle Türkolojiji birleştiren yaklaşımı açıkça görülür.

Nihayet G. Karaağaç'ın *Türkçenin Dil Bilgisi* (Ankara, 2012: Akçağ) adlı eserinde; asistanlık yıllarından beri başlayan bu genel dil bilimi arayışlarının ana dilimizin grameri üzerinde yansıdığını gördük. Hocası Muharrem Ergin'in dil bilgisi anlayışını zevkli derslerinde biz öğrencilerine işleyen Günay Karaağaç, kendi gramer telifi ve öğretimi tecrübesini bu eserinde bırakmış oldu.

G. Karaağaç, 2018 yazına kadar İstanbul'da eser vermeye ve kendi etimolojik yaklaşımını yansıatacağı geniş Türk ve Moğol karşılaştırmalı söz varlığı üzerinde çalışmaya devam etti. Muharrem Ergin'in kürsüsündeki doktora öğrencilerinden olan ve Ardahan Üniversitesi'nde bir Türkoloji mektebi kuran dilcilerden Ceval Kaya'nın (doğ. 1957) samimi teklifini kabul eden Günay Bey, son üç yılını ülkemizin serhaddinde geçirdi. Ceval Bey'in samimi bir vefayı yansıtan dostluğu sayesinde G. Karaağaç orada çok mutlu bir dönem yaşadı. Bu yıllarda öğretim üyeleri ekibinin Çıldır, Şavşat, Posof gibi tabiat harikalarındaki gezilerini anlatımlarını ve fotoğraflarını imrenerek izledik.

2018'den beri Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde çalışmakta olan Günay Karaağaç, 2021 Kasım ayı son haftasında kapıldığı salgın hastalık dolayısıyla tedavi gördüğü Ardahan Devlet Hastanesi'nde 8 Aralık 2021 akşamı vefat etti. Ardahan Üniversitesi'nden bir törenle uğurlanan ve ardından İzmir'in Seferihisar ilçesi Doğanbey Köyü'nde, dedesi ve babası yanında toprağa verilen Kara Hasan oğlu Günay Karaağaç'ın ömrünce Türkçede biriktirdiği büyük mirası milletindir. Durağımız cennet olsun Hocam!..

Eserler Listesi

Kıtaplar

- * (Yayıma Hazırlayan) *Karacaoğlan, Bütün Şiirleri*, İstanbul, 1977.
- * *Lütfi Divanı*, Ankara 1997; 2020: TDK
- * (Halil AÇIKGÖZ ile) *Azerbaycan Bayatıları*, Ankara 1998: TDK
- * (Yayıma Hazırlayan) *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi*, Ankara 2004: Akçağ

- * *Dil, Tarih ve İnsan*, Ankara, 2002; 2005: Akçağ; İstanbul 2008: Kesit
- * *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara, 2008; 2021: TDK
- * (Yavuz KARTALLIOĞLU ile) *Moğolca Konuşma Kılavuzu*, İstanbul 2008: Kitabevi
- * *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul 2009: Kesit
- * (Adnan ESKİKURT ile) *Kitab-ı Feth-i Gence ve Osmanlı Devletinin İran Politikası*, İstanbul 2009: Kesit
- * *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul 2010: Kesit.
- * *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara 2012; 2013: Akçağ
- * *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara 2013: TDK
- * *Anlam Bilimi ve İletişim*, İstanbul 2013: Kesit.
- * *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*, Ankara 2015: Akçağ
- * *Türkçe Üzerine Yazılar*, (Yay. Haz. Ahmet Turan TÜRK), Ankara 2017: Akçağ.
- * *Türkçe Üzerine Çeviriler*, (Yay. Haz. Ahmet Turan TÜRK), Ankara 2018: Akçağ.

Çeviri Kitaplar

- * *Çağatayca El Kitabı* (Janos Eckmann, Chagatay Manual, Indiana University Publications Uralic and Altaic Series, vol. 60, The Hague, 1966'dan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., no.3412, İstanbul, 1988; 2. Baskı: Akçağ Yay., Ankara, 2002; 3. Baskı: 2021 TDK Yay.
- * *Moğol Yazı Dilinin Grameri* (Nicholas Poppe, Grammer of Written Mongolian, Wiesbaden, 1954'ten), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., no. 68, 1992; 2. Baskı: 2020 TDK Yay.
- * *Gündoğusundan Günbatısına Turan Halklarının Göçü* (Czeglédy Károly: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Körösi Csoma Kiskönyvtár 8. Bp., Budapest 1969: Akadémiai Kiadó'dan) İstanbul 1999: Turan Kültür Vakfı Yayını; *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü* 2. baskı, İstanbul 2008: Kesit.
- * *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Ferdinand, D. Lessing, Mongolian - English Dictionary, Bloomington, 1995'ten), 2 Cilt, Ankara, 2003; 2. Baskı, Ankara 2017 TDK.

Kitap Bölümleri

- * “Türkçenin “Gelenek, Görenek ve Yasa İle İlgili Sözleri”, *Tunca Kortantamer İçin*, Ed. Yavuz Akpınar, İzmir, 2007, 403.-412.s.
- * “Dil ve İnsan Oluş”, *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ed. Ekrem Ankoğlu, Ankara, 2008, 149.-161.s.
- * “Çalap ve Çelebi Sözlerinin Kaynağı”, *Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı*, (Ed. Osman Fikri Sertkaya, Günay Karaağaç, Mesut Şen), Ankara, 2022, 291.-298.s.

Özgün Makaleler

- * Bir Kaç Kelime Hakkında, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* V, İzmir, 1989, 91-96.s.
- * Dişilik Veya Küçültme Ekleri mi?, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* V, İzmir, 1989, 81-90.s.
- * Türkçe ve Komşuları, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* V, İzmir, 1989, 67-80.s.
- * Eski Metatez Örnekleri, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VI, İzmir, 1991, 85-101.s.
- * Ligeti Lajos (1902-1987), *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VI, İzmir, 1991, 153-170.s.
- * Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri, *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 3, İzmir, 1993, 19-22.s.
- * Dil, Ağız Ve Kulak İle İlgili Kelimelerimiz, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VII, İzmir, 1993, 85-113.s.

- * Eş Yazınlık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık, Türk Dili Ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VIII, İzmir, 1994, 31-55.s.
- *"Söyén Bike" Adı Hakkında, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VIII, İzmir, 1994, 25-29.s.
- * Dil Ve Düşüncenin Aldatıcılığı, *Türkçülük Armağanı*, İzmir, 1994, 145-151.s.
- * Alıntı Kelimeler Üzerine Düşünceler, *Türk Dili*, sayı 552, Aralık 1997, 499-511.s.
- * Türkçenin Komşularına Verdiği Beslenme Kültürüyle İlgili Kelimeler, *Türk Dili*, Sayı: 564, 476-495. s.
- * Türkçenin Süt Ürünleriyle İlgili Sözlere üzerine, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, IV. cilt, Ankara 1998, 173-178.s.
- * Türkçenin Komşularına Verdiği Giyim-Kuşam İle İlgili Kelimeleri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, V. cilt, Ankara 1998, 361-387. s.
- * Türkçenin Komşularıyla İlişkilerine Genel Bir Bakış, *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXVIII, İstanbul, 1998, 359-406. s.
- * Dilcilikte İlk Şekil ve Doğru Yanlış Kavramı, *Türk Dili*, sayı 560, Ağustos 1998, 99-106.s.
- * Ödünç Kelime, Alıntı Kelime ve Anlam Aktarması, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, sayı 1, 19.5.1998 (<http://193.255.196.220/Stadana/stadana.html>)
- * Türkçede Düzensiz Ses Değişimleri, *Türk Dili*, sayı 562, Ekim 1998, 267-273. s.
- * Dil, Tarih ve İnsan, *Türk Dili*, sayı 572, Ağustos 1999, 663-668.s.
- * Yine "Şimşek"-1, *Türk Dili*, sayı 577, Ocak 2000, 43-49.s.
- * "Han" ve "Hakan" Kelimeleri Üzerine, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, X, İzmir, 2001, s. 189-192.
- * Özel Ad Bilgisi, *Türk Dili*, sayı 592, Mart 2001, 24-30.s.
- * Sözlük Yapısı, *Türk Dili*, sayı 597, Ağustos 2001, 28-36.s
- * Sözlüklerimizde Halk Etimolojisi. *Belgü* (2020), 7-18 s.

Çeviri Makaleler

- *POPPE, Nicholas, Jr, "Rusçadaki Türkçe Kelimelerle İlgili Çalışmalara Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 24, , Haziran 1983, 132-158.
- *POPPE, Nicholas, "Orta Moğolcadaki Türkçe Kelimeler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 27 S., İstanbul, 1983, 255-262.
- *CONSTANTIN, GH. L, "Yenisey Eski Kırgız Yazıtlarının İlk Zikri: Çin'e Giden Romen Seyyahı Nicolaie Miliesco (Spathary)'nin Günlüğü-1675", *TDAY-Belleten* 1985, 1989, s.1-7.
- *ECKMANN, Janos, "Memlük-Kıpçak Edebiyatı", *TDAY-Belleten*, 1982-1983, Ankara1986, 85-99.
- *RÓNA-TÁS, András, "Çuvaş Fonolojisinin Ana Çizgileri", *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, V. SAYI, 1989, 97-108.
- *GOMBOCZ, Zoltán, "Altay Dillerinin Fonolojisi Üzerine", *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, VI. SAYI 1991, 103-148.
- *SEBEOK, Thomas A., "Ural-Altayca'nın Anlamı", *Türk Dili Ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VII, İzmir, 1993, 195-214.
- *MENGEŞ, Karl H., "Güney Sibirya Türk Şiveleri", *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, VIII. SAYI, 1994, 115-152.
- *KONGUR, İstvan Mandoky, "Kumanların Tarihi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Temmuz 1996, Sayı 115, 15-21.
- *AUSTİN, William M., "Ses Benzerliğinde Ölçek", *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, Yıl 2, Sayı 3/2016, 67-78.

Ulusal bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitabında basılan bildiriler

- * "Türkçe ve Komşuları", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, İzmir, 12 Mayıs 1989

- * "Macarcadaki Türkçe Kelimeler", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, İzmir, 27 Şubat 1989
- * "Yesevi'nin Dilinden", Ahmet Yesevi Sempozyumu, İzmir, 24-26 Kasım 1993
- * "Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri", IX. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul, 15-19 Eylül 1997.
- * "Dilcilikte İlk Şekil ve Doğru Yanlış Kavramları", I. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu, Balıkesir, 1-2 Haziran 1998.
- * "Cumhuriyet Döneminde Dil ve Alfabe Hareketleri", Alfabe Devrimi'nin 70 Yıl Sempozyumu, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 27-28 Ekim 1998.
- * "Anadilimiz Türkçe", Yunus Emre ve Türk Dili Sempozyumu, Karaman, 13-14 Mayıs 1999.
- * "Türkçede 'Başkanlık' Sözleri", Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, kayseri, 2001.
- * "Argo ve Argolaşmak", V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı, Ankara 2012.
- * "Türkçenin 'Dil' İle İlgili Kelimeleri, 36. Permanent International Altaistic Conference-Alamtı-Kazakistan, 1-6 Haziran 1993.
- * "Türkçede -ş/-ş- ~-l/ -l- > -y/ -y- Nöbetleşmesi", III. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı, Ankara, 26-30 Eylül 1996.
- * "Muhtar Avezov'un "Jetim" Hikayesinde Sıfatlar", UNESCO-M. Avezov 100. Yıl Jübilesi, Almatı-Kazakistan, 26-28 Ekim 1997.
- * "Dil ve Düşünce", Dil, Düşünce ve Dilcilik Sempozyumu, 22 – 24 Mart 2000 Alma-Ata.
- * "Abı-" ve Türevlerinin Anlam İlişkisi, 4. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı, İzmir, 24 Ekim-1 Eylül 2000.
- * "Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi", II. Uluslararası Türk Uygarlıkları Kongresi (3-6 Ekim 2004), Bişkek-Kırgızistan.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Bahar, Sayı: 30

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

NEKROLOJİ
Necrology

Türk Gramerinin Sıra Dışı Teorisini Viktor Grigoryeviç Guzev'in Anısına

Kenan Semiz

Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Filoloji Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, Türkistan / Kazakistan

e-posta kenan.semiz@ayu.edu.kz

orcid 0000-0003-3524-3339

Atıf

Citation

Semiz, Kenan (2021) Türk Gramerinin Sıra Dışı Teorisini Viktor Grigoryeviç Guzev'in Anısına . *Dil Araştırmaları*, 30: 291-294

Başvuru

Submitted

15.04.2022

Revizyon

Revised

05.05.2022

Kabul

Accepted

20.05.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

5 Aralık 2021 yılında Saint Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin baş öğretmeni, Saint Petersburg Devlet Üniversitesinin Fahri Profesörü, Türkoloji bölümünün profesörü Viktor Grigoryeviç Guzev 83 yaşında vefat etmiştir (1939–2021).

Rus Türkolojisinin önemli isimlerinden biri olan Viktor Grigoryeviç Guzev, 3 Kasım 1939 yılında, Rusya'nın Merkez Rusya Federal Bölgesinde Voronej şehrinde dünyaya gelmiştir. 1962'de Leningrad Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinden

mezun olan Viktor G. Guzev, 1959-1960'ta Sofya Devlet Üniversitesi'nde stajını tamamlamıştır. 1966'da 'Eski Anadolu Türkçesi Ses Bilgisi: Kitab-ı Melik Danişmend'in Leningrad Nüshasına Göre' adlı teziyle yüksek lisans programını bitirmiştir. 20 Kasım 1986'da doktor, 22 Mart 1978'de doçent ve 22 Şubat 1990'da profesör unvanlarını almıştır.

SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün Leningrad Şubesinde görev yapan (1965-1973) V. G. Guzev, St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi öğretim üyeliği (1973'ten itibaren), 1988'den itibaren de Türk Filolojisi Bölüm Başkanlığı görevlerini ifa etmiştir. Bölümde 25 yıl boyunca, Kasım 2013 yılına kadar çalışmıştır.

V. G. Guzev'in özellikle ilgilendiği sahası Türk gramerinin teorisiydi. Türk gramerinde kökleşmiş Hint Avrupa önyargılarını kaldırabilen ve birçok dilbilim kavramlarının açıklanmasını varsayan sıra dışı görüşleri bir araya getirebilecek bir sistem üzerindeki çalışmalarının ayrıca yeri vardı. V. G. Guzev'in Türk Grameri ile ilgili tüm önemli çalışmalarında dildeki olgulara karşı işlevsel bir yaklaşım görülmektedir. Bu konuda genel olarak V. G. Guzev 180 bilimsel çalışma ortaya koymuştur. Ayrıca V. G. Guzev Rus Türkolojisinin tarihi, özellikle S. Malov, N. Baskakov, S. İvanov, V. Kondratyev ve A. Grigoryev gibi parlak temsilcileri hakkındaki makalelerin de müellifidir.

V. G. Guzev, Ünlü dilbilimci alimlerin (L. V. Şerba, G. p. Melnikov, F. de Saussure) konuşma ve dil sisteminin birimi üzerindeki anahtar teorilerine dayanarak kelime yapımı ve kelime değişimi vasıtasıyla dış alemdeki nesnelerin, niteliklerin ve ilişkilerin "ikinci temsili" teorisini ortaya koymuştur. Bu görüşü birçok bilim adamı tarafından onaylanmış ve özellikle Türkoloji sahasında yaygınlık kazanmıştır. Daha sonra Profesör G. P. Melnikov'un görüşleri ve iş birliğinin tesirinde dil sistemlerinin orijinal niteliklerini bulma çabalarında esas olan Türk gramerinin teorisinin gözlemleri şekillenmiştir.

Şarkiyat Fakültesinde çalıştığı yıllarda V. G. Guzev, genel dilbilim ve Türkoloji meseleleri üzerinde çalışmıştır. "Grammatika sovremennogo turetskogo yazıkı", "Teoreticheskiye grammatika turetskogo yazıkı", "Osnovi funktsionalnoy grammatiki tyurkskih yazıkov", "Sravnitel'naya grammatika tyurkskih yazıkov", "Staroosmanskiy yazıkı", "Turetskaya lingvisticheskiye terminologiya", "Drevnetyurkskaya runicheskiye pismennost v svete fonologiyi i obşey teorii pisma", "Yazıkı mira (tyurkskiye yazıkı)" vb. gibi önemli konularda derinlemesine araştırmalar yapmış ve kurslar düzenlemiştir.

V. G. Guzev, doktora tez çalışmasında ve ilk makalelerinde eski araştırmacıların şüpheli görüşlerine aldırmandan Türkçe metinlerde Türk dillerinin fonetiğinin incelenmesini Arapça harflerle yazılmış metinler üzerinde yapılabileceğini öne sürmüş ve Eski Anadolu Türkçesinin fonolojik okunuşuyla morfolojik düzenliliği hakkındaki bilgileri kusursuz bir şekilde sunmuştur.

1965-1973 yıllarında Viktor Grigoryeviç SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün Leningrad Şubesinde araştırma görevlisi olarak çalışmış ve iki defa neşredilen (M. 1974 и 1989). "Bibliografişeskiye slovar oteşestvennih tyurkologov. Dooktyabrskiy period" kitabının ortak müellifi olmuştur.

1990'lı yıllarında V. G. Guzev ünlü Türkolog, Profesör S. G. Klayştornıy ile birlikte Eski Türk Runik yazısı (VII-IV yy.) hakkında birkaç makale yayınlamıştır. [Guzev V.G., Klayştornıy S.G. 146-176 s.]

Aslında V. G. Guzev'in Türk Dilleri İşlevsel Grameri okulunu kurduğunu da söyleyebiliriz. Öğrencileri arasında özellikle profesör M. Mamatov (Özbekistan), SPBGU doçenti N. N. Telitsin, A. S. Avrutina, L. M. Ölmezova ve Marmara Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Özlem Deniz Yılmaz isimlerini sayabiliriz.

Rusya Bilimler Akademisinin Dilbilim Araştırmaları Enstitüsünde gerçekleştirdiği iş birliği neticesinde filoloji ve tarih bilimleri doktoru A. A. Burkin ile beraber çalıştığı sırada "Obşıye stroyeviye osobennosti agglyutinativnih yazıkov" adlı makaleleri çıkarmıştır (2007). Bu makalesiyle V. G. Guzev'in sadece çağdaş Türk lehçelerinin yapısını kavramakla yetinmediğini, genel olarak eklemeli dillerin yapısını ve genel dilbilimdeki genel dillerin tipolojisi meselesini çözmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Yaşamının son yıllarına kadar çalışmaya devam eden V. G. Guzev, özellikle fonksiyonel cümle yapısı konularının incelenmesi için çaba göstermiştir.

V. G. Guzev'in tanınmış yabancı Türkologlarla yaptığı önemli çalışmaları bulunmaktadır. Özellikle Profesör Lars Yuhanson'un görüşlerinden etkilenerek Türkçede fiil kipi meselesi üzerinde durdu ve titiz bir araştırma gerçekleştirdi. Çok iyi konuştuğu Almanca ve yayınladığı makaleler sayesinde V. G. Guzev, Avrupa'nın önde gelen Alman Türkologlarıyla (Gerhad Dorfer, Peter Zieme, Eva Agnes Csato, Erica Taube) şahsi iş birlikleri yapmayı başarmıştır.

V. G. Guzev; Taşkent, Semerkant ve Türkistan'da bulunan üniversitelerde birtakım sunumlar yapmış, St. Petersburg, Moskova, Leiptzig, Çimkent, İstanbul, Ankara ve Çeşme'de konferanslara katılmıştır. Ayrıca Türkiye'de "Türk Dilleri Ulusal Kongresi"nde birkaç defa sunum yapmıştır. Her sene danışmanlığını yaptığı öğrencilerden araştırmalarının yüksek kalitede hazırlanmasını sağlayarak çok sayıda lisans ve yüksek lisans tezinin savundurmıştır.

V. G. Guzev, Türk Dil Kurumunun 2000 yılından itibaren fahri üyesiydi. 2008 yılında kendisine Türkoloji sahasında verdiği emekleri ve bilim alanında yetiştirdiği öğrencileri için Türkiye Cumhuriyeti Devlet Nişanıyla ödüllendirilmiştir.

Oldukça keskin bir sağduyu, zeka ve çalışma azmine sahip olan V. G. Guzev, bunların yanı sıra iletişim ve organizasyon becerisi sayesinde kendisinden önce çözülemeyen bazı meseleleri beklenmedik bir şekilde çözüme kavuşturabilmiştir.

Kabiliyetli bir eğitimci ve oldukça sabırlı bir araştırmacı olan V. G. Guzev, hayatı boyunca hem işinin aşığı hem sadığı olmayı başarmış bir şahsiyettir. Sevdiği işi adına hiç usanmadan hem maddi hem manevi enerjisini harcayarak göstermiş olduğu adilane bakış açısı, bilgelik ve güvenilirlik neticesinde gerek öğrencileri gerekse meslektaşları tarafından otorite olarak kabul edilmiştir.

V. G. Guzev'in önemli çalışmalarından bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

-Sistema Türkish Slovoizmenitelynih Kategoriy v Funktsionalno-Semantiçeskom Aspekte: (Na materiale Staroanatoliyskogo Türkskogo Yazıkı), Leningrad 1986.

- Staroosmanskiy Yazık, Moskova 1979.
- ‘Staroanatoliysko - Türkskiy Yazık’, Yazıkı Mira (Türkskiye Yazıkı), Bişkek 1997, s. 116-126.
- ‘Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller’, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten 2000, Ankara 2001, s. 211-220.
- Oçerki po Teoriyi Türkskogo Slovoizmeneniya İmya: (Na Materiale Staroanatoliysko – Türkskogo Yazıkı), Leningrad 1990.
- ‘K Voprosi o Slogovom Haraktere Türkskogo Runičeskogo Pisyma’, Voprosı Yazıkoznaniya, 1994, s. 67-72.
- İstoriya i kultura tyurkskih narodov Rossii i sopedelnih stran, Moskva, 2009. s. 146-176.

Kaynakça

- KOLESNIKOV, Aleksandr; KAMALOV, İlyas (2011). Avrasya Türkologları Sözlüğü 1. Cilt 1. Kitap: Rusya Türkologları (XX. Yüzyıl). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=14407&Itemid=48 (Erişim tarihi 30.03.2022)
- <https://www.orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/vse-novosti/spisok-novostej/1866-skonchalsya-v-g-guzev-1939-2021> (Erişim tarihi 30.03.2022)
- <https://www.istanbul.edu.tr/tr/haber/turk-rus-turkologlar-calistayi-istanbul-universitesinde-gerceklestirildi-36004A004C006A0039004900360065006A00530038003100> (Erişim tarihi 30.03.2022)
- <http://intelbook.org/2015-01-26-aktualnye-voprosy-tyurkologicheskikh-issledovaniy/> (Erişim tarihi 30.03.2022)
- <https://turkiestudies.ru/persons/sostav/guzev/> (Erişim tarihi 03.04.2022)

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Bahar, Sayı: 30

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Yayın Değerlendirmeleri

Reviews

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Bahar, Sayı: 30

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Grammatica Turcico-Latina'nın Yayımı Üzerine Görüşler

Telatar, Fafo; Tokay, Yaşar; Besli, Nurdan (2020). *Ali Ufkî Bey (Alverti Bobovy). Grammatica Turcico-Latina (1666)*. Ankara: Grafiker. 278 s. ISBN: 978-605-2233-97-9.

Mustafa Argunşah

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri / Türkiye

e-posta mustafargunshah@gmail.com

orcid 0000-0003-4439-1341

Atıf

Citation

Argunşah, Mustafa (2022). Grammatica Turcico-Latina'nın Yayımı Üzerine Görüşler.

Dil Araştırmaları, 30: 297-313

Başvuru

Submitted

08.02.2022

Revizyon

Revised

02.03.2022

Kabul

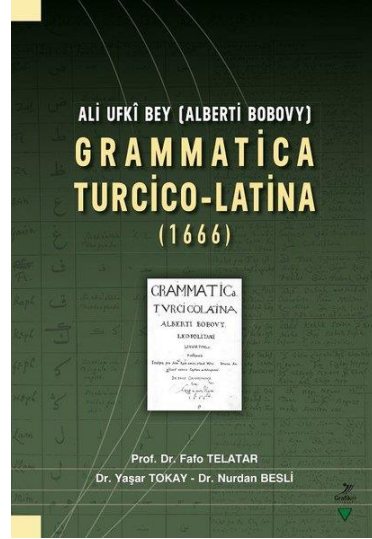
Accepted

05.03.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

*Dâr-ı dünyâ bir müsâfirhânedür
Göç yarağın görmeyen divânedür*

0. Giriş

Osmanlı Türkçesinin özellikle ses bilgisinin tespitinde Avrupalı seyyah, gramerci ve sözlükçülerin hazırladıkları Latin harfli eserler büyük önem taşımaktadır. Bunların birçoğu Osmanlı ülkesine seyahat edecek veya bu ülkede görev yapacak kişilere rehber

kitap olarak hazırlanmıştır. Alberti Bobovy (Ali Ufki Bey) tarafından 1666 yılında yazılan *Grammatica Turcico-Latina* da böyle bir eserdir.

Eseri incelerken, ön kapaktan önceki boş sayfalarda başkaları tarafından alt alta iki kez yazılmış olan yukarıdaki beytin kitabın bu yayımında,

Dār-ı dünyā bir müsāfir hānedür

Güç yarağın görmeyen dīvānedür

biçiminde okunduğunu ve günümüz Türkçesiyle nesre, “Dünya evi, insanlar için bir misafirhanedir; insanoğlu, gücün gerekliliklerini görmeyen bir divanedir.” (s. 33) biçiminde çevrildiğini gördüm. Aynı beyit ve çeviri, eserin inceleme bölümünde “*Grammatica Turcico-Latina* Nasıl Bir Düzenle Hazırlanmıştır?” başlığı altında da (s. 25) kullanılmıştır. Özgün metinde “yazma 2” sayfasında iri Arap harfleriyle yazılan bu beytin eseri hazırlayanlar tarafından anlaşılmadığı, *göç* okunması gereken kelime *güç* okununca çevirinin de asıl anlamdan uzaklaştığı görülmektedir. Bu örnekle, Arap harfli Türkçe metinleri yayımlayanların Eski Türkçeden başlayarak çağdaş lehçelere ve diyalektlere kadar dilimizin bütün devirlerinin söz varlığına ve gramer yapısına hâkim olmaları gerektiği bir kez daha anlaşılmaktadır. Çok önemsiz gibi görünen, küçük bir ö/ü farklılığı bile gerçek anlamın yerini metin bağlamıyla hiçbir ilgisi olmayan bambaşka bir anlamın almasına sebep olabilmektedir. Bu da bir kez daha göstermiştir ki, Arap harfli metinleri okumak ve anlamak dışarıdan bakılınca çok kolay ve basit bir iş olarak görülebilir, fakat bir metni hakkını vererek yayımlamak oldukça meşakkatli bir iştir.

Beyti bir kez daha çevirelim:

“Dünya evi bir misafirhanedir, (ahirete) göç hazırlığı yapmayan divanedir.”

Göç yarağı veya *yol yarağı görmek* Türkçede yaygın olarak kullanılan ve “göç hazırlığı, yol hazırlığı yapmak, yol için gerekli şeyleri hazırlamak” anlamlarına gelen bir söz öbeğidir. Tarihî metinlerde “hazırlık; teçhizat, silah vb.” anlamları olan *yarağ* kelimesi *savaş / uruş yarağı* “savaş hazırlığı; savaş malzemesi”, *çeri yarağı* “silah, cephane” gibi tamlamalarda da kullanılmaktadır. Bu isimden *yarağlan-* fiili de türetilmiştir.

1. Eserin Hakkında Birkaç Söz

Eser, kendisini “Türk dili uzmanı” olarak tanıtan Alberti Bobovy tarafından İstanbul’da, 1666 yılı Eylül sonlarında yazılmaya başlanmıştır. Kitabın sonunda bitiş tarihi bulunmamaktadır. Fakat eserin baş tarafındaki boş sayfalara yazılan 28 Mart 1667, 3 Nisan 1667 tarihlerinden anlaşıldığına göre, başlangıçtan kısa bir süre sonra tamamlanmış olmalıdır. Avrupa’dan esir olarak Osmanlı ülkesine getirilen ve Müslüman olduktan sonra Ali Ufki adını alan yazarın başka eserleri de bulunmaktadır. Yazarın özellikle bu eseri, başta Meninski olmak üzere Osmanlı Türkçesi grameri yazarları için kaynak oluşturmuştur. Basılmamış olan eserin tek nüshası Oxford’da Bodleian Kütüphanesi’nde Mr. Hyde 43 (BPD 1787) kaydıyla yer almaktadır (Telatar vd. 2020: 6).

Dr. Yaşar Tokay ve Dr. Nurdan Besli tarafında hazırlanan bu eserdeki Latince çeviriler Prof. Dr. Fafu Telatar tarafından yapılmıştır. Çalışmanın 1. Bölüm'ünde eserin yazarı Alberti Bobovy (Ali Ufki Bey)'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, ardından 1533 yılında ilk Türkçe grameri yazar Filippo Argenti'nin eserinden 1680 yılında yazılan Meninski'nin eserine kadar Avrupa'da yazılan dokuz Türkçe gramer kitabı ve yayımları tanıtılmıştır. Daha sonra Bobovy'nin eserinin dili üzerinde durulmadan doğrudan metin ve çevirisinin verildiği 2. Bölüm'e geçilmiştir. Bu bölümde Arap harfli metinlerin çeviri yazısı yapılmış, Latince olan açıklamalar ve Türkçe cümlelerin anlamı Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Yazarlar çalışmanın sonunda Latince-Türkçe Gramer Terimleri Sözlükçesi (s. 165-167) ve Türkçe metinlerde geçen kelimelerin gramatikal dizinini vermişlerdir. Yalnız kitabın başında metinlerden önce yer alan ve başkaları tarafından eklenen kelime ve cümlelere ait sözler bu dizinde yer almamıştır. Kitabın sonunda eserin tıpkıbasımına yer verilmişse de bir sayfaya dört sayfalık özgün metin sığdırıldığı için metinler kullanılamayacak kadar küçüktür. Eğer tıpkıbasımlar okuyucular tarafından kullanılamayacaksa kitabın arkasında yer almasına gerek yoktur. Ancak bu tür kitapların akademik camiaya hitap ettiği düşünüldüğünde kullanışlı bir tıpkıbasımın bulunmasının elzem olduğu görülür.

17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin modern bir grameri olan bu kitap, 53 yapraktan (106 sayfa) oluşsa da yalnız 97 sayfasında metin bulunmaktadır. Kitap, ses bilgisiyle başlamakta, şekil bilgisiyle devam etmektedir. Eserdeki Türkçe harf hareketleri ve sesler hakkındaki giriş bilgileri bugünkü modern gramerlerle örtüşmektedir. Yazar, hareke, noktalar, cezim ve şedde işaretlerini tanımladıktan sonra “Türkler, Farslar ve Arapların Kullandığı Doğu Alfabeti Şeması” başlığı altında eliften başlayarak /y/ harfine kadar 35 harfin adını, harf biçimlerini, kelime başında, ortasında ve sonundaki yazımlarını vermiş, ardından bir iki cümleyle harfin hangi dillerde bulunduğunu belirtmiş ve her biri için 3-4 kelime örneklemiştir. Mesela art damak n'sini (sağır kef) “nef (neph)” olarak adlandırmış, harfi kef üzerinde üç nokta ile göstermiş, “üzerine üç nokta eklenerek kullanılır” diye açıklama yapmış, ortada ve sondaki kullanımlarının yerini boş bırakarak kef gibi olduğuna işaret etmiştir. Yazar art damak n'sini tanımlarken “İtalyanca Gniocco kelimesinde *gn* sesi için kullanılır. Özellikle Türkçe kelimelerde görülür” bilgisini vermiş ve Arap harfleriyle *beḡ* (begn) “ben, siyah leke” (yayımlayanlar *beg* “bey” okumuşlar), *senüḡ* “senin (ilgi durumu eki)” (yayımlayanlara göre iyelik eki) ve *beḡzemek* (begzemek) “benzemek” (Bobovy 1666: 9a) örneklerini göstermiştir.

Kitabın en hacimli bölümü fiillere ayrılmıştır. “Fiil (De Verbo)” başlığı altında fiil konusu etraflıca işlenmiştir (yazma 11-23). Bölüme fiilleri etken-edilgen biçiminde ayırarak başlayan yazar, her fiilin *-mek* ya da *-mak* ekiyle bitirildiğini, fiil çekimlerinin bu ekleri atarak yapıldığını örneklerle anlatmıştır. Yazar, fiil bahsini geniş zaman, geniş zamanın hikâyesi, geçmiş zaman, geçmiş zamanın hikâyesi, gelecek zaman, emir, şart, istek çekimleriyle devam ettirir. Bu bölümlerde Bobovy'nin konuya son derece hâkim olduğu görülür. Kiplerin birleşik çekimlerini teferruatlıca vermesi de bunu göstermektedir. Fiil bahsi, zarf-fiiller, sıfat-fiiller, edilgen fiiller ve çekimleri, ettirgen fiiller ve çekimleri, işteşlik fiili, yardımcı fiiller, bildirme ekleri, *deḡil*'in çekimleri, *var/yok* çekimlerini de içermektedir.

Eserde isim konusu da en az fiil konusu kadar teferruatlı işlenmiştir. İsmi tanımlayarak başlayan bu bölüm ismin oluşumu ve ismin türleri ile devam etmektedir. Yazar, isimleri basit ve türemiş isimler olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra basit isimleri topluluk isimleri, üleştirme isimleri, bütünlük bildiren isimler, bölünmüşlük bildiren isimler, soru bildiren isimler, cevap bildiren isimler olarak altı grupta inceler. Bunlara özel isimlerle bir bölgenin ya da bölge sakinlerinin adını biçimlendiren isimleri de ekler. Türemiş isimleri ise fiilden türemiş isimler ve isimden türemiş isimler olarak iki grupta verir ve her birini örneklendirir. İsimlerde olumsuzluk ve çokluk yapıları gösterildikten sonra ismin hâlleri konusuna girilir. Yazar, yalın, ilgi, yönelme, belirtme (yükleme), seslenme ve ayrılma hâli olmak üzere ismin altı hâlini çokluklarıyla birlikte tanımlar ve örneklendirir. Zarflar başlığı altında ise yer zarfları ve zaman zarfları yer alır. Bağlaçlar ve son takılar (edatlar) genişçe işlendikten sonra başlayan ünlemler bölümü de 12 başlık altında verilir.

Kitabın bundan sonraki kısmında bazı çağdaş gramerlerde dahi bulunmayan teferruata sahip bir bölüm yer almaktadır. Yazar burada anlamdan hareket ederek çeşitli başlıklar altında cümle örnekleri vermiştir. Güzel sözler (dua sözleri), kovma/defetme, kızgınlık/öfke, teşvik etme/tahrik etme/alevlendirme, yakarma, avutma/avunma, yemin etme, itaat etme/boyun eğme/teslim olma/gereğini yapma, gülme, ümit etme/umma, sessiz olma, üzülme, kabullenme, konu/olay/şey, cevap verme ile ilgili cümle örnekleri gösterir, ayrıca bunlar için bazen açıklamalar da yapar.

Kitapta cümle bahsi de epey yer tutmaktadır. Önce fiilin tamlayıcılar ile kullanımı konusu onlarca başlık altında verilir. Cümlede ettirgenlik, edilgenlik yapıları, *var* yerine kullanılan *olmak* fiili, *var/yok* ile kurulan cümleler ve kullanım örnekleri, master ekli yapılar ele alınır. Arkasından isim tamlamaları, sıfat tamlamaları, zamirler ve zaminin kullanımları, iyelik ekli yapılar ve çekimleri, zarfların cümlede kullanımı ve zarf türleri (seslenme, derecelendirme, işaret, olumsuzluk, şüphe zarfları) ve bağlama edatlarıyla hâl eklerinin kullanımı ile gramer bölümü tamamlanır.

Eserin son kısmında çeşitli metin örnekleri bulunmaktadır. Burada *Codex Cumanicus*'un Almanca bölümüne benzer bir durum söz konusudur. Bazen alt alta küçük kelime kümeleri, bir gazel, Mezmur'dan İngilizce bir bölüm, Yunanca ve İbranice terimlerin Türkçe karşılıkları, uzun cümle örnekleri, türküler, Latince bölümler, Arap ayları, diyalog örnekleri, varsağı vb. yer alır.

2. Esere Eleştirel Bir Bakış

Bu özgün çalışmada dikkat çeken ve belki bir dahaki baskılarda yapılacak küçük birkaç değişikliğe katkıda bulunabileceği düşünülen noktalar üzerinde durulacaktır. Düzeltilmesi gerekenlerin bir bölümü Latince'den Türkçeye yapılan çevirilerle ilgilidir. Bobovy, özgün metinde Arap harfli ve harekeli olarak verdiği Türkçe cümle ve kelimelerin karşısında Latince çevirilerini de göstermiştir. Elimizdeki çalışmada ise Türkçe metinlerin anlamı Latince'sinden çevrilerek verilmiştir. Böyle olunca da Türkiye Türkçesinde bile rahatlıkla anlaşılacak bazı cümlelerin Latince'den çevirisinde anlamdan epey uzaklaşıldığı görülmüştür. Bir metnin asıl anlamı, üretildiği dilde anlaşılır. Tercüme eserler, her ne kadar çok iyi yapılmış olsalar da eserin ilk

üretildiği dildeki kadar anlam zenginliğine sahip değildir. Bu ve benzer durumlarda çeviriye Latince metnin değil, Türkçe metnin esas alınması daha doğru olacaktır. Burada, Bobovy'nin metni nasıl anladığının önemli olduğu, yazarın kendi yaptığı Latince çevirilerin Türkçe metinden anladıklarını bire bir yansıttığı ileri sürülebilir. Fakat çevirilerde kaynak metnin yazarının verdiği anlamların başka bir dile her zaman doğru çevrilmediği ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Aşağıda bununla ilgili örnekler verilmiştir.

2.1. Özgün kitabın kapağında eserin yazıldığı yer olarak “*In Pera Constantinopolis*” gösterilmiştir. Çevirmen bunu “İstanbul (Constantinopolis) Sarayı’nda” (s. 37) olarak çevirmiştir. Hâlbuki Pera, Beyoğlu semtinin (şimdi ilçe) eski adıdır. Demek ki Bobovy eserini Beyoğlu’nda yazmıştır. Bu bilgi yazarın İstanbul’da hangi semtte yaşadığını da göstermektedir.

2.2. Üleştirme (distributivum) isimler anlatılırken verilen, *ikiside* “İkisi birden”, *üçide* “Her üçü, üçü birden”, *hiç biriside* “Onların hiçbirisinde” (doğru çeviri “onların hiçbirisi de” olmalı) gibi örneklerde bitişik yazılan bağlaçlar çeviri yazıda ayrı yazılmalıdır (*ikisi de, üçü de, hiç birisi de*) (s. 71). Osmanlı Türkçesinde da/de bağlaçları önceki kelimeye bitişik olarak yazılırken 1890 yılında Ahmet Mithat Efendi’nin teklifi ile bulunma hâli ekiyle karışmaması için ayrı yazılmaya başlamıştır (Argunşah 2016: 117). Adı geçen bağlaç Arap harfli metinde bitişik yazılsa dahi çeviri metinlerde ayrı gösterilmelidir.

Yazma 50 (76)’da edatlar anlatılırken da/de bağlacı için verilen *ben de, sen de* örnekleri *bende sende* biçiminde okunmuş ve “Hem bende hem sende” (s. 149) olarak çevrilmiştir. Buradaki da/de bağlacı ayrı yazılmalı, örneğin çevirisi “ben de sen de” veya “ben ve sen” olarak verilmelidir. Bir alttaki örneğin *ağ da kara da* “ak ve kara” olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Özgün metinde bu örnekler öncesinde yer alan ve çalışmada atlanan “da/de Bağlacı” başlığı da metne eklenmelidir.

2.3. Bilindiği gibi Arapça kökenli *bazı* kelimesinin özgün hâli *ba’z* (بعض) biçimindedir. Sondaki ünlü Türkçede türemiştir. Çalışmada *ba’z kimse* olarak okunması gereken öbek *ba’z-ı kimse* “Bazı kişiler” biçiminde gösterilmiştir (s. 72). Burada Farsça bir tamlama söz konusu değildir. Oysa 37/52 numaralı sayfada *bazı* sıfatı tanıtılırken kelime Arapçadaki özgün biçimiyle *ba’z* olarak verilmiştir. Yayımcılar bu kelimenin sıfat olarak kullanıldığını dikkate almadan *ba’z* kelimesiyle kurulan 13 örnek cümlede kelimeyi yine Farsça tamlama olarak okumuşlardır. Bobovy, 53. sayfada bu kelimenin iyelik ekli biçimi olan *ba’zısı* sıfatında bir /ı/ ünlüsü türetmiştir. Burada bir sorun yoktur. Yine aynı sayfada *ba’z kimesne* başlığı altında verilen örnek cümleleri yayımcılar bu defa *ba’zı* olarak okumuşlardır. Oysa Bobovy’nin örnekleri bize gösteriyor ki *ba’zı* kelimesi yalın biçimde bulunduğu henüz ünlü türemesi meydana gelmemiştir.

2.4. Eserde “Bir bölgenin ya da bölge sakinlerinin adını biçimlendiren sözcükler de vardır; ancak bunların kuruluşu değişiktir” açıklaması yapıldıktan sonra verilen şu örneklerde ülke adları Latinceleriyle bırakılmayıp bugünkü kullanımları dikkate alınarak çevrilmelidir: *İngiltere* “Anglia” sözcüğünden *İngiliz* “İngiliz”, *Fransiya* “Gallia” isminden *Fransız* “Fransız”, *Leh Vilâyeti* “Polonia” sözcüğünden *Leh* “Polonyalı”, *Frengistan* “İtalia” sözcüğünden *Frenk* “İtalyalı”, *Urus Vilâyeti* “Russia”

sözcüğünden *Rus* “Rus”, *Moskva* “Moskova” sözcüğünden *Moskoflu* “Moskovalı”, *İspanya* “Hispania” sözcüğünden *İspanyol* “İspanyol”, *Venedik* “Venetice” sözcüğünden *Venedikli* “Venedikli” gibi” (s. 73).

Bu paragrafın tam ve doğru çevirisi şöyle olmalıdır: “İngiltere “İngiltere” sözcüğünden *İngiliz* “İngiliz”, *Fransiya* “Fransa” sözcüğünden *Fransız* “Fransız”, *Leh Vilâyeti* “Polonya” sözünden *Leh* “Polonyalı”, *Frengistan* “İtalya” sözcüğünden *Frenk* “İtalyalı”, *Urus Vilâyeti* “Rusya” sözünden *Rus* “Rus”, *Moskav* “Moskova” sözcüğünden *Moskavlu* “Moskovalı”, *İspanya* “İspanya” sözcüğünden *İspanyalu* “İspanyalı”, *Venedik* “Venedik” sözcüğünden *Venedikli* “Venedikli” gibi”.

2.5. Çalışmada hemze ile ayın zaman zaman karıştırılmıştır. Mesela 74. sayfada *şeyceğiz* kelimesine düşülen dipnotta, “Arapça kökenli *şey*’ sözcüğü daima *ayın* yazılmıştır.” denmektedir. Aynı hata kitabın “Yöntem” bölümünde de yapılmış, “Örneğin Ali Ufkî Bey, Arapça *شيع* sözcüğü daima *ayın* yazılmıştır. Bu tip örneklerden yola çıkarak yazarın bazı noktalarda konuşma dilini tam olarak yansıttığı söylenebilir.” (s. 9) denilerek Arapça *şey*’ kelimesinin ayınla yazıldığı ileri sürülmüştür. (Birinci cümleinin bozukluğu kitabın iyi kontrol edilmediğini göstermektedir). Yine 138. sayfada geçen *cüz*’ (جزء) kelimesine düşülen dipnotta ise “Yazmada *cüzi*’ kelimesi (جزوع) şeklinde yazılmıştır.” denilerek kelimenin sonunda ayın harfî gösterilmiştir. Oysa her iki kelimenin sonundaki harfler ayın değil, hemzedir.

2.6. Aşağıda başka örnekleri de yer alan yanlış çevirilere bir örnek vermek istiyorum. Bobovy hâl ekleri için *kalemtraş* kelimesini kullanarak teklik ve çokluk biçimlerine 10 örnek cümle vermiştir (yayımda birisi atlanmış). *Kalemtraş* kelimesine 105-106. sayfalardaki cümlelerde “neşter”, 113. sayfadaki iki örnekte ise “kalemtraş” anlamı verilmiştir. Bunların hepsi “kalem olarak kullanılan kamaş ucunu açmaya yarayan kesici alet, kalemtraş” olarak düzeltilmelidir. Ayrıca dizinde *kalemtraş* (s. 205) olarak verilen kelime *kalemtraş* olmalıdır. Eserde “neşter” olarak çevrilen örnek cümleler şöyledir:

Ķalemtraşım bozuldu “Neşterim bozuldu”

Ķalemtraşımın uçı kırıldı “Neşterimin ucu kırıldı”

Ķalemtraşıma bir sap yaptırdım “Neşterime bir tutacak yaptırdım”

Ķalemtraşımı uğurladılar “Neşterimi çaldılar”

Ķalemtraşımdan pāresin kopardı “Neşterimden bir parça kopardı”

Ķalemtraşlarım şatıldı “Neşterlerim satıldı”

Ķalemtraşlarımın uçları sivri “Neşterlerimin uçları sivri”

Ķalemtraşlarımı ucuz şatdılar “Neşterlerimi ucuz sattılar”

Ķalemtraşlarımdan birer akça bāc aldı “Neşterlerimden birer akçe vergi aldılar”

ķalemtraşım “Kalemtraşım”, *ķalemtraşımız* “Kalemtraşımız”

17. yüzyılda bu kelimenin kendisi de çevirisi de “kalemtraş”tır. Bu kelime, Osmanlılarda hat sanatı yanında günlük hayatta da kullanılan yazı yazma aleti kamaşın

ucunun açılmasında kullanılan aletin adıdır. Bobovy'nin eserinden bir yıl önce yazılan (1665) Parigi'nin sözlüğü (Kartallıoğlu 2015) ile 14 yıl sonra (1680) yazılan Meninski'nin *Thesaurus*'unda (Tulum 2011) kelimeye “kalemtırış, kalem açacağı” anlamları verilmiş, her iki eserde de “neşter” anlamı yer almamıştır. Yüzyıllar sonra yazılan Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türki* adlı eserinde de yalnız “kalemtırış” anlamı vardır. Yanlışlık, çeviriyi yaparken Türkçe metindeki *kalemtırış* kelimesinin anlamından değil de Latince karşılığından hareket edilmesinden kaynaklanmıştır. Kamışın “kalem” olarak nitelendirildiği ve bunun ucunu açmak için *kalem yonmak*, *kalem kesmek*, *kalem açmak* terimlerinin kullanıldığı sözlüklerde kayıtlıdır. Bugün de hattatlar ve hatla uğraşanların kullandığı bu alet çeşitli alışveriş sitelerinde “kamuş kalemtırış bıçağı”, “hat kalemtırış bıçak”, “hat bıçağı”, “kamuş kalem açma bıçağı” vb. adlarla satılmaktadır. Bu aletin sapları ahşap, geyik boynuzu vb. nesnelere olmaktadır. Neşter, tarihî metinlerde “cerrah aleti” yanında “çeşitli sanatlarda kesme aleti” olarak da kullanılmıştır.

Kalemtırış sözünün yukarıda adı geçen tarihî eserlerdeki tanımları şöyledir:

ķalem-tırāş, sekīnū 'l-ķalem “kalemtırış, kalem açacağı” (Kartallıoğlu 2015: 525)

ķalem yonmak “kalem açmak, sivriltmek” (Kartallıoğlu 2015: 525)

ķalem yonmaķlığı, kesindisi “kalem ucu açma” (Kartallıoğlu, 2015: 525)

ķālem-tirāş “kezek, bıçkı, kalem, mibrā, mibrāt” (Tulum 2011: 1085)

ķālem yonmaķ bkz. *ķālem kesmek* (Tulum 2011: 1085)

ķālem kesmek “ķālem yonmaķ, ķālem traş etmek, tahrif etmek” (Tulum 2011: 1085)

kalemtırış “Kalem yonmaya mahsus çakı ki uzun saplıdır ve açılıp kapanmaz” (Şemsettin Sami 2010: 572).

kalem açmak “yonmak” (Şemsettin Sami 2010: 571).

3. Eserde Yanlış Okunmuş Kelimeler

Çalışmanın bu bölümünde yayımcıların yanlış okudukları, dolayısıyla yanlış anlamlandırdıkları kelimeler açıklanmaya çalışılacaktır. Kitaptaki metinler özgün metinle karşılaştırılmış ve âdeta yeniden okunmuştur. Aşağıda, metinde geçen cümleler bütün olarak alınıp yanlış okunan kelimeler ve bunların düzeltilmiş biçimleri koyu olarak gösterilmiştir. Ayrıca, yanlış okunup yanlış anlam verilen kelimelerin çevirileri de düzeltilmiştir. Bu bölümde sondaki rakamlar yayımdaki sayfa numaralarını göstermektedir.

Damarında bir delik var! → **Dam** *ardunda bir delik var!* (s. 35)

morde olmaķ “ölü olmak” → **mürde** *olmaķ* “ölmek” (s. 65). Dizinde kelimenin kökeni Latince olarak verilmiştir. Türkçe metinlerde kullanılan kelime *morde* değil *mürde*'dir ve Farsça kökenlidir.

gözün gür olsun → *Gözün* **kör** *olsun* (s. 87) (krş. **köy**)

Haydā “Hadi git” → **hayde** (s. 87)

Mekteb okuram “Mektep okuyorum” → *Mektüb okuram* “Mektup okuyorum” (s. 92)

Seni ağaya kolaram “Seni ağabeyime isteyeceğim” → *Seni ağaya kovlaram* “Seni efendiye/ağaya şikâyet ederim” (s. 93)

Kimse kâşamları dost idinmesün “Kimse iyi, kibar insanları dost edinmesin” → *Kimse kaşmerleri dost idinmesün* “Kimse maskara/soyтары kimseleri dost edinmesin” (s. 93)

Her kimüñ murâdı var degirmencinüñ şu “Herkesin bir arzusu vardır. Değirmencinin muradı da sudur” → *Herkesüñ murâdı var degirmencinüñ şu* “Herkesin bir muradı var, değirmencininki su” (s. 93)

Bunu urdurdı “Bana boyunduruk vurdurdu” → *Boynu urdurdı* “Boynu vurdurdu” (s. 94)

Çıgutlar yalancı mesihi şimdiye dek zindāndan çıkartmadılar “Yargıçlar, sahte mesihi şimdiye kadar zindandan çıkartmadılar” → *Çıfutlar yalancı mesihi şimdiye dek zindāndan çıkartmadılar* “Yahudiler sahte mesihi şimdiye kadar zindandan çıkartmadılar” (s. 95). *Çıgutlar* → *Çıfutlar* “Yahudiler” (Far. *cuhūd* > T. *çıfud*, *çıfut*)

Bende çok ahlâk nâ-pesendide var “Bende beğenilmeyen bir sürü huy var” → *Bende çok ahlâk-ı nâ-pesendide var* “Bende beğenilmeyen çok huy var” (s. 95)

Bıçağın kabı “Bıçağın kılıfı” → *Bıçağın kımı* “Bıçağın kımı” (s. 99)

‘İzzetlü ve kudretlü sultānum ‘Alī Ağa “Görkemli ve şanlı sultanım Ali Ağa” → *‘İzzetlü ve mürüvvetlü sultānum ‘Alī Ağa* “Şerefli ve cömert sultanım Ali Ağa” (s. 101)

Benim babam “Benim babam” → *Benim eglencem* “Benim eğlencem” (s. 103)

Kirālarımı düşürdim “Kira gelirlerimi düşürdüm” → *Kirālarımı devşürdim* “Kiralaramı topladım” (s. 106)

Çapuma geldi “Benim evime geldi” → *Çapuma gelme* “Evime gelme” (s. 107)

Naşihatıñle hāıldür “Senin nasihatın çok kötüdür” → *Naşihatıñe mā’ıldür* “Senin nasihatini dinlemeye isteklidir” (s. 108)

Anı anañdan al da baña vir “Onu, annenden al, bana ver!” → *Ügey anañdan al da baña vir* “Üvey annenden al da bana ver” (s. 109)

Çokasına güve üşüşdi “Kumaşına güve üşüştü” → *Çokasına güve üşdi* “Kumaşına (elbisesine) güve üşüştü” (s. 112)

Çokalarının görümi alındı “(Kız istemek için) görümlük kumaşlar alındı” → *Çokalarının gümrügi alındı* “Kumaşlarının gümrük vergisi alındı” (s. 112)

Yapularına kireç köndürdi “Evlerine kireç yaktırdı, kireç hazırlattı” → *Yapularına kireç gönderdi* “Evlerine (inşaatlarına) kireç gönderdi” (s. 113)

Kendü kendümüze bednām tarandik “Kendi kendimize acı çektik, acılara maruz kaldık” → *Kendü kendümüze bednām kazandik* “Kendi kendimize kötü ad kazandık” (s. 117)

Kendü kim idüğümi bilmem “Kendimin kim olduğunu bilmiyorum” → *Kendüm kim idüğümi bilmem* “Kendim, kim olduğumu bilmiyorum” (s. 119)

Kimlerden düşürdiñ bu aqça “Kimlerden aldın, elde ettin, topladın bu parayı?” → *Kimlerden devşirdiñ bu aqça[ıy]?* “Bu parayı kimlerden topladın?” (s. 119)

Kimilerden du'ā kimilerden devā al “Kimilerinden dua, kimilerinden ise deva al” → *Kimilerinden du'ā, kimilerinden deve al* “Kimilerinden dua, kimilerinden deve al” (s. 120) (Metinde iki kez tekrarlanan bu atasözünde *devā* olarak okunan kelime *deve* olmalıdır, metnin Latince çevirisinin anlamı da “deve”dir. Bu atasözünün Latince çevirisinde şöyle bir açıklama vardır: “Bir Türk atasözüdür. Yoksullara hayırlı kazanç ve aynı şekilde zenginlere haksız kazanç değil de çalışkanlık ve iyi niyetli olma duası edilmeli.”

Ba'zı kimesne baña didiği sen yolcusan “Bazı kişilerin bana dediği şudur: sen yolcusun” → *Ba'z kimesne baña didi ki sen yolcusen* “Bazı kimseler bana dedi ki sen yolcusun” (s. 124)

Ba'zı kimesne aqça virdim senedi elinden alamam “Bazı kişilere borç para verdim ama senetleri elinden alamadım” → *Ba'z kimesne[ıye] aqça virdim, şimdi elinden alamam* “Bazı kimselere borç para verdim, şimdi elinden alamıyorum” (s. 124)

Bunlar kim ādemdür “Bunlar da sözde adamdır” → *Bunlara kim ādem der?* “Bunlara kim insan der?” (s. 126)

Bir zamān bir ayrı (hücre, yer, aralık) *bu üslūbda yapırdım* “Bir zamanlar bu ölçüde bir hücre yaptırđım” → *Bir zamān bir eyeri bu üslūbda yapırdım* “Bir zamanlar bir eyeri bu üslupta yaptırđım” (s. 133)

Dirler ki Fransa Kralı 'Osmān pādīşāhuñ ħasmidur “Galya (Fransa) kralı Osmanlı imparatorunun akrabasıdır” → *Dirler ki Fransa Kralı 'Osmān pādīşāhuñ ħışumidur* “Derler ki Fransa kralı Osmanlı padişahının akrabasıdır” (s. 135)

Hebimiz kiliseye varduğ bizden gayrı “Bizim dışımızdaki herkes (kiliseden) ayrıldı” → *Hepimiz kiliseye varduğ birden gayrı* “Bir kişi dışında hepimiz kiliseye gittik” (s. 140)

yanmazdan evvel “Etrafını sarmadan önce, etrafını çevrelemeden önce” → *yatmazdan evvel* “yatmadan önce” (s. 148)

... *yerde yatan çamaşırı devşir ve hekbeye ko!* “... yerde duran çamaşırları topla ve kovaya düzenli bir şekilde koy” → ... *yerde yatan çamaşırı devşir ve hegbeye ko!* “... yerde yatan çamaşırları topla ve torbaya (veya dolaba) koy” (s. 157) (bk. **hegbe** “torbá, cāmedān” (Tulum 2011: 838), **cāmedān** “geyisi koyacak dolab” (Tulum 2011: 477).

Ufuķī der yürek nereden berüy berüy berüy

Yanar āvāre oldu kardan berüy berüy berüy

“Ufuķī der ki, bu imanlı yürek neden, hey hey hey! Ateşle yanıyor ve her işten mahrum kalıyor, hey hey hey!”

Ufuķī der yürek nārdan berüy berüy berüy

Yanar āvāre oldu kardan berüy berüy berüy

“Ufkî der ki yürek ateşten yanar, hey hey hey, işten geri kaldı, hey hey hey” (s. 159)

Bu bölüm kitapta yer alan bir tahmis üzerindeki düzeltilemlerle bitirilecektir.

16. yüzyıl şairlerinden Usûlî'nin “peydâ” redifli gazelinin ilk beytine yine aynı asırda yaşamış Âgehî'nin yapmış olduğu tahmis, eserin 55/83 sayfasında tek başına yer almaktadır. Aruzun *mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün* kalıbıyla yazılan, son iki mısrası Usûlî'ye ait olan bu tahmiste hem vezni hem anlamı bozan bazı kelimeler bulunmaktadır (s. 154). Şiirin eski ve düzeltilmiş hâli aşağıda verilmiştir:

Ġazel-i Uşûlî ve Tahmîs-i Āgehî

İden nakkâş-ı kudretdür kamu şeyden **sor** peydâ

Muħakķak nür-ı ĥakdan eyleyen gözde nazar peydâ

Ki bu söz **natıķ-ı ĥakdur** ĥakdan oldu bu ĥayır peydâ

Vücüd-ı muţlakıñ **baħri ne** mevcin kim ider peydâ

Ana elħak sırrını söyler eger maħfî eger peydâ.

İden nakkâş-ı kudretdür kamu şeyden **şuver** peydâ

Muħakķak nür-ı ĥakdan eyleyen gözde nazar peydâ

Ki bu söz **nuţķ-ı ĥakdur** ĥakdan oldu bu ĥayır peydâ

Vücüd-ı muţlakıñ **baħrine** mevcin kim ider peydâ

Ene'l-ħak sırrını söyler eger maħfî eger peydâ.

Düzeltilen kelimelerin anlamları şöyledir: *şuver* “suretler”, *nuţķ-ı ĥakdur* “gerçek sözdür”, *baħrine* “denizine”, *ene'l-ħak* “ben Hakk'ım”.

4. Özgün Metinde Bulunduğu Hâlde Çalışmaya Alınmamış Cümleler

Yayımlanmış metinle özgün metin karşılaştırıldığında bazı cümlelerin atlanarak çalışmaya alınmadığı görölmüştür. Metne alınmayan cümlelerde geçen kelimeler doğal olarak dizinde de yoktur. Bu cümleler ve çevirileri aşağıda verilmiştir. Sondaki rakamlar özgün metne aittir.

Toz olur kıldır eteyin “[Toz olur, eteğini kıldır]” (Yazma 3)

Allah nimetini artırsun “Allah nimetini artırsın” (28/34)

Okuduğum ĥak için “Okuduğum hak için (yemin ederim)” (29/35)

Senin 'akluñ var mı? (Niçün yok?) “Senin aklın var mı? (Neden yok?)” (29/36)

Davası dinlendi “İddiası dinlendi” (30/37)

Davasını dinlediler “İddiasını dinlediler” (30/37)

(Yorguna rāħat yarar), *değenek eşeğe yarar* “(Yorgun insana rahatlık iyi gelir), eşeğe değnek iyi gelir.” (30/38)

(Köleyi niceye aldıñ?) -*Beř gurūřa*. “(Bu köleyi kaça aldıñ?) -Beř kuruřa” (30/38)

Sana şoluk aldırtmaz “Sana soluk aldırtmaz” (31/39)

Aña yedirdi “Ona yedirdi” (31/39)

Yatmağa varayım “Yatmaya gideyim” (32/41)

Yazmağa varayım “Yazmaya gideyim” (32/41)

Beni sık bağladı “Beni sıkı bağladı” 33/43)

Kalemtrāşlarımā şu vir “Kalemtrāşlarımā su ver” (34/45)

Kimi batırdıñ “Kimi batırdın?” (metinde *batırdan* gibi okunuyor) 36/50

Bular ve bunlar yaramaz tayfadur “Bunlar yaramaz tayfadır” (38/54)

Tahkik böyle midir? (Tahkik böyledir) “Gerçekten böyle midir? (Kuşkusuz durum böyledir)” (39/55)

Senin öñünde “Senin önünde” (46/69)

5. Esere Alınmamış Kelime ve Ekler

Birkaç cümlede bazı kelimelerin veya eklerin atlandığı, bu durumun da metnin yanlış anlaşılmasına sebep olduğu görülmüştür.

Başuñ üstüne “Başının üstüne yemin ederim” → *Başuñ gözüñ üstüne* “(Senin) başın, gözün üstüne” Metinde *gözün* kelimesi *güler* okunacak biçimde yazılmış ve harekelendirilmiştir. Bu cümleden hemen sonra gelen *Pādişāh başım için* “Padişahım! Başımın üstüne yemin ederim!”, ve *Başım gözüm üstünde* “Başım gözümün üstünde yeri var!” örneklerine bakarak düzeltme yapılmalıdır. Bobovy'nin dikkatsizliğinden kaynaklanmış bir yanlış yazım olmalıdır.

Gicede kitāb okındı kullandı “Gece vakti kitap okunuyordu ve kullanılıyordu” → *Gicede kitāb okındı* “Geceleyin kitap okundu”, *kullandım* “kullandım” (s. 95)

Gicede kitābı okudular kullandılar “Gece vakti kitabı okudular ve kullandılar” → *Gicede kitāb okudular* “Gece vakti kitap okudular”, *Beni kullandılar* “Beni kullandılar” (s. 95). (Edilgen ve etken çatıya iki ayrı örnek verilmiştir)

O böyle bir ādem ki ākranı yokdur “O, eşi benzeri olmayan bir adamdır” → *O böyle bir ādemdür ki ākranı yokdur* “O, öyle bir insandır ki benzeri yoktur” (s. 95)

Vāllah “Tanrı adına/aşkına hayır, yoktur.” → *Vallāh yok* “Vallahi yok” (s. 135)

Bize harçlığı için alay malay iki ğurüş virdi → *Bize yol harçlığı için alay malay iki ğurüş virdi* “Bize yol harçlığı için altı üstü iki kuruş verdi” (s. 140)

İstemezsen ki seni severem “Sen, benim tarafımdan sevmek istiyorsun. Benim sadakatim seni korkutuyor. Senin ruhun benimkinden çok farklı” → *Sen istemezsen ki seni severim* “Seni sevmemi istemiyorsun” (s. 151)

Şeyhü'l-islām ve kazı'askerlere “Şeyhülislam ve kazaskerlere” → *Şeyhü'l-islām ve kazı'askerlere elķābdur* “Şeyhülislam ve kazaskerlere unvanıdır” (s. 154)

Başa ucuzca vir ki dahı dükkânıña gelem lâzım oldukça “Bana iyi bir fiyata ver ki, ben de lazım oldukça senin dükkânına tekrar geleyim” → *Başa ucuzca vir ki bir dahı dükkânıña gelem lâzım oldukça* “Bana ucuzca ver ki lazım oldukça dükkânına bir daha geleyim” (s. 161)

hemân tek (başlık atlanmış, s. 140)

6. Eserdeki Çeviri Yanlışları

Metinlerin çevirilerinde yer yer yanlışlıklar bulunmaktadır. Yukarıda verdiğimiz *kalemtraş* kelimesinde olduğu gibi bunların bir kısmı çevirilerin Türkçe metinden değil, Latince metinden yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bobovy metni nasıl anlarsa anlansın, Latinceye nasıl çevirirse çevirsin yayımcıların metindeki doğru biçimi göstermesi, Bobovy'nin bazı çevirileri için not konulması daha doğru bir yöntem olurdu.

yatsıda “Gece yarısından önceki vakit” → “Yatsı vaktinde” (s. 80)

Hakkıñ belâsı “Allahın belası senin üstüne olsun!” → “Allah'ın belası” (s. 87)

Bire kodoş “Bre dedikoducu!” → “Bre pezevenk” (< Erm. *godoş*) (s. 88)

Bire cezû “Sabırsız” → “Bre cadı” (s. 88)

Sevmege geldim beni tatmağa kıomaz “Ben sevmek için geldim, aşka tutkunum, hazırım, ancak sevgili beni öpmeden bırakmaz” → “Sevmek (sevişmek) için geldim, öpmeye izin vermez.” (s. 98) (*tat-* fiiline dizinde “tatmak, tadına bakmak” anlamı verilmiştir (s. 234)

Kuleler hişârdan onar ayak yüksek idi “Kuleleri on ayaktan daha yüksek duvarlarla süslüyorlardı.” → “Kuleler hisardan onar ayak yüksek idi” (s. 100)

Çeşm-i siyâh “Kara gözler” → *Çeşmi siyâh* “Kara gözlü”. Bu isnat öbeğinin arkasından gelen örnekler bizi doğru yönlendirmelidir: *Şaşı şarı* “Sarı saçlı”, *Ayağı topal* “Topal ayaklı”, *Gözi şaşı* “Şaşı gözlü”, *Eli sakaş* “Sakat eli”. Bu bölümün başlığında yer alan “Zaman zaman sıfatlar ismin yanına niteleyici olarak konulur.” cümlesi de aynı anlama gelmektedir (s. 101).

Süd anañıñ cehîzidir “Süt, annenin önemli unsurudur” → *Süd anañıñ cehîzidir* “Süt, (senin) annenin çeyizidir” (s. 109)

Gemileriñiñ reisleri kıadadur “Gemilerin kaptanları nerededir?” → “(senin) Gemilerinin kaptanları nerededir?” (s. 111)

Ağalar belî götürdi “Efendilerini iyi bir şekilde ağırladı” → *Ağalarını balı götürdi* “Efendilerine bal götürdi (?)” (112). Cümle hâlâ sorunludur. *Balı* biçiminde düşündüğümüz kelime *bay* olarak da okunup yorumlanabilir!

Bunlarıñ adı çekilür “Bunların huyları birbirine benzer” → “Bunların adı zikredilir” (s. 126)

öğleyin “öğle vaktine doğru” → “öğle vakti” (s. 143)

aşşamda “akşama doğru” → “akşamleyin” (s. 143)

dün yarısında “?” → “gece yarısı” (anlamı atlanmış) (s. 143)

El-Fakîr İbn-i Yahyâ “Gariban oğlu Yahya” → “elfakir İbn-i Yahya (bendeniz Yahyaoğlu)” (s. 157)

Şabâh güneş kalkmazdan evvel beni uyandır “Şafak vakti güneş doğmadan önce beni uyandırmaya özen göster” → “Sabah güneş yükselmeden önce beni uyandır” (s. 157)

Behey nazargâhım tağlar berüy berüy berüy “Behey, benim nazargâhım dağları bana yaklaştı, hey hey hey!” → “Be hey nazargâhım (seyrettiğim) dağlar, hey hey hey!” (s. 158)

Dur bir pârecik sıklet yokdur “Çok az bekle, biraz bekle, susmaya gerek yok!” → *Dur bir pâracık sıklet yokdur* “Birazcık bekle, sıkıntı yoktur!” Metinde iki ayrı cümle olan bu bölüm anlam bütünlüğü için birleştirilerek alınmalı (s. 161-162).

Sultân çıkıncaya dek katlan, sultân dahı hâzır degildir “Hükümdar oluncaya kadar dayan, sabret! Hükümdar olmaya daha hazır değildir” → Hükümdar (dışarı) çıkıncaya kadar sabret, hükümdar henüz hazır değildir” (s. 162). Burada, metindeki anlamın tam olarak verilebilmesi için iki ayrı cümle birleştirilerek alınmalıdır.

Bu gün filânı gördün mi? “Bugün herhangi bir yerde, herhangi birini gördün mü?” → “Bugün falanı (falan kişiyi) gördün mü?” (s. 162)

Çarşular kaldırımlar ve cümle yollar hem şokâklar çamurla tolar “Çarşılar, kaldırımlar, dar sokaklar ve bütün yollar çamurla doludur” → “Çarşılar, kaldırımlar, bütün yollar ve sokaklar çamurla dolar” (s. 164)

anuy için gezmenüñ hazzı yok “Orada dolaşmak can sıkar ve hoş olmaz” → “Bu yüzden gezmenin tadı yok” (s. 164)

7. Eserdeki Diğer Yanlışlar

Metinde ünlülerin gösteriminde birçok hata bulunduğu, özellikle düz veya yuvarlak okumalara fazla dikkat edilmediği görülmektedir. Bilimsel bir eser için bunların sayısının çok olması üzerinde yapılacak dil çalışmalarında kullanıcıları yanlış yönlendirebilir.

Metinde tespit edilen yanlışlıkların bir bölümü doğru yazımlarıyla birlikte verilmiştir. Kelimelerden sonra gelen sayılar kelimenin geçtiği sayfa numarasını göstermektedir:

digme → *dikme* 36, *h`âce* → *hoca* 93, *h`âcesi* → *hocası* 96, *h`âcemüñ* → *hocamüñ* 99, *dögdürdi* → *dögdürür* 95, *bâğçemüzüñ* → *bağçemüzüñ* 99, *entari* → *anteri* 99, *şâdırvân* → *şâdarvân* 100, *seniñ koñşun* → [*seniñ*] *koñşun* 103, *bizim eglencemüz* → [*bizim*] *eglencemüz* 104 (diğerleri de), *açuk* → *açık* 107, *iļçilerimüñ bir gitti...* → *iļçilerimüñ biri gitti...* 108, *analarıñdan* → *analarından* 109, *hayr* → *hayır* 109, 116, *bizümkinе* → *bizümkiye* 114, *kendününkiñi* → *kendününki[yi]* 114, *arısını* → *karısını* 115, *kendüni* → *kendüñi* 116, *çalışraz* → *çalışarız* 116, *kendünden* → *kendüden* 117, *kendüme* → *kendümi* 117, *kendüne* → *kendüñe* 117, *‘aybladılar* → *‘aybladılar* 117, *kendü kendilerini* → [*kendü*] *kendülerini* 117, *kendü*

kendülerinden → [kendü] *kendülerinden* 117, *yörösen* → *yörürsen* 118, *'aklıuzca* → *'aklıuzca* 118, *itdi* → *itdim* 118, *elime* → *elimüze* 118, *kendünüj* → *kendünüj* 118, *anlaruñ* → *onlaruñ* 119, *ney* → *nenüj* 121, *iyilik* → *eylik* 123, *elin* → *eliñ* 124, *iyilikle* → *eylikle* 125, *iyiligin* → *eyligin* 125, *sevemez* → *sevmez* 125, *çırışlu* → *çirişlü* 126, *ziyāde istersen* → *ziyade* 129, *istedüimden* → *istedüinden* 130, *dahı* → *daha* 131 (4 kez), 132, *eyilik* → *eylik* 132, *tutki* → *tut ki* 137, *tutalmki* → *tutalım ki* 137, *benüm* → *benim* 137, *oşamun* → *oşamun* 141, *ošanuñ* → *ošanuñ* 141, *içinde* → *içinde* 142, *bizim* → *bizüm* 142, *sizün* → *siziñ* 142, *o yana* → *bu yana* 145, *gönliñe* → *gönline* 146, *sevdükigi* → *sevdüñi* 150, *gelenden* → *geleden* 153, *hâtırur* → *hâtırur* 156, *misâfirlerimiz* → *müsâfirlerimiz* 156, *'ulüfe* → *'ulüfeyi* 156, *gāvuruñ* → *gāvur* 156, *bağlıya* → *bağlaya* 156, *āl-i Türkī* → *āl-i Türkī* 156, *mevt* → *fevt* 156, *kapuyu* → *kapuyı* 157, *götür* → *götür ve* 157, *yıka* → *yayka* 157, *itdigimizi* → *itdigimizi* 158 vb.

Metinde birkaç yerde özellikle /s/ ve /t/ harflerinde çeviri yazı işaretlerinin eksik olduğu görülmüştür. Metin baştan sona kontrol edilmeli ve eksik işaretler tamamlanmalıdır.

Çalışmada özgün metinde yer alan ara başlıklar veya bu başlıkları gösteren işaretler zaman zaman atlanmıştır. Bazen sayfa yanlış yerden başlatılmış, bazen de örnek cümleler yanlışlıkla bir üstteki veya alttaki başlığın altına konulmuştur. Bunlarla ilgili şu sayfalar yeniden kontrol edilmeli, gerekli düzeltme ve eklemeler yapılmalıdır: 30/37, 31/39, 33/43, 34/45, 34/46, 36/49, 36/50, 38/53, 38/54, 40/57, 47/70, 49/75, 51/78, 63/91, 65/96.

8. Eserin Dizindeki Bazı Yanlışlar

Burada çalışmanın sonunda yer alan gramatikal dizinle ilgili birkaç noktaya dikkat çekilecektir.

8.1. Çalışmada dizinin nasıl hazırlandığı ile ilgili bilgi bulunmaması bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Mesela, her kelime veya ekin sonunda gösterilen iki rakamın (örnek: ufûkî 91/27, ulak 47/6) ne anlama geldiği hiçbir yerde kayıtlı değildir. Bunlardan birincisinin metnin sayfası, ikincisinin satır numarası olması beklenir. Fakat metin yayımında satır numaraları kullanılmamıştır. Metnin özgün biçimi varak olarak numaralanmıştır. Klasik metinlerde olduğu gibi 1a iç kapak, 1b metnin başlangıcı olarak yer almamakta, kitabın kapağı yazma 4 sayfasında bulunmakta, metnin ilk sayfası ise yazma 8 (2b) sayfasında başlamaktadır. Yazma nüshanın 1a, 1b ve 2a sayfaları boştur. Özgün eserin numaralanışı da bir gariptir. Mesela metindeki 7b-8a sayfaları yazmada 8 olarak numaralanmıştır. Yayımında ise yazmanın yaprakları ve dolu sayfaların numaraları birlikte verilmiştir. Mesela “Yazma 8 (Sayfa 3)” başlığı aslında metindeki 3a yaprağını göstermektedir. Özgün eserdeki boş sayfalar da numaralandırılmamıştır. Dizinde geçen *ufûkî* kelimesinin yerini metinde aradığımızda 91 sayısının yazmanın sayfasını gösterdiğini, kelimenin kitabın 157. sayfasında, “Yazma 63 (sayfa 91)” başlığı altında geçtiğini tespit etmekteyiz. Madem dizinde satır numaraları gösterilmiş, bunların metinde de gösterilmesi kullanıcılar açısından faydalı olurdu. Çünkü metinde satır numaraları yer almıyor. 91. sayfanın 27. satırını bulmak için aşağı yukarı 1,5-2 sayfalık metni gözden geçirmek gerekiyor.

8.2. Birçok yüksek lisans ve doktora tezinde karşılaşılan bir yanlışın bu çalışmada da devam ettiği görülür. Metinde bir kez geçen bir kelime için dizinde/sözlükte birkaç anlam verilmesinin gerekçesi anlaşılammamaktadır. Özellikle öğrenciler dizindeki kelimeyi anlamlandırırken sözlüğü açmakta ve oradaki bütün anlamları kelimenin karşısına yazmaktadırlar. Maalesef elimizdeki çalışmada da bu uygulamanın örnekleri bulunmaktadır. Hâlbuki dizinden iki şey beklenir: İlki metinde geçen bütün kelimeleri anlamlarıyla birlikte bulmak, ikincisi ise kelimenin geçtiği sayfa ve satır numarasını bularak buradan hareketle gerektiğinde metinden kontrol etmek. Her şeyden önce dizinde verilen anlamlar mutlaka metindeki bağlamla örtüşmeli, gereksiz anlamlar eklemekten kaçınılmalıdır.

Bu çalışmada tespit edilen bazı örnekler şunlardır:

ad: Ad, isim; davranış, huy. *a.-ı* 54/13 (s. 169). Metinde bir kez geçen *ad* kelimesi için dört anlam verilmiş, bunlar noktalı virgülle ikişer ikişer ayrılmıştır.

beli: F. 1. İyi, böylece, bu durumda, ayrıca, yanı sıra, evet, oysaki, tabiki. b. 48/61 2. Onaylama bildiren bir ünlem b. 55/2, 5, 6,12, 13. 16, 17. 23 (s.177). Kelimenin iki anlamı tespit edilmiş, bir kez geçen birinci madde için tam sekiz anlam verilmiştir.

çekişmek: Ok atmada çekişme; savaşıma, dövüşmeye kalkışma. ç. 17/42 (s. 184)

dönmek: Geri dönmek; geri gitmek; kaçmak; geriye gelmek; yüzüstü bırakmak. d. 16/12 (s. 189)

ehl: Ar. Kişiler, zümre; eş, zevce. *e.-i* 60/9 (s. 190). Bir kez geçen kelimeye dört anlam verilmiştir.

öğünmek: Övülmek; malını övmek; reklam yapmak; övgüler yağdırmak; malını öne çıkarmak, malını övmek; güzel sözlerle övgüler, methiler düzmek. ö. 13/45 (s. 220)

sağat: Ar. Düşük, döküntü, hor, sağlıksız. s. 42/38 (s. 223)

yoğa: Çok az; yok ya!; Hiç bir şekilde. y. 62/11, 12 (s. 242).

8.3. Dizinde bazı kelimelere metin bağlamındaki anlamlar yerine sözlüklerden alınmış rastgele anlamlar verilmiştir:

esbâb: Ar. Kırıksık elbise, yıpranmış ve yırtılmış elbise (s. 190). Hâlbuki metinde doğrudan “elbise, çamaşır” anlamıyla kullanılmıştır: ... *yaşadığı yorganları üstlüğü ve alt esbâbını ve her ne esbâb görürsen dîvârdaki ekserlere as* (s. 157).

fâidelü: Ar+Tr. Bereketli; verimli; meyveli; yararlı, faydalı (s. 192). krş. *fâide, fâidesiz*.

huşûşâ: Ar. Çok, oldukça çok, fazla, gereğinden fazla, aşırı. h. 60/8 (s. 200). krş. *huşûşen*. Her iki kelimenin anlamı da “özellikle, hususıyla” olmalıdır.

8.4. Bazı kelimelerin metinde geçtiği yerler gösterilmemiştir:

entari: Elbise (s. 190)

8.5. Arap harfli metnin çevirisinde aynı kelime birden fazla biçimde okunmuştur:

gözel: Güzel krş. **güzel** (s. 196). Arap harfli bir metinde ö/ü ayrımını tespit etmek imkânsızdır.

8.6. -mAK isim-fiil ekiyle türetilmiş isimlerin nasıl anlamlandırılacağı konusu çözümlenememiş, birçok biçim denenmiştir. Hâlbuki bunlar isimdir, bu yüzden de “-mA işi” biçiminde anlamlandırılmalıdır. Dizinden seçilmiş birkaç örnek şöyledir:

atmak: 1. atmak, çekmek (s. 174)

çekişmek: Ok atmada çekişme; savaşıma, dövüşmeye kalkışma (s. 184)

dönmek: Geri dönmek; geri gitmek; kaçmak; geriye gelmek; yüzüstü bırakmak (s. 189)

getirtmek: Sevk ettirmek; bir yere doğru taşınmasını sağlamak (s. 194)

içmek: İçme işi (s. 200)

işlemek: Çalışma (203)

okumak: Okumak (s. 216)

saymak: Saymak (s. 224)

8.7. Dizinde, metinde geçen yer adlarının Türkiye Türkçesindeki karşılıkları dışındaki biçimlerine yer verilmesi gereksizdir. Ayrıca bu yer adlarının gösterilmesinde bir sistemin olmadığı da dikkat çekmektedir. Örnekler:

fransa: Galya (Fransa) (özel ad) (s. 192), **fransiya:** Galya, Fransa (s. 193), **frengistân:** İtalya (Yer adı) (s. 193), **ingiltere:** Anglia, İngiltere (s.202), **istanbul;** İstanbul (özel ad) (s. 202), **venedik:** Venetica, Venedik (özel ad) (s. 238) vb.

8.8. Dizinde çok sayıda kelime alfabetik sırasında değildir.

9. Sonuç

Bilim, iğne ile kuyu kazmaktır. Bilimsel bir eser ise iğneyle kazılmış kuyudur. Her çalışmada eksiklik ve hata bulunabilir. Belki de hatasız çalışma yoktur. Fakat bu hataların sayısı ve oranı önemlidir. Yukarıda verilen örnekler dikkate alındığında, eldeki çalışmada bilimsel bir yayımda beklenenden daha çok hata bulunduğu görülmektedir.

Türkçenin Köktürk, Uygur, Arap, Kiril ve diğer alfabelerle yazılmış metinlerinin çeviri yazısı yapılarak bilim dünyasına kazandırılması önemli bir iştir. Fakat bunu yaparken kolaycılığa kaçılmamalıdır. Farklı alfabelerden çevrilen her kelime üzerinde düşünülmesi, kelimenin okunması ve anlamlandırılmasında metin bağlamı mutlaka dikkate alınmalıdır. Ayrıca anlamlandırmada Türkçenin her dönemdeki metinlerinin söz varlığına müracaat edilmeli ve gerektiği yerde faydalanılmalıdır.

Tarihî metinlerin geniş okuyucu kitlesine ulaşması için Türkiye Türkçesine aktarılması önemli ve gereklidir. Bu aktarmalarda metin bağlamından kopmamalı, gerçek anlamdan uzak çevirilerden kaçınılmalıdır.

Tarihî metin yayımlarında mutlaka dizin bulunmalıdır. Bu dizinler sağlam sistemlere bağlı ve kendi içerisinde tutarlı olmalıdır. Kelimeler anlamlandırılırken

metin bağlamının dışına çıkılmamalı, mümkünse kelimenin metinde geçtiği cümle veya söz öbekleri dizinde gösterilmelidir.

Metinler üzerinde yapılan çalışmalarda yargı bildiren cümle dışında örnek olarak verilen kelime veya kelime gruplarının ve çevirilerinin ilk harfi büyük yazılmamalıdır. Elimizdeki çalışmada bunlar da düzeltilmelidir.

Bu çalışmada TDK Yazım Kılavuzu'na uymayan birçok yazım örneği bulunmaktadır. Akademik çalışmalarda mutlaka kılavuz kullanılmalı ve imla birliği sağlanmalıdır.

Dr. Yaşar Tokay ve Dr. Nurdan Besli'nin metnini ve dizinini hazırladığı, Prof. Dr. Fafo Telatar'ın Latince bölümlerini çevirdiği bu önemli eser, yukarıda belirtilen hususlar düzeltilerek yeniden yayımlanmalıdır. 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin yapısının tespiti için çok önemli veriler sunan bu eserin sağlam bir grameri yapılmalı ve yeni yayıma eklenmelidir.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Bahar, Sayı: 30

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Eski Uygur Türkçesinde Öz (core) – Dış (peripheral) Katmanlı Birleşik Yapılarda Zamansallık

Ersoy, Gülser (2021). *Eski Uygur Türkçesinde Öz (core) – Dış (peripheral) Katmanlı Birleşik Yapılarda Zamansallık*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 310s. ISBN: 978-975-456-162-3

Sıla Nur Aktaş

Arş. Gör., Ordu Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye

e-posta silaaaktass@gmail.com

orcid 0000-0003-0407-8596

Atıf

Citation

Aktaş, Sıla Nur (2022). Eski Uygur Türkçesinde Öz (core) – Dış (peripheral) Katmanlı Birleşik Yapılarda Zamansallık. *Dil Araştırmaları*, 30: 324-326

Başvuru

Submitted

29.04.2022

Revizyon

Revised

08.05.2022

Kabul

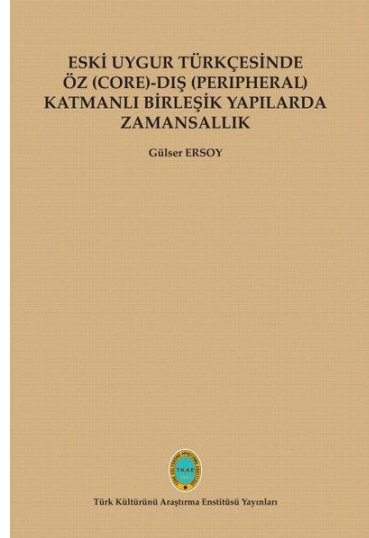
Accepted

24.05.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

Kütahya Germiyan Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesinde Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak görev yapmakta olan Dr. Gülser Ersoy'un 2021 yılında savunduğu "Eski Uygur Türkçesinde Öz (core) – Dış (peripheral) Katmanlı Birleşik Yapılarda Zamansallık" adlı doktora tezi aynı yıl kitaplaştırılarak Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır.

Türk dilinde önemli sorunlardan biri olarak görülen zaman kavramı üzerine değerlendirmeler içeren bu çalışmayla yazar, birleşme ve tür kuramını esas aldığını bildirerek elde edilen veriler doğrultusunda Eski Uygur Türkçesinde zaman/görünüş içerikli partisipli, gerundiumlu, bağlaçlı/bağlaçsız bazı formların sentaktik özelliklerinin ortaya konulmaya çalışılacağını belirtmiştir.

Kitap; sunuş, söz başı, içindikiler, kısaltmalar bölümlerinden sonra dört ana başlığa ayrılarak sonuç ve kaynakça ile sonlanmıştır. Yazar, söz başı bölümünde Maniheizm ve Budizm dininin etkisine giren Uygur Türklerinin kutsal kitapları tercüme ederken hem kendi dillerinin imkânlarından faydalanıp hem de kaynak dillerden ödünçlemeler yapmaları nedeniyle birleşik yapılı tümcelerin sayısının arttığına ve bu tür tümcelerde göreceli zaman anlamının ifadesinde Türk runik harfli metinlere göre çok daha farklı metotlara başvurulduğuna değinerek bu durumun çalışmasının çıkış noktasını oluşturduğunu belirtmiştir. Çalışmasına Eski Uygur Türkçesi ile yazılan bütün eserleri dahil etmediğini bildiren yazar korpus olarak erken, klasik, geç dönem Uygur metinlerini belirlediğini söyleyerek kullandığı kaynakları belirtmiştir:

Irk Bitig (Tekin 2013), *Husatuanift* (Özbay 2014), *Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin* (Orkun 1940) (Korkut-Birkan 1998) (Tulum-Azılı 2015), *Maytrisimit* (Tekin 1976), *Altun Yaruk Süü-I* (Zieme 1996), *Altun Yaruk II* (Wilkens 2001), *Altun Yaruk III* (Ölmez 1991), *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç* (Tokyürek 2018), *Altun Yaruk Sudur VI* (Ayazlı 2012), *Altun Yaruk VII* (Çetin 2012), *Altun Yaruk VIII* (Çetin 2017), *Altun Yaruk IX. Tegzinç* (Uçar 2013), *Altun Yaruk X* (Gulcalı 2015), *Aç Bars Hikayesi* (Gulcalı 2015) *Totenbuch* (Zieme-Kara 1978), *Totenbuch ilk bölüm* (Aris 2018).

Yazar giriş bölümünde korpusta tanıklık edilen zaman içerikli birleşik katmanlı tümcelerin sınıflandırılmasında sentaktik yaklaşımda Foley ve Valin'in Birleşme ve Tür Kuramı (Juncture and Nexus Theory), Valin ve Lapolla'nın Syntax Structure, Meaning and Function çalışması; semantik yaklaşımda Schulz'un Verbalnomina und Konverbien Als Adverbiale Ergänzungen im Altürkischen çalışması, "Eski Uygur Türkçesinde Öz Katmana Yerleşen Partisipler ve Bu Yapılarda Zamansallık" başlıklı üçüncü bölümde Erdal'ın A Grammar of Old Turkic çalışması; her bölümde ortak olarak incelenen birleşik katmanlı cümlelerin bilgi yapısının değerlendirilmesinde ise Erguvanlı Taylan'ın The Function of Word Order in Turkish Grammar başlıklı çalışmasının temel alındığını bildirmiştir.

Kitap dört ana bölümden oluşmaktadır. Her bölüm çok sayıda alt başlığa ayrılmıştır. Bunun sebebi yazarın, birçok morfem kullanılan cümlelerde karışıklığın önüne geçmek istemesi ve örnek olarak verilen cümlelerin de ilgili başlıklar altında numaralandırmasıdır.

Kitabın birinci bölümü (s. 5-53) "*Birleşme ve Tür Kuramı: Zaman Anlamı İçeren Tümcelerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri*", *Zaman Kavramı*; *Sentaktik İnceleme*; *Semantik İnceleme* alt başlıklarına ayrılmıştır. Sentaktik inceleme bölümü kendi içerisinde *Birleşme ve Tür Kuramı* ile *Zaman Anlamı Birleşik Katmanlı Tümcelerde Bilgi Yapısı* alt başlıklarına; semantik inceleme bölümü ise *Birleşme ve Tür Kuramına Semantik Yaklaşım* alt başlığına ayrılmıştır. Bu başlıklar da yine kendi içerisinde alt başlıklara ayrılmaktadır.

Birinci bölümde, diğer bölümlerde ele alınacak konuların ve uygulamaların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak bilgiler okura sunulmuştur. Araştırmacı zaman kavramını, bu kavram üzerine geliştirilen yaklaşımları, birleşik katmanlı yapılarda göreceli zamanın doğru yorumlanması için gerekli ölçütleri ayrıntılı olarak işlemiştir.

Kitabın ikinci bölümü (s. 53-189) “*Eski Uygur Türkçesinde Dış ve Öz Katmana Yerleşen Gerundiumlar ve Bu Yapılarda Zamansallık*”, *Eski Uygur Türkçesinde Katmanlar Arasında Göreceli Zaman Anlamının Oluşmasına Neden Olan Gerundiumlar* alt başlığına ayrılmıştır. Elde edilen veriler ayrı ayrı bilgi yapısı, sentaktik ve semantik yönlerden incelenmiştir. Bölümde ele alınan yapılar şöyledir: {- (X)p}, {- (X)pAn(In)}, ünlülü gerundium, {-sAr}, {-gInçA}, 2.1.1.6. {-DUk}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+{+DA}+ (Son Çekim Edatı), {-mİş}+(İyelik Kökenli Şahıs Morfemi)+Durum Morfemi+(Son Çekim Edatı), [-ken], {-gAlI}, {-mAk}+İyelik Kökenli Şahıs Morfemi+Datif Morfemi (-mAklıA), {-gUdA}.

Kitabın üçüncü bölümü (s.189-279) “*Eski Uygur Türkçesinde Öz Katmana Yerleşen Partisipler ve Bu Yapılarda Zamansallık*”, *Partisiplerin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri* alt başlığına ayrılmıştır. Bu bölümde de elde edilen veriler bilgi yapısı, sentaktik ve semantik yönlerden incelenmiştir. Bölümde ele alınan yapılar şöyledir: {-mİş}, {-DUk}, {-yUk}/{-mAyUk}, {- (X)gmA}, {- (X)glI}, {-DAçI}, {-gUçI}, Aorist, {-gU}, {-gUIUK}, {-sXk}.

Kitabın dördüncü ve son bölümü (s. 279-297) “*Eski Uygur Türkçesinde Tümceciksel Katmanda Birleşen Eşsıralı Birleşik Yapılar*”, *Eski Uygur Türkçesinde Aralarında Bağlaç Bulunmayan Birleşik Yapılı Tümceler: Tümceciksel Katmanda Birleşen Eşsıralı Yapılar ve Eski Uygur Türkçesinde Bağlaçlar Aracılığıyla Oluşturulan Birleşik Yapılı Tümceler: Tümceciksel Katmanda Birleşen Eşsıralı Yapılar* alt başlıklarına ayrılmıştır.

“*Eski Uygur Türkçesinde Aralarında Bağlaç Bulunmayan Birleşik Yapılı Tümceler: Tümceciksel Katmanda Birleşen Eşsıralı Yapılar*” kısmında aralarında bağlaç bulunmayan birleşik yapılı tümcelerin birleşme ve tür kuramındaki yeri ve semantik incelemesi üzerinde durulmuştur. *Eski Uygur Türkçesinde Bağlaçlar Aracılığıyla Oluşturulan Birleşik Yapılı Tümceler: Tümceciksel Katmanda Birleşen Eşsıralı Yapılar* kısmında ele alınan yapılar ise şöyledir: Kin yana, Anta(da) kin, Basa, Basa basa, Anta(da) Basa, Ötrü, Anta ötrü, Ol ödün, Udu, Yana, (Takı) Yme.

Sonuç bölümünde yazar bulgularını 32 madde de toparlamış ve ardından 3 sayfalık kaynakçaya yer vermiştir. Çalışmada zamansallık kavramı ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olup veriler Eski Uygur Türkçesi metinlerinde titizlikle taranmıştır bununla birlikte çalışmanın Türk dilinde önemli sorunlardan biri olarak görülen zaman kavramı alanına katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Konunun Eski Uygur Türkçesi metinleri üzerinde incelenmesi de bu çalışmayı özgün kılan yönlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu değerli çalışmaları için hocamıza teşekkür eder, yayınlarının devamını dileriz.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Bahar, Sayı: 30

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Eski Uygur Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sītātapatrādhāraṇī

Kılıç Cengiz, Aşşe (2021). *Eski Uygur Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sītātapatrādhāraṇī*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 495 s. ISBN 978-975-17-4903-1.

Aynur Bilgin

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ordu Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye

e-posta aynurbilgin.55@gmail.com

orcid 0000-0003-0977-3141

Atıf

Citation

Bilgin, Aynur (2022). Eski Uygur Dönemine Ait

Tantrik Bir Metin: Sītātapatrādhāraṇī.

Dil Araştırmaları, 30: 317-320

Başvuru

Submitted

18.04.2022

Revizyon

Revised

05.05.2022

Kabul

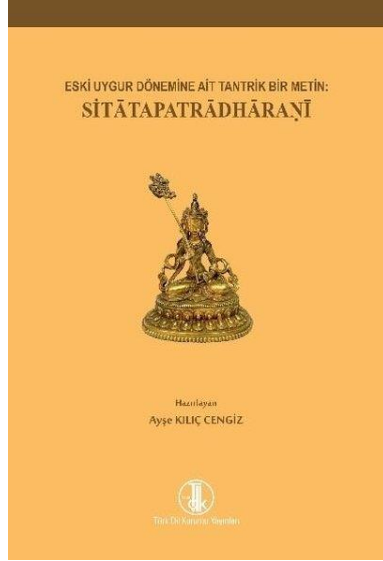
Accepted

22.05.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

Aşşe Kılıç Cengiz "Budist Dönemi Türk Şiiri Üzerine İncelemeler: An-Tsang'a Ait Bir Şiir Metni (Metin, Tercüme, Notlar, Dizin, Tıpkıbasım)" adlı çalışmasıyla yüksek lisansını 2012 yılında, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı üzerine "Eski Uygur Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sītātapatrādhāraṇī " adlı doktora tezini ise 2018 yılında tamamlamıştır. Doktora tezi olarak savunduğu eseri 2021 yılı içerisinde "Eski Uygur

Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sitātapatrādhāraṇī" adıyla Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

Uygurların benimsediği dinler arasında Budizmin bir ekolü olan Vajrayāna Budizmi geniş bir taraftar kitlesine sahiptir. Vajrayāna için Tantrik Budizm ve Mantrayāna gibi adlandırmalar yapılmıştır. Sanskritçede Vajrayāna sözcük olarak "yıldırım; elmas taş" anlamlarının yanında Budizm için de tercih edilen bir terimdir. Tantrik Budizm ilk olarak Hindistan'da ortaya çıkmıştır. Daha sonra Güneydoğu Asya, Orta Asya, Tibet ve Moğolistan ile Doğu Asya ülkeleri olan Çin, Kore ve Japonya'da da görülmüştür. Ortaya çıkışı konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Tantrizmin kaynağı ilkel büyüler olarak bilinmektedir. Tantrik Budizme adını veren Tantra dalgası, çeşitli uygulamalar, ritüeller ve meditasyon teknikleri içermektedir. (Kılıç Cengiz, 2021: 17).

Eserde ele alınan Ārya sarva-tathāgata-uşṇīṣa-sitātapatrāaparājitā nama-dhāraṇī olarak da bilinen Uygurların çeviri edebiyatına ait Tantrik bir metin olan Sitātapatrādhāraṇī, "beyaz şemsiyeli Tanrıçanın dhāraṇīsi" olarak bilinmektedir. Ayrıca "büyüler kraliçesi" (Skt. Mahāvyārājī), "mağlup edilemeyen/ yenilmeyen büyü" ya da "yenilmez Tanrıçanın büyüü" olarak da adlandırılmaktadır. (Kılıç Cengiz, 2021: 22-23).

İncelenen fragmanlar, Berlin (U ve Mainz kodlu), St. Petersburg IOM, RAS, St. Petersburg State Hermitage Museum, Paris Bibliothèque Nationale de France, Nakamura Fusetsu, Ōtani ve Tachibana koleksiyonlarından alınmıştır. Fragmanların bir bölümü orijinaleri elde edilerek okunmuştur. Birkaç fragman ise üzerine yapılan yayımlardaki okumalar ya da fragmanlar esas alınarak esere dāhil edilmiştir. Eser üzerine ilk fragman yayımı Friedrich W.K Müller tarafından Uigurica II (1911)'de yapılmış olup bu çalışmayı A. von Le Coq (1919), S.E. Malov (1930), R.R. Arat (1965), L. Ligeti (1973), P. Zieme (1975, 1982, 1984, 1985, 1989, 2014), M. Shōgaito (1979), T. Tekin (1986), Porció (2003b), K. Röhrborn, ve A. Róna-Tas (2005), Y. Kasai (2008), A. Yakup (2009, 2016), N. Pchelin ve S.C. Raschmann (2016), Kılıç Cengiz (2017, 2020), Kılıç Cengiz ve Turanskaya (2019,2020) yayımları takip etmiştir. (Kılıç Cengiz, 2021: 7).

Cengiz, eserini Berlin koleksiyonundaki fragmanları esas alarak oluşturmuştur. Katalogda bulunan fragmanlardan Sitātapatrādhāraṇī'ye ait olanların hepsi dāhil edilmiştir. Ancak Berlin koleksiyonundaki eksik ya da kayıp kısımlar nedeniyle çeşitli koleksiyon ve çalışmalardaki fragmanlara başvurulmuştur.

Altı ana bölüm üzerine kurulmuş eserde ön söz, kısaltmalar ve işaretler, kaynakça ile beraber on ana başlık bulunmaktadır.

Birinci bölüm *Giriş* başlığı altında (s. 17-66) 22 alt başlıktan oluşmaktadır. "Eser" bölümünde Tantrik Budizm, Tantrik Budizme ait adlandırmalar, uygulama biçimleri, esere adını veren dhāraṇīler ve Sitāpatrā ile eserin içeriği hakkında bilgi vermektedir. "Eserin Çevirisi" adlı alt başlıkta çeviri meselesi, çevirinin yapıldığı tarih ve kaynağına değinilmiştir. "Fragman Düzenlenmesi" başlığı altında fragman sıralaması, Sitātapatrādhāraṇī üzerine yapılan çalışmalar ve eserin diğer versiyonları olan Tibetçe, Çince, Sanskrit, Hotan-Saka ve Moğol versiyonları üzerine yapılan çalışmalardan

bahsedilmiştir. Giriş bölümü çalışmanın kurgusu hakkında bilgi verilerek sonlandırılmıştır.

Eserin *Metin* adlı bölümünde (s. 69-130) iki başlıkta ele alınmış olup esere ait fragmanların harf ve yazı çevrimlerine yer vermiştir. Farklı nüshalara ait olan paralel fragmanlar dipnotlarda gösterilmiştir. Ana metin 503 satırdan oluşmakta olup bazı satırlardaki eksiklikler önceki ve sonraki satırlar dikkate alınarak tamir edilmiştir. İkinci başlık altında paralel fragmanların harf veya yazı çevrimleri verilmiştir. Dipnotlarda eser üzerinde yapılan çalışmalardaki farklı ve yanlış okumalar ve okuma önerileri belirtilmiştir.

Çeviri bölümünde (s. 163-183) eser Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Eski Uygurca üzerine yapılmış çalışmalar eserin çevrilmesinde temel alınan Tibetçe, Çince, Sanskrit, Hotan-Saka, Moğol versiyonlarından faydalanılmıştır. Bu fragmanın çevirisi Daniels ve Bright tarafından yayımlanan ve dünyadaki yazı sistemlerinin ele alındığı çalışmada yer almaktadır. Bazı fragmanlar diğer bölümlerde olduğu gibi eksiktir. Ayrıca çeşitli terminolojik sözlüklerden faydalanılarak dipnotlarda fragmanlarla ilgili açıklamalara yer verilmiştir.

Eserin *Notlar* bölümünde (s. 183-283), metinde geçen Sanskritçe ve Çince kökenli Budist terminolojiye ait sözcüklerin yanında Budist terimlere karşılık olarak oluşturulmuş Eski Uygurca terimlerle bazı sözcükler de ele alınmıştır. Öncelikle sözcüğün geldiği dil belirtilerek sözcüğün ele alındığı çalışmalarda verilen anlam ve açıklamalarla birlikte Budist terminoloji sözlüklerindeki tanımlardan bahsedilmiştir. Metnin Tibetçe, Çince, Sanskrit, Hotan-Saka, Moğol versiyonları ile kıyaslamalar yapılarak sözcüğün bu dillerdeki karşılıkları gösterilmiş, farklı bir anlam ile karşılaşılması durumunda sözcük üzerinde çeşitli yorumlar yapılmıştır. Ayrıca sözcükler üzerinde yapılan çeşitli tartışmalara da yer verilmiştir. Bu bölümde 502 terime yer verilmiştir.

Eserin *Diğer Versiyonlar* bölümünde (s. 283-337) ana metin ile eserin Tibetçe, Çince, Sanskrit, Hotan-Saka, Moğol versiyonları karşılaştırılmıştır. Eski Uygurca versiyonda hangi satır aralıklarına denk geldikleri ve eksik satırlar gösterilmiştir. Eski Uygurca metinde bazı satırların karşılık geldiği bölümlerin bulunduğu fragmanlar eksik olup bu durum sonraki satırlarda S (?) ile gösterilmiştir. Tibetçe, Çince, Hotan-Saka, Sanskritçe versiyonlardaki bazı satırlar Eski Uygurca versiyona paralel ilerlememektedir. Cengiz, bazı bölümlerde örneğin U 394 (T III M 225 (13)) satır ve terimlerin sıralamasının uyuşmadığını ve Eski Uygurca metinde *dhāraṇī* bölümlerinde eksiklikler bulunduğunu tespit etmiştir.

Eserin *Dizin* bölümünde (s. 341-375) metindeki bütün sözcüklerin gramatikal dizini yapılmıştır. Eserde yer alan sözcükler alfabetik olarak sıralanmıştır. Dizinde Türkçe olmayan sözcüklerin geldikleri diller belirtilerek karşılıkları verilmiştir. Madde başı sözcükler için sözcük yanında sayfa numaraları verilerek “Notlar” bölümüne gönderme yapılmıştır. Yazarın amacı eserinde belirttiği üzere metnin Budist terminolojisine ait sözcüklerle birlikte daha iyi yorumlanmasını sağlamaktadır.

Cengiz, kaynakçasında 1680 ile 2020 tarihleri arasında yayınlanmış 223 kaynağa yer vermiştir.

Eserde verilen fragmanlar detaylı dipnotlarla açıklanmıştır. Geniş dizin bölümü ve zengin bir kaynakçaya sahiptir. Söz konusu eser, alan terminolojisi hakkında bilgi sahibi olmayan bir okur tarafından anlaşılacak düzeyde olmadığından; dizin bölümünde verilen kelimelerin notlar bölümüyle ilişkilendirilmesi ile metne ait çeviri kısmının da ayrıca bulunması okuyucu ve araştırmacı açısından büyük kolaylık sağlamaktadır.

Eser incelenen fragmanların tıpkıbasımları ile desteklenmiştir. Berlin koleksiyonundaki eksik fragmanların oluşturduğu boşluğu doldurmak üzere diğerkoleksiyon ve çalışmalarındaki fragmanlara başvurulması çalışmanın alanını genişletmektedir. Zengin bir içeriğe sahip olan *Sitātapatrādhāraṇī* Tibet Budizmine ait edebiyat alanında yapılan çalışmalara kaynak oluşturabilecek niteliktedir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Ethical Principles and Publication Policy

Yayın Etiği

Dil Araştırmaları (bundan sonra DA) dergisinde yayın etiği, araştırma etiği, yasal /özel izin konusunda izlenecek yol aşağıdaki maddelerde tanımlanmıştır.

– Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan yayın ve araştırma etiğine uyulması zorunludur.

– DA'ya gönderilen makalelerde yayın etiği konusu yazar(lar)ın sorumluluğunda olmakla birlikte, yazar(lar) makaleyi intihal önleme yazılımları olan Turnitin ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı %20 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır. Yazılar editör tarafından da gerekli görüldüğü takdirde intihal incelenmesinden (Turnitin veya iThenticate) geçirilir. Bu işlem ile makalelerin özgünlüğünün ve bilimsel kalitesinin artırılması ve intihalin engellenmesi amaçlanmaktadır.

– Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazar(lar)ını bağlar, dergimizin görüşlerini yansıtmaz; yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

– Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmaları kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.

– Makalenin birden fazla yazarı varsa, çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar(lar) olarak belirtilmemelidir. Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez. Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar

Publication Ethics

The way to be followed in the journal of Dil Araştırmaları (hereinafter DA) regarding publication ethics, research ethics, legal / special permission is described in the following items.

– *Articles must comply with national and international publication and research ethics.*

– *Although the issue of publication ethics in the articles sent to DA is under the responsibility of the author(s), the author(s) are obliged to check the article with Turnitin or iThenticate programs, which are plagiarism prevention software, and send the similarity report to the journal in the article application. Articles with a similarity rate of 20% or more will not be evaluated. Articles are subjected to plagiarism review (Turnitin or iThenticate) if deemed necessary by the editor. With this process, it is aimed to increase the originality and scientific quality of the articles and to prevent plagiarism.*

– *The opinions and thoughts expressed in the articles bind the author(s) and do not reflect the views of our journal; All scientific and legal responsibility of the articles belongs to the author(s).*

– *It is expected that the works submitted by the author(s) will be original. If the author(s) benefit from or use other studies, they must cite and/or quote completely and accurately.*

– *If the article has more than one author, persons who do not contribute to the content intellectually in the creation of the study should not be specified as author(s). The authors of the candidate article should be limited to those who made significant contributions to the presented study. The authors of the article are finalized before the presentation of the article. It is unacceptable to include the names of noncontributors in the candidate article (gift authorship) or not to include the names of contributors (ghost authorship). Changing the author responsibilities of a study whose evaluation process has started (such as adding authors, changing author order, removing authors) cannot be proposed.*

– *The situations and relationships of all studies that may constitute a conflict of interest, if any, must be explained.*

sorumluluklarının değiştirilmesi (yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar çıkartma gibi) tklif edilemez.

– Yayınlanmak üzere gönderilen tüm çalışmaların varsa çıkar atışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.

– Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.

– DA’ya gönderilen makalelerden yasal /özel izin gerektiren aşağıdaki durumlarda yazardan izin belgesi istenmektedir. Yayınlanacak makalelerde etik kurul izni, yasal / özel izin gerekip gerekmediği makalenin başlık dipnotunda belirtilir. Eğer bu izinlerin alınması gerekli ise, iznin hangi kurumdan, hangi tarihte ve hangi karar veya sayı numarası ile alındığının açıkça sunulması yazar veya yazarlardan tarafından talep edilir ve makalenin sonunda “Ek” olarak yayımlanır. Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmalarda bkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin almalı, bu durumu ve kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunu belirtmelidir. Çalışma deneklerin (insan ve hayvan) kullanımını gerektiriyor ise çalışmanın uluslararası deklarasyon, kılavuz vb. uygun gerçekleştirildiği yazar(lar) tarafından beyan edilmelidir.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları, başlık dipnotunda “Teşekkür” kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

– Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadıdır.

– Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar ile tezlerin bir bölümünü oluşturan çalışmalar 2021 itibarıyla DA’da olduğu gibi kabul edilmemekle birlikte; sunulan bildirinin ya da yazılan/savunulan tezin geliştirildiğine dair dipnot dşlmek kaydıyla editör izniyle bilimsel katkısı olacağına inanılan çalışmalardan tez yayınları için yazardan / danışmandan ve bildiriler için sempozyum kurulundan izin yazısı alınması zorunludur.

– Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayınlanmış alışma DA’ya gnderilemez.

– Yazarlar bir araştırmanın sonularını, araştırmanın

– *Editors may request raw data regarding their articles within the framework of evaluation processes, in such a case, the author(s) should be ready to present the expected data and information to the editorial board and scientific board.*

– *In the following cases requiring legal / special permission, permission is requested from the author from the articles sent to DA. In the articles to be published, the permission of the ethics committee and whether legal / special permission is required is stated in the title footnote of the article. If these permissions are required, the author or authors are asked to clearly present the permission from which institution, on what date and with which decision or issue number and is published as an “Appendix” at the end of the article. The author(s) must have a document showing that they have the rights to use the data used, the necessary permissions for the research / analysis, or that the consent of the experimental subjects has been obtained.*

– *Author(s) must obtain permission from their owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others in the works they submit, and must state that this condition and copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used. If the study requires the use of subjects (human and animal), the study should be included in an international declaration, guide, etc. proper execution must be declared by the author(s).*

– *The author(s) are obliged to declare the institutions that support the studies, financial resources, and the “Acknowledgment” part of the title footnote.*

– *In the event that the author(s) notices a mistake or error in their published work, early appearance or evaluation stage, the journal editor or publisher has an obligation to cooperate with the editor in informing, correcting or withdrawing.*

– *Although the studies presented at scientific meetings and the studies forming a part of the theses are not accepted as for DA by 2021; It is obligatory to obtain permission from the author / consultant for thesis publications and from the symposium committee for papers, which are believed to have scientific contribution with the permission of the editor, provided that a footnote is included regarding the progress of the submitted paper or the written / defended thesis.*

– *Author(s) cannot have their work in the application process of more than one journal at the same time. Each application can be started following completion of the previous application. A study published in another journal cannot be sent to DA.*

– *Author(s) should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disassembling the results of the research in an inappropriate manner and by dismembering them in multiple issues. For this reason, articles numbered “1”, “2” cannot be sent to DA.*

– *When a writer detects a material error in his article published in the DA, he must notify the editor of the journal immediately and cooperate with the editor to*

bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır. Bu sebeple “1”, “2” şeklinde numaralandırılmış yazılar DA’ya gönderilemez.

– Bir yazar DA’da yayınlanmış makalesinde önemli bir yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

Yayın Hakları Devri

(<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari> üzerinden):

- Yazarların ve yayıncıların karşılıklı yararı ve korunması için yazarların, çalışmalarının yayınlanmasından önce dergimize yazılı izin belgesi vermesi gereklidir.
- Yazarlar yazılarını DERGİPARK sistemi üzerinden (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>) yüklerken sistemde bulunan telif hakları devir sözleşmesini de doldurup yüklemekle yükümlüdürler.

Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Dil Araştırmaları (DA) dergisinin yayın odağında, Türk diliyle ilgili olmak kaydıyla aşağıdaki konular bulunmaktadır:

1. Tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan özgün araştırma, inceleme, derleme ve metin çalışmaları
2. Derginin toplam hacminin %25’ini geçmeyecek şekilde, tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan araştırma ve inceleme çalışmalarının çevirileri
3. Birinci maddedeki kategoride yer alan kitap çalışmalarıyla ilgili eleştiri ve değerlendirme yazıları

Bu üç maddeyle ilgili olarak

- Türkoloji alanında öğretim gören lisans seviyesinde üniversite öğrencilerinin ve Türkoloji alanında öğretim görmemiş kişilerin çalışmaları tek yazarlı olarak yayına kabul edilmez. Bu tür yazılarda bir öğretim üyesinin de bilimsel katkısı olması beklenir ve bu öğretim üyesi yazar olarak da yer almalıdır. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin / mezunlarının çalışmaları, tek yazarlı olarak kabul edilebilir.
- Türk dili alanı dışındaki temaları içeren (tarih, edebiyat, eğitim bilimleri, sosyoloji vb.) çalışmalar kabul edilmez.

Yayın Sıklığı

- Uluslararası hakemli bir dergi olan DA yılda iki kez yayınlanmaktadır.
- Önceden planlanma ve en az dört ay öncesinden

retract or correct the article.

Transfer of Broadcast Rights

(via <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>):

- *For the mutual benefit and protection of author(s) and publishers, author(s) are required to submit a written permission to our journal before the publication of their work.*
- *Authors are obliged to fill in and upload the copyright transfer agreement in the system while uploading their articles via the DERGİPARK system (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>).*

Focus and Scope

In line with its purposes, the publication focus of the Journal of Language Research (DA) includes the following subjects, provided that they are related to Turkish language:

1. *Original research, analysis, compilation and text studies in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics*
2. *Translations of research and analysis studies conducted in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics, not exceeding 25% of the total volume of the journal.*
3. *Criticism and reviews about the book studies in the category in the first article*

Regarding these three items

- *Studies of undergraduate students studying in the field of Turcology and those who have not studied in the field of Turcology are not accepted for publication with a single author. In such articles, it is expected that a faculty member has a scientific contribution and this faculty member should also be included as an author. However, studies of master’s and / or doctoral students / graduates can be accepted as a single author.*
- *Studies involving themes other than Turkish language (history, literature, educational sciences, sociology, etc.) are not accepted.*

Publication Frequency

- *DA, an international refereed journal, is published twice a year.*
- *Only two special issues can be published in a year,*

duyurmak kaydıyla bir yılda sadece iki özel sayı yayınlanabilir. Özel sayılarda ele alınacak konular Yayın Kurulu tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türk dili araştırmalarına rehberlik edilebilir.

Yayın Dili

– DA'nın ana yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bunun dışında İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça veya modern Türk lehçelerinde yazılmış olarak da özgün makaleler gönderilebilir. Gönderilen makale ilgili dilin gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

Yayın Değerlendirme

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

– Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntem olup, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir.

– DA'ya gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre *körleme* yoluyla değerlendirilmektedir.

Körleme Hakemlik Türü

– DA, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çift körlene yöntemini kullanmaktadır. Çift körlene yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

İlk Değerlendirme Süreci

– DA'ya gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir.

– Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar reddedilir.

– Reddedilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir.

– Uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik hakemlere gönderilir.

Hakem Atama Süreci

– Çalışmaların içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen editörler tarafından, DA hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre iki hakem belirlenir ve çalışmalar hakemlere iletilir.

– Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermek zorundadır.

Hakem Raporları

provided that it is planned in advance and announced at least four months in advance. Special topic Turkish studies can be guided.

Publication Language

– *In the main broadcasting language of DA is Turkish. In addition, articles can be submitted in English, German, French, Russian or modern Turkish dialects. Submitted article must comply with the grammatical rules of the relevant language and the relevant scientific literature.*

Publication Review

Blind Review and Evaluation Process

– *Blind refereeing is a method applied for publishing scientific publications with the highest quality and forms the basis of the objective evaluation process of scientific studies and is preferred by many scientific journals.*

– *All studies sent to DA are evaluated through blinding according to the following stages.*

Blind Arbitration Type

– *DA uses the double blind method in the evaluation process of all studies. In the double blind method, the identities of the authors and referees of the studies are hidden.*

Initial Evaluation Process

– *Studies submitted to DA are first evaluated by the editors.*

– *At this stage, studies that do not comply with the purpose and scope of the journal, are weak in terms of language and expression rules in Turkish and English, contain scientific critical errors, do not have original value and do not meet the publication policies are rejected.*

– *Authors of rejected works are informed within two months at the latest from the date of submission.*

– *Studies deemed appropriate are sent to referees for the field of interest for evaluation.*

Referee Assignment Process

– *Referees are appointed according to the content of the studies and the expertise of the referees. Two referees are determined from the DA referee pool according to their field of expertise by the editors who examine the study and the studies are submitted to the referees.*

– *Referees must guarantee that they will not share any process and document about the work they evaluate.*

Referee Reports

– *Referee evaluations are generally based on studies; It is based on originality, method used, compliance with ethical rules, consistent presentation of findings and results, and examination of the literature.*

– *This examination is made according to the following factors:*

– Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır.

– Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. Giriş ve alanyazın: Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü hakkında görüş içerir.
2. Yöntem: Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.
3. Bulgular: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.
4. Değerlendirme ve tartışma: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/ larına ve hipotez/ lere uygunluk, genellenebilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.
5. Sonuç ve öneriler: Değerlendirme raporu alanyazına katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.
6. Stil ve anlatım: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların APA 6 kurallarına uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.
7. Genel değerlendirme: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, eğitim alanyazımına ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

– Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

Hakem Değerlendirme Süreci

– DA'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler düzeltme ve iyileştirme talep edebilir.

– Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre 6 haftadır. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından “düzeltme yönergesi” doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.

1. *Introduction and literature: The evaluation report includes an opinion about the presentation and objectives of the problem dealt with in the study, the importance of the subject, the scope of the relevant literature, its currency and originality of the study.*

2. *Method: The evaluation report includes information on the suitability of the method used, the selection and characteristics of the research group, validity and reliability, as well as an opinion on the data collection and analysis process.*

3. *Findings: The evaluation report includes opinions about the presentation of the findings obtained within the framework of the method, the accuracy of the analysis methods, the consistency of the findings reached with the purposes of the research, the necessary tables, figures and visuals, and the conceptual evaluation of the tests used.*

4. *Evaluation and discussion: The evaluation report includes discussion of the subject based on the findings, compliance with the research question / s and hypothesis(s), generalizability and applicability.*

5. *Conclusion and suggestions: The evaluation report includes contribution to the literature, opinions on suggestions for future studies and practices in the field.*

6. *Style and expression: The evaluation report includes the opinion about the content of the study title, the use of Turkish in accordance with the rules, and the submission of references and references in accordance with the APA 6 rules.*

7. *General evaluation: The evaluation report includes an opinion about the originality of the study as a whole and its contribution to the educational literature and practices in the field.*

– *During the evaluation process, the referees are not expected to make adjustments according to the typographical features of the study.*

Referee Evaluation Process

– *Editors can request corrections and improvements for articles in the evaluation process in DA.*

– *The time given to referees for the referee evaluation process is 6 weeks. Correction suggestions from referees or editors must be completed by the authors within 1 month in line with the “correction directive”. Referees can review the revisions of a work and decide whether it is appropriate or, if necessary, request corrections more than once.*

– *The author(s) are obliged to complete corrections and improvements in a complete, explanatory and timely manner, with the awareness that the requested correction and improvement suggestions are objective and increase the originality of the study.*

– Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

Değerlendirme Sonucu

– Hakemlerden gelen görüşler, editörler tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda editörlük yayın kuruluna sunmak üzere nihai kararını belirler.

Yayın Kurulu Kararı

– Editörler, hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu kararını hazırlar. Hazırlanan karar editörlük tarafından hakem önerileri ile birlikte en geç 1 hafta içerisinde yazar(lar)a iletilir.

– Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar intihal denetimi talep edilmeksizin iade edilir.

– Olumlu görüş verilen çalışmalar için son karar, intihal denetim raporları sonuçlarına göre verilir.

Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

– DA'ya gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin yaklaşık 4 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir.

– Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar) dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 4 aylık süreye dâhil edilmemektedir.

– DA yayın kurulu; yayınlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda çalışmayı ilişkin bir soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.

– Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder. Yayın kurulu, yayınlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç bir hafta içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

– Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmelerden bir kısmını yapmak istemezlerse; bunu rapor halinde sebepleriyle birlikte editörlüğe sunmak durumundadır. Editörlük bu raporu hakemlerle paylaşacak ve düzeltme ve iyileştirmelere yönelik nihai karar hakem raporlarına yansıtacaktır.

– DA'da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmalarını için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve

Evaluation Result

– *Comments from referees are reviewed by editors within 2 weeks at the latest. As a result of this review, the editorial office determines its final decision to submit to the editorial board.*

Editorial Board Decision

– *Editors prepare the editorial board decision about the study based on the referee opinions. The decision prepared is forwarded to the author(s) within 1 week at the latest, together with the referee recommendations.*

– *The works with negative opinions during this process are returned without requesting plagiarism control.*

– *The final decision is made according to the results of the plagiarism audit reports for the studies with positive opinions.*

How Long Does the Broadcast Evaluation Process Take?

– *It is foreseen that the publication research of the studies sent to DA will be concluded in approximately 4 months.*

– *However, the period between the date when the referees or editors request a correction from the author (s) and the date when the author (s) complete the corrections are not included in this 4 month period.*

– *DA editorial board; In case of suspicion of copyright and plagiarism related to a published, online-first or under evaluation work, it is obliged to initiate an investigation into the work.*

– *If the editorial board determines that there is copyright and plagiarism in the study at the evaluation stage, it withdraws the work from evaluation and returns the detected situations to the authors by citing detailed sources. If the editorial board detects a copyright infringement and plagiarism in a published or early-view work, it will take the following recalls and notifications within one week at the latest.*

Objection to the Evaluation Result

– *If the author(s) do not want to make some of the requested corrections and improvements; it has to present it to the editorial office with its reasons as a report. The editorial office will share this report with the referees and the final decision for corrections and improvements will be reflected in the referee reports.*

– *The author(s) reserves the right to object to the editorial board and scientific committee opinions that are forwarded to the author(s) as a result of the evaluation in the DA. The author(s) should send their objection justifications regarding their opinions and comments to dilarastirmalari@gmail.com in a scientific language and by referring to their basis. The objections made are examined by the editorial board and the editorial board within one month at the latest, and a positive or negative response is provided to the author(s). If the objection of the author(s) to the evaluation result is found positive, the editorial board restarts the evaluation process by making new referees in accordance with the subject*

dayanaklarını referans göstererek dilarastirmalari@gmail.com adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar editörlük ve yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek yazar(lar) a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır. Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

Yayın Politikası

- DA'da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atıf kontrolü, mizanpaaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünüme açılması süreçlerinden geçer.
- Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda yayınlanır. DA makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiç bir gelir kaynağı bulunmamaktadır.
- DA'da yayımlanan makaleler için yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.
- DA'da yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak <http://www.dilarastirmalari.com/> web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.
- DA güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerle yayınlanır
- ve erken görünümde kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

Yazım Kuralları

Dil Araştırmaları dergisinin güncel yazım kurallarına DERGIPARK sistemi üzerinden ulaşılabilir: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>

area of the study.

Publication Policy

- *Studies accepted as a result of evaluation in DA, respectively; It goes through the processes of checking for plagiarism, organizing bibliography, citation and citation, layout and typesetting, giving the DOI number and opening it for early viewing.*
- *Studies published in early view are published in volumes and numbers approved by the editorial board.*
- *There is no source of income as DA does not charge article processing fee (evaluation fee or printing fee) and subscription fee for accessing the articles.*
- *No royalty fee is paid to the author(s) for the articles published in DA.*
- *All articles published in DA are also available in full text on the web address <http://www.dilarastirmalari.com/> as open access.*
- *DA cares about spreading current and original information. In this context, studies that are accepted by completing the evaluation phase and whose processes are completed after acceptance are published electronically in early view. Studies published in early view are published by giving the number of volumes and number of pages approved by the editorial board and removed from early view. Early view works may not be the last version to be published in the normal issue. Minor edits of the works can be made if they are to be published recently.*

Writing Rules

The current spelling rules of the Journal of Dil Araştırmaları can be accessed through the DERGIPARK system: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>